Сергій ПАВЛЕНКО

Іван Мазепа

ДОГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРІОД

КИЇВ «МИСТЕЦТВО» 2020

УДК 929:94(477)Мазепа
П12

У книзі відомого дослідника Гетьманщини уперше детально досліджено-описано догетьманський період життєпису Івана Мазепи. Становлення відомого державного діяча відбулося у вирі подій, колізій. Автор на основі документальних джерел доводить, що майбутній гетьман народився не 20 березня, а 11 вересня 1639 р. Рід Мазеп-шляхтичів веде своє походження із XV століття, у ньому були козацькі ватажки, отамани. У домі батька, козацького дипломата і білоцерківського підстарости, у 1663 р. гостював польський король Ян Казимир. Автор детально дослідив сюжет любовної інтриги, завдяки якій І. Мазепа став героєм багатьох поем, драм, повістей та романів, живописних картин. Під час служби у гетьмана П. Дорошенка у 1672 р. І. Мазепа із залогою охороняв як Чигирин, так і Крехівський монастир на Львівщині, очолював дипломатичні місії. Дипломатичний хист майбутнього правителя України проявився у Батурині, де він став довіреною особою гетьмана І. Самойловича і відстоював щороку державницькі інтереси Гетьманщини у Москві. І. Мазепа був активним учасником та організатором виборів київського митрополита у 1685 р. Завдяки йому українське духовенство всупереч вимогам Москви обрало духовним лідером Г. Четвертинського, не схвалило неканонічний перехід Київської митрополії до Московського патріархату, а висловило у цьому зв'язку зауваги й протести. У Москві генеральний осавул відстоював інтереси Батурина, який не хотів підписання у 1686 р. Вічного миру.

Автор уперше знайомить читачів із першими меценатськими спробами старшини, його підприємницькими проєктами, опікою над дітьми гетьмана І. Самойловича. У студії спростовано міфи про те, що І. Мазепа був головним винуватцем падіння свого патрона, дав хабар на гетьманство царедворцю В. Голіцину.

Автор — Сергій Павленко
Головний редактор — Ніна Прибєга

Рецензенти:
Доктор історичних наук — Юрій Мицик
Доктор історичних наук — Сергій Лепявко

Дизайн та макетування Андрія Прибєги

ISBN 978-966-577-289-7

ЗМІСТ

ВСТУП

Життєпису Івана Мазепи присвячено більше тисячі маленьких та великих студій. Здавалося б, у цьому зв'язку знайти щось кардинально нове у його біографії — марна справа. Однак наша нова праця з'явилася не випадково. Вона не є повторенням-компіляцією робіт попередників, узагальненням напрацювань дослідників. Звернувши увагу на догетьманський період життя І. Мазепи, ми занурилися у світ джерел, фактів, які досить істотно змінюють наші уявлення про українського діяча-державника.

Виступ 1708 р. його спільно з однодумцями проти Московії, царя дав привід історикам пильніше придивитися до правління володаря булави у 1687–1709 рр., заглибитися у мотивацію його дій, політичні уподобання. Зазначимо, що вивчення 22-річного керування Мазепи Гетьманщиною не таке вже й просте, оскільки це досить складний період буття України, сповнений збройних конфліктів. Походи на Крим, Азов, активна фаза Північної війни — це повсякденне життя, яке занурювало старшину, козаків у вир проблематики захисту українських інтересів в імперських задумах.

Разом з тим, вивчаючи вищезгадані реалії, дослідники-мазепознавці практично не надавали великого значення життєпису І. Мазепи в період до його гетьманства. Однак він став володарем булави вже у зрілому віці. До 48 років старшина пройшов нелегкий шлях становлення, зростання як політичний діяч. Ці сторінки його життя начебто не важливі, мовляв, між ними і 1708 р. немає жодного зв'язку. Коломацький переворот виніс генерального осавула на найвищий владний щабель і вже, отримавши кермо правителя, він трансформувався в проукраїнського діяча?

Д. Бантиш-Каменський[1], М. Костомаров[2] присвятили цьому питанню лише кілька сторінок-нотаток. Більше спостережень, зауваг про становлення та зростання І. Мазепи як майбутнього лідера козаків зробили Ф. Уманець (75 с.[3], з них 25 присвячено характеристиці гетьманств П. Дорошенка[4] та І. Самойловича[5]), О. Оглоблин (26 с.[6]), Б. Крупницький (24 с.[7]), В. Луців (26 с.[8]),Т. Таїрова-Яковлева (41 с.[9]), Т. Чухліб (27 с.[10]), Д. Журавльов (24 с.[11]). Уперше детальніше оглянув догетьманський період у своїй монографії Б. Кентржинський (129 с.[12]), щоправда, історик, маючи обмаль фактажу про І. Мазепу, більше уваги приділив дослідженню контексту доби 1655–1687 рр., Швеції та українській революції, діяльності та орієнтації гетьманів П. Дорошенка, І. Самойловича.

Ранній період життя гетьмана впродовж більше двох десятиліть час від часу досліджували й ми. Одна з перших публікацій у цьому плані з'явилася у 1997 р.[13] Уже у книзі «Міф про Мазепу» нам вдалося піддати сумніву на основі згрупованої аргументації поширені в історичній літературі домінуючі стереотипи-штампи про хабар генерального осавула В. Голіцину, про провідну роль наближеного І. Самойловича у його зміщенні[14]. Розширені студії про реалії Коломацького перевороту, авторів антигетьманської чолобитної 1687 р.[15] стали тими новими напрацюваннями, які загалом підтримані та поглиблені Т. Таїровою-Яковлевою[16], про що свого часу зауважив і К. Кочегаров[17].

Певним етапом у дослідженні догетьманського періоду володаря булави був пошук його родових коренів[18], символіки герба Мазеп[19]. Оскільки багато біографічних деталей з життя гетьмана крилося у панегіриках, присвячених йому, ми здійснили багаторічну пошукову роботу зі знайдення та копіювання їх у Варшаві, Санкт-Петербурзі, Львові, Києві, Харкові. Завдяки співпраці із В. Шевчуком, Ю. Мициком, О. Циганок латинські та польські тексти були перекладені та оприлюднені у журналі «Сіверянський літопис». Ці поетичні джерела, які несуть великий інформаційний потенціал, стали вперше доступними науковій спільноті у 2007–2018 рр. (І. Орновський «Муза Роксоланська»[20], «Дорогого каміння скарбниця»[21]; П. Армашенко «Театр вічної слави»[22]; А. Стаховський «Дзеркало від писання Божественного»[23]; С. Яворський «Echo glosu»[24]; Л. Крщонович «Кіот срібнокований»[25]). Осмислення їх та розшуканих, підготовлених до друку тодішніх старокнижних творів (С. Яворський «Виноград Христов»[26]; С. Мокрієвич «Виноград»[27]) дало можливість розширити межі знань про найдавніші періоди життя родини, висунути версії щодо родових коренів володарів герба Курч. Велике значення для мазепознавчих студій має також публікація у «Сіверянському літописі» афонського Зографського пом'янника[28], у якому вміщено достовірні дані про найближчих родичів володаря булави.

Глибокий та всебічний аналіз джерельного матеріалу сприяв уточненню біографічних подробиць із життя, навчання І. Мазепи у 1650–1660-х рр., під час служби у гетьмана П. Дорошенка.

По-новому вдалося глянути на поширену Яном Пасеком версію зганьблення покоєвого-коханця. Автор, вивчаючи реалії 1660-х років, дійшов висновку, що, швидше за все, тридцятирічний Мазепа був посередником у стосунках свого спонсора, білоцерківського старости князя Дмитра Вишневецького із заміжньою Оленою Загоровською. Вона не могла розлучитися з нелюбим чоловіком, бо католикам заборонялося це робити. Мазепа возив їй дорогоцінні подарунки не від себе, а від відомого у Польщі магната. Після навчання у Європі за спонсорські кошти він не міг мати стільки золота й срібла, аби задобрювати ним улюблену жінку та її слуг. Однак інтригуюча легенда про амурний інцидент Мазепи зіграла загалом позитивну роль у поширенні відомостей про складну долю українського правителя. Вона додала його біографії інтриги, неординарності. Тому не випадково він став героєм багатьох поем, п'єс, романів.

Уперше детальніше, на основі нових документів висвітлено життєвий шлях старшини, який під час скрутних обставин потрапив на Лівобережжя і почав службу у гетьмана І. Самойловича. Досліджено хід поїздок І. Мазепи у Москву, зростання його як дипломата й довірника володаря булави.

Автор на основі великого комплексу джерел досліджує перебіг подій 1685–1686 років щодо перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Гетьман Іван Самойлович доручив генеральному осавулу Івану Мазепі як експерту з релігійних питань зайнятися організацією проведення церковного собору в липні 1685 р. За настановами з Москви українські духовні особи мали на ньому чітко заявити про відокремлення Київської кафедри від Константинопольського патріархату та обрати митрополитом місцевого архієрея. Незважаючи на такі орієнтири, собор сформулював неочікувані для государів і московських урядовців рішення про розв'язання згаданих церковних проблем лише канонічним способом. Делегати одностайно обрали митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, який як кандидат на цю духовну посаду не сподобався російським зверхникам. І. Мазепа брав активну участь у переговорах з церковної проблематики у Москві, Батурині, Києві, Чернігові. Він, як і гетьман, відстоював українські інтереси в питанні належності Київської митрополії.

У студії показано, як, всупереч бажанням І. Мазепи, І. Самойловича, провідних діячів Гетьманщини надати Г. Четвертинському титул екзарха константинопольського патріарха, Київська митрополія була захоплена Московським патріархатом, російським урядом шляхом підкупу, маніпуляцій, шантажу, фальсифікацій та силового тиску.

Опираючись на напрацювання 1997–1998 р., студію про оточення гетьмана І. Мазепи[29], праці російських істориків Т. Таїрової-Яковлевої[30], К. Кочегарова[31], О. Алмазова[32], по-новому оглядаємо події

Сучасні книги про гетьмана Івана Мазепу, на обкладинках яких розміщено ранній портрет гетьмана катеринославських та чорноморських козаків Григорія Потьомкіна

1686–1687 рр. з підписання Вічного миру, участі козаків у Першому Кримському поході. Нам вдалося поглибити попередню аргументацію, датувати початок процесу зміщення І. Самойловича, виокремити головні конфронтаційні лінії, які він переступив у стосунках з головним московським урядовцем В. Голіциним.

Важливим є і спростування на основі нових аргументів історіографічних тез істориків про провідну роль генерального осавула у поваленні володаря булави, деталізовано витоки інформації про хабар претендента на найвищу посаду в Гетьманщині.

У ході дослідження догетьманського періоду ми опублікували праці[33], які значно доповнені на завершальному етапі підготовки книги.

Автор водночас запропонував на суд читачів кілька версій для трактування деяких епізодів із життя І. Мазепи. Висловлені аргументи на їхню користь, сподіваємося, будуть корисними для подальших студій інших дослідників.

У нашому проєкті у публікації документів здебільшого збережено літери «ѣ», «ы». Водночас вміщуємо і джерела, у первинному виданні яких застосовувалися сучасні спрощені правила, згідно з якими літера «ять» замінена на «і», твердий знак у кінці слів опускається.

Крім цього, свідчення генерала шотландського походження Патріка Гордона, француза Де ля Невіля, польського резидента Стефана Глосковського та інших діячів-іноземців подані у перекладі з російської українською, оскільки їхні записи вражень про Московію, Мазепу велися рідними для них мовами.

Завершуючи вступні нотатки, хочемо зазначити, що наша студія була б неможливою без допомоги багатьох фахівців своєї справи. Висловлюємо подяки за консультації, надані архівні матеріали, копії стародруків, світлини, переклади історикам, дослідникам Олександру Алмазову, Анатолію Дзагалову, Володимиру Дятлову, Катерині Жбановій, Станіславу Келембету, Кирилу Кочегарову, Євгену Луняку, Ігорю Мазепі, Юрію Мицику, Мирославу Нагельському, Вірі Назаровій, Ігорю Нетудихаткіну, Григорію Полюшку, Вірі Ченцовій, Євгену Чернецькому, Георгію Шаповалову, Сергію Шумилу, Владиславу Яценку, архімандриту Никодиму, мистецтвознавцю Вальдемару Делюзі, літературознавцям Богдану Тихолозу, Ользі Циганок, Валерію Шевчуку.

Розділ 1
РІК НАРОДЖЕННЯ

У біографії Івана Мазепи дуже багато загадок. Найперша з них — рік народження гетьмана. Історик М. Єреміїв у своїй розвідці наводить свідчення драгуна Карла XII Криштофа Гасмана, який у власних мемуарах твердить, ніби Мазепа під час Полтавського бою мав 82 роки[34], а тому, відповідно, народився у 1626 р. Б. Крупницький у студії «Про старечий вік Мазепи» навів п'ять повідомлень з німецьких журналів, газет про більш ніж 80-річний вік[35] правителя України. М. Возняк підтримав розслідування Т. Падури, який у нарисі про гетьмана навів запис із кременецького молитовника про 1632 рік народження володаря булави[36] (його свого часу переписав з оригіналу викладач ліцею[37] Альойзій Осінський[38]). Цю версію підтримали В. Луців[39], М. Андрусяк[40]. Проте доволі аргументовано її спростував І. Борщак, аналізуючи не знати ким написаний текст. Саме він уперше звернув увагу на те, що в супровідній інформації до цього датування міститься чимало недостовірних даних: «Зі змісту записки на молитовнику видно, що вона зложена після смерти Мазепи»; гетьман «похований не в Бендерах, а в Галаці», «ні від якої отрути Мазепа не помер: ці чутки поширив московський уряд»; «жодного договору з Лещинським не було»[41].

Інші аргументи на користь 1629 р. виклали М. Костомаров[42] (історик послався при цьому на дані володаря архіву князів Вишневецьких графа Брюель-Плятера), Ф. Уманець[43]. Близький до згаданої точки зору й мазепознавець Р. Бжеський (Млиновецький), який визначив час народження І. Мазепи між 1629–1632 роками[44]. «Дата народин Мазепи непевна, — зауважували у своїх студіях І. Борщак та Р. Мартель, — догадуємося, що це приблизно 1640 рік»[45]. Б. Кентржинський, проаналізувавши усі свідчення, повідомлення, зупинився на «близько 1638»[46] році. «Найімовірніше» цією датою є 20 березня 1639 р. — така точка зору О. Субтельного[47]. «Правдоподібною» називає її першим О. Оглоблин[48] (запис народження гетьмана в кременецькому молитовнику можна прочитати як 20 березня 1632 р., так і як 20 березня 1639 р. — *Авт.*). Є й інші версії, численні прихильники того чи іншого твердження. Які ж з них найбільш справедливі?

На перший погляд, факт вживання поважними істориками дати-версії народження І. Мазепи малозначимий і ніяк не впливає на характеристики, оцінки його як державного діяча. Та це не зовсім так. Чимало помилкових суджень, навіть міфів щодо особи гетьмана з'явилося від незнання дати його народження. Йдеться насамперед про інтимне життя, роки становлення, навчання Мазепи. Отож реальна дата народин гетьмана сприятиме глибшому розумінню тих чи інших його дій у певних обставинах, контексті відповідних подій.

У цьому зв'язку нашою метою не є бажання схилити читачів цього розділу на той чи інший авторитетний бік. Розглянувши існуючі джерела і публікації, ми прийшли до висновку, що сьогодні вже можна з упевненістю, без всіляких застережень (типу «найімовірніше», «правдоподібно») назвати рік

та й дату народження гетьмана. Версія О. Оглоблина (1639 р.) знаходить своє серйозне підтвердження у таких доказах.

Доказ перший. У листі від 22 серпня 1741 р. Пилип Орлик писав: «…мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах»[49]. Оскільки мається на увазі 1709 рік, то, відповідно, звідси випливає, що рік народження гетьмана — 1639.

Французький надзвичайний посол Жан де Балюз. XVII ст. Невідомий художник. Вілянівський палац, Варшава

Доказ другий. У 1704 р. Батурин відвідав французький надзвичайний посол Жан де Балюз. «Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять років старший за мене»[50], — писав він пізніше. Це свідчення важливе тим, що зроблене не за зовнішніми ознаками (як це пізніше робили учасники походу Карла XII). З листа дізнаємося, що Мазепа і Жан де Балюз не раз бачилися ще замолоду в Кракові. Дипломат народився у 1648 р. (помер у 1718). Отже, оте «на яких десять літ старший за мене» цілком узгоджується з 1639 роком.

Доказ третій. Англійський посол у Москві лорд Чарльз Вітворд, повідомляючи 10 (21) листопада 1708 р. про перехід І. Мазепи на бік Карла XII, зазначав, що «гетьман, — *людина сімдесятирічного віку*, користувався великою пошаною

Англійський посол у Москві лорд Чарльз Вітворт. Невідомий художник

і довір'ям царя, своїх дітей у нього нема, є тільки один племінник, він довго володів цією багатою казковою країною, де мав владу дещо меншу від монарха»[51]. Таким чином, це теж підтверджує попередню аргументацію, оскільки на день повідомлення керманич України мав 69 літ. Прусський посол Георг Кайзерлінг мав з цього приводу не такі точні дані, але вони загалом узгоджуються з попередньою версією — він писав про гетьмана «у його понад 60-літньому віці»[52]. Десь у такому ж дусі зауважував у своєму листі від 10 листопада 1708 р. з Атюші секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм: «Між тим… мав Мазепа нагоду познайомитися з Двором і зробити себе тут приємним. Він має приблизно 63 роки, хоріє на подагру, на погляд худий, середнього росту»[53]. На око визначив його вік і камергер короля Густав Адлерфельд: «Мазепа — людина 64-х років, середньої статури, худорлявий, суворого виду з вусами на польський манер, проте дуже приємного характеру і дуже люблячий жестикулювати»[54]. Каролінець, полковник Карл Клінгспор визначив вік Мазепи як «майже 65-ти літнього»[55].

Доказ четвертий. Посол від лютеран при шведському королі Д. Крман у своєму щоденнику зазначав про гетьмана: «Муж цей є більше 70-ти років, має мужнє обличчя, створене для козацького генія»[56].

Доказ п'ятий. Офіційний історик Карла XII Георг Нордберг під час Північної війни бачився з Мазепою. У своїх нотатках він зазначав, що гетьман «у 70-літньому віці прибув до королівського стану»[57].

Доказ шостий. Шведський генерал-майор Юган Август Мейєрфельт згадував гетьмана як «старого пана якихось сімдесяти років»[58].

Доказ сьомий. Важлива і така деталь: у 1707 р. ще була живою мати гетьмана, якій орієнтовно було 90 років. З жовтня до 27 листопада 1707 р. І. Мазепа перебував у Києві, очевидно, прощаючись з нею, бо 2 листопада писав московському канцлеру Ф. Головкину листа, в якому повідомляв, що «госпожа матка моя вельми болѣзнует и до кончины жития своего приближается». Якби гетьман народився у 1626, 1629–1632 рр., то він мав би у 1707 р. 78–81 років. Тоді вік його матері Марії-Магдалини наближався б до 100 років, що дуже сумнівно, хоча й подібні довгожителі трапляються. У цьому зв'язку знову ж таки доречне свідчення французького дипломата Ж. Балюза, який так описує у 1704 р. гетьмана: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий»[59]. Очевидно, подібне важко було б сказати про людину, яка б мала 75–80 років.

Якби гетьман народився у 1626–1632 р., то його молодша сестра Олександра, відповідно, прийшла б у світ десь до 1640 р. Однак тоді б важко було пояснити, чому вродлива жінка, яка мала успіх у чоловіків (тричі виходила заміж!), так пізно народила первістка у 1672 р.[60], дочку Маріанну — у кінці 1670-х[61], сина Андрія — у 1681–1682 рр.[62] Найпевніше Олександра почала шлюбне життя у 19–20 років, а тому насправді народилася у 1650–1651 рр. Зрозуміло, і вона могла бути народженою 42–43-річною Мариною Мазепою. Проте такі збіги (пізні діти у матері та водночас її дочки, 100-літній вік у найдорожчої для гетьмана людини) малоймовірні.

Доказ восьмий. Весною 1663 р. гетьман Павло Тетеря висловив обурення польському королю, який прислав свого покоєвого Івана Мазепу з універсалами і «ознаками сану»[63]. У гетьманському листі до коронного канцлера Миколи Пражмовського знову ж таки йдеться, що «знаки влади» приїхав вручити не «який-небудь князь, великий чоловік, користується повним довір'ям», а «молокосос»[64]. Малоймовірно, що, коли б Іван Мазепа народився у 1626–1632 рр. і мав 31–37 років, його подібно називали б. Означення «молокосос» більше підходить до 24-річного віку.

Доказ дев'ятий. У 1702 р. було зведено Чернігівський колегіум з комплексом шкільних приміщень, дзвіницею та церквою Іоана Предтечі, патронального святого гетьмана. На все це муроване будівництво І. Мазепа виділив 10 000 золотих. На закладній дошці дзвіниці вміщено герб правителя України зі словами: «Сей храм создан Божіим Благословеніем прещедрім даяніем и іждивеніем от ясне Велможнаго Пана Іоанна Мазепы славного войск Росийских Гетмана надтисяща всемсотном року здат начася, а в втором поспешеством Божіим скончася»[65]. Важливу для Чернігова та краю споруду звели явно до дня народження гетьмана. Довкола герба вміщені літери І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З (Іван Мазепа Гетьман Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького). Як правило, монограма імені та прізвища, титулу гетьмана у різних варіантах (дослідники нараховують їх до 9[66]–10) розміщувалися над якорем. Тут же бачимо під ним великі літери ВЗ, які читаються як 63. У 1702 р. гетьману виповнилося якраз 63 роки. Тому майстер, який виготовляв закладну дошку, у такий спосіб зробив відповідний «подарунковий» натяк.

Доказ десятий. Незважаючи на різні датування віку гетьмана у тогочасній пресі, маємо у ній й повідомлення про 70-річчя І. Мазепи [вони йшли, як правило, з компетентних джерел]. Так,

Пам'ятник гетьману Івану Мазепі у селі Мазепинцях. 1994. Скульптор Євген Горбань. Фото Андрія Макухи

Гісторішер-унд політішер Меркуріус, посилаючись на листи з царської головної квартири від 16 листопада 1708 р. (!), пише про сімдесятилітнього генерала Мазепу[67]. «Віденський щоденник» у №564 за 26–28 грудня 1708 р. стверджує те саме: «Між іншим, Мазепа — чоловік 70 років, невеликий статурою, але великий своєю освіченістю; при цьому настільки слабий, що він не може ні скакати на коні, ні ходити пішки, а більшою мірою його змушені переносити»[68].

Доказ одинадцятий. У 1731 р. вийшла книга «Історія Карла XII, короля Швеції» видатного французького просвітника Вольтера, який сторінки про Україну, гетьмана писав на основі свідчень близьких до Карла XII людей, зокрема князя Станіслава Понятовського[69], а також приятелів Пилипа та Григора Орликів — німецького дипломата Фрідріха Ернста фон Фабріса (Фабриція), Жана Рене де Лонгейля, маркіза де Мейзона[70]. Автор історичної студії повідомив про смерть Мазепи «у віці 70 років»[71].

Дослідник В. Радовський відкинув наші аргументи, викладені раніше у книзі «Міф про Мазепу»[72], як необґрунтовані[73]: «На нашу думку, вага першого доказу (лист П. Орлика від 22 серпня 1741 р. — «мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах») не така вже й вагома. По-перше, слова Орлика написані через 32 роки після смерті Мазепи і не можуть бути абсолютно достовірним свідченням»[74]. Далі спростовувач зазначає, що у листі до С. Яворського, «пригадавши „оптекаря“ гетьмана, не міг назвати його прізвища й характерної національності, що запам'ятовується»[75]. «По-друге, сам Орлик вказував, — зауважив В. Радовський, — що Мазепа не довіряв йому і навіть у свій таємний план посвятив тільки під тиском обставин. У істориків немає додаткових даних про те, що гетьман повідомив Орликові точну дату свого народження»[76].

Автор-критик нашого твердження довіряє беззастережно невідомому дописувачу в кременецький молитовник, ніби той після смерті Мазепи знав достеменно дату його народження, але… П. Орлику, багаторічному мешканцю Батурина, канцеляристу, реєнту, а тоді генеральному писарю в команді володаря булави, відмовляє у цьому. Мовляв, гетьман йому не довіряв. А що, дата народження — це якась таємниця, яка приховувалася від оточення, близьких? Як це друг племінника І. Мазепи Івана Обидовського міг писати великий панегірик «Алцід Російський, тріумфальним лавром укоронований» (1695), присвячений зверхнику Гетьманщини, не знаючи його віку? Знаємо, що подібні барокові твори написали у кінці XVII ст. С. Яворський, І. Орновський, П. Армашенко, Л. Крщонович та інші. Панегіристи приурочували їх, як правило, до дат народження українського володаря.

Захоплення молодого П. Орлика теологією, філософією, літературою сприяло його ще більшому наближенню до І. Мазепи. Не випадково 5 листопада 1702 р. гетьман разом з «панею Вірою Кочубейновою»[77] стали хрещеними новонародженого сина Орликів — Григорія[78] (першою у 1699 р. народилася дочка Анастасія[79]).

Так, через 32 роки після смерті володаря булави його наближений соратник міг забути прізвища лікаря, який приїздив у Батурин. Але ж у гетьманську столицю навідувалися у різні роки кілька медфахівців, які намагалися вилікувати подагру керманичу. Швидше за все, лікарі жили та наглядали за гетьманом у його резиденції на Гончарівці. А отже, навряд чи представники Генеральної канцелярії, яка функціонувала в Цитаделі, могли з ними так спілкуватися, аби добре знатися із прибульцями. Тому натяк В. Радовського на те, що сімдесятирічний П. Орлик вже мав проблеми з пам'яттю, абсолютно недоречний.

«Таке свідчення стоїть на значно кращій обізнаності з фактичними обставинами, — зазначив мазепознавець Б. Кентржинський, — ніж у решти сучасників, що висловили свою оцінку на чистих здогадах. Тому-то Орликів запис заслуговує на те, щоб стати найвірогіднішою основою в оцінюванні Мазепиного віку»[80].

Опонент не вважає свідчення Жана Балюза*, Чарльза Вітворта, Даніеля Крмана «аргументами»[81]. Мовляв, вони не мали точних даних, а робили приблизні розрахунки. З цим можна погодитися лише частково. Заувага Жана Балюза про вік Мазепи («на яких десять літ старший за мене») досить красномовна. Якби французький посол був молодший від гетьмана на 16 років, то він би писав, що володар булави старший його десь на років 15. Тим паче у молодості вони перетиналися: як і Мазепа, Жан Балюз був пажем при королівському дворі, можливо, щоправда, пізніше, бо ж у 1664 р. майбутньому французькому послу мало бути б лише 16 років.

---

* Нині з'явилися публікації, автори яких звинувачують Ю. Борщака у фальсифікації листа Жана Балюза, мовляв, такого у переліку в Національній бібліотеці в Парижі не знайшлося. (Див.: *Ададуров В.* Конструювання Ільком Борщаком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел //Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) Український Вільний Університет; Східноєвропейський Інститут ім. В'ячеслава Липинського; Гарвардський Інститут Українських Студій; Канадський Інститут Українських Студій; Альбертський університет; Інститут Історії України НАН України; Мюнхенський Університет Людвіґа-Максиміліана. К.: Інститут історії України, 2014. С. 111–112.). Доктор історичних наук В. Ададуров посилається при цьому на «викриття» «дописувача з Парижа під ніком Terrykoo»! Зрозуміло, з оцінками, трактуваннями багатьох епізодів історії України Ю. Борщака можна погоджуватися чи ні, бо то людина була свого часу та відповідного мислення, але ось у такий спосіб заявляти про недобросовісність дослідника, фальшивість документа — це, м'яко кажучи, несолідно для поважного науковця. Хто такий «фахівець» Terrykoo? У світовій інтернет-мережі відомі його невеличкі дописи-нотатки «Записи знічев'я» про «Шифрувальну справу на початку 18 століття», «конференцію по Петлюрі», Григорія Новицького, про українсько-польський кордон у середині XIX ст., «Корупцію як зброю в Афганістані», «Про мелодику фольклорних пісень», «Венеція та Схід». Як видно, це якісь різнотематичні реагування на прочитане українця-емігранта у своєму блозі. І ці замітки чоловіка, який, схоже, й не був у Національній бібліотеці в Парижі, треба брати до уваги як доказ? Адже він пише: «На сьогодні в Інтернеті вже доступний повний каталог фонду Балюза в BNF, який був надрукований ще 1921 року і міг свого часу бути доступним Борщаку». Анонім, виставляючи свої дописи під ніком, явно сумнівається у тому, що пише. Тим паче, що кожен дослідник, який працював в архівах, відділах рукописів, добре знає, як не завжди вдало обліковується архівна спадщина. Так, наприклад, «Допит мазепинців 1709 р.» ми випадково (!) знайшли в товстелезному фоліанті «Укази, маніфести Петра І та інші документи». Цей важливий документ в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського ніде не був записаний. Тому якщо О. Субтельний теж не зміг знайти в Дентевілді «Виводу прав України», то це не означає, що його там не було. Власники приватної колекції свого часу могли розпорядитися важливим документом по-своєму: продати, подарувати і т. п. Документи у Національній бібліотеці в Парижі також вилучалися для публікацій, для перечитування, впорядкування, для просушування (!), реставрації, написання каталогів. Чи потім «поверталися» вони через чиюсь бюрократичну недбалість на своє місце або отримували іншу назву? Для цього треба додаткові дослідження. Зрештою, ці папери могли передаватися-вилучатися під час Другої світової війни з якоюсь метою [І. Борщак з 1949 р. був директором Архіву української еміграції у Франції. Цілком можливо, що він переконав музейників перемістити частину архівної україніки сюди]. Не слід виключати й такого: після оприлюднення важливих документів за ними почали полювати грошовиті колекціонери-емігранти або з Росії, або з України, зрештою спецслужби СРСР. У відділі стародруків НБУ ім. В. Вернадського зберігається книга «Молитвослов» (Чернігів, 1697 р.), де якийсь «любитель» позичив у кінці 1990-х років усі ілюстрації… Та й треба зазначити, що за одноденний візит до архівної установи такі проблеми не розв'язуються (а дехто починає щось заявляти саме після спілкування зі співробітниками, які не можуть дати однозначну відповідь суто по якомусь документу, який не входить у сферу їх інтересів). Потрібна багатомісячна робота з ревізії усієї україніки, щоб зробити якісь подібні негативні висновки. Доктор історичних наук Є. Луняк про інформацію, викладену у листі Жана Балюза, зауважив, що «в цілому вона виглядає доволі правдоподібно». (*Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. С. 173). Ми повністю погоджуємося із цим висновком, оскільки там багато конкретики, яку важко вигадати, та й не зрозуміло, з якою метою. Це й підтверджує щойно видана студія Т. Таїрової-Яковлевої (Иван Мазепа — дипломат: Жан Балюз глазами гетмана // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. С. 403–409). Вона документально підтверджує приїзд Ж. Балюза у Батурин у лютому 1704 р., перебування його три дні у гетьманській столиці (с. 407–408), вказує інші, ніж І. Борщак, шрифти (CCCLI) листа посла у Національній бібліотеці в Парижі.

Розділ 2
ІВАНІВ ДЕНЬ 11 ВЕРЕСНЯ

итання про день народження Івана Мазепи в останні десятиліття не обговорюється. Мазепознавці Д. Журавльов[82], В. Ракшанов[83], О. Ковалевська[84], В. Станіславський[85], Т. Таїрова-Яковлева[86], Т. Чухліб[87] прийняли дату 20 березня 1639 р. як загальноприйнятну. Вона стала офіційною у відзначенні дня народження гетьмана.

Джерелом для визначення дати 20 березня став кременецький молитовник, де було зроблено відповідний запис невідомо ким. Свого часу краєзнавець та письменник Т. Падура[88] оприлюднив цю інформацію у своєму нарисі про гетьмана І. Мазепу[89]. Відомості про запис у молитовнику йому надав викладач ліцею[90] Альойзій Осінський[91].

Публікуючи у 2006 р. нарис Т. Падури «Іван Мазепа» в українському перекладі, ми висловили припущення, що ті, хто мав справу з кременецьким молитовником, «неправильно розшифрували останню цифру (1639)»[92] і подали рік народження як 1632 р. Зазначимо, що датування документів XVII — початку XVIII здійснювалося в основному скорописом, замість цифр вживалися літери. Навіть фахівці у цьому зв'язку, визначаючи відповідні дати походження універсалів, купчих грамот, роблять помилки, оскільки на перешкоді розшифрування правильності певних дат стоять особливості почерку канцеляристів, їх уподобань. Іноді у них одна літера вживалася у 7–10 варіаціях.

Ніхто з істориків не бачив оригіналу запису в кременецькому молитовнику, щоб згадане сьогодні перевірити. Схоже, книга зникла безповоротно. Для А. Осінського прочитання подібного запису, напевне, теж було проблемою, оскільки основні зусилля дослідник спрямував на укладання багатотомного словника польської мови[93].

Висловивши у попередньому розділі сумніви щодо достеменності інформації деяких тез, поданих анонімним автором у кременецькому молитовнику, вважаємо у цьому зв'язку за необхідне піддати критиці й поширення з цього джерела датування народин гетьмана 20 березня.

У XVIII столітті з'являється дуже багато різнопланових відомостей про І. Мазепу як керманича автономії, котрий порвав з Московією. Увага до особи українського діяча істориків, літописців, дипломатів потребувала певної суми знань, яких бракувало. Звідсіля маємо різнобій як негативних (поширювали з Москви), так і позитивних тверджень про І. Мазепу, зокрема і легендарного характеру.

Запис дати й року народження у цьому вирі повідомлень, зрозуміло, свідчив про те, що його автор мав якісь певніші відомості, ніж інші літописці, які черпали свої знання для певних нотаток зі спогадів учасників походу Карла XII, купців, ченців — збирачів милостині, посланців короля, монастирів.

Можливо, у молитовнику, попри деякі легендарні твердження, що тоді побутували (отруєння володаря булави), справді було зафіксовано правильні дата й рік народження гетьмана. Разом з тим, не факт, що аматор-дослідник цифри прочитав неправильно.

E C H O
GLOSV WOŁAIĄCEGO
NA PVSZCZY
POCHODZĄCE,
IASNIE WIELMOZNEMV IEº MSCI P.
P: IANOWI MAZEPIE,
HETMANOWI WOYSK
ICH CARSKIEGO
PRZESWIETNEGO MAIESTATV
ZAPOROZKICH,
BRZMIĄCE,

Обкладинка панегірика Симеона (Стефана) Яворського « Echo glosu...» [«Луна голосу...»]. 1689

Ми схиляємося саме до останнього, бо маємо щодо цього важливі напрацювання.

Датування дня народження 20 березнем уступає в конфлікт із важливим моментом із життєпису І. Мазепи: джерела неодноразово фіксують згадування Іоана Хрестителя (Предтечу) як небесного патрона[94] гетьмана.

«Чи можна врешті з підданським виразом люб'язного запалу змовкнути там, де при Щорічних урочистостях Твого Небесного Заступника, — писав у 1689 р. Стефан Яворський у панегірику „Луна голосу", — і самі німі уста Захарії, які незвичним перетворенням замінилися на прекрасні оракули, до такого як предвісника спонукають змагання?»[95]

Наприклад, на мідьориті О. Тарасевича «Св. Іван Хреститель»[96] останній зображений із гербом володаря булави. У панегірику 1690 р. «Capitolivm perennid gloriae...», присвяченому І. Мазепі, вміщена гравюра із зображенням Іоана Предтечі у центрі шестикутної зірки[97]. У 1702 р. у Чернігові завдяки фінансовій підтримці правителя автономії збудовано колегіум з малою церквою, названою, як писав поет Антоній Стаховський, «під іменем патрона Вашої вельможності Івана Предтечі»[98].

Яке значення має згадане до дня народження?

Патрональний святий — це той, чиїм іменем священник називає новонародженого під час хрещення. Як правило, дитина отримує ймення пророка чи якогось преподобного, у день пам'яті якого прийшла у світ. З цього випливає, що І. Мазепа названий на честь Іоана Предтечі.

Днів пам'яті І. Хрестителя протягом року декілька:

7 (20) січня — Собор Іоана Хрестителя[99];

24 лютого (8 березня) — перше і друге знайдення голови Іоана Предтечі[100];

25 травня (7 червня) — третє знайдення голови Предтечі[101];

24 червня (7 липня) — Різдво Іоана Предтечі[102];

29 серпня (11 вересня) — усікновення глави Іоана Предтечі[103];

23 вересня (6 жовтня) — зачаття Іоана Предтечі[104].

Як видно з цього переліку, серед цих дат немає жодної, яка була б наближеною до 20 березня. Як не прикро, доводиться констатувати: сьогодні посилатися на кременецький молитовник як на джерело у цьому питанні треба з обережністю та певними застереженнями.

Кілька пам'ятних днів Іоана Предтечі у святцях ускладнює пошук достеменної дати народження гетьмана. Проте все ж маємо певні версії, напрацювання щодо цього.

Перша теза. Навряд чи день народження І. Мазепи був 7 січня. З листа генерального обозного В. Дуніна-Борковського від 18 січня 1698 р. до свого зятя Івана Забіли довідуємося, що у Короп мав приїхати І. Мазепа з дружиною, а також В. Кочубей, Ю. Лизогуб «з своими паниями»[105]. Він просив свояка «тії избы свої на гори стоячие роскажи добре випатрати, жебы были тепли, бо кгдыж теперь буде ясневельможный к вам и в тих світлицях буде стояти; мні также неподалеці знайти господу»[106].

Йдеться, очевидно, про якусь неформальну зустріч наближених гетьмана. В. Дунін-Борковський забезпечував її проведення поблизу Батурина на базі коропських маєтностей свого зятя. Генеральний обозний проживав у Чернігові. Тож навряд чи б Мазепа відразу після дня свого народження знову збирав старшин з дружинами для якоїсь зустрічі. Усе-таки з Чернігова до Коропа 140 кілометрів, які у тих реаліях можна було подолати за 2–3 дні.

Друга теза. Доктор історичних наук Ю. Мицик зробив справедливу заувагу: «Якщо майбутнього гетьмана назвали Іваном на честь св. Іоана Хрестителя, то можна припустити, що його день народження припав на один із семи днів, пов'язаних з цим святом. Найвірогідніше, це був день 24 червня за старим стилем, коли вшановується різдво цього святого»[107]. Однак С. Яворський у панегірику «Луна голосу» пише, що він його створив «з нагоди щорічних іменин Святого Небесного Заступника»[108]. Тобто поетичний твір був присвячений «при урочистому віншуванні з нагоди щорічного святкування іменин небесного заступника святого Іван Хрестителя ясновельможному милостивом п(ану) Іванові Мазепі, гетьману Війська їх царської пресвітлої величності Запорозького»[109]. Отже, різдво Хрестителя — лише привід для поетичного осмислення трудів та помислів володаря булави. У панегірику нема жодного слова про іменини І. Мазепи.

Третя теза. Оскільки панегірик створений для вручення 24 червня 1689 р. (гетьман ще повертався з військом з Другого Кримського походу, був у дорозі десь під Гадячем), то дати 24 лютого (перше і друге знайдення голови Іоана Предтечі), 25 травня (третє знайдення голови Предтечі) як дні народження відпадають. Бо церковники вшановували б панегіриком правителя України до ювілейної дати його 50-річного буття, а не після. Тим паче, що 12 травня 1695 р. в Чернігові освячували Троїцький собор[110] (з мальованим Іоаном Предтечою при вході). Навряд би таку величну споруду, профінансовану гетьманом, відкривали, не приурочивши її до чергових роковин народження ктитора.

Четверта теза. Найвірогіднішими датами появи гетьмана на світ, таким чином, залишаються 29 серпня (усікновення глави Іоана Предтечі) та 23 вересня (зачаття Іоана Предтечі). Панегірик «Луна голосу» С. Яворського засвідчує, що церковна спільнота заздалегідь приготувала пишномовне привітання гетьману, адже він мав на початку серпня вирушати до Москви. Отже, це означало, що керманич мав бути 10–12 днів у дорозі до неї і стільки ж назад. Крім того, перебування у московській столиці могло розтягнутися на місяць-два. Таким чином вітання ювіляру надійшло цілком вмотивовано заздалегідь. У ньому не згадується день народження, але фактично усе проникнуте возвеличенням героїчної та славної біографії лідера Гетьманщини. Те, що дата 29 серпня є у цьому плані найбільш ймовірною, вказують інші промовисті деталі. До 50-річного ювілею у Софійському соборі відбудували вівтар, який 27 серпня 1689 р.[111] освятили на честь собору Св. Іоана Предтечі[112]. Так, 22 серпня 1695 р. В. Ясинський направив гетьману поздоровчого листа. У ньому йдеться ніби про перемогу над ворогами (справді вона була), але церковний діяч зичить володарю булави «божу благодать, записану в імені», «всіх щедрот вашій вельможності через Об'явлення Іоаннове»:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська їхньої царської пресвітлої величності Запорозького, наш вельми милостивий пане та великий добродію!

Воздаємо (на незвіданий його дар) подяку Богу, славленому в святій тройці: всемогутньому отцю, господу сили, який наділяє силою з виші, сину-переможцю (мечем вуст своїх) пекла і всієї кріпості бісівської та бусурманської, святому духу, який зійшов у вогні та шумі бурливого дихання на збурення та пагубу єрихонських стін на жорстокосердних невіруючих і хулителів тройческого божества; Богові, який перший благословив своїм батьківським благословенням; Богові, котрий здійснив своїм душеутішним виконанням бажання всіх вірних. Він дав нині при незвіданому сприянні тріумфальну перемогу вашій вельможності над ворогами самого Бога, що огуду шлють на святу єдинобожественну тройцю, на непереможне знамення божої перемоги, на хрест святий. Узброєний ним-таки, ваша вельможність, за покровою християнської заступниці, яка стоїть біля хреста, непорочної Христової та Іоаннової матері, ворогів перемогли, ім'я Боже та його помазанників прославили, святу церкву та вітчизну православноросійську захистили і собі славу безсмертну здобули! З цього я, недостойний богомолець з усім причтом духовним, радуючись незвіданому сприянню в подячних молитвах і віншуючи вашій вельможності ту божу благодать, записану в імені та в ділі доконаної теперішньої перемоги, зичу всіх щедрот вашій вельможності через Об'явлення Іоаннове, яке перемагає боговгодною вірою обітників; там поміж інших щедрот Христос-господь каже: «А переможцеві і тому, хто аж до кінця додержує мої вчинки, я дам йому владу над поганами». «Переможець не буде пошкоджений від другої смерті». «Переможцеві сісти я дам на моєму престолі зі мною, як і я переміг був, і з Отцем своїм сів на престолі його».

Млин у селі Мазепинцях. Фото Андрія Макухи

То хай би я сподобився ту мою сердечну зичливість тут, на святих місцях, наочно виявити вашій вельможності у тих-таки подячних молитвах. Цього ретельно зичачи тепер, у листі через посильних осіб кланяюся доземно.

Із монастиря Свято-Софійського Київського, 22 серпня 1695 року

Варлаам Ясинський, київський митрополит[113].

Як повідомляє літописець С. Величко, відомі церковні діячі І. Монастирський та С. Яворський, дізнавшись 29 серпня у Ніжині (їхали на Київ) про прибуття гетьмана у Батурин, написали йому листа:

Ясновельможний милостивий пане гетьмане війська
їхньої царської пресвітлої величності Запорозького,
наш багатомилостивий пане, заступнику й добродійнику!

Коли звитяжна слава, голосно бриняча в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я вашої вельможності *(виділення наше. — Авт.), серце з радості тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини, від яких сповнюються отакі виборні євангельські слова: «Дивились вони — і не бачили, слухали — і не розуміли». Піде це в рахунок безсмертних справ. Найкривавіші війни з бусурманами запишуть замість глянсованого цинобру в книгу вічності, не порівняну в справах воєнних кавалерську діяльність вашої вельможності, яка ні в кого не була така щаслива [запишуть], і самопострашне ім'я руського Ахіллеса гарним виписом, що не зглядиться ні від якої заздрості жодним зубом злості. Цьому аплодує як ціле християнство, так і ми додаємо*

Образ Іоана Предтечі (до реставрації) в Троїцькому соборі, Чернігів. Фото з колекції Анатолія Адруга

Образ Іоана Предтечі (після реставрації) в Троїцькому соборі, Чернігів

не менше, віншуючи безсмертну славу, набуту дорогою кров'ю вашої вельможності, від своїх голосів голосним окриком, так само [віншуємо] й цілому християнству, а найбільше сумній вітчизні, отже, ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а знеслій гордій думі бусурманській мужньо притер роги. Хай той, хто вивищив ім'я християнське — найвищий Бог,— славить і надалі на подив світові вашу вельможність для захисту вітчизни, на пострах оттоманській гордині, на тріумфальну славу святої віри. Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну кітву вашої вельможності, зміцнену хрестом, зносячи веселі пісні,— цього ми бажаємо, хочемо, зичимо, чекаємо.

[...]

З Ніжина, 29 серпня, 1695 року

Вашої вельможності, нашого вельми милостивого пана патрона й особливого добродія, протектора недостойні богомольці й найнижчі слуги

Інокентій Монастирський, ігумен монастиря Києво-Кирилівського,

Стефан Яворський, префект колегіуму братського Київського[114].

Ми бачимо, що у виділених нами словах йдеться метафоричною мовою як про месіанську появу на світ правителя Гетьманщини, володаря імені Іван як мужнього та нескореного захисника християнства, так і про резонанс його переможних діянь.

Про 29 серпня як день усікновення голови Іоана Предтечі та іменини І. Мазепи йдеться у передмові Антонія Стаховського до книги «Дзеркало від писання божественного» (1705):

«Коли ж захочеш пошукати і в тьмі оттоманського невір'я денниці Вашої рейментарської благодаті, і там божественні церкви промінням завждисяйних щедрот завжди осяюються від **тезоіменної Вашої благодаті**, що сходить від Сходу. І в теперішнім часі на вікопомний спогад **прегідного свого імені** багатоцінний, невиданий і доброліпний престол із золота та срібла і при ньому золокований келих для принесення безкровної жертви на місці, де на хресті Цар Слави для всього світу єдиний з усіх і за всі

роди приніс [жертву], випивши смертну чашу»[115]. У цих барокових поетичних рядках зроблений натяк на іменини (тезоіменство) володаря булави, його ім'я на честь Іоана Предтечі та мученицьку смерть останнього за наказом царя Ірода, який опісля насміхався над Царем Слави, Ісусом Христом, вдягнувши його у своє царське вбрання, аби підлеглі вдавали, ніби вони кланяються «царю». У цьому ж дорогому вбранні зневажник відіслав Божого сина до Пілата. Відомий автор житій у часи І. Мазепи Данило Туптало (Димитрій, очільник Батуринського, Максаківського, Єлецького, Новгород-Сіверського монастирів, пізніше митрополит Ростовський), оповідаючи про день усікновення голови Іоана Хрестителя, писав у 1705 р. про це так: «А якоже Хрістос Господь имѣяше пострадати за грѣхи чалавѣческія, сице Предтеча его беззаконія ради Иродова, страдяческую предсподать смерт»[116] (І подібно тому, як Господь Христос постраждав за людські гріхи, так і Предтеча Його отримав страдницьку смерть через беззаконня Ірода»), «укори Ирод с вои своими Іисуса, и поругався єму (зневажив його. — *Авт.*), облачі єго в ризу свѣтлу, и возврати єго к Пілату»[117]. У «Книзі житія святых» на останній сторінці зазначається, що друкарня видала її 31 липня 1705 р. «за благополучнаго владѣнія Его Царского Пресвѣтлого Величества, обоих сторон Днепра, Войск Запорозских Гетмана, и славнаго чину святаго апостола Андрєя кавалѣра ясневелможнаго его милости пана Іоанна Стефановича Мазепы». Відомо, що гетьман у липні-серпні був у поході на Правобережній Україні та десь у кінці серпня — на початку вересня мав проїжджати Київ (7-го він уже видав у Батурині універсал). Тож це видання теж було явно «подарунковим».

Зазначимо, що 29 серпня вважався траурним днем з низкою обмежень, постуванням. Схоже, саме тому І. Мазепа як християнин уникав урочистих пошанувань, відзначення іменин. Можливо, це й було причиною того, що літератори в панегіриках уникали у вітаннях цифри 29. Та й у ту добу, напевно, відзначення днів народження не мало такого значення, як релігійні святкування. Матеріали церковних сповідних розписів XVIII століття засвідчили важливу красномовну деталь: прості жителі похилого віку записувалися дуже часто «на око» з різною кількістю прожитих років. Родини мало багато дітей, частина яких помирала. Тому запам'ятовувалися їхні імена, але не дати, роки.

П'ята теза. У 1699 р., до 60-річного ювілею І. Мазепи, Петро Армашенко написав латинською мовою панегірик «Театр вічної слави». У ньому поет, значачи, що «інші герої беруть прикмети із сприятливих порад гороскопів або із щасливого розміщення небесних світил», писав гетьманові: «Перед твоїм народженням були добрі провіщення, а ще кращим вийшов результат»[118]. Далі автор зазначав, що гетьман «народився під зіркою Юпітера»[119], «діва Астрея побачила це з неба, і одного разу, маючи намір відділити знаменитих мужів від звичайних, винесла його перед Юпітером, зголошеного Хранителем вишніх, щоб, торкаючись великого великим, вірніше небесних покоїв великими подвигами, надати йому небесні відзнаки»[120]. У цих метафоричних натяках йдеться про дні серпня. Адже богиня справедливості Астрея, дочка Зевса і Феміди, полинувши на небо, перетворилася на сузір'я Діви[121] (в астрології сонце перебуває у знаку Діви приблизно з 24 серпня до 23 вересня). Древні римляни 19 серпня святкували на честь Юпітера бога всіх богів[122] початок збирання винограду[123].

У книзі «Дзеркало від писання божественного» є поетичні рядки, де є теж спочатку натяк на опіку над Мазепами зодіакального знака Діви, а вже потім і Діви-матері:

Дом Мазепов издревле Дева возлюбила,
Небесными знаменами зело прославила.
Звездою от своея главы оукрошает,
Луною к твореную дел добрых орошает.
Іоанна при кресте приял ву вместо сына,
Любит и возлюбит тя, як своего едина,
Возносит Дева мати, твою везде славу.
Венцем нетленным в небе увенчает главу[124].

Шоста теза. Важливим свідченням дня народження гетьмана є панегірична гравюра тієї доби. Відомий український гравер Іван (чернече ім'я Іларіон) Мигура у 1706 р. виготовив конклюзію[125] на честь гетьмана Івана Мазепи. Автор був у 1702–1703 рр. викладачем класу синтаксими, а в 1703–1705 рр. — класу піїтики[126] Києво-Могилянської академії. Конклюзію він створив уже в сані архідиякона кафедрального Софійського собору[127]. Як показують джерела, це була дуже високоосвічена людина свого часу.

У списку архідияконів Софійського собору Київської духовної консисторії про нього зазначається: «Имѣл искусство купферштихерское, посему будучи профессором, архидиаконом и игуменом, многим знатным лицам приписавши, издал на меди вырезанные конклюзии»[128].

Дуже складна тріумфально-панегірична робота «Princeps ecclesiaru...» була приурочена до приїзду І. Мазепи у Київ у 1706 р. Гетьман перебував у місті практично з липня до жовтня[129], і йому тут влаштували традиційне урочисте прийняття. У грамоті 1706 р. В. Ясинського Видубецькому монастирю митрополит зазначав, що «призрением патронским рейментарским ясневельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»[130]. Отже, конклюзія була своєрідною подякою Мазепі за його меценатсво (насамперед оновлення Софійського собору) і турботу про оборону Гетьманщини (саме тоді, влітку та восени, козацьким військом здійснювалися масштабні заходи зі зміцнення Київської фортеці[131]).

Про це йдеться у авторській панегіричній присвяті:

«Глава Церков, тріумфуюча й побожно працьовита Свята Софія, за спеціальною постановою матірного Софійського дому опорядила, виконала й присвятила збірне зображення Івана Хрестителя *на честь Мазепиного імені*, сьомого серед патронів за поділеним у такому ж порядку преславного поєднання богослужінні. [Це виконано в подарунок] гетьманові Святого Імператорського Престолу Війська Запорозького обох берегів Дніпра, кавалеру орденів благословенного Апостола Андрія та Білого Орла, ясновельможному і *найяснішому* Іванові Мазепі, щиро ревному будівничому церков, незмінно чуйному меценатові і патрону. [Зображення] має бути виставлене в Києві 12 жовтня в главі Церков Софії для вшанування його [Мазепи] ангела.

Іване, *найхоробріший* гетьмане! Ти не один ступатимеш, підноситься у високості Дім хрестоносної Софії, зведений на високу подобу величі [господньої], який буде розсівати повним дзвоном Божу славу і твою щедрість. Такі ясночисті імена [на зображенні] ще недавно ледве звучали, а сьогодні (о, *благоденство!)* ці імена тисячократ вшановують, тож вони знані усім, бо їх приоздобила щедрість Мазепи. Під благодатною сінню Софії зображення Івана уникне забуття, адже його зміцнює семикратний вузол — як у палацах Мудрості й Мужності. Це ім'я відважний гетьман Іван завдяки своїй проникливості увінчає лавровим вінком і скерує на щонадовшу мету. Чи не найперше, з чого виростає слава, — це та найвища похвала, яку приносить імені щедрість. Хто опановує мечем висоти, чинить це не дякуючи солодкому говорінню. Тож, власне, з твоєї щедрості було позолочено церковні Доми і розпочато реставрацію верха (Софійського). Ти прийшов до Києва, вінценосний гостю, побачив виготовлену твоїм коштом дарохранительницю, здобув перемогу над негідним ворогом батьківщини. Тобі, Троянцю, небесні сили дадуть усе, чого захочеш. Увійди в подячні молебні церков, шанований патроне! Поглянь на живо своєї другої перемоги! Красномовний Гекторе, ти подолаєш роззявлену пащеку лева. Невтомний під таким тягарем Атланте, прийми мій листок, спрямований на прославу твого імені, з вдячністю, якщо він у всьому буде тобі приємний.

Найяснішому моєму Панові готовий до послуг магістр Іван Мигура, архідиякон Східної Київської митрополії. 1706»[132] [Переклад Наталії Яковенко].

Іоан Хреститель. 1700.
Гравюра Олександра Тарасевича

Вищезгадана присвята несе важливу інформацію про день ангела гетьмана, тобто хрещення І. Мазепи 12 жовтня. За давньою традицією дитину хрестили, коли їй виповнювалося сорок днів, тобто після того, як мати мала право увійти у храм[133]. Цей звичай був пов'язаний з тим, що свята Діва Марія вперше принесла Ісуса Христа до Єрусалимського храму на сороковий день. Згідно із законами Старого Заповіту, жінка, яка народила хлопчика, мала протягом цього часу «до всякої святощі не... доторкатися, а до святині не ввійде аж до виповнення днів очищення її»[134]. Оскільки новонародженому давали ім'я святого згідно з місяцесловом, то ім'я Іван майбутній гетьман отримав у честь пророка Іоана Хрестителя. Саме на 29 серпня припадає велике релігійне свято усікновення голови Івана Предтечі[135].

Отже, якщо взяти вищезгадане до уваги, то І. Мазепа народився 29 серпня 1639 р. (тобто його хрестили 12 жовтня на четвертий день після сорока діб «нечистості» матері). Важливо зазначити, що І. Мазепа міг народитися і 30–31 серпня, 1–2 вересня, однак тоді б він отримав ім'я в честь іншого святого, бо традиція полягала в іменуванні в пам'ять про тих, які у місяцесловах відповідали дню народження дитини або наступним після цього дням. Зазначимо, що у православних місяцесловах є 80 днів пам'яті святих Іоанів. Зокрема, 30 серпня поминається патріарх Іоан ІІІ Схоластик (577р.)[136], 31 серпня єпископ суздальський Іоан[137], 2 вересня — константинопольський патріарх Іоан IV (помер у 595 р.)[138], три святих мученики Іоани[139].

Таким чином І. Мазепа народився 29 серпня 1639 р. за старим стилем, а за новим — 8 вересня 1639 р. Нині день усікновення голови Івана Предтечі припадає на 11 вересня. Звідси випливає, що за новим стилем слід і шанувати іменини гетьмана тоді ж. Адже час його народження теж змістився відповідно на стільки позицій, як і дні пошанування православних святих.

Розділ 3
МАЗЕПИ

Родовід гетьмана І. Мазепи започаткувався у глибоку давнину. Можна було б оминути звертання до цього питання, адже воно, здавалося б, не додає якихось штрихів до портрета відомого діяча. Він утверджувався у житті не знаним прізвищем, не знатним походженням, а швидше власними здібностями, уміннями, знаннями.

Проте у добу правління гетьмана його оспівувачі, присвячуючи володарю булави поеми, панегірики, присвяти, не оминали й «дому Мазеп шляхетних»[140]. Поетичні осмислення біографії лідера автономії сучасниками охоплювали столітні проміжки часу зі згадкою славних пращурів — захисників Вітчизни.

Хоча віршування твориться засобом метафоричного перебільшення, усе ж до нашого часу збереглися свідчення про те, що рід Мазеп дав для нащадка той ґрунт, на основі якого він не загубився у вирі буття, а спалахнув яскравою зіркою.

Прізвище Мазеп має неясне походження. Дискусія про його етимологію триває між дослідниками не одне десятиліття.

У словнику української мови Б. Грінченка слово «мазепа» має таке пояснення: «Спочатку те ж саме, що і **замазура**, — а згодом взагалі неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, вахлак, простак, простофіля, дурень. *У нас у селі мазепою лаються: от як дурна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: ах ти мазепа!*»[141] Читаємо далі: «**Мазепський**, а, е. Лайливе слово: поганий, нерозумний. *Мазепська дівчина*»[142]. Згадані значення слова «мазепа» дублює академічний «Словник української мови» 1973 р. з невеличким додатком-прикладом: «Як напнеш сірячину — «Ти мужик! Хамло! Мазепа!..»[143] Подібні трактування є й у польській, білоруській мовах. Так, етимологічний словник останньої дає кілька визначень: «плакса, размазня», неаханы, незграбны, страшыдла», «непрыгожая, шыракатварая, з вялікімі рысамі твару жанчына», «хара, морда», «разява, разявака»[144]. Польські словники його трактують як mazgaj (плакса, хлюпик), brudas (брудний, неряха), straszydlo (привид, страшилище), potworek (потвора), plaksa (плакса), morus (нехлюй)[145].

Водначас, на нашу думку, всі ці зафіксовані у мовах значення виникли у XVIII ст. Так, у старобілоруських[146], староукраїнських[147] текстах науковці не знайшли слова «мазепа». Лексикограф Павло Беринда (? –1632) теж його не знав, видаючи у 1627 р. «Лексикон славеноросский» (перевиданий у 1653 р.[148]). Не знайшов цього слова в письмових пам'ятках й славіст І. Срезневський[149].

М. Максимович, щоправда, натрапив у книзі «Ліфос», виданій у 1644 р. польською мовою у Києві, фразу про відступника від православ'я Касіана Саковича як «об'єретичного мазепу»[150]. Вона була у такому контексті: «A zatym wedlug ciebie, zhereticzalego mazepy, bez wszytkigo tego msza odprawowana bycmoze, y dopieroby nie mola byc krotsza, gdybys iak minister iaki chleb y wino na oltarz polozywszy, a slowa Panskie do nich przemowiwszy, odprawowal gdyz bylo by zaraz po mszey»[151] (Отже, згідно з тобою, з'єретизованого мазепи, без всього цього мша (*або: меса*) може бути відправлена і не могла

Черкаси на карті Вацлава Ґродецького. 1558. Видана у Базелі в 1562

б бути коротшою, коли б як священнослужитель поклав на вівтар вино й хліб і промовив до них слова Господа (*тут йдеться про слова в Літургії, які перетворюють хліб і вино на Тіло і Кров Господа: „Прийміть! Це є Тіло Моє...“ і т. д.*) відправляв службу, то зараз би настало її закінчення...» У цьому зв'язку історик вважав, що «загальне слово „мазепа“ (від слова „мазати“) використовувалося значно раніше як лайливе слово»[152]. На думку ж Б. Барвінського, у полемічно-викривальному творі йдеться все ж про порівняння відступника з конкретною людиною, з діяннями батька майбутнього гетьмана Адама-Степана, «коли іменно факт переходу Мазепи на латинство здобув собі тільки розголосу»[153]. Частково згоджуючися з цією тезою, ми все ж робимо певне доповнення та уточнення. У рукописному творі 1638 р. про церковного діяча К. Саковича, який став католиком, зазначається, що він не тільки зрадив православним, а й, ведучи аморальний спосіб життя, убив через жінку її чоловіка[154]. Тим часом 3 листопада 1637 р. Адам-Степан Мазепа теж убив Яна Зеленського, за що був засуджений на інфамію, але згодом протягом кількох років оскаржень виборов для себе помилування[155]. Мабуть, це був резонансний випадок, а тому автор «Ліфоса» П. Могила порівняв відступника віри з грубим порушником православних заповідей А. Мазепою, котрий теж вчинив десь подібного плану кримінальний злочин (подробиці його нам невідомі).

Як на нашу думку, природа вживання цього слова у негативному контексті у XIX столітті, коли укладалися словники, зовсім інша. Після виступу в 1708 р. гетьмана І. Мазепи з однодумцями проти царського режиму Петро І, його послідовники доклали чимало зусиль, аби всіляко збезчестити своїх противників, знеславити їхні ідеї та помисли. Проклятий Мазепа став мішенню злостивого зганьблення, паплюження на теренах Російської імперії (Польща, Білорусія, Україна). Мазепами обзивали учасників повстання, підозрюваних у ньому, а також усіляких бунтівників, опозиціонерів і тих, хто у певних обставинах чимось не догодив імперським служителям. У цю категорію явно потрапляли пізніше втікачі від землевласників. Оскільки простому населенню Гетьманщини нізвідки було дізнатися про істинні наміри їхнього колишнього зверхника, то його постать у думах, легендах, оцінках здебільшого трактується з позицій російської влади. У цьому дуже прислужилися «свідомі» канцеляристи, виховані на ідеях величі Росії та святості царів. Їхні віршовані вправи відображають вірнопідданий погляд на події 1708–1709 рр. Гетьман постає у їхньому баченні як іуда, злодій, аферист, злочинець, пропаща людина, яка запродалася дияволу. Наведені приклади упорядників словників самі за себе засвідчують, що негативно-принизливого значення слово «мазепа» набуло саме тому, що насаджена з Москви думка про гетьмана І. Мазепу як зрадника, підступну, нікчемну, облудно-дурну людину домінувала в тодішньому пізнанні-баченні історії.

При цьому слід зазначити, що якби прізвище Мазеп у свій час несло негативний підтекст («замазура», «дурень»), то його власники, турбуючись про свій авторитет, безперечно, знайшли б нагоду

змінити його на краще, адже, наприклад, у середині XVII століття це було зробити дуже легко. Але вони від нього не відмовилися, бо, вочевидь, знали його справжні витоки.

Слово «мазепа», за версією А. Кримського, перського походження[156], він переклав його з таким значенням — хребтоногий, переносно — неповороткий[157]. Оскільки І. Мазепа хворів на подагру (спадкова хвороба ніг, за її загострення хворий шкутильгає), то справді можна припустити, що ця недуга, яка давала про себе знати у зрілому віці, була специфічною прикметою його сім'ї, а отже, у певний час могла дати назву роду. Однак у цієї версії є й слабкі місця. Ми не знайшли в словнику перської мови єдиного слова «мазепа» (хоча окремо «мазай» означає «хребет», «м'ясо», а «па» — «нога»). Щоправда,

Черкаси на карті Радзивілла. 1613. Оригінал зберігається в головному приміщені музею Carolina Rediviva бібліотеки Uppsala University Library (Швеція). Мапа розміром 920 х 1 120 мм, зроблена на тканині.

можливо, А. Кримський мав якийсь ширший варіант лексики, притому староперської. Тож, якщо слово «мазепа» має і таке трактування, то його важче «прив'язати» до України. Сусіди кабардинців — іраномовні осетини, представники яких під тиском обставин свого часу могли емігрувати на Київщину, зовсім по-іншому називають слова «хребет» (рагъыстæг), «спина» (чъылдым, фæсонтæ; æккой), «нога» (къах, фад; зæнг), «неповороткий» (æнæфердæхт). Плем'я сіверян хоч і мало якісь іранські витоки чи дуже тісні контакти з представниками цієї мовної групи, все ж навряд чи змогло у подальшому зберегти традицію передачі прізвища від батька до сина, бо такої практики в XI–XV століттях не існувало. Та й пізніше, у XVII столітті, козаки, навіть частина старшини, не мали усталених прізвищ. Спадкові родові назви утверджуються насамперед серед вітчизняної знаті, власників земель частково наприкінці XV — більше у XVI століттях.

У кабардинській мові слово «мазэ»[158] означає «місяць»[159], а «мазэпэ» — «першу фазу місяця, його початок»[160]. Оскільки у гербі гетьмана присутнє саме таке небесне світило, то це означає, що перед нами — не випадковий звуковий збіг.

Кабардинці — це частина адигів (східних. — *Авт.*), які після монголо-татарської навали 1238–1239 рр. мігрували до Центрального Передкавказзя. Між східними та західними адигейцями протягом століть склалися певні відмінності у мові, звичаях. Водночас, починаючи з XIII століття, сусідні народи стали називати адигів черкесами. Останні під такою назвою славилися у багатьох країнах як вправні воїни-найманці.

Відомо, що черкеси-мамлюки захопили в Єгипті владу і правили там з 1382 до 1517 рр. та пізніше. Загони адигейців служили в Оттоманській Порті, Персії.

Черкеси з раннього дитинства займалися професійною військовою підготовкою. Вони добре володіли зброєю, гарно трималися у сідлі. Один такий воїн міг здолати кількох і більше ворогів. Не випадково кримські хани навіть віддавали їм своїх дітей на виховання.

Через князівські чвари, війни з кримчанами, татарами, багато черкесів полишало власні домівки та емігрувало у найближчі країни. Ще в 1502 р. вони займали побережжя Азовського моря від Дону до Керченського проливу, але згодом їх почали відтісняти, підкоряти[161].

Важливу роль у долі черкесів відігравав релігійний фактор. Після падіння Константинополя у 1453 р., посилення впливу кримських ханів у регіоні проживання християн-адигів набуває поширення практика агресивного насадження мусульманства сунітського напряму. Це змушувало віруючих шукати кращих умов для прожиття, дотримання християнських обрядів.

Відомі кілька міграційних хвиль їх у Московське царство[162], Велике князівство Литовське, Польщу. На думку В. Татіщева, О. Рігельмана, черкеси з'явилися в Україні в XIV столітті, саме їм слід завдячувати появі міста Черкаси[163]. «Перші козаки, — писав В. Татіщев, — зброд з черкес гірських, в князівстві Курському в 14 столітті з'явились; там вони слободу Черкаси збудували і під захистом татарських губернаторів грабіжництвом та розбоями промишляли; потім перейшли на Дніпро та місто Черкаси побудували»[164]. Історик уточнив далі, що переведені вони на нове місце татарським зверхником, оскільки на курських черкес було багато скарг[165]. Багато істориків піддали сумнівам ці твердження, оскільки вони не підтверджувалися відповідними посиланнями на джерела[166]. Проте у XVIII–XIX століттях в історичних розвідках навіть превалювала версія про активний вплив черкесів на становлення козацтва[167].

В описі Канівського замку 1552 р. натрапляємо на місцевий переказ заснування населеного пункту: «...Яко князь великий Литовский Гедемин[168], завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорские, и приведши Черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепородѣ, а иншых на Днепре, где теперь Черкасы сидят»[169]. На це пояснення згодом посилається у своєму привілеї від 9 липня 1792 р. польський король Станіслав-Август [170].

«Однак, на моє переконання, — піддав сумніву і це твердження історик В. Ластовський, — є серйозні підстави вважати, що канівська легенда є штучно створеною, а не народним переказом. Про це свідчить наступне: 1) вона переслідувала цілком конкретну вигоду, 2) вона не була відома Сигізмунду Герберштейну... 3) вона була записана у Каневі, а не в Черкасах, де про неї ніхто і не знав (інакше б вона там була також хоч якось відображена), 4) в легенді засновником міст називається князь Гедимін, а в легендах та „Хроніці" цей князь фігурує також як засновник інших міст — Трок та Вільно (тобто відбулося запозичення інформації по аналогії), 5) вона була записана в одному єдиному офіційному документі і жодними іншими джерелами (письмовими чи фольклорними) не підтверджується»[171]. Про «промисловість», штучність легенди місцевих уходників писали О. Грушевський, О. Андріяшев, О. Русина[172].

Усе ж ретельне вивчення цієї пам'ятки XVI століття доктором історичних наук О. Бубенком доводить, що «в першій частині цієї легенди присутня явна „кон'юнктура" литовського автора, обумовлена суто ідеологічною потребою не лише довести права литовців на Черкаси та Канів, а й показати їх давність»[173].

«Проте подальша частина легенди, — далі зазначає він, — вже не нагадує творчість литовських авторів: „...и приведъши Черкасовъ часть з княгинею ихъ...". Складається враження, що тут зафіксовано місцевий фольклорний сюжет, який дуже нагадує кавказькі легенди про князів та княгинь. Тобто перед нами спотворена легенда місцевих мешканців про своє походження, яка на 1552 р. могла мати не одну сотню років. Це дає підстави вважати повідомлення значно ближчим до істини, ніж ретроспективні „здогади" російських істориків XVIII — першої половини XIX ст. Для прикладу можна навести „Повість минулих літ", початкові частини якої пропонують немало мотивів фольклорного забарвлення. Проте більшість дослідників не мають сумнівів щодо наявності в таких повідомленнях якоїсь частини історичної правди. З іншого боку, згадка про литовських князів дозволяє припускати, що міграції кавказців до Середньої Наддніпрянщини могли відбуватися й за литовської доби, тобто може йтися про багатоетапність цього процесу»[174].

Дослідник навів великий масив топонімів, антропонімів адигського походження в люстраціях Канівського і Черкаського замків 1552 р.[175] Старший науковий співробітник Інституту сходознавства РАН М. Горелик, проаналізувавши комплекс озброєння з кургану № 69 Яблонівського поховання поблизу Білої Церкви, зробив висновок, що тут був похований черкеський воїн[176].

Тому контрзауваги їхніх опонентів, які взагалі відкидають «черкеську версію»[177] у заснуванні Черкас, досить хиткі: «Назву ж цього прикордонного форпосту, вочевидь, перенесли з карпатського

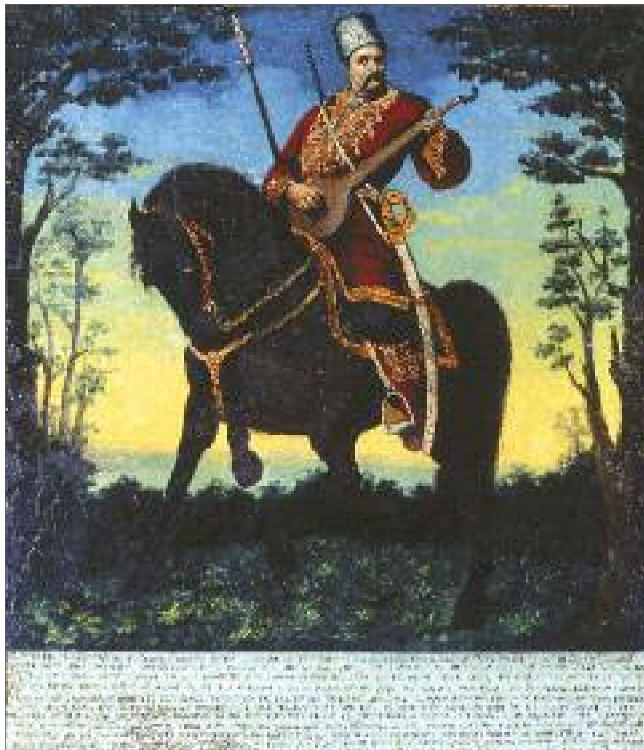

Козак-бандурист. 1890. Художник Федір Стовбуненко. Полтавський художній музей імені Миколи Ярошенка

(а не кавказького) регіону місцеві переселенці (оскільки в другій половині XIV — на початку XV ст., за короткочасним винятком наприкінці XIV ст., ця територія адміністративно належала до Подільської землі), котрі одночасно стали й будівничими нового поселення, і прикордонниками»[178]; «Східна» («черкеська») теорія походження Черкас[179] не має жодних підстав для існування, оскільки побудована на основі плутанини фактів та екзонімів на звичайному співзвуччі «Черкаси» / «черкеси»[180]. Водночас історик Ф. Шабульдо у супереч цьому твердженню подав аргументи на користь того, що Черкаси, Канів, Звенигород наприкінці XIV ст. належали ординцям[181] (у них були відбірні загони адигів). З монографії Б. Черкаса дізнаємося про включення Черкащини до улусу[182], великі міграційні переходи кочівників на Правобережжя у 1380–1381 рр.[183], примусове переселення великих мас аланів, черкесів у 60-х рр. XIII ст. у район Дністра[184].

«На підставі відомих нам грамот кн(язів) Коріятовичів перше всього треба сказати, що ці князі були повними господарями тільки Західного Поділля, — писав відомий український історик, археолог, мистецтвознавець кінця XIX — першої половини XX ст. Ю. Сіцінський. — Східне Поділля, пізніше Брацлавщина, за часи Коріятовичів, була певне малозаселена и може тут ще панували татари, як не постійно, то випадково робили напади на цю частину Подільської землі. Не маємо ні їдної грамоти кн(язів) Коріятовичів, яка б торкала[сь] земель Східного Поділля»[185]. Цей дослідник також, проаналізувавши до сотні грамот XV ст. із надань у володіння подільських населених пунктів, нічого там і близько не знайшов про Черкаську та Канівську округи. Монографії доктора історичних наук М. Крикуна теж не підтверджують адміністративне підпорядкування Черкас і Канева Подільській землі[186].

Важливо зазначити, що ці історичні версії, хоча й різняться, не такі вже й безпідставні — назва у подальшому українців у XVI–XVII століттях черкасами засвідчує про те, що мігранти, асимілюючись із автохтонним населенням, відігравали значну роль в охороні прикордоння, житті України. Як зазначає у своєму нарисі Н. Будаєв, зручне сідло, звичай брити голову, залишаючи на ній волосяний оселедець, шапка, кафтан, опалювання помешкання кізяками мають черкеське походження. Низка адигських слів прибульців — «хата» (помешкання), «тат» (батько), «нан» (ненька), джегун (джигун) теж прижилася на новій території[187].

Черкесів-найманців тодішні володарі Київщини використовували здебільшого для охорони прикордоння. Так, у реєстрі Черкаського та Канівського замків 1552 р. зустрічаємо адигейські прізвища: Лазука, Горяїн Тиньснач, Тока Копитков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм, Нелістон Старий, Іван Налістен, Денис Налістан[188], Степанець Пятигорчин, Жчалаш, Мишко Теребердеєвич[189]. Черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький (кінець 1540-х — 1563 рр.[190]) у походах проти ординців використовував завербований загін черкесів-жанеївців[191]. Козацький ватажок у лютому 1560 р. «со многими людьми и с попами христианскими» навертав до православної віри мешканців Великої

Кабарди[192], а також організовував їх «промышляти над Крымским царем»[193]. Він, зокрема, запросив переїхати до Великого князівства Литовського сина князя Сибока Олександра[194].

У 1561 р. король Сигізмунд II Август надав шляхетську гідність великій групі черкес, які прибули до Польщі на чолі з п'ятьма князями із Жанетії (західне адигське князівство). У попередні та пізніші роки в документах згадуються на литовсько-польській службі «Сибоків брат»[195], сини черкеського князя Камбулат Ідаровича Гаврило та Лаврентій, діти їхньої сестри князі Станіслав, Захарія, Іван, Шимон Темрюки-П'ятигорці (син останнього Фрідріх Темрюк-Шимкович був королівським ротмістром у 1574–1598 рр.)[196]. У Польщі в XVI ст. утримували «п'ятигорські хоругви», які складалися з кабардинців та жанеївців. Очевидно, переселенці дали назву на Київщині Черкес-долині[197], селам Черкас[198], П'ятигорка Мала, П'ятигорка, містечку П'ятигорка[199].

Ці історичні відомості прояснюють, яким чином Мазепи-християни могли з'явитися на Білоцерківщині. Їхнє прізвище, до того ж, за висновком історика А. Дзагалова, вказує на належність їх власників до черкеської аристократії (закінчення «пеэ» означає «замість», тобто «Мазепеэ» можна трактувати як «подібний місяцю»).

Найімовірніше предок І. Мазепи належав до складу уорків одного з князів. Так називали черкеських дворян, які мали свій родовий «герб»-тамгу і суворо дотримувалися традиції рівності у шлюбі з подібними собі[200]. Уорки несли лише військову службу, виступали у похід за покликом їхнього пши (князя). Вони мали свій кодекс честі — уэркъ хабзэ. Першим пунктом у ньому була вірність насамперед сюзерену[201]. Якщо останній програвав у боротьбі з іншими князями, то дворянин разом з ним йшов шукати інше місце для прожиття. У кодексі честі також важливе положення займали такі якості, як ввічливість, мужність, правдивість, людяність, красномовність[202]. Якщо уорк не дотримувався цих заповідей, він позбувався дворянського звання. Важливо зазначити, що у Черкесії селянин за подвиги у бою, проявлену мужність міг потрапити до лицарського стану.

Діорама-реконструкція Черкаського замку у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. 1985. Художник А. Казанський

Зрозуміло, вищезгадане — одна з версій, яка більш-менш вписується у контекст подій XVI століття. При цьому є й інші. Історик І. Ситий на Костомарівських читаннях 2007 р. висунув гіпотезу походження Мазеп-Колединських із Сіверщини (тут біля Путивля була Колодежська волость, місцеві бортні знаки нагадують герб гетьмана). Ця версія, до речі, не дуже суперечить попередній, адже за В. Татіщевим багато черкес осіло у Курському князівстві. Воно ж межувало із Путивльською округою. В описі Канівського замку 1552 р. серед нових слуг згадуються Гридко Колодезський, Толук Колодезський[203]. Крім цих важливих подробиць, в цьому описі натрапляємо й на інші: «Земля по полем, над мистом (Каневом. — *Авт.*) мещаном на пяшню здавна была вольна, нижли недавно князь Володимер Путивльский, вышодши из Москвы (мається на увазі Московія, у складі якої тоді була й Сіверщина. — *Авт.*), почал на тых землях с пашен мещанских брати десятину»[204]. Мав він уходи, зокрема Біловець, і поблизу Черкаського замку[205]. Князь заснував село Тулібле і поселив у ньому шість сімей, які, однак, там постійно не проживали, бо через ординську небезпеку «при замку зимуют и литуют»[206]. З цього випливає, що В. Путивльський перебрався із Сіверщини у Велике князівство Литовське зі слугами, підлеглими. До речі, у Києві, Каневі та Черкасах тієї пори описи фіксують чимало мігрантів-сіверян, які записані під прізвищем Севрук (Іван, Мишко, Томило і т. п.). Чи не Михайла Мазепу, прадіда І. Мазепи, в описі Київського замку 1552 р. записали Мишком Севруком?

Ближні печери Києво-Печерського монастиря. 1651. Художник Абрагам ван Вестерфельд. Копія XVIII ст. Туш, перо

Володимир Путивльський був сином[207] путивльського намісника Великого князівства Литовського (1495–1500) Богдана Федоровича Глинського[208] (†1509/1512), родовід якого походить від хана Золотої Орди Мамая[209] (правдоподібно син останнього[210] після поразки батькового війська у 1380 р. за дозволом великого литовського князя Вітовта «збудував (відновив)» Глинськ[211] на півдні Сіверщини і очолив охорону прикордоння). За літописними згадками («Сказання про Мамаєве побоїще»), мамайське військо складалося з половців. Та й сам Мамай, схоже, мав половецьке коріння[212] (С. Келембет, однак, на основі східних джерел відносить його до монгольського племені кият[213]). Але його військо мало також у своєму складі й черкесів, ясів. Тож частина вихідців з цієї неоднорідної за етнічним складом татарської орди підданих перших Глинських[214] перебралася на прикордонний рубіж Великого князівства Литовського і за століття-півтора змішалася з місцевими севрюками. Перехід у 1500 р. Сіверщини під опіку Москви не всі князі сприйняли позитивно. Тому з того часу частина з них перейшла на бік до своїх литовських покровителів. Севрюки ж шукали кращої долі на незаселеній Київщині, де мали більше перспектив поліпшити умови життя.

Важливо звернути увагу й на таку деталь. Путивльський повіт належав до Київської землі[215]. За описом Канівського замку 1552 р., канівчани мали кілька уходів «Сиверских»[216], а також на річці Сулі[217], басейн якої входив до Путивльської округи. Тобто, незважаючи на окупацію Путивля московським військом, його уходи контролювалися їхніми власниками.. У той же час у вищезгаданому повідомленні за 1552 р. про те, що Гедемін посадив черкес на «Снепородъ» (а цей населений пункт був на Сулі[218]!), зазначається: «...Сидячи снепородце на Днепре у Каневе, предся отчизны свои по речькам иным сиверским уходити не перестали»[219].

Отже, Мазепи-черкеси могли опинитися на Київщині в результаті переселення або зі Снєпорода, або Колодезької волості, або безпосередньо з Черкесії. Якщо вони прийшли з Сіверщини, то вже мало чим відрізнялися від корінних севрюків (адже на цій землі прожило 7–8 поколінь роду). В описі Київського замку 1552 р. фігурує Васко Мазупин[220], що вказує на немісцеве походження носія прізвища, оскільки черкеське Мазэпэ могло сприйнятися на слух саме таким чином.

До уваги слід взяти ще інші версії появи в Україні Мазеп. Так, у джерелах за 1672 р. у справі зміщення гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) фігурує капітан Костянтин Мазепата[221] («Музапетов»[222], «Костянтин Музапет»[223]). Це був офіцер Чернігівської фортеці. Його рід походить з Греції. Дід Мануйло Мадзапета був львівським купцем, у 1590 р. згадується членом Львівського Ставропігійного братства[224], а батько Костянтин Медзапета у 1637–1640 рр. старостою останнього[225]. Після смерті К. Медзапети його дім, який прозивали «Мазепетською кам'яницею», продано за борги і передано у володіння львівських єпископів[226].

Н. Яковенко та польські дослідники вважають, що Мазепи мають тюркське походження[227].

Нині прізвище Мазепи достатньо поширене. Проте у XVIII столітті осередки гуртування родин цієї фамілії ще було небагато. Присяги Чернігівського та Стародубського[228] полків 1718 р. не фіксують жодного козака-Мазепи. Тільки у селі Авдіївці присягав царю посполитий Яків Мазепенко[229] (у ревізії 1732 р. він вже записаний як Яків Мазепа[230]). Очевидно, він був здібним чоловіком, бо після нього у місцевому храмі залишилася чудовий зразок його роботи з написом: «Сей иконостас соделан при священнике отце Остапе со Яковом Мазепою...»[231]

Сповідна книга 1744 р. села Костобоброва подає відомості про 61-річного посполитого Павла Дмитрієва та його близьких (дружину Уляну Іллівну, дорослих дітей — Максима [36 років], Симеона [34], Івана [22])[232]. У сповідній книзі 1747 р. глава родини вже фігурує як «Павел Димитриев син Мазепа вдов»[233]. У наступному сповідному розписі за 1763 р. прізвище Мазепа фіксується лише за родиною Симеона Павлова, який мав синів Микиту та Авксентія[234] (перша дружина та двоє дочок померли, їх записали 1747 р.). Напевне, посполитий Павло Дмитрієв певним чином пов'язаний з гетьманом І. Мазепою. Заснував Костобобрів шептаківський дозорця Іван Бистрицький[235] десь на початку XVIII століття. Територія майбутнього населеного пункту входила до Шептаківської волості, однієї з головних гетьманських рангових маєтностей. Дозорцею останньої був свояк І. Мазепи по лінії дружини І. Бистрицький. У нього був штат з двох писарів, ключника, сторожі та служителі-наглядачі[236]. Швидше за все, батько Павла Дмитрієва Дмитро Мазепа був підлеглим І. Бистрицького і водночас далеким родичем гетьмана. У всякому разі свояк дружини більше важив, ніж якийсь троюрідний чи чотириюрідний брат по батьківській лінії гетьмана. Разом з тим із останнім рахувалися, бо ж мав привілей мешкати і працювати у важливому місці, яке давало головний дохід для забезпечення діяльності володаря булави. Можливо, Д. Мазепа відповідав у новозаселеному Костобоброві за розміщення новоприбулих поселян, облаштування їх та забезпечення фронтом робіт для виконання повинностей. Після 1709 р. він втратив невеличку посаду і зайнявся землеробством. Можливо, й постраждав. Але про це відомостей не маємо. Яків Мазепенко, мабуть, був один з його синів. З костобобрівського роду вийшло декілька відомих діячів: керівник уряду Української Народної Республіки періоду Директорії (від серпня 1919 до травня 1920 р.) Ісаак Прохорович Мазепа (1884–1952); українська і венесуельська художниця, ілюстратор Галина Ісааківна Мазепа-Коваль (1910–1995); дипломат, співробітник місії УРСР при ООН Степан Федорович Мазепа (нар. 1927); відома російська публіцист-опозиціонер, автор документальних книг Ганна Степанівна Політковська (Мазепа) (1958–2006); директор Харківського науково-дослідного інституту козацтва, кандидат юридичних наук, автор книг, зокрема й про гетьмана І. Мазепу Микола Миколайович Мазепа (нар. 1959); генеральний директор інвестиційної компанії «Concorde Capital» Ігор Олександрович Мазепа (нар. 1976).

З ревізії Чернігівського полку 1732 р. дізнаємося про підлеглих Києво-Печерського монастиря «работных людей нищих», які працювали у Гуті Новій (Ярмола Мазепа) та у Гуті Старій (Василь Мазепенко)[237]. Схоже, батько і син після 1709 р. втратили господарства, майно і поневірялися: їм як явним далеким родичам гетьмана церковні діячі лаври зі співчуття надали прихисток у глухих чернігівських місцинах, підпорядкованих обителі. Фактично вони переховувалися. Певно, у часи правління їхнього покровителя вони мали кращий статус і статки на Чернігово-Сіверщині й виконували якісь функції при гетьманських дозорцях.

У Полтавському полку компут 1649 р. зафіксував козака Василя Мазепу[238]. Він був у складі полкової сотні. У компуті 1718 р. бачимо в Кереберді серед піших козаків Івана Мазепу[239]. Зрозуміло, що ці однофамільці гетьмана, якщо й мали з ним якусь родинну спорідненість, то лише на рівні прапрадідів.

У регіонах Правобережної України прізвище Мазепи мало більше поширення. Це, очевидно, було пов'язане з тим, що первинні осередки Мазеп розселилися на Київщині та Волині. У Львові XIV–XVI ст.[240], в 1554–1591 рр., представників цього роду ще не було. За майже 50 років тут не зареєстровано жодного шлюбу Мазеп[241]. Не виявлено їх і у документах Брацлавського воєводства 1566–1606 років[242]. Роди Мазеп зафіксовані у межах старої Волині у метричних книгах церков Бордуляки[243], Монастирок[244], Березне[245], Теслугів[246]. В останній згадуються після 1760 р. Іван, Петро, Григорій, Федір, Анна, Параска, Микола, Христина Мазепи. Причому 3 листопада 1787 р. у Свято-Троїцькій церкві відбулася шлюбна церемонія, свідками якої виступали Іван Гетманчук та Іван Ващенко[247]. Тобто місцевого жителя Івана Мазепу ще паралельно прозивали й Гетманчуком. Напевно, теслугівські Мазепи зберігали у пам'яті родинний переказ про відомого родича, а тому так прозивалися, ніби його онуки (наприклад, син Івана Мазепи Петро писався як Петро Мазепчук)[248].

Розділ 4
РОДОВІ КОРЕНІ

1690-х рр. панегіристи Гетьманщини, присвячуючи свої твори І. Мазепі, водночас відзначали і його «кровні заслуги предків»[249], «їх героїзму документ є явний»[250], «за тобою роди християнські Мазеп православних»[251].

П. Армашенко писав, що «твої (гетьманові. — *Авт.*) предки походять з божественної крові»[252], «і чи хтось сумнівався, що ти народжений героями?»[253]. І. Орновський навіть зазначав, «що гетьманські у предках світили булави»[254].

Хоча у цих поетичних текстах простежується перебільшення засобами гіперболізації, усе ж автори будували свої метафоричні конструкції, намагаючись опертися на біографічні реалії свого героя. Певні знання для цього вони явно мали.

Привертає увагу в цьому плані строфа з панегірика С. Яворського «Луна голосу...»:

Нехай всі знають, що важність велику
Мають в Сарматів МАЗЕПИ Преславні,
Золотом Тагу — Благами їх лики
Польські Монархи щедро осипали.
Тому Твій Родич за свою сміливість, —
На чолі в нього звитяжні Лаври, —
Силу залишив всяких добр у спадок
Від Владислава Третього Монарха[255].

У цих рядках йдеться про короля Польщі та Угорщини Владислава ІІІ Варненчика (1424–1444). Молодий 20-річний володар відзначився тим, що влітку 1444 зібрав велике військо з угорців, поляків і завдав поразки османській армії. Турецький султан змушений був укласти з ним перемир'я на 10 років. Проте римський папа Євгеній закликав[256] короля порушити дану клятву невірним і продовжити бойові дії з турками. На цей раз зібране військо, в якому були й українці[257], через кілька місяців було розгромлене під Варною, а король вбитий[258].

Поет І. Орновський теж вважав цього володаря тим, хто підвищив статус Мазеп:

Фортуновладна рука Владислава,
Монарха Польщі, на дім той Мазепів
Нескупо ласку пролляла і славу...[259]

Отже, з контексту історії та вищезгаданих повідомлень про давнього предка володаря булави випливає таке: у 1444 р. найдавніший із Мазеп відзначився у війні з турками, за що отримав відразу після літньої перемоги істотний привілей. Можливо, він був найманець-черкес або інший прибулець (булгар-чиркас[260], представник тюрків[261]), який у такий спосіб здобув право закріпитися на новій

батьківщині. Зазначимо, що Велике князівство Литовське дуже активно залучало для захисту держави та її кордонів в окремі роки до декількох тисяч найманців («Чахи, Ляхи и Угрове, Литва и Немци... да иных земель много Мурове, Мазошане, Волохи и Сербове и Татарове»[262]), дозволяло селитися у регіонах «своїм» ординцям[263] (за деякими оцінками, до 40 тисяч кочівників[264]). Оскільки у XVI ст. нащадки цього Мазепи згадуються у документах як «шляхетні», «зем'яни», то з цього випливає, що саме тоді рід здобув привілейований шляхетський стан. Адже зем'янин в тодішній аристократично-соціальній ієрархії займав нижчу сходинку після князів і панів[265]. Вона усе ж була почесною, власники якої дорожили здобутим вивищенням з маси люду. Як правило, у шляхтичі записували вправних воїнів-кіннотників[266].

Навряд чи гетьман знав, як іменували його далекого пращура, проте з покоління у покоління його роду передавалася інформація про звитяжця-лицаря, завдяки якому Мазепи набули вищого майнового та суспільного статусу. Правдоподібно, що ще в середині XVII ст. в одній із гілок Мазеп зберігався привілей Владислава III.

Типовий кіннотник-прикордонник Великого князівства Литовського. 1576. Гравюра Абрахама де Брюна

У 1552 р. на незаселеному півдні Київщини постав Білоцерківський замок[267], який був збудований як важливий охоронний форпост для Києва від набігів ординців. Влада заохочувала переселятися сюди люд для варти, виконання тих чи інших служб податковими пільгами, землею. У цій місцевості досить активну роль відігравав «зброд» представників різних етносів. Так, села Великополовецьке та Малополовецьке поблизу Білої Церкви красномовно засвідчують про їхніх засновників-половців. Недалеко від замку з'явилося поселення з назвою Черкас. Села Яхни, Бирюки явно тюркського походження. Київське воєводство очолював син бобруйського намісника Фридрих Глібович Пронський, який займався охороною та облаштуванням краю у 1544–1555 р.[268] Він разом з братом Андрієм[269], черкаським старостою у 1540–1544 рр.[270], працював у непростих реаліях ординських загроз і вимогливих поселенців, які у судовому порядку боролися за збільшення пільг, кращі умови тощо[271]. Сюди, у небезпечне прикордоння, і був закликаний на службу молодий київський зем'янин Михайло Мазепа, щоб розпочати власну лицарську кар'єру та життєву біографію. Не виключаємо, що він мав кілька братів і сестер, а тому не дуже сподівався на великий спадок. Як правило, останній ділився і в такий спосіб знецінювався[272]. Як малозабезпечений шляхтич він прибув на будівництво Білоцерківської фортеці з конем і мрією заслужити маєтності. У обов'язки зем'ян входило нести кінно-охоронну службу, збиратися у разі наближення загрози «конно, збройно, часу потреби войни»[273], «а кгды бы люди неприятельские под замки наши тамошние пришли, тогды есте повинни з людьми своими, яко на кгвалт ити и отпор неприятелю чынити»[274], проводити «воеводу с поля до Киева»[275], супроводжувати посланців і розвозити воєводську пошту тощо.

М. Мазепа, розпочавши службу у Білоцерківській фортеці, як й інші віськовики, міщани, невдовзі облаштував поряд із замком власне помешкання для прожиття. У 1555 р. король Сигізмунд II

Сутичка козаків з татарами. 1890. Художник Юзеф Брандт

Август надав шляхтичам і міщанам, які вже у містечку «домами своими осели», «волности от всих платов и подачок и от плаченья капщизны с корчом и от иных всих робот и послуг... вызволяем и волными чиним до певного часу, то есть на десять лет»[276]. Незважаючи на пільговий режим, жити у прикордонному форпості було небезпечно. Як дізнаємося з листа короля від 4 липня 1562 р., білоцерківці зазнали значних втрат у ході ординського набігу — «поганство татаре великое знищенье им вчинили, многих самих, жон, детей в полон повели, а других побили, статки, кони, быдла им позабирали, а остаток праве деи пеших и голодных зостало»[277]. Сигізмунд II Август у цьому зв'язку продовжив пільги для усіх мешканців містечка-фортеці до 1570 р.[278] Отже, це спонукало незаможних Мазеп і далі триматися цього ризикового місця. Воно залишалося таким і пізніше, бо й наступний король старався утримати тут люд продовженням пільг. Монарх був зацікавлений, аби «замок наш Белоцерковский знову забудували без жадного омешканя и потом его завжды опрановали и всякими потребами, стрелбою и порохом опатровали и и сторожу в полю на шляхох на местцах звыклых дръжали и о людях неприятелских до Белой Церкви, до Киева и до панств наших коронных знати давали»[279].

У люстрації Білоцерківського староства 1616 р. зазначається, що київський воєвода Фридерик Пронський за «службу військову, кінну при пану старості Білоцерківському і наміснику його» надав Михайлові Мазепі лист на заселення «селища на тій же річці Росі»[280]. Документ цей з'явився, очевидно, між 1552–1555 роками, адже князь Ф. Пронський помер близько 1555 р.[281] Своїм правом, певно, М. Мазепа скористався, але у результаті набігу кочівників, про який писав король у 1562 р., місцевість в басейні річки Рось вкотре зазнала спустошеності, випалення та розорення. У грамоті польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа від 15 червня 1572 р. визначена плата військовику-прикордоннику у такий самий спосіб: «...Мы теды на первых панов рад наших причину службы и годность шляхетного Михайла Мазепы, земянина нашого земли Киевское залецаючих, дали есьмо ему, якого ж и тым листом нашим даем в земли Киевской землю пустую, людьми неосѣлую, лежачую около рѣчки Каменицы (Кам'янки[282]. — *Авт.*), почавши от мосту, на который идет Великий Гостинец, аж до

урочища Посникова, зо всими належностями и пожитки, ку той землѣ прислухаючими, так, яко ся тая земля здавна в собѣ мает»[283]. Новоосадник мав за неї нести «службу земскую военную потому, яко иные обыватели повѣту Киевского служат»[284].

У люстрації старост Київського воєводства 1616 р. власником «хутора на Кам'янці»[285] значився «шляхетний Миколай Мазепа Колединський», який займав його «від світлої пам'яті короля Августа, у 1577 році, собі і потомству своєму наданим»[286]. Здавалося б, у цьому документі[287] йдеться про сина Михайла Мазепи. На користь цього, зокрема, свідчить заувага польського короля у грамоті 1572 р., що пусту землю має «он (Михайло Мазепа. — *Авт.*) сам, жона и дѣти и потомки его мужского стану держати, и всяких пожитков з нее уживати»[288]. Тобто Микола — начебто нащадок Михайла Мазепи по чоловічій лінії. Саме на такій умові йому могло перейти у спадок земельне володіння, надане королем.

Водночас у люстрації 1616 р. є деталі, які засвідчують, що Миколай і Михайло Мазепи — це одна й та сама особа, адже у XVI–XVII століттях поряд зі слов'янськими іменами паралельно вживались церковнослов'янські[289]. Так, автор люстрації ніде не зазначає, що Миколай отримав землю у спадок від батька. Навпаки, власник хутора Кам'яниці, маючи вже, мабуть, дуже похилий вік, згадував, що отримав надання від короля Августа у 1577 р. «**собі** і потомству» (тут він або люстратор помиляється у датуванні грамоти, оскільки у той час вже з 1576 р. правив Стефан Баторій; у люстрації 1622 р. королівський привілей датується вірно — 1572 роком). Люстрація 1622 р. вказує на те, що Миколай Мазепа Колединський володіє хутором на Кам'яниці за наданням 1572 р. короля Августа[290]. Це знову-таки дає підставу вважати Михайла і Миколая однією й тією самою особою.

Отже, з цього випливає, що Михайло-Миколай Мазепа правдоподібно народився у 1532–1533 рр. У 1616 р. йому мало виповнитися 83–84 роки, а в 1622 р. — 89–90 років.

Панегірист І. Орновський у «Музі Роксоланській» зауважив, що Мазеп у середині XVII століття «аж сорок зчисляють», вони «Білу Церкву й околиці мають»[291]. З цього повідомлення випливає, що перший на Білоцерківщині з їхнього роду зем'янин мав багато дітей, зокрема 3–5 синів. У 1650 рр. господарювало на Білоцерківщині 3–5-те покоління нащадків шляхтича. Це були троюрідні, чотириюрідні брати й сестри. Так, у джерелах за грудень 1654 р. згадується білоцерківський намісник і земський суддя Ян Мазепа, який послав у справі до митрополита Сильвестра священника Івана Степановича[292]. Тобто уже на тому етапі родинні зв'язки між частиною цих Мазеп відчутно послабилися. Важко сказати, як між ними пропорційно ділилася спадщина. Можливо, засновник роду сам визначав правові засади успадкування або нагороджував синів, дочок певними нажитими цінностями (коштами, худобою, будуванням осель тощо).

На Білоцерківщині М. Мазепа ще отримав 13 липня 1578 р. від короля в надання «селищо Пасечное»[293]. Воно було не на Волині[294], а «на річці Росі нижче Білої Церкви лежаче... з усіма ловищами на річці Настaшці від дороги звенигородської». Крім того, власнику селища належало «також бобровні гони від устя Настaшки до устя Сухої Ольшаниці, де в Рось впадає»[295]. Повідомлення Е. Рулікувського про те, що Пасічне спочатку в 1574 р. надав польський король Генріх Валуа (дослідник посилається на «Notaty transakcyi z Metryki ror. fol. 54» з архіву Аксаків[296]), мабуть, помилкове, оскільки автор нотаток, швидше за все, неправильно записав рік. Згідно з люстрацією 1622 р. Білоцерківського староства у Любомирі та Пасічній як «новозаселених слободах», що «недавно почали осаджувати», уже було «100 підданих»[297]. У середині XVII ст. Мазепам належали і села Триліси[298] на Фастівщині (перед цим ним володіли рід Половців[299], потомків половецького хана Каримана Тугорхана[300], дворянин Сигізмунда III Валентій Черминський, ротмістр Аннібал Строчі[301]) та Мазепинці на Білоцерківщині (між населеними пунктами була відстань близько 20 кілометрів). Мазепи-Колединські володіли ще й Моковичами у Володимирському повіті[302] (щоправда, ця інформація непевна, бо у 1545 р. воно належало Василю Юнкевичу, в 1577 р. — Григорію Колмовському[303], першій половині XVII століття — Агнешці Суходольській (посесор Петро Любенецький)[304]). Проте батька І. Мазепи Адама-Степана Мазепу 26 листопада

1637 р. судили у Володимирі, називаючи «не оселым»[305]. Він там опинився, мабуть, не випадково, а через якусь причетність до Володимирського повіту, швидше за все, виборював спадщину. У цій місцині-окрузі у XVI ст. були села Колодежно, Колодна, Колодея[306]. За відомостями Б. Кентржинського І. Мазепа отримав у 1663 р. від короля село Будище у Богуславському старостві[307].

Ці надання давали можливість Мазепам збільшувати статки та краще забезпечувати родину.

Привертає увагу й така деталь. У королівських наданнях 15 червня 1572 р. («Дата ленна на землю пустую, людми неоселую, лежачую околоречки Каменицы, Михаилу Мазепе, земянину киевъскому»)[308], 13 липня 1578 р. («Данина доживотная Мазепе на селищо Пасечное») відбулися деякі зміни. В останньому Михайло Мазепа фігурує вже з додатком «Колоденский» («Kolodenski»[309]). Пізніші люстрації його позначають як «Колединського». Проте у польській історичній літературі гетьмана також називають як «Mazepa Kolodynski Jan»[310]. У ті часи у такий спосіб утворювалися «географічні» прізвища, позначаючи власника населеного пункту[311]. Однак Мазепа-власник явно не знав, як правильніше прозиватися. Це було пов'язане з тим, що спадщина була або віддаленою, або давньою, або формальною (колись належала предкам). Саме тому в контексті цих надань, люстрацій додаток до основного прізвища не замінив його повністю, він лише вказував на те, що зем'янин колись мав у своєму приватному володінні з подібною назвою населений пункт (Колодно?) чи навіть волость (Колодезьку?). У люстрації 1616 р. спеціально наголошується про «це право, попри те, що є нове [*змінилося*] після унії, і згідно з [*цим новим*] правом [*так*] залишатися би не могло»[312], якби земвлеволодар не продовжував виконувати свої службові обов'язки.

У королівських документах 16 квітня 1638 р. фігурує «Иван Коледенъский»[313], «Iwan Kolodynskij»[314]. У жалувальній грамоті Сигізмунда II Августа від 7 червня 1564 р. згадуються слуги замку Каневського «Михно Колодезский, Васко Колодезский... Семен Колодезский», які добивалися, аби їм дали «на себе держати» «ез» («під „єзами" слід мати на увазі ставки або спеціально облаштовані місця на річках, де розводилася та відгодовувалася риба»[315]) на річці Росі[316]. Чи були всі ці Колодинські, Колединські, Коледезькі Мазепами? Маємо щодо вищезгаданого кілька версій.

Перша з них. Варто зазначити, що у Київському воєводстві в описі його кордонів 1566 р. зазначалося на межі як орієнтир село Колодежне[317] (давній Колодяжин, нині Колодяжне Житомирської обл. — *Авт.*). Ним володів якийсь Шаула («село Шаулина»[318]). Можливо, це був майбутній козацький гетьман під час повстання 1594–1596 р. Матвій Шаула[319] або родич останнього. Якщо Мазепа одружився на одній з дочок Шаул, то мав право називатися так. Проте після подій 1594–1596 рр. це село перейшло у власність Еразму Комаровському. Усе ж якийсь зв'язок між Шаулами та Мазепами був. Молодий Мазепа 26 травня 1666 р. отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобривикович Васильєвої Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину[320].

Друга. У Кременецькому повіті Волинської землі (нині на Тернопільщині) був Колоден (Колодень), який належав у XV ст. князям Збаразьким[321], одного з яких, Семена Васильовича, писали у документах «Колоденский»[322]. Після смерті останнього його дружина ще у 1482 р. згадувалася як «Marya Semenowa Kolodenska»[323], але пізніше вже — як Марія Семенівна Ровенська[324]. У липні 1507 р. король підтвердив їй населені пункти, якими її чоловік та вона володіли майже 50 років. З цього документа дізнаємося, що їх «Иван Кирдѣевич продал тыи имѣнья за тысячу коп широких грошей вѣчно и непорушно князю ее»[325]. Це ж підтвердила перед тим поважна судова комісія своїм «вироком»: «Ванько Кирьдѣевич небожчику князю єє тыє именья на вечность продал»[326]. Претензії Джусичів перевіряльники відхилили[327]. І. Кирдєєвич, «син Джусин із Квасилова», був холмським каштеляном у 1440–1470-х рр.[328] Рід Кирдєвичів-Джусів займав активну позицію у династичних протистояннях Великого князівства Литовського[329].

М. Ровенська під Рівним мала ще одне Колодно (нині Колоденка Рівненської області)[330], мабуть, засноване нею. Після смерті княгині Марії Семенівни перше Колодне переходить у 1518 р. її внучці

Церква Св. Миколая у селі Мазепинцях. Фото Андрія Макухи

(Тетяні-Анні Семенівні Гольшанській[331]), дружині воєводи троцького, гетьмана великого литовського Костянтина Івановича Острозького[332], далі у 1531 р. — їхньому сину Іллі[333]. У 1539 р. І. Острозький помирає й в «ыймено Колоднѣском» господарює княгиня Ілінaя Костянтинівна Острозька (Біята)[334] (далі воно переходить у володіння краківському каштеляну Яну Тарновському, Цетнерам, Жевуським, Свейковським[335]). Однак навряд чи ці населені пункти пов'язані із Мазепами, оскільки не згадуються як їхня власність і за існуючими джерелами були у володінні впливових князівських родин. Не міг М. Мазепа називатися другим прізвищем безпідставно, претендуючи у такий спосіб на не свій населений пункт. Адже тоді вступав у конфлікт зі своїм зверхником, київським воєводою у 1559–1608 рр. Василем-Костянтином Острозьким, зять якого, Я. Тарновський, володів Колоденом. Можна висувати версію про поріднення Мазепи-зем'янина у 1570-х рр. із якоюсь вдовою Колоденською (Колединською), яка володіла населеним пунктом чи його частиною з подібною назвою. Якщо взяти до уваги вищезгадані панегірики та надання Владислава III Збаразької волості, луцького Городка, Вишневця, Манів князю Василю Федьковичу Несвізькому[336], син якого вже став називатися Семен Васильович Колоденський[337], то логічно припустити, що хтось із нащадків-спадкоємців останнього поріднився з київським військовиком-прикордонником шляхом укладення шлюбних стосунків. Проте Семен Колодинський мав лише одну дочку, потім його маєтності успадкувала онука, дружина К. І. Острозького.

Колодне (Калодне) на Брестщині[338] відоме лише з XIX ст. Іншим селом Колодна (Калодна) на Мінщині володів у 1544 р. Я. Гольшанський з дружиною[339].

У джерелах згадується за 1545 рік у судовому спорі під головуванням пінського та городенського старости Петра Кирдейовича Мильського село «Колодѣевское»[340] Пинської волості.

Третя версія. Мазепи якимось чином могли бути причетні наприкінці XV ст. і до Колодезької волості на Путивльщині. Вона входила до 14 волостей[341], які були втрачені їхніми київськими володарями у результаті литовсько-московської війни 1500–1503 рр. Ці землі підпорядковувалися Києву в XIV–XVст.[342] Владці міста у 1520-х рр. звернулися до Сигізмунда I з описом своїх путивльських втрат: «Ті волості від наших господарських предків слуги вашої милості: князі, й пани, й зем'яни землі Київської, — по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші»[343]. Версію історика І. Ситого про сіверське походження Мазеп[344] у цьому зв'язку можна дещо підкоригувати-доповнити: напевно, вони отримали тут у володіння Коледезьку волость не у тимчасове річне користування. Чи жив київський зем'янин безпосередньо у ній, чи управляв нею через управителя, достеменно не відомо. Але нашу увагу привертає в Білорусії рід Севрюків (657 представників), який належить до гербу «Курч»[345]. У записах 1811 р. Слуцького земського суду фігурує їхній предок луцький земянин Левон-Густафій Севрук Змітрович, який як потерпілий від бою вояка і розорений від нападу неприятелів 20 жовтня 1587 р. (правдоподібно це було дещо раніше, бо на цю дати одноіменні батько і син померли) отримав від князя Юрія Олелька привілей на землю, маєтки Кутнева та Чижевичі на Случчині у Новогрудському воєводстві[346].

Севрюками називали у XIV–XVI століттях жителів Чернігово-Сіверщини[347]. Через захоплення її Московією у 1500–1503 рр. багато місцевих владців, служилих людей емігрувало на не окуповані московитами терени Великого князівства Литовського[348]. Так, як прослідкувала О. Русина, з 23 родин брянських бояр «15 опинились в Литві, 3 — на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями»[349]. Московія захопила у Великого князівства Литовського 20 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 великих сіл[350]. Отже, найпевніше прадід чи дід Левона Севрука емігрував після війни 1500–1503 рр. на Волинь, де й отримав прізвище як прибулець з краю севрюків. Можливо, він ніс спочатку службу в Києві (тут у замку в 1552 р. налічувалося 12 міщан Севрюків[351]), Черкасах (двоє Севруків[352]). Осередок Севруків на початку XVII ст. був і на Волині (посесори сіл Головин, Переросле, Радів Федір, Миколай, Василь Севруки[353]). Спільність герба «Курч» у Мазеп і Левона Севрука доводить їхню родову близькість. Вони явно мали спільного предка. Від нього й отримали статус зем'янина та право мати однаковий герб.

Натяк на причетність Мазеп до Колодезької волості проявляється ще й у тому, що гетьман у 1699 р. купив у російських поміщиків землі у Рильському повіті й заснував там кільканадцять слобід. Лише у 1703 р. цар дав на них «и на иныя купленные и поступныя села и деревни мельницы и земли и сенные покосы... жалованную грамоту»[354]. Того року йому пожалувано Крупецьку волость з усіма селами.

Річ у тому, що межі давньої Колодезької волості накладалися на землі Рильського повіту. Отже, такий збіг явно не випадковий. І. Мазепа фактично повертав у своє володіння землю пращурів. Крім того, Колодне є біля Почепа (Брянщина), а також поблизу Курська (Колодная, Колодня). З цих територій теж після окупації Московією тікали місцеві бояри. За 1568 р. згадується у російських документах «писец Степан Иванович Гораздин Колединской»[355], який, схоже, теж був вихідцем з цих місцин.

Після унії 1569 р. українські шляхтичі почали турбуватися про зрівняння своїх прав із польськими, а також про повернення їм анексованих Московією земель (йшла Лівонська війна, у ході якої це питання могло бути вирішене у результаті поразки Московії). Тому в документах після 1678 р. Мазепи не випадково роблять приписку про належність до Колодезької волості як їхньої власності. В інструкції київських дворян послам на варшавський сейм 12 березня 1665 р. теж зазначалося, що шляхтич Адам Мазепа (батько гетьмана) з Київського воєводства спочатку походив з дворян Чернігівського воєводства[356] (вони мали на увазі територію, яка пізніше оформилася у нову територіальну одиницю).

Вищезазначені аргументи на користь причетності Мазеп до Колодезької волості дають право висловити і такі зауваги. Путивльські князі володіли Київським князівством між 1300–1362 рр[357]. Путивль, мабуть, тому не випадково став підпорядковуватися безпосередньо Києву за князювання у ньому Олелька Володимировича (1440)[358].

Саме при королю Польщі, Угорщини та Русі (повний титул *Божої Милості король Польщі, Угорщини, Далмації, Хорватії і землі Краків, Сандомирії, Сирадії, Лехії, Куявії, Великий князь Литовський, володар і спадкоємець Помор'я, Русі)* Владислава III Варненчика (1424–1444) один із перших відомих Мазеп отримав серйозне земельне надання. Оскільки предок київського князя Олександра (Олелька) Володимировича слуцький князь Юрій Юрійович Олелькович (або це батько, який помер 1578 р., або його 26-річний син[359] з таким же йменням) до 1586 р. опікувався долею постраждалого в результаті війни Левона Севрука з гербом «Курч», то можна вважати, що останній мав документи роду Мазеп, підтверджені київським князем. Давній зв'язок між княжою родиною та потерпілим воякою і його родом мав початок явно на Путивльщині, бо дуже багато збігів свідчать про це (герб, походження Севруків

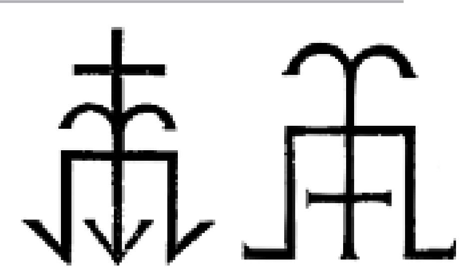

Печатний знак князя
Василя Львовича Глинського початку XVI ст.
та герб Глинських середини XVII ст.

Герб князя
Богдана Глинського

із Чернігово-Сіверщини, київське князювання Олександра та Семена Олельковичів з 1440 до 1471 рр.[360]). Це стимулювало їхніх нащадків вжити заходів для поліпшення матеріального становища зем'янина, предки якого спільно займалися колонізацією сіверського краю.

Посаду путивльського намісника у 1485–1500 рр.[361] займав князь тюркського (за однією з версій половецького[362]) походження Богдан Глинський, якого вважають одним із зачинателів та ватажків українського козацтва[363]. Він перед цим був у 1488–1493 рр.[364] черкаським намісником, під орудою якого здійснено низку вдалих походів проти кримчан, зокрема «взяли новый городок»[365] (Очаків), де у місті конфіскували «тридцать тысящь алтын денгами... а в нем шестьдесят да четыре человеки взяли, а иных побили, а иных в полон свели»[366]. Путивльський намісник потрапив у полон з дружиною після захоплення московитами 6 серпня 1500 р. Путивля[367] (помер у неволі «у великого князя у вязенстве» до 1512 р.[368]). Однак його син Володимир Путивльський залишився на Київщині[369] (помер після 1540 р.[370]). Родині Глинських належали на Білоцерківщині у XV ст. Рут Старий, Рут Новий, Очів, Новоселиця, Коштомирів та інші[371]. Звертає увагу, що герб деяких Глинських і Мазеп мають виразну спільність основних елементів. Отже, Мазепи як підлеглі Б. Глинського, мабуть, теж брали активну участь у походах проти ординців.

Маєтність Колединська (Колодинська) ніде не фігурує у спадкових справах як отчина Мазеп. Якби така була у Великому князівстві Литовському (Волинському, Київському чи інших воєводствах), то певні документи про це б залишилися. Швидше всього, отчина була втрачена через окупацію Московією. У результаті цього Мазепи могли правомірно називатися Колоденськими-Колединськими, проте вирішувати питання своєї власності вони могли лише після повернення захопленого Московією регіону.

Четверта версія. На наш погляд, вона одна з найпереконливіших. Згідно з джерелами князь Миколай Ружинський у 1591 р. отримав у пожиттєве володіння урочище Колодежки (Kolodeszki) «над тою річкою *Каменицею*»[372]. Оскільки М. Мазепі у 1572 р. поблизу останньої надано для заселення порожню місцину, то він міг повним правом називатися і Колодинським. Назва урочища Колодежки, як і багатьох інших, походила від спалених ординцями населених пунктів. Тобто М. Мазепа спочатку міг бути засновником або співзасновником цього невеличкого порубіжного села (надання Ф. Пронського!), яке в результаті нападу татар перетворилося на попелище. Колодеськи на Білоцерківщині згадуються у люстрації 1616 р.[373] Відомий польський мемуарист, автор щоденника-діаріуша Станіслав Освенцім як маршалок двору гетьмана великого коронного С. Конецпольського у нотатках за 1643 р. відзначив, що він з його патроном, їдучи ревізувати українські володіння, проїхали 12 жовтня «в двох милях від Ставищ урочище Колодежа, ще яке називають Наливайкова Криниця»[374].

Історик С. Келембет у цьому зв'язку зробив істотне уточнення: «Власниками Колодежок на Камениці, напевно, колись були канівські слуги (нижчій прошарок шляхти) Михно, Васко та Семен Колодезькі, що згадуються у 1564 р. Думаю, вони належали до роду Мазеп. Пізніше прізвище трансформувалось у Колоденський — цілком припустимо, зважаючи, що на той час Колодежки як поселення вже не існували»[375].

У панегірику «Муза Роксоланська» є досить промовисті рядки про те, «що (у Мазеп. — *Авт.*) гетьманські у предках світили булави»:

Свідком Мазепів слави
Польща і край України,
Що в їхній дім булави
Тиснулись при мужнім чині,
Під Августом Зигмундом, під Третім сіяли,
В руках твого діда, й тепер в скарбі слави[376].

Із джерел відомо, що кошовими отаманами, гетьманами козаків-низовиків називалися за вищезгаданих королів (Сигізмунда II Августа, Сигізмунда III Вази) підстароста черкаський і канівський у 1569–1573 рр. Остафій Іванович Ружинський (1581–1583[377]), його чотири сини — Богдан (1575–1576[378]), Михайло (за різними даними 1584–1586[379], 1584–1587[380], 1585-1588[381]), Миколай (1587[382]) та Кирик (1588[383]). Це були в основному збіднілі князі. Михайло Ружинський, наприклад, «на той час оселости не мает, всю частку свою заставил»[384]. Ружинські перейшли у статус князів-слуг, практикували одруження із зем'янами[385].

Як на нашу думку, батько Степана Мазепи Михайло одружився правдоподібно на дочці войського Київського воєводства Миколая Ружинського (цю посаду він обійняв 6 жовтня 1591 р.[386], а через сім місяців помирає[387]).

Князь М. Ружинський, крім урочища Колодежа (Kolodeszkach[388]), мав у власності Котельню, Ружин, Ігрaчов, Паволоч[389], з якої, зокрема, його підлеглі та слуги 11 грудня 1590 р. зробилу значну вилазку-конфіскацію свиней та вепрів у сусідній маєтності[390].

Про нащадків цього князя нічого не відомо, але це не значить, що їх не було. Вдова Галшка (Галжбета[391], Єлизавета[392]) Касперівна Ружинська (Стужинська) незабаром виходить заміж за білоцерківського підстаросту Дмитра Васильовича Курцевича Булигу[393]. Можливо, Галшка встигла народити у цьому шлюбі дочку. Саме цей шлюбний союз «наділив» майбутнього зятя гербом «Курч». Проте пізніша легенда Мазеп, що їхні діди були володарями булав, дещо не узгоджувалася з посадами Дмитра Булиги (або ми не маємо відомостей про його козакування). Хоча білоцерківський підстароста мав у своєму підпорядкуванні досить значний військовий контингент. Так, Галжка Халецька зробила запис у Житомирській міській книзі у жовтні 1590 р. про те, що Д. Курцевич Булига 8 вересня з «кгвалтовным воиском у трохъ тисечеи конех ездных и пеших», «з белоцерковцы богуславцы и василковцы и людми служебными» зробили наїзд на їхнє село і забрали 102 корови, 30 волів, 140 овець, 420 баранів, 150 курей, 1005 гусей, 350 возів сіна, а також мед, збіжжя тощо[394]. Напевне, у такий спосіб він залагоджував справу із поверненням боргів. Водночас це не виключає очолювання ним певних військових контингентів під час відсічі ординських набігів, веденні бойових дій. Зазначимо, що водночас із Степаном-Адамом Мазепою, який у 1659 р. добився від короля підтвердження прав на Мазепинці, поновлював свої шляхетські права й Максим Булига[395] (ziatkowski[396] (сятківський[397]) сотник, у 1664 р. уманський полковник[398], був у родинному зв'язку із батьком майбутнього гетьмана). Пізніше він як правобережний козацький полковник збирав товариство для участі у похід на Відень у 1683 р. і називався у джерелах Максиміліаном Булигою-Курцевичем[399].

Однак найпевніше Галшка, яка стала Курцевич, взявши шлюб з удівцем, який вже мав трьох діток, перейшла до нього не сама, а з дочкою, за якою «в придане» йшла лицарська слава роду Ружинських.

Падчірка білоцерківського підстарости Д. Курцевича (помер, не маючи навіть 45 літ, у 1596 р.[400]) деякий час виховувалася у родині останнього, отримала від вітчима посаг і право успадкувати його герб. Такий сюжет якнайкраще пояснює, чому відбулося зближення Мазеп і Курцевичів.

Як би там не було, усе ж Галшка, думаємо, віддала свою дочку (батьком якої був або М. Ружинський, або Д. Курцевич!) за Михайла Мазепу, діда І. Мазепи. Зв'язок між вдовою та Мазепами простежовується пізніше: по-перше, у 1600 р. вона вела судовий процес проти Януша Острозького за Триліси[401] (село пізніше опиняється у власності Степана-Адама Мазепи, а в 1660-х рр. — його сина Івана!); по-друге, після третього одруження (вийшла заміж за Миколая Харлинського, дітей з ним не мала) завершила своє життя у Луцьку як побожна мирянка, щедра на пожертви церкві[402] (у той час мати майбутнього гетьмана згадується серед фундаторів-жертводавців Луцького Хрестовоздвиженського православного братства, мабуть, через те, що у такий спосіб опікувалася про могилу матері чоловіка, бо ж зв'язок шляхетної білоцерківчанки із далеким Луцьким важко пояснити іншим чином).

Галшка Касперівна до заміжжя за Миколаєм Ружинським мала прізвище Одровонж[403], вона була родом із Стужина. Її батько Каспер Стужинський зрікся у жовтні 1591 р. на користь зятя посади київського войського[404]. Він перед тим згадувався у джерелах як ротмістр у Києві у 1572, 1579–1580 рр.[405], у 1592 р. обіймав посаду київського підвоєводи[406]. Б. Папроцький вмістив про лицаря-воїна у своїй поемі 1575 р. кілька рядків про те, як «Виправив Стуженського Гетьман для язика»[407] з 30-кінним загоном, але йому не вдалося захопити полоненого, оскільки татари йшли гуртом, не роз'єднуючись. Жінка після смерті М. Ружинського 22 червня 1592 р. «спустила» урочища та городища у Київському воєводстві волинському воєводі,[408] а також брату покійного — Кирику Ружинському[409]. Втративши другого чоловіка, Д. Курцевича, довго судилася за спадщину зі старшим сином покійного Йоною Дмитровичем Курцевичем: він, виступаючи від неповнолітніх брата і сестри, прагнув повернути три села, які мачуха віддала у заставу на п'ять років[410]. Також вона викликала до суду Петра Лаща за наїзд з підданими на її село Вонячин в Брацлавському воєводстві[411] (станом на 1635–1640 рр. наїздами, силою повністю привласнив колишню Ружинщину, Ружин, Котельню та Вчорайше Самійло Лащ, проти якого суд виголосив 236 баніцій та 37 інфамій[412]). Третій її чоловік, М. Харлинський, волинський підчаший, ще у 1582 р. купив у Луцькому замку двір[413]. У подальшому подружжя проживало у Луцьку. Воно згадується у 1610 р. у позові кн. Юрія Чорторийського до Володимирського земського суду на Януша Лисаковського, холмського войського, Фрідріха Подгороденського, холмського підсудка, кн. Яна Курцевича Булигу, Галшку Стужинську та її чоловіка Миколу Харлинського й Андрія Дахновича, аби вони повернули маєтки, мовляв, його родич «впрод речоный Немира... заставил добра свое дедичные... села Вербое обедве, Гнойно, Могилно, манастыр Блаженик и Руды нигды урожоному Солтанови в трехстах копах грошей литовских, от которого Солтана потомков верность ваша тые добра заставные розными способами, не ведати яким правом и до сего часу держите»[414].

Польський шляхтич. 1637.
Художник Рембрандт ван Рейн.
Національна галерея мистецтв, Вашингтон

Київщина та Біла Церква на карті «Великого князівства Литовського з багатьма краями». 1643. Амстердам

Макет білоцерківської фортеці у другій половині XVII ст. Автор реконструкції Петро Ричков, макетування виконали Сергій Войтюк, Сергій Курочкін, Віталій Ящук. Фото Петра Ричкова

За документами Галшка та її чоловік згадуються ще живими в 1620 р.[415] у спорі з Лукашем Сапєгою за село Вербковичі у Київському воєводстві. Напевно, від першого шлюбу М. Харлинський мав дочку Катерину та двох синів — Яна та Криштофа[416]. Рід Харлинських мав на Київщині у кінці XV — на початку XVI ст. села й слободи Бишев, Грузька, Вільне (Вільшанка*)[417], Королівка[418], Фасова (Квашова)[419].

Зазначимо, що четверта і третя версія походження Мазеп-Колединських узгоджуються між собою. Власники Колодного чи Колодезької волості на Чернігово-Сіверщині могли за звичаєм тих часів заснувати і на Київщині населений пункт з подібною назвою.

Михайло-Миколай Мазепа-Колединський у 1616 та 1622 рр. рахувався на службі. Він «повинен нести військову повинність при пані старості білоцерківському або його намісникові»[420]. При цьому «кінну»[421]. Звичайно, у такому похилому віці це робити було проблематично. Однак слід зауважити, що кожен зем'янин мав у своєму підпорядкуванні кілька пахолків. Тому фактично він керував невеличким кінним охоронним загоном. До того ж батька заміщали сини, які досягли повноліття і чекали свого часу, аби успадкувати виборені раніше права родини.

Хутір Мазеп у перші десятиліття свого існування був облаштований як опорний пункт Білоцерківського замку, що прикривав один з напрямків можливого руху ворогів. Тут, на високому пагорбі,

* Можливо, це і є ота Ольшанка-Шавулина, яка в травні 1666 р. перепала І. Мазепі від родички (писали вище).

Козацька вежа та криниця.
в селі Мазепинці.
Фото Андрія Макухи

Городище в селі Мазепинці
з висоти

що височів над річкою Кам'яницею, з'явилася «чимала замчина»[422]. У разі небезпеки її мешканці відразу мали сповістити про прихід ординців у Білу Церкву. Згодом, до кінця XVI століття, виникло чимало нових населених пунктів південніше фортеці. Незважаючи на ризик, освоювати порожні родючі землі кинулися сотні осадників, тисячі шукачів кращого життя. За якихось два-три десятиліття на просторах південніше Білоцерківського замку виникло сотні поселень, містечок. Ця обставина внесла свої корективи у життя хутора. Відпала потреба у безпосередній вартовій службі, адже прикордоння перемістилося далеко углиб краю. Водночас власник хутора міг у будь-який момент залучатися керівництвом Білоцерківського замку для військових операцій, пов'язаних з відбиттям набігів кримчан тощо. Тому його військова служба не набула формальних ознак і продовжувалася у новій якості. Фактично вона у такий спосіб трансформувалася на зразок реєстрової козацької повинності. Саме тому Мазепи були не чужинцями серед повсталого люду і опинилися пізніше у козацькому стані Богдана Хмельницького. Разом з тим як власникам населеного пункту їм було вигідно запрошувати на поселення нових людей, які через певний час мали сплачувати податок. У середині XVII століття хутір перетворився на залюднене село, яке стали прозивати Мазепинці.

Оскільки воно у ті часи переходять у володіння Адама-Степана[423] Михайловича Мазепи, батька Івана Мазепи, то це означає, що він був прямий нащадок Михайла-Миколи Мазепи[424]. На це вказує й привілей Яна Казимира 1659 р. Адамові Мазепі. У ньому зазначається, що це село «предки його (А. Мазепи. — *Авт.*) за привілеєм Зигмунта Августа, антесесора і дядька нашого коштом своїм заселили»[425]. До речі, подвійне ім'я мав і сам І. Мазепа. У королівському привілеї від 13 липня 1661 р. покоєвий названий Станіславом[426].

Господарювання та виконання службових обов'язків Мазепами у заснованому ними населеному пункті вплинуло на появу в подальшому тут таких місцевих мікротопонімів, як урочище Півниці Мазепи, шлях Мазепи, городок Мазепи[427], Мазепина могила (курган Мазепи)[428], Мазепина гора (Лиса гора)[429].

Найпевніше, Михайло-Миколай Мазепа був дідом Адама-Степана Михайловича Мазепи. Батько останнього міг народитися в 1570–1575 рр. Він теж звався Михайлом. Припускаємо так, бо навряд чи зем'янин Михайло-Миколай, будучи в 1595–1600 рр. у похилому віці, мав нащадка. Хоча такі випадки, звичайно, бувають. В. Кривошея, зокрема, припускав, що Михайло, який отримав королівське надання 1572 р. і мав тоді 21–22 роки, «батьком Степана став у 47–67 років»[430]. Щоправда, як ми писали вище, документи засвідчують про те, що зем'янин ще до 1555 р. служив під керівництвом князя Ф. Пронського і брав участь в облаштуванні Білоцерківського замку в 1552 р. Отже, ще тоді він мав мінімум 19-20 років.

Таким чином допускаємо таку версію родоводу чоловічої лінії гетьмана І. Мазепи:

Іван-Станіслав Степанович Мазепа (1639–1709)
Адам-Степан Михайлович Мазепа (1595–1600? — 1666)
Михайло Мазепа (1570–75 — ?)
Михайло-Миколай Мазепа (1532/33 — 1622 — ?)

Мабуть, у Михайла-Миколая Мазепи був ще й син Федір (хоча, можливо, це брат). Останній згадується в багатьох літописах як страчений у 1596 р. у Варшаві учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Дослідник Є. Чернецький припускає, що він фігурував під час тих подій під прізвиськом Шостак[431].

Крім цього, у Михайла-Миколая найпевніше був брат Василь, який згадується у ревізії 1552 р. Київського замку[432]. Останній або хтось із Мазеп (теж Василь) брав участь у військових операціях другої половини XVI ст., зокрема вислав сто козаків до обозу Яна Замойського на молдовську виправу 1595 р.[433] Гілка цього роду Мазеп з Києва згадується у середині XVII ст. у пом'яннику Межигірського монастиря («Ро(д) Пана Феодора Мазепы ис Кієва. Помяни Гди дша рабъ свои(х). Іоана Анаталію Варвару»[434]).

Чотарі над Дніпром. 1878. Художник Юзеф Брандт

Розділ 5
ГЕРБ

Гетьман Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі, ймовірні нащадки Гедиміновичів. Ось як останній трактує Вацлав Потоцький у 1696 р.:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,
Бо на коні і тих, й інших діставав,
Так в руці, як живу, у тятиві витягав.
Іпсилон — це грецький знак, це має бути літера,
Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.
Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Іпсилон поширив...[435]

(переклад зі старопольської мови В. Івашківа та І. Ситого)

У 1686 та 1687 рр. у Посольському приказі була створена книга «О родословии и о гербах Российских разных знатных шляхецких фамилий»[436]. Аби затвердити за собою право користуватися тим чи іншим гербом, прохач повинен був надати докази належності до відомого роду. Лише після вивчення цього питання у Родовідній Палаті у Москві приймалося на найвищому рівні відповідне рішення. Схоже, саме тоді і в Гетьманщині І. Мазепі та його наближеним довелося звернутися до вирішення цієї проблеми.

С. Яворський у своєму панегірику 1689 р. зробив важливе зауваження про герб гетьмана:

Твоєму родоводу Пращурів,
ГЕТЬМАНЕ ВЕЛИКОДУШНИЙ,
Ось таку велику дарував Марсову славу,
Незламний той Атлант Польського Світу
ШИМОН ОКОЛЬСЬКИЙ[437].

Останній був автором відомого гербовника «Orbis Polonus» («Польський світ») у трьох томах, виданих у 1641–1643 рр. Домініканський чернець, шляхетський хроніст і мемуарист у першому томі[438] на сторінці 510 вмістив герб «Курч». С. Яворський у цьому зв'язку налогосив на шляхетному походженні Мазеп, бо ж «ти (Мазепа. — *Авт.*) носієм «Польського світу» Окольським ПІДТРИМУЄТЕСЯ»[439]. Зазначимо, що укладач гербовника при цьому веде мову про «Родинний щит волинських Курцевичів, що

KVRCZ.

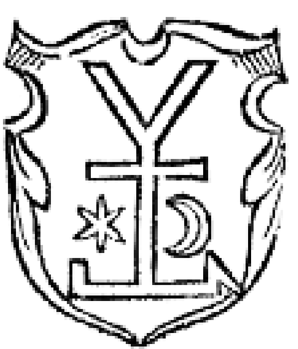

Герб «Курч» у гербівнику Шимона Окольського «Польський світ». 1641

Герб «Курч» у гербівнику Бартоша Папроцького «Герби польського лицарства». 1584

походять з Литви» і називає власників герба князів Дмитра («належав до придворних і дуже цінувався серед простого воїнства») та Олександра[440]. Ш. Окольський запозичив відомості про цей герб, його носіїв з гербовника Бартоша Папроцького «Herby rycerztwa polskiego» («Герби польського лицарства»)[441] (1584). Саме упорядник давнішого збірника описав лаконічно життєпис відомих йому лицарів: «Такі клейноди використовують на Волині Курцевичі. Князь Булига Дмитро Курцевич відомий як значний чоловік, котрий проявив багато мужності у битвах з ворогами. Олександр Курцевич, також брат його, сили і мужності великої, чоловік бувалий у герцях з ворогами»[442].

Дмитро Курцевич-Булига був білоцерківським підстаростою у 1578–1596 рр. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп, про що йшлося у розділі «Родові корені». Хоча й не треба виключати прилучення останніх до герба «Курч» на основі тоді діючого законодавства, згідно з яким у Речі Посполитій дозволялося приписувати до власного герба близьких і бажаних людей. На користь останньої версії знаходимо вказівку польського короля Сигізмунда Августа про право іноземців використовувати герб польського сімейства лише з дозволу його власників і затвердження королем[443]. На думку Я. Токаржевського-Карашевича, «не могли Мазепи безправно присвоїти собі герб кн. Курцевичів і заховати це від них, бо між ними на протязі двох століть залишалися стислі і близькі стосунки»[444]. Так, зокрема білоцерківський підстароста князь Іван Дмитрович Курцевич допомагає Мазепам закріпити за ними Мазепинці, а через декілька десятиліть під часу розгляду судової справи молодого І. Мазепи та володимирського земського судді І. Загоровського Курцевичі беруть участь у її залагодженні[445]. «Все це дозволяє припустити, — зауважує Я. Токаржевський-Карашевич, — що близькі стосунки кількох поколінь обох родин при тотожності герба можуть свідчити так само про спільність їх походження»[446].

«Руськими князями, каже він (Ш. Окольський. — *Авт.*), які правили Волинню,
За дуже великі заслуги у військових походах
Ставилися поряд із князями»[447], — пояснює С. Яворський належність Мазеп до однієї гербової спільноти з Курцевичами.

Герб «Курч» до публікації у гербовнику Б. Папроцького «Herby rycerztwa polskiego» у носіїв його мав кілька відмінностей. У ранніх його версіях 1504 р., 1522 р., 1525 р., 1540 р. знак на хресті «V» мав у верхів'ї відгалуження то у правий бік, то у лівий; нижня основа якоря нагадувала округлені роги (гострі й «обрізані») або подавалася у вигляді півмісяця[448]. На печатках князя Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1540 р., 1542 р., 1546 р.,1550 р. з'явилися зображення зірки (п'яти, шести, восьмикутної), півмісяця[449]. Печатка князя Федора Михайловича Курцевича 1580 р.[450] вже найбільше відповідала тому гербовому зразку, який через більш ніж 100 років став використовувати у повсякденні гетьман І. Мазепа.

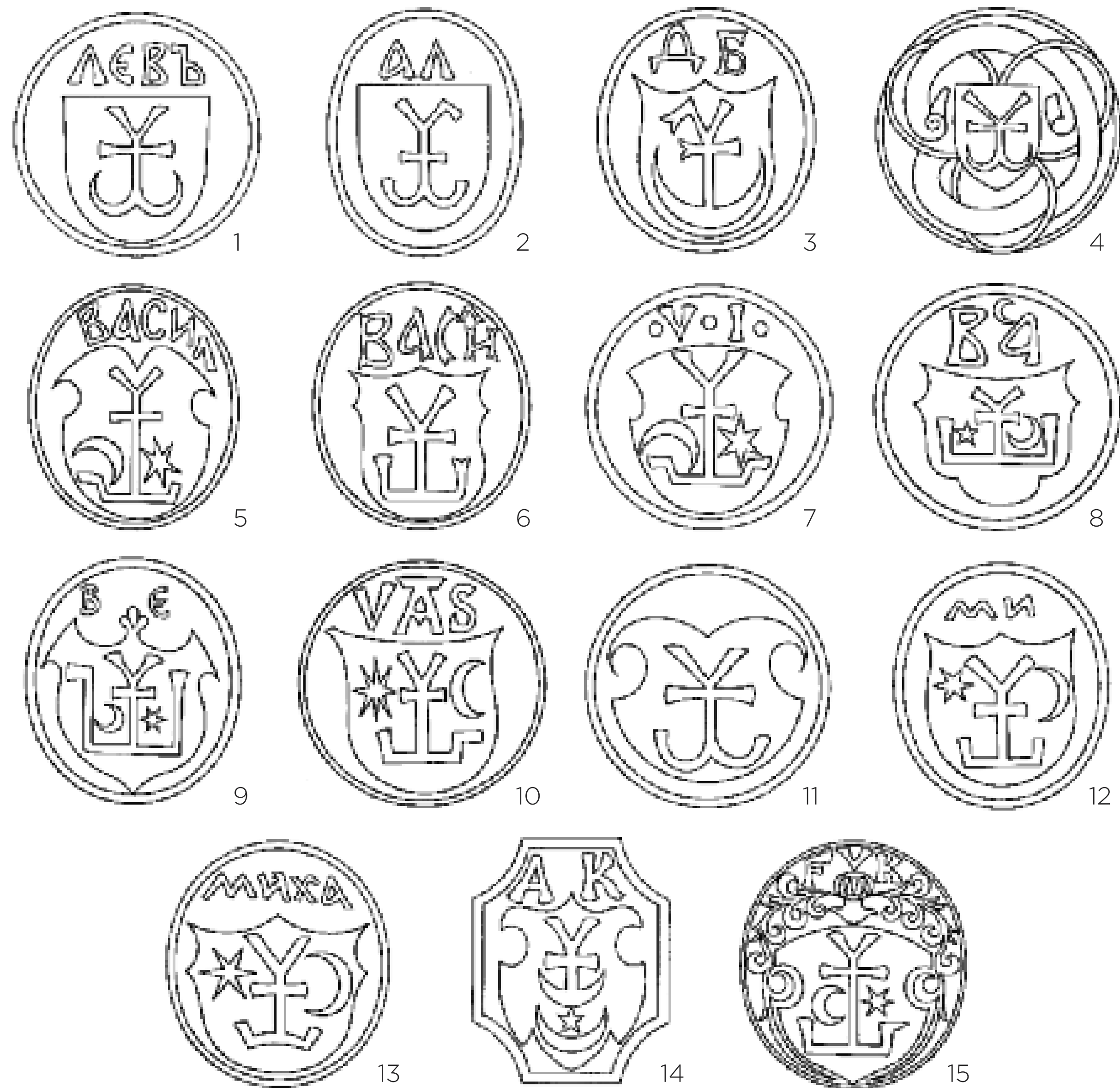

Печатки Курцевичів:
1. Печатка Льва Федоровича Курцевича, князя Буремльського від 1522 р.
2. Печатка Олександра Федоровича Курцевича, князя Буремльського від 1525 р.
3. Печатка Дмитра Олександровича Курцевича, князя Буремльського від 1540 р.
4. Печатка Івана Васильовича Курцевича від 1504 р.
5. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1540 р.
6. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1 травня 1542 р.
7. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1542 р.
8. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 10 квітня 1546 р.
9. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 27 червня 1546 р.
10. Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1550 р.
11. Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1552 р.
12. Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1560 р.
13. Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1564 р.
14. Печатка Олександра Михайловича Курцевича від 1582 р.
15. Печатка Федора Михайловича Курцевича від 1580 р.
Печатки Курцевичів відшукав та оприлюднив у «Сіверянському літописі» (2008, №2) доктор історичних наук Олег Однороженко

Символіка герба І. Мазепи походить з давнини. «Християнський символ хрест-якір набув значного поширення з II ст. н. е., — зазначають історики О. Бєлов, Г. Шаповалов. — Це сталося після мученицької смерті через утоплення якорем у Чорному морі в Криму четвертого папи римського святого Климента. Особливо популярним символ став у всьому християнському світі після віднайдення святими Кирилом і Мефодієм у Херсонесі близько 861 р. мощів і якоря святого Климента»[451]. Хрест-якір став символізувати надію на спасіння через віру в Ісуса Христа[452].

Шестикутна зірка — християнський символ, що означає світило Магів (з шістьма променями) над колискою Христа[453]. Крім цього, вона трактується як емблема щастя, високих помислів[454]. Півмісяць — символ Візантії, а потім православного Константинополя, покровителькою якого імператор Костянтин проголосив Діву Марію, «царицю небесну»[455]. У давніші часи місячний серп означав богиню, жіноче начало творіння[456].

Хрест, підмурівок якого на гербі Мазепи зображено у вигляді нижньої частини якоря, натякає на його міцність віри[457], стійкість релігійних переконань. Верхів'я хреста у вигляді літери «V» насамперед прочитується як здійняті до Бога руки[458], початок слова Victoria[459]. Крім того, вилочний хрест у християнській символіці означає «Y-трійцю»[460].

У Середньовіччі сонце і місяць з двох боків хреста символізували відповідно Новий Заповіт і Старий Заповіт[461].

Уперше герб І. Мазепи як його власний відомий з друкованого панегірика на честь гетьмана «Muza Roxolanska o triumfalney slawie y fortunie pana Jana Masepy hetmana Woysk J. cark. M. Zaporoskich» («Муза роксоланська про тріумфальну славу та фортуну пана гетьмана Івана Мазепи»[462]), написаний у 1688 р. поетом Іваном Орновським. Він був виданий того ж року в Чернігові, що й відзначено на обкладинці книжечки.

Поливання дерев.
З поеми «Hippomenes Sarmacki».
Гравюра Івана Щирського. 1698

Немає сумніву, що «Muza Roxolanska» — чернігівське вітання Лазаря Барановича, його оточення Івана Мазепи до 50-річного ювілею гетьмана (народився 1639 р.). Воно готувалося заздалегідь, оскільки у березні 1689 р. козацьке військо мало відбути у похід. Крім того, у Чернігові знали про можливий приїзд гетьмана до міста у січні 1689 р. Сам І. Мазепа 19 січня повідомляв з Глухова В. Голіцина, що «без всякого омедления выезжаю в Чернигов, хотящи по моему обещанию (підкреслення наше. — *Авт.*) поклонитца чюдотворному пресвятыя Девы Богородицы образу; который прошлого году чюдесным действием своим показався, превеликими поставляетца делы, не точию хромии и слепии в своем поклонении при нем исцеляютца и прозирают, но и мертвии в живых обретаютца, яко и недавно в прошлых числех на нескольких детех то предивное чюдо показалося»[463]. Як видно з інших документів, гетьман у кінці січня, зокрема 29 січня, перебував у Чернігові[464]. Отже, саме тоді і була нагода вручити ювілярові панегірик. Гетьман підтримав Л. Барановича у його прагненні жити незалежно від київського митрополита, фактично «пробив» у Москві ставропігію Чернігівській архієпископії. Тож успішне вирішення цього питання дуже порадувало архієпископа, і він щиро бачив в особі нового правителя Гетьманщини людину, яка варта похвали, компліментарного пишнослів'я.

Герб Івана Мазепи у панегірику Симеона (Стефана) Яворського «Echo glosu...» [«Луна голосу...»]. 1689

Герб Івана Мазепи у книзі Самуїла Мокрієвича «Виноград». 1697

У панегірику «Muza Roxolanska» на звороті титульного листа вміщено начерк герба гетьмана[465].

Після цього поети, церковні діячі, митці за кожної нагоди стараються вмістити геральдичний знак правителя Гетьманщини у своїх творах, книгах, на фасадах церковних споруд, у коштовних виробах, пов'язаних із забезпеченням виконання релігійних процедур.

Улітку 1689 р. друкарня Києво-Печерської лаври видрукувала панегірик «Echo glosu wolaiacego na puszczy» («Луна голосу, що волає в пустелі»). Його створив перший «лавроносний піїт», як тоді називали викладача філософії та теології Київської колегії, Симеон Яворський[466] (після постриження у ченці Стефан. — *Авт.*). Як і панегірик «Muza Roxolanska», «Echo glosu» не був особистою забаганкою автора. Це теж було вітання до 50-річного ювілею гетьмана від архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського з ченцями, керівництва Київської колегії. Гравер І. Щирський зробив сім ілюстрацій — коментарів гербу І. Мазепи. Новий варіант мав незначні відмінності із версією гербовника Ш. Окольського. Так, в останньому півмісяць розташований праворуч хреста-якоря. У панегіриках «Муза Роксоланська» та «Луна голосу» його нарисували зліва. Проте, як показує аналіз усіх наявних зображень герба гетьмана[467], гравери не завжди дотримувалися суворого канону в цьому плані. Так, наприклад, І. Мігура місяць помістив праворуч від зірки. У філософській тезі плакатного типу «Дедикація... Кіот срібнокований» він теж розміщений подібно[468]. Те саме бачимо в гербах у книзі «Молитвослов» (1692[469]) та санктуаріумі кінця XVII ст.[470] Можливо, це було пов'язано з тим, що високоосвічені тогочасні

гравери мали можливість переглядати гербовники Б. Папроцького «Herby rycerztwa polskiego» (1584) та «Cniazdo Cnoty» («Гніздо цноти») [471] (1578), де зірка намальована ліворуч, а півмісяць — праворуч[472]. Отже, у такому разі ця версія вважалася правильнішою, такою, яка відповідає давнішому зразку.

Якір-хрест, як правило, зображався переважно з нижньою основою, кінці якої були відмінні — ліворуч «ріг» мав прямокутне наверша, а праворуч — зубець чи гачок. Однак і ці елементи герба гравери іноді змінювали місцями (Євангеліє арабською мовою, 1708 р.; книга «Зерцало от писания божественного», 1705 р.) або взагалі давали без загострення з правого боку (деякі гербові варіації панегірика «Луна голосу» (1689). Це або була неуважність митців, або згадане засвідчує те, що головні елементи відповідно до задуму гравера не мали усталеного місця, й він їх рисував так, як йому хотілося.

Як би там не було, безпосередньо перед написанням панегірика, очевидно, перед виконавцем гербового зображення ставилося завдання як про поєднання його зі славною козацькою традицією, так і про прив'язку згаданої емблематики до кровного шляхетного зв'язку родової лінії Мазеп з аристократією минулих часів. Правдоподібно, що спочатку С. Яворський був ознайомлений з варіантом герба, який схвалив гетьман, а вже потім, натхненний його образами, символами, зробив поетичнопанегіричне «прочитання» побаченого, з'єднав його з найближчими реаліями:

Куди, Місяцю[473], роги ти сунеш, скажений!
Знати, з пекла самого женеш, навіжений.
Відай: глянець на зблідлій твоїй шкірі темній
На фатальнеє схоже затемнення певно.
Але скоро засвітить нам Марсове діло,
Вождя славного блисне гербове світило,
Бо звичайне звитяжця не створює майво,
А Планета, повніша великого сяйва.
Саме нам, роксоланам, тріумф обіцяє
Та, що Місяць вождевий ясний укріпляє, —
Повна, теж наче Місяць, пречиста Марія,
Від якої потерта в Плютів самих шия.
А тепер лоб трацької змії вихруватий
Від отого тріумфу не буде без страти.
Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
Що його Зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звитяжества великої сили,
І турецькій він гідрі насипле могили.
Куди, місяцю трацький, ти роги справляєш,
Знай, від більшого менше світило згасає,
Таж планету гетьманську фортуна помітить,
І проміння ясне на обличчі засвітить.
Згаснуть іскри костриська малого, що прищуть,
Скоро блиски вождеві на нього заблищуть.
Пожиток посполиті в ділах більший мають,
Як вузлом нерозв'язним в єднанні бувають[474].

У процитованій тут частині великого панегірика — чимало промовистих деталей, які були зрозумілими для головного героя та його сучасників.

І. Мазепа у жовтні 1688 р. під час переговорів з Ф. Шакловитим у Батурині запропонував російській стороні розпочати похід проти ординців 1 лютого 1689 р., аби протягом місяця дійти до Криму. Він аргументував це тим, що зимовий похід ліпший для військ, ординці у такий час не

Гравюра з панегірика Стефана Яворського «Виноград Христов». 1698

зможуть отримати необхідну допомогу. Усі складові герба — місяць, зоря, якір у вигляді хреста з літерою V на верхівці — оспівані автором як символи успіху, перемоги. Для С. Яворського, як і його патронів, наставників у Києві, військова акція проти Криму вважалася не тільки справедливою, необхідною проти «кримських шуляк», які забирали у неволю цілі українські села, а й подією, важливою для Європи. Адже Османська імперія своїми загарбницькими війнами завдавала клопоту багатьом європейським країнам, їхньому православному населенню. Послаблення турків через розгром підлеглого їм Кримського ханства давало надію на докорінну зміну ситуації на півдні України, що спричинить ліквідацію постійного вогнища небезпеки. Саме тому у панегірику є про це такі красномовні рядки:

Показати те світу, що непереможні
Кавалери діяльні, до бою спроможні[475].

«Молитвослов», виданий у 1692 р. у Чернігові, вміщує на звороті титульного листа герб гетьмана та чотиривірш на його адресу Лаврентія Крщоновича, ігумена, а з 1697 р. архімандрита Іллінського Чернігівського монастиря. Він славився також за часів архієпіскопства Л. Барановича видавничими справами, вмінням оформляти гравюрами книжки, писати панегірики[476]. Л. Крщонович як «значна и учена персона в духовенстві черніговском» листувався з І. Мазепою, гетьман у 1702 р. надав Крщоновичу універсал на право утримувати при монастирі друкарню[477]. Очевидно, саме за це архімандрит, видавши у 1703 р. «Полуустав», присвятив його зверхнику України.

У 1696 р. Чернігівська друкарня видала доповнене видання «Руна орошенного» Д. Туптала. Письменник, вдячний гетьману за співпрацю, допомогу у виданні «Житій святих», подякував йому у посвяті за завершення будівництва Троїцького собору та пожертвування коштовного кіота. Книжка вміщує герб І. Мазепи та його поетичне трактування:

Гедеону іноді образ цей наслідний —
Місяць, Зоря і руно, — він бува побідний.
Бо Зоря і Місяць тут його орошало.
Що ж бо Місяць і руно значить і Денниця[478]?
Перемоги образ це — Марія Дівиця.
А як Місяць і Зоря тут руно оросять,
То Мазепі на врага знак побід приносять[479].

Багато віршів присвятив І. Мазепі префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський. Вони уміщені у книзі «Зерцало от писания Божественного»[480], виданій у Чернігівській друкарні у 1705 р. Йому належить панегірик хресту, який містився у зображенні герба І. Мазепи[481]:

З хреста у домі наук початки бувають.
«Бо і чого ми почнем?» — звичайно мовляють.
І не диво, як сама мудрість безконечна
Божа світові хрестом явлена конечно.
Хрест-бо мудрим є хвала, а хреста хто любить,
Той правдивого єства мудрості не губить.
Ну а твій гербовий Хрест, вельможний гетьмане,
Учням золотим ключем мудрості постане.
А що відчинивсь палац тих наук забутих,
Чи ясніше розказать: у непам'ять збутих, —
Влада це твого Хреста, що сюди Камени[482]
У чернігівські внеслись мудрії Атени.
Стародавня Цитня[483] те блиском учинила,
Що і світло від наук золоте розлилось.
Фосфор волі гетьмана в сонце покерує,
Вищої мудроти день його ласку вчує.
Чим же твій гербовий хрест нас ударував був?
Щоб ліцей оцей постав, дозвіл нам подав був.
Тож, вельможний пане, те дати тобі маєм:
Квітом цих нових наук скроні увінчаєм.
І по марсових ділах, від крові скажених,
Ти спокійно у богинь візьми пальми вчені.
Не нестимем золота ми, коштовні ваги,
Ті, що ними розлились Люзітанські Таги,
Ні далекий Калекут в перлах неубогих
З нами під покірні тут ляже твої ноги;
І Сідонських не несем, тирських пурпур збори,
Щоб поважним гонорам прикрашатись впору,
А що в домі цім наук праця всім керує,
То тобі Мінерва все радо зофірує...[484]

Цей твір проникнутий почуттям вдячності гетьманові за надання дозволу на відкриття Чернігівського колегіуму, сприяння у побудові навчальних приміщень. А. Стаховський висловив впевненість, що завдяки цьому «світло від наук золоте розлилось» і навчання додасть необхідних знань охочим здобути освіту в Чернігові. Не оминає поет і «гербового» мотиву в іншому поетичному творі:

Герб Івана Мазепи на дзвоні «Голуб» (1699) для Воскресенської церкви у Батурині. Автор Карпо Балашевич

Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє,
В хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробува на віки,
Вас удостоїть жити, де ангельські ліки[485].

Також А. Стаховський продовжує цю тему в поезії «Милість ясновельможна, пане Іоане...», де символіка гетьмана трактується як оберіг:

Хрест, Зоря, також Місяць в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення[486].

У арабському Євангелії, виданому коштом І. Мазепи у січні 1708 р., на передніх сторінках вміщені герб, пишномовна панегірична посвята[487] гетьманові[488].

Низка панегіричних творів доби Мазепи присвячені племінникові гетьмана Івану Обидовському. Однак і в них постійні герої — дядько небожа, гербові символи хреста, місяця, зорі. З нагоди одруження у 1698 р. І. Обидовського з Ганною Кочубей П. Орлик написав книгу-панегірик «Hippomenes Sarmaski» («Гіппомен Сармацький»)[489], а С. Яворський — «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов».

У першому панегірику одна з двох робіт відомого гравера І. Щирського представляє елементи з герба І. Мазепи. У весільному ж «казаньі» С. Яворського — нові додаткові штрихи у розумінні-трактуванні гербової символіки гетьмана. Поет наголошує, що вона невипадкова:

Хрест на кітві (якорі. — *Авт.*) ствердився при обох світилах (місяці та зорі. — *Авт.*) —
Виявляється віри пресвятої сила.
Марно тож витікають злочестивих ріки,
Хрест нерушний на кітві буде навік-віки[490].

Згідно з джерелами 1 вересня 1707 р. цісар Йосиф I надав І. Мазепі титул «Князя св. Римської імперії»[491]. Російський дипломат, нащадок по матері прилуцького полковника Д. Горленка А. Дабижа, досліджуючи це питання у Відні, ніби знайшов цьому підтвердження у виданому у Нюрнберзі «Всезагальному великому Гербовнику», де автори помістили княжий герб гетьмана[492]. У ньому залишилася практично без змін основа: розташування півмісяця та шестикутної зірки, зображення хреста. Щоправда, підмурівок-низ перевернутої літери Т став симетричним, без гачка з правого боку. У верхній частині вилки V поміщений срібний панцир, над ним — корона, увесь щит «огорнутий княжою порфирою, підбитою горностаєм та увінчаною княжою шапкою»[493]. На жаль, невідомо, чи це була ілюстрація з оригіналу, чи довільне тлумачення — реконструкція авторів гербовника.

Герб Івана Мазепи у книзі Дмитра Туптала «Руно орошенное». 1696

Розділ 6
БАТЬКО

Перші відомості про батька майбутнього гетьмана Степана-Адама Мазепу знаходимо у джерелах за 1637 р. За два роки до народження сина він потрапив у неприємну конфліктну ситуацію, наслідком якої стало вбивство ним шляхтича Яна Зеленського. Із судової справи важко зрозуміти, чому спалахнула колізія 3 листопада 1637 р. між двома чоловіками, що послужило причиною спору. Річ у тому, що завдавач смертельної рани (поранений помер 4 листопада) не брав участь у суді, а тому звинувачувальна сторона подавала все так, ніби Адам Мазепа підступно вбив потерпілого нізащо. Хоча при цьому зазначалося, що винуватець «здавна завзятую нєприязнъ» мав до своєї жертви. Рішення Володимирського гродського суду було таким: «Року тисєча шестсот тридцат самого, мсца ноября, двадцать шостого дня. На рочках судових кгродских володимєрских дня дєвєтнадцатого мсца и року тєпєр йдучих вышє и на актє мєнованых припалих и судитис початих, пєрєд нами, Михалом зє Збаража Воронєцким, подстаростим а Стєфаном Линєвским, судєю, урядниками судовими кгородскими володимєрскими, кгды справа урожоных Андрєя сына а Тєофила цорки Зеленских, потомков с того света зошлого Яна Зеленского з бытностю и притомностю урожоноє пнє є Барбары Кгромєцкого малжонки помєнєного зошлого Яна Залєнского, матки и опєкунки прирожоноє поводов, з урожоным пном Адамом Мазєпою яко нє осєлым, позванным з рєєстру судового за приволанєм шляхєтного Миколая Закрєвского, возного єнєрала порадком своим до сужєня припала. Тєды становши пєрєд нами, судом, шяхєтным пан Ян Колчицкии, умоцованыи поводові, очєвисто позванного иж сє за потрикротным возного єнєрала вышєи мєнованого приволыванєм, нє одозвал до права нє стал и причины нєстаня своєго нам, судови и поводом, нєознаимил, — яко нєсталого и права посполитого нєпослушного и нєосєлого з допусчєня ншого судового до години звыклоє арєштовоє, взыску рєчи в позвє ниже и инсєрованом мєновитє написанноє и выражоное, вздас на позов од поводов по позваного на рочки тєпєрєшныє выданыи и вынєсєныи автєнтичныи так сє в собє маючии: Кгабриєл Стємпковский, каштєлян браславский, староста володимєрскии тобє урожоному Адамови Мазєпє, яко нєосєлому, з особы твоє власноє и зо всих добр вм лєжачих и рухомых з вєр єго кор млсти а моєю старостинскою владзою приказую абыст вмст пєрєдо мною самым, албо урядом моим кгродским володимєрским на рочках кгодских володимєрских, в року тєпєрєшнєм тисєча шєстсот тридцат сємом, мсца ноября, дєвєтнадцатого дня, в замку володимєрском припасти и сужоны быти мают, сам обличне и завитє стал на жалобу и правное попартє урожоных Андрєя, сына, а Тєофили, цорки Зєлєнских потомков с того свєта зошлого Яна Залєнского, которыє з бытностю и притомностю урожоноє пнєє Барбары Кгромацкои, малжонки помєнєного зошлого Яна Зєлєнского, яко матки и опєкунки своєє прирожоноє, вм позываєт, а то иж вм панє Мазєпа, маючи здавна завзятую нєприязнь и потаємный [до]кор до отца и малжонка помєнєных поводові, которыи до єфєкту приводєчи и на здоровєє оного усылуючи, кгды зошлыи помєнє ныи отєц

Переяславська рада. 1951. Художник Михайло Хмелько.
Національний художній музей України

и малжонок их до Городисча, в дом пна Василя Городиского, швакгра своего, ничого на собѣ злого и нѣбѣзпѣчѣнства жадного в здоровю своем нѣсподиваючис и нѣобавляючи, яко члвк спокоиныи, покоѣм права посполитого обвароваными, никому ничого, а поготов вм пне Мазепа нивчом нѣ будучи винным, приѣхал потом и вмст за ним втропы тогож дня, хотѣчи прѣд сѣ завзятым замыслом своим учинком выполнити, до того сѣла Городысча, до двору помѣнѣного пна Городыского прѣхалѣс, там жѣ вмст пропомнѣвши права посполитого и на срокгост вын в нѣм описанных нѣобавляючи, зразу приязнь и хуть свою освѣтчил, а потом прудко скрытую нѣхуть хотѣчи вынурити сам вм пнѣ Мазѣпа з другими компринципалами и помощниками нѣдовгосѣ ужѣ розмисляючи тую нѣхуть вынурят и словами ущипливыми гонор и урожѣнѣ нѣбожчиковскоѣ шляхѣцкиѣ обходжаючими, лжачи и соромотячи до сѣнѣи впѣрѣд вышол, а нѣбожчик видѣ чи такую нѣхуть, хотѣчи стамтол ѣхати з двѣрѣи издѣбных до синѣи чѣрѣз порогь толко што ступил, тѣды вмст пнѣ Мазѣпа ззасадзки зза двѣрѣи потаѣмнѣ, маючи шаблю добытую помѣнѣного отца и малжонка поводов пна Яна Залѣнского, штыхом в пѣрси нижѣи горла, з боку лѣвого пхнул и оного мимо сѣрдца во внутрости пробил, гдѣ заразом на зѣмлю пал и назавтрѣѣ то ѣст дня чѣтвѣртого ноѣбра пну Бгу духа отдал, яко о том протѣстация и проклямация тѣла ширѣи в собѣ обмовъляют, до которых и права посполитого поводовѣ прихиляючис вмст тым позвом на тѣрмин вышѣ и мѣнованыи позывают, абыс стал дѣкрѣтовѣ. Которыи з наказанѣм на вмст за то вм правъных горловых учинкови таковому годных фѣрованых будѣт прислужалсѣ и оныѣ на собѣ однѣсл. Писан у Володимѣри, року тисѣча шѣстсот тридцат сѣмого мца, октобра дѣвятого дня Валѣнтый Гурскии писа. А иж потом взданю и о годинѣ звыклои арѣштовои позваных прѣз того ввозного вышѣи мѣнованого до арѣштована тоѣ справы своѣ будучи приволываным оноѣ ани сам прѣз сѣбѣ, ани прѣз умоцованого своѣго нѣ арѣштовал до права нѣстал и причины нѣстаня свого, яко и пѣрвѣ нам судови и поводом нѣознаимил, а умоцованыи поводов на нѣм яко нѣсталом права посполитого нѣпослушном и нѣосѣлом далшого поступъку правного, домовялсѣ. Для того мы, суд кгродскии володимѣрскии, за нѣстаннѣм позваного а за домовѣнѣм сѣ и правъными поступъками умоцованого поводові, прихиляючис в том до права посполитого в далшом тоѣ справы поступъку правном в способ зиску, водлуг позву позванного за тот таковый ѣст нѣпристойныи мужобоиский поступок, прѣз нѣго

доброволнѣ и умыслънѣ пополнѣнныи, на горло въсказалисмо, а иж сѣ до караня на горлѣ нѣставил — тѣды вину инфамии на нѣм яко упорном и права посполитого нѣпослушном за тот таковыи ѣго поступок пѣрѣпалую всказавши и присудивши на обволаньѣ и публикованьѣ онов, на нѣм мы суд тую справу до суду Головного трибуналу коронного Лубѣлского, мѣжи справы консѣрватныѣ Браславского, Чѣрниговского, Киѣвского и Волынского воѣводств в року даст пан Бог пришлом, тисѣча шѣст сот тридцат осмом, заразом скоро по одсужѣню справ жолнѣрских, до сужѣня припадающиѣ и судячиѣсѣ, складаючи там им обом сторонам тѣрмин в тот час, и таки кгды и якии водлуг права и ординации трибуналскоѣ, за припозвом од поводов по позванного на тот тѣрмин выданым припадѣт и налѣжати будѣт, моцую того дѣ крѣту ншого одсылаѣмо, што всѣ для памяти на потомные часы до книг нинѣшних ѣсть записано»[494].

Оскільки судова справа розглядалася дуже оперативно, на 22 день після смерті Я. Зеленського, дуже ймовірно, що підсудний А. Мазепа вчасно не був повідомлений про час її проведення. Володимирський гродський суд не карав його на смерть («иж се до караня на горле нестановил»[495]), але піддав шляхтича інфамії (позбавлення шляхетської честі, а також громадських прав. — *Авт.*). Крім того, резонансна справа була передана до вищої судової інстанції — Люблінського трибуналу Брацлавського воєводства. Син та дочка убитого Андрій і Теофілія, їхня мати Барбара (Громадська) скаржилися, що через зволікання судового возного Яна Чайковича суд осудженого «не отозвал, до права не становил и о нестаню своем жадное ведомости судови нинешнему и стороне поводовой не дал»[496], «не арештовал и арештовати не хотел, а пречоные поводове долшого поступку правного на нем, яко несталом и права посполитого непослушном, домавялисе»[497]. У зв'язку з цим Люблінський трибунал зобов'язав Я. Чайковича оприлюднити-оголосити та опублікувати вирок про інфамію[498], щоб люди «жадного сполку (зв'язку[499]. — *Авт.*), ани общованя (спілкування, мати стосунки[500]. — *Авт.*) не мели, рады и помочи ему ни в чом не додавали, в домах и маетностях своих не переховывали, але се з ним, яко выволанцем, во всем, водле срокгости правное заховали»[501].

Сучасна карта Гетьманщини
(часи Богдана Хмельницького)

Останній 14 травня 1638 підтвердив цей вирок[502]. Справа про вбивство набула розголосу. Про це, зокрема, свідчить той факт, що у книзі «Ліфос», виданій у 1644 р. польською мовою у Києві, є фраза про відступника від православ'я Касіана Саковича як «об'еретичного мазепу»[503] (з красномовним натяком на те, що церковний ієрарх, попри зраду віри, ще й вчинив кримінальний злочин — через пристрасть до заміжньої жінки убив її чоловіка[504]).

Зазначимо, що конфлікти між власниками земель, населених пунктів у XVI–XVII століттях розв'язувалися часто з фатальними наслідками для однієї з конфронтуючих сторін. Зокрема, близькі до Мазеп князі Ружинські, Курцевичі-Булиги потрапляли у подібні халепи. Так, Миколай і Кирик Ружинські убили в 1587 р. у Луцьку шляхтича Олексанра Комара, втекли на Запоріжжя[505]. Неповнолітній

князь Дмитро Курцевич у 1572 р. позбавив життя «московитина» Керемета[506]. Але через деякий час після вчинення злочину, матеріальних компенсацій родинам потерпілих вищезгадані порушники закону навіть отримували солідні чиновницькі посади[507]. Дуже ймовірно, що А. Мазепа якийсь час переховувався від правосуддя серед низових козаків (а тому й не брав участь у судових розглядах).

Підсудний, як свідчить подібна практика, описана Гійомом де Бопланом, «повинен, рятуючи своє життя, покинути край; а його майно конфіскується на користь корони...

<...>

Але, як-то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі (засудженого) починають клопотатися про примирення, а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий»[508]. Невдовзі, у липні 1645 р., король надав переслідуваному глейт (охоронний лист) на шість місяців, «на час, яких йому надається право безпечно перебувати у землях Речі Посполитої і старатися про знищення вироку Люблінського трибуналу»[509]. Цей документ видано у зв'язку із замиренням сторін, бо «сторону позивача Мазепа задовольнив, заплативши головщизну за збитки, що звідти виникли, та понісши публічне покарання, що в актах гродських Луцьких підтверджено»[510]. Намісник підстароства і замку Володимирівських Вікторин Крушинський 14 липня 1645 р. вписав глейт до книг міських і наказав возному генералові Волинського воєводства Миколаєві Бохновському довести його зміст «до відома усіх панів милостей обивателів Волинського воєводства, а повіту Володимирівського, на чотирьох перехрестях, або на сторонах, у замку, і у ринку міста тутешнього Володимирського, обволати і публікувати»[511], що той і зробив.

Курган в селі Мазепинцях
Фото Андрія Макухи

Залагодження у такий спосіб справи нормалізувало подальше життя С. Мазепи — він міг зайнятися господарськими справами, облаштуванням родинного побуту без переживань за покару чи якусь конфіскацію. Разом з тим роки обмежень, переслідувань від польської влади, викликані судовими вироками, наблизили шляхтича до козацької маси, зробили його «своїм» серед невдоволеного простолюддя. Ще у січні 1654 р. він представляє на Переяславській раді білоцерківську шляхту, робить підпис під присягою царю як «Степан Михайлов сын Мозепа»[512].

А вже у березні 1654 р. у відписках київських воєвод Адам Мазепа згадується як білоцерківський отаман[513]. В. Біднов сумнівається, що згадуваний під час присяги царю в Переяславі 11 січня 1654 р. шляхтич Степан Михайлович Мазепа є батько І. Мазепи. «Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях і Марина з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо»[514], — зазначає він.

Згадана суперечність усувається іншим документом — інструкцією 1665 р. київських дворян послам на сейм, де йдеться про Адама Мазепу, батька «покоєвого при королі Яні Казимирі», тобто Івана

Мазепи, який іменує себе пізніше по батькові Степановичем. Отже, маємо в Мазепинцях не двох батьків — Мазеп, не двох покоєвих-Мазеп при королі, а одного батька з подвійним іменем Адам-Степан і його сина Івана. Після присяги царю шляхтич А. Мазепа переходить у козацький стан і здобуває невисоку, але впливову посаду білоцерківського отамана. Він бере участь у Переяславських переговорах, у делегації до Бутурліна[515]. Не випадково Іван Мазепа у 1697 р. казав московському послові, що «в мене й дід, і батько народилися на Україні й служили великим государям»[516].

Щодо особи згадуваного діда[517], то йдеться, очевидно, про батька матері Мокієвського, діда майбутнього полковника Костянтина Мокієвського. Взагалі ж, у «Реєстрі усього війська Запорозького після Зборівського договору» 1649 р. натрапляємо на сімох Мазеп[518], зокрема і Мирона Мазепу з Білоцерківської сотні[519] (це був ще молодий козак, бо у присяжних книгах 1654 р. його записали як Мирона Мазепку[520]).

Предмети побуту середньовічної Білої Церкви.
Експозиція Білоцерківського краєзнавчого музю

Підземний хід. Біла Церква

Попри те, що 13 січня 1654 р. у Білій Церкві присягнули царю 1149[521] білоцерківчан, з них міщан 120[522], шляхтичів 38[523] та козаків 991[524], усе ж останні, йдучи на цей вимушений крок, підкоряючись волі вищого козацького керівництва, не були у цьому випадку щиро налаштовані промосковськи. Досить зазначити, що ще влітку 1649 р. Б. Хмельницький змушений був розформувати 18 сотень Білоцерківського полку за пропольські орієнтири, за значний відсоток у них шляхтичів[525].

Після укладення 16 вересня 1658 р.[526] Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманщиною, згідно з яким остання як Велике Князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, які провокували опозицію гетьмана до виступів. І. Виговський у грудні 1658 р., а також січні 1659 р. шле послів до Яна Казимира з проханням відчутніше допомогти, бо російські полки крок за кроком просувалися углиб гетьманської території. У складі одного з таких посольств «просити людей на поміч» були Ю. Немирич, Г. Лісницький та батько І. Мазепи — С. Мазепа[527]. У березні 1659 р. він фігурував як наказний білоцерківський полковник[528], тобто його у такий спосіб підвищили на уряді, аби він мав поважніший статус на дипломатичних переговорах (білоцерківський полковник Іван Кравченко їздив у справах від гетьманського

Руїни Золотих воріт. 1651. Художник Абрагам ван Вестерфельд. Копія XVIII ст. Туш, перо

уряду до Москви і там його затримали[529]). Ця деталь вказує як на високе становище останнього, так і на дуже близькі стосунки з Ю. Немиричем.

Писар королівського посла до козаків Станіслава Беньовського Криштоф Перетяткович у своїх записках про 1659 рік згадує, що на сейм, який почався у Варшаві 4 квітня, «для затвердження гадяцької угоди приїхало багато знатних козаків, між ними були: Самченко — рідний дядько Хмельницького, Костянтин Виговський — рідний брат гетьмана, Груша — генеральний писар Війська Запорозького, Грицько Лісницький — миргородський полковник, Мазепа та інші»[530]. Козацьке військо загалом представляли 34 посли[531], а у складі посольства налічувалося 510 козаків, шляхтичів, духовних осіб[532]. Поляків насторожили гадяцькі умови щодо ліквідації унії і права займати уряди у «воєводствах руських» тільки православним. В Україну до Виговського знову закурсували посли.

Помічник посла К. Перетяткович, їдучи до Чигирина, одного з коней залишив «у Білій Церкві, у дружини Мазепи, який був на сеймі»[533].

Степан Мазепа та інші посли від козацького уряду отримали інструкцію відстоювати, «аби було видано Декларацію щодо приєднання воєводств Руського, Волинського і Подільського до Руського Князівства»[534], «щоб воєводство Київське належало до Булави Великого Руського Князівства, приєднавши деякі староства навіки до цього ж воєводства і Булави, а саме: Острозьке, Переяславське, Богуславське, Білоцерківське, Черкаське і Канівське з Вишгородом і Київською орендою; а до каштелянії Київської після смерті теперішнього посідача — староство Новницьке (?) і Димерські маєтності з Демидовим; а до воєводства Чернігівського — маєтності Чернігівські, староство Ніжинське; до каштелянії Чернігівської — староство Новгородське, до воєводства Брацлавського — Брацлавське, Вінницьке, Хмельницьке; до каштелянії Брацлавської-Літинське, Канівське; до польної Булави Великого Руського Князівства — Корсунське, Чигиринське, Крем'янецьке»[535].

Нарешті, у травні 1659 р. козацькі посли[536], король Ян Казимир разом з польською верхівкою склали присягу про те, що будуть свято дотримуватись умов узгодженої в ході дискусій, переговорів Гадяцької угоди[537], яка, щоправда, не задовольнила повною мірою жодну зі сторін.

Хоча у карколомних подіях Національно-визвольної революції 1648–1658 рр. Степан Мазепа не здобув впливових посад, але разом з тим він проявив себе як людина, яку запримітили лідери козацької революції, залучили до співпраці на дипломатичній ниві, навіть тимчасово присвоїли йому статус наказного білоцерківського полковника. Не має сумніву, що це було пов'язано з високим на той час освітнім рівнем шляхтича, його розумом, здатністю вести аргументовані переговори. Біла Церква у реаліях тієї доби часто була центром збирання військ (наприклад, у травні 1648 р. тут стояв «татарский кош и табор этого нечестивого Тамерлана»[538]; у червні того ж літа сюди прибули гетьман та «казаков тысеч з двенатцать»[539]), резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького (він протягом семи років перебував у фортеці 14 разів[540]), містом, у якому 28 вересня 1651 р. укладено Білоцерківський мирний договір між урядом Речі Посполитої та Військом Запорозьким[541]. У цих екстремально-напружених нестабільних роках Білоцерківський полк очолювали один за одним 20 полковників[542], Білоцерківську сотню — 5 сотників[543], які через примхи козацької демократії довго не затримувалися на урядах.

Перебуваючи у 1659 р. у Варшаві у складі козацького посольства, «Мазепа Колединський»[544] отримав з державного скарбу винагороду — «12 ліктів атласу» та «12 ліктів адамашку»[545]. Після завершення цієї важливої дипломатичної місії батько Івана Мазепи добився підтвердження (1659) за ним, його дружиною та нащадками права на село Кам'яницю[546], яке вже одночасно називалося Мазепинці[547]. «*Завше звиклих тих заслуг, котрим добре чинимо мамі, уперед на шалі уваги і розсуду нашого королівського... І звідти тільки величність їх вважає,* — йдеться у привілеї Яна Казимира. — *А то робимо для того, аби знаменитим кожного у вітчизні нашій заслугам, також і благодійності Нашій забезпечувати нагородами. І зараз, коли забезпечуємо за заслуги Адама Мазепу, давнього і доброго Нам в різних оказіях заслуженого шляхтича і воїна, до Нас і вітчизні Нашій завжди прихильного, вірного і в багатьох воєнних справах досвідченого, мужністю і відвагою своєю на добру собі славу працюючого, також на рекомендацію В. Івана Виговського, воєводи київського, генерального військ Великого Князівства Руського і Запорізького гетьмана нашого, зважаючи особливо на те, що сина свого Івана, при боці Нашому на послугу Нашої Речі Посполитої залишає, з котрого вітчизна свого часу досягне потіху і оздобу, що з поведінки його проглядається, бажано до того схиляємося, аби йому, дружині і потомству його обох статей давнє село Кам'яницю, що над рікою Кам'яницею лежить, а зараз Мазепинці називається (котре предки його за привілеєм славної пам'яті Жигмунта Августа, антицесора, і вуя нашого коштом своїм поселили) у Київському воєводстві, на тракті білоцерківському будуче, з ленного права, під котрим досі згадувано село Мазепинці було, у спадок на вічні часи інкорпоруючи, зараз їх до права шляхетського, дідичного зі всіма приналежностями обернути і перенести зуміли; також тим привілеєм Нашим повертаємо і переносимо це добре згадуване село Адамі Мазепі, дружині і сукцесорові його, як вже власний його спадок, зі всіма давно належачими до того села власностями, околицями, пожитками, починаючи від Мостищ аж до Почуйок, тримати, мати, уживати на вічні віки, міняти, дарувати й продавати, згідно з свого погляду безпечно може і можна, щоби вічна пам'ятка в права і данини згадуваної перед тим Кам'яниці, а зараз Мазепинці названа до всякого залишалася потомства*»[548].

У королівському привілеї він називається «заслуженим шляхтичем і жовніром»[549] «в багатьох військових експедиціях випробуваним»[550].

Заохочуючи козацьку старшину до співпраці, польський король після смерті 9 березня 1662 р. чернігівського підчашія Василя Солтика нагородив того ж року цим почесним титулом Адама Мазепу[551]. Ця посада була номінальною, ні до чого конкретного не забов'язувала. Проте вона все ж виокремлювала представника регіональної еліти серед панства, вказувала на те, що він у ієрархії посадовців Речі Посполитої посів гідне місце. У Великому князівстві Литовському цей уряд був дуже

Композиція «Лик святих мучеників», присвячена батьку І. Мазепи (він зображений в образі Св. Стефана, який очолює праведників). Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

престижним, оскільки найчастіше ним винагороджувалися представники магнатських родин[552]. До того ж король давав цей титул пожиттєво[553].

У пом'яннику Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври зроблений запис: «Ро(д): П: Стефана Мазєпы, По(д)старо(с)тєго БѣлоЦєр(р)ко(в)ско(го): По(м)Ги: Міх(и)ла Василія Виктора Анну»[554]. Отже, це вказує на те, що батько майбутнього гетьмана мав і таку посаду.

Зазначимо, що польська влада повернула Білу Церкву під своє підпорядкування якраз у 1662 р., поставивши гарнізон на чолі із полковником С. Маховським[555]. Найпевніше уряд підстарости С. Мазепа отримав у кінці 1663 р., коли польський король Ян Казимир зі своїм двором та армією восени з 30 жовтня до 8 листопада пробув у Білій Церкві та окрузі[556], а перед цим, 6 жовтня, призначив білоцерківським старостою Дмитра Єжи Корибута Вишневецького[557]. Зазначимо, що Білоцерківська фортеця була визначена як місце збору військ для походу на Московію. Уже 8 жовтня сюди прибули польські вояки[558]. Польського короля урочисто зустріли й привітали білоцерківський полковник та архімандрит Гедеон[559]. Про цю подію навіть написав кореспондент-очевидець німецького часопису «Theatrum Europeum»:

«У Білій Церкві Його Королівську Величність було дружньо прийнято відрядженими туди полковниками, а також патером Шмилінським і всіма священнослужителями, які зібралися там з приводу обрання руського митрополита; потім обідали у дворі пана Мазепи; після цього урочисто відправились до замку. Однак вся армія розташувалась біля Ольшанки, за милю від Білої Церкви»[560].

Вищезгадана важлива деталь про трапезу красномовно засвідчує, що Мазепи мали кращий будинок, ніж полковник та будь-хто у місті. Бо саме їхнє помешкання найкраще відповідало вимогам для зустрічі короля та придворних осіб.

Майже місяць прибулі очікували приходу союзників-татар і 6 козацьких полків (останні зібралися тут на початку листопада у складі 15 тисяч чоловік[561]). Прибулий з військами щойно призначений білоцерківський староста Д. Вишневецький, мабуть, не довго шукав кандидата на посаду підстарости, тобто фактично свого заступника і водночас головного виконавця-адмінуправлінця великої території. У Білій Церкві проживав чернігівський підчаший, авторитетний серед місцевих козаків шляхтич С. Мазепа.

В обов'язки ж підстарости як представника держави входило управління нешляхетним населенням як міста, так і округи, він посвідчував правові акти купівлі-продажу землі, рухомого і нерухомого майна, розглядав судові справи, контролював збір податків, слідкував за правопорядком, регламентував місцеву торгівлю тощо[562]. Зазначимо, що у Білій Церкві у ті роки налічувалося близько 1000 дворів[563].

У жовтні-листопаді 1663 р. С. Мазепі доводилося активно займатися питаннями розміщення в окрузі великої кількості військ, забезпечення їх харчуванням, залагоджувати конфліктні ситуації між прибулими та місцевим населенням. А вони були, оскільки жовніри виступали у похід під королівські обіцянки майбутньої оплати, а тому свої насущні проблеми найчастіше вирішували надмірними реквізиціями, відбираннями збіжжя тощо.

У 1664 р. у місто був уведений новий польський гарнізон з близько 500 вояк під командуванням Яна Стахурського[564]. Останній як комендант (до літа 1668 р.[565]) організував укріплення Білоцерківської фортеці, захист її від московських військ та їхніх симпатиків[566]. Під командуванням Яна Собеського у 1665 р. тут встановлено новий частокіл, викопано біля нього глибокий рів, у місто звезено великі запаси продовольства[567].

Під Білою Церквою 21 травня 1665 р. калмикська орда чисельністю до 7000 кіннотників, прийшовши на підтримку лівобережного гетьмана, несподівано напала на табір поляків і завдала цим військам чималих втрат як у живій силі, так і в матеріальних ресурсах[568]. Уцілілі переможені сховалися за оборонними фортифікаціями. Лівобережний гетьман І. Брюховецький намагався безуспішно взяти Білоцерківську фортецю[569], але зрештою 15 червня зняв облогу «и отступил»[570]. Як повідомляв Я. Стахурський, володар булави з Батурина «за дві години перед ранком, залишивши у своєму таборі немало продуктів, також і шабель, самопалів, коней, людей хворих і поранених... соромно втік»[571]. У серпні овруцький полковник Д. Децик біля неї «ежедневные помешки» чинив[572]. Можливо, підстароста й отримав у тих реаліях тяжке поранення, яке зрештою призвело до фатальних наслідків: 3 жовтня 1665 р. він помер[573]. Цікаво, що відразу потому в його Трилисах, на які тоді оформляв документи І. Мазепа, командування Білої Церкви розмістило на постій «пять мурз» і «татар с тысечу человѣк»[574], які влітку як союзники допомагали полякам, а тоді прийшли просити оплати за служби. Але комендант «де им в заплате отказал, дать нѣчего, а велѣл де брать людьми, гдѣ добудут»[575].

Гетьман Іван Брюховецький. 2008. Художник Віктор Штець

Художники доби правління Івана Мазепи, намагаючись відреагувати різними творами на ті чи інші події в житті гетьмана, старалися вгодити правителю Гетьманщини і зображеннями його близьких рідних. Аналіз стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври показує, що тут вшановано і батька, і матір володаря булави. Крім того, у настінних творах малярів цієї церковної споруди можна знайти й інших рідних керманича України. У композиції «Лик святих мучеників» їх ряд очолює архідиякон Стефан. Він як проповідник Євангелія став одним із перших дияконів церкви[576]. Звинувачений фанатиками в богохульстві, був забитий камінням на смерть. Важко сказати, чи його образ відповідає реальному Стефану Михайловичу Мазепі, який у 1654 р. був білоцерківським отаманом, згодом депутатом-посланцем від козаків на польський сейм. Навряд чи у вирі тих буремних подій білоцерківський старшина подбав, аби його образ був увічнений маляром. Хоча й таке могло бути. Як нам видається, усе ж змалювання на стінах церкви мученика Стефана — це данина пам'яті про батька гетьмана, вшанування його імені.

Розділ 7
МАТИ

атір гетьмана Марія Магдалина (таке ім’я отримала, постригшись у черниці. — *Авт.*) походила з родини шляхтичів Мокієвських [577]. Цей рід мав багатьох представників на Київщині. Під час прийняття присяги царю 13 січня 1654 р. у Білій Церкві згадуються 9 шляхтичів-Мокієвських, четверо з яких — Михайло, Антон, Степан та Іван[578] — називаються по батькові Яковичами, тобто брати записалися поряд.

Важко сказати, хто з підписантів був її батько, чи він жив тоді. У Любецькому синодику записаний пом’яннник роду «ігумении обители киевской Магдалини Мокиєвской»*, де згадується «Іоан»[579]. Проте присяга 1654 р. зафіксувала двох братів Івановичів — Степана та Федора Мокієвських і в окремому місці знову ж Федора Івановича Мокієвського[580] (можливо, однофамілець, бо ще був один Іван Мокієвський, або брата помилково записали окремо). Тобто це були сини Івана Яковича Мокієвського (два з них записані поряд з батьком).

Припускаємо, що все ж батьком дружини Степана Мазепи швидше за все був Василь Мокієвський, який помер до 1654 р. Він згадується у трьох записах синодиків. Так, у пом’яннику Веденської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври батько І. Мазепи Степан Мазепа пом’янув спочатку батька Михайла, а за ним і тестя (?) Василя[581], далі Віктора. Близько від цього поминального запису записаний на поминання й рід пані Мокієвської, де на першому місці фігурує чоловік (?) Василь, а далі йдуть імена Павла, Ісидора, Анни[582]. Схоже, остання згадується й у поминальному записі С. Мазепи[583]. Можливо, це була сестра матері майбутнього гетьмана. «Родъ єго црκаго прѣсвѣтлаго Воіска Запорожского гетмана Іоана Мазепы» у «Руському Зографському Пом’яннику» (XVII–XVIII ст.) теж у другому почесному ряді представлений Василем, Мариною[584] (мабуть, дід та бабуся гетьмана. — *Авт.*).

У джерелах згадується «Виктор Мокеевский з Белой Церкви»[585], який брав участь у поході Петра Сагайдачного 1618 р. на Москву і потрапив у полон. І. Мазепа згадував, що його дід служив «великим государям»[586]. Можливо, він мав на увазі згадуваного Віктора Мокієвського або останній був братом Василя Мокієвського. Після 1619 р. багато козаків, учасників походу, найнялися на службу до царя[587].

Дуже близьким до родини Мазеп був київський полковник Костянтин Мокієвський, правдоподібно двоюрідний брат матері гетьмана[588]. У 1695 р. упокоїлися його перша дружина Анастасія («тая пані барзо мудрая, набожная, убогих великая милосниця»[589]), брат Андрій («в Батурині помер и похован в Баришполі»[590]), сестринець Іван[591]. У «Руському Зографському Пом’яннику», очевидно, десь

* Це була друга дружина київського полковника Костянтина Мокієвського. Вона з дочкою Памфілею, як згадували черниці-старожили, «в едных рубашках бежали от покойного Мокиевского» у Печерський монастир (Крайня О. Києво-Печерський жіночий монастир XV — початку XVIII ст. і доля його пам’яток. К., 2012. С. 45). Утікачка від брутального чоловіка (він поводився грубо, несправедливо як з близькими, так і з родичами, зокрема ніжинським полковником І. Обидовським) після смерті матері гетьмана невдовзі очолила монастир і називалася Марією Магдалиною. Її не репресували в 1709 р., оскільки вона порвала з К. Мокієвським задовго до повстання.

Шляхтянка у літньому вбранні 1778–1782. Малюнок Тимофія Калинського

Шляхтянка у зимовому вбранні 1778–1782. Малюнок Тимофія Калинського

після 1695 р. записаний рід цього старшини у такій послідовності: Костянтин, Анна, Марія, Стефан, Іоан, Анастасія[592] (якщо взяти до уваги, що Анна та Анастасія — дочки полковника[593], а Анастасія, дружина, уже була померлою, то, мабуть, Марія та Стефан були його батьками). Таким чином братом батька Марини Мазепи (Мокієвської) був Степан Мокієвський.

Крім старшого сина Івана, Марія Магдалина Мазепа мала ще й дочку Олександру[594]. «Того ж року (1695. — *Авт.*) пані Войнеровская, — записано у судовій книзі Козельця, — сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися в иноческий чин пречестною госпожою Мартою (?) Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменією печерскою»[595].

Відомості про світське ім’я матері гетьмана почерпаємо із запису-реєстру 1666 р.[596] фундаторів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства: «Марина Мазепина, підчашина чернігівська». О. Лазаревський не піддавав сумніву це важливе джерело[597]. Натомість історик О. Крайня вважає, що публікатори цього документа у XIX ст. могли помилитися «через стильові особливості почерку писця»: «Наприклад, кириличні „і“ та „ѩ“ при майже злитному написанні можуть бути прочитані так, нібито між ними стоїть „н“. Таким чином, „Марія“ могла „перетворитися“ на „Марину“. Ім’я „Марина“ могло також з’явитися через відповідне прочитання латинського варіанту написання імені „Марія“ — „Marianae“»[598]. Отже, у цьому зв’язку матір І. Мазепи могла зватися як Марія, так і Маріанна.

М. Мазепа у дитинстві отримала початкову освіту. Можливо, грамоти навчилася у батьків чи братів, або родина брала для неї приватні уроки. Крім української, добре знала й польську. Це, зокрема, засвідчує її один із підписів: «*Maryia Magdalena Mazepina monasterov panienskich Ihumenia Peczarskiego Kiiovskiego i Hlichowskiego*»[599].

У документах, написаних нею, спостерігаємо її гарний почерк[600]. Жінка добре зналася на Біблії, релігійних постулатах. Це допомогло їй пізніше зробити успішну церковну кар’єру.

Поставивши з чоловіком на ноги двох дітей — Івана та Олександру, — жінка заопікувалася православними ділами. Проживаючи у Білій Церкві, орієнтовно 1666 р. М. Мазепа стала членом Луцького Хрестовоздвиженського братства як «подчашина Черниговская» [601], а після смерті чоловіка пішла у монастир. Вперше Марія Магдалина згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському направлена царська

грамота про надання їй 100 рублів[602] з міських доходів на побудову теплої церкви та виправлення колодязя [603]. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше. У той час черниці жили скрутно: як зазначалося у царській грамоті, «крестьян у них и никаких заводов нѣт, питаются своим рукодѣлием и всякие припасы келейные и дрова покупают собою ж и от того им великая нужда», «без теплой церкви церкви... в нынѣшнее время пребывают в великом терпѣнии»[604].

Діяльність ігумені активізувалася після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини у Москву в грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері[605]. Государі Іоан та Петро Олексійовичі урочисто зустріли ігуменю[606]. Черниць, що супроводжували Марію Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдарували. «А впредь то, — записано у документації Малоросійського приказу, — иных Киевских монастырей игуменьям и старицам и служкам их не в образец и на примере не выписывать (тобто не винагороджувати додатковим продуктовим пайком. — *Авт.*), потому она игуменья мать гетманская и козаки при ней гетманские, а не служки монастырские»[607].

За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням належащими угодьи, с мелницами, с полями, и сенными покосы, и с озеры, и с лесы, и с иными всякими угодьи» [608]. Деякі старшини, підлабузнюючись до нового гетьмана, дарували обителі свої маєтності. Так, у листопаді 1688 р. «пан Федор Сулима (сват І. Самойловича. — *Авт.*) слушним правом и доброволне висоце в Богу превелебной ей милости госпожі Мариі Магдалині Мазепиной, игуменіи монастиря девичого Кіево-Печерского, село Сенковку в узді Баришполском найдуючоеся уступил»[609].

Речі та зброя білоцерківчан. Експозиція Білоцерківського краєзнавчого музею

Разом з впливовим сином ігуменя доклала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому в 1701–1705 рр. за гетьманського фінансування збудовано велику кам'яну Вознесенську церкву[610]. За вказівкою Петра І духовна обитель у 1707 р. мала бути зруйнована і перенесена на нове місце. Тоді у Києві будувалась фортеця. «Как закладана кріпость, — писав автор Лизогубівського літопису, — великое людям было воздыхание и плач, понеже двори розметал, сады прекрасние вырубали и жильцам велено, где хотя жить искать. Но и самому Мазепі была скорбь не малая, понеже матир его гетманская была игумениею в Вознесенском панянском монастыру, шчо который стоял был противно самой святой брамы Печерско-лаврскаго монастыря — також был упразднен и знесен на нижній Киев, на Подол на Житнее торжище, где церква Флора и Лавра — оная належала до того ж монастыра»[611].

Велика потреба у поновленні церковного начиння у 1687–1709 рр. для відроджених храмів сприяла розквіту гаптування, створенню висохудожніх зразків єпитрахилей, плащаниць, воздухів, фелонів, пелен, палиць. У багатьох жіночих монастирях це стає головною справою, яка давала додаткові кошти для утримування обителі. Особливо славилися літургійним шитвом Київський Вознесенський монастир. Останній був чи не головним у гаптуванні золотими, срібними нитками фелонів, пелен, плащаниць, палиць. Черниці-гаптарки Київської Вознесенської обителі забезпечували своїми

майстерними роботами Києво-Печерську лавру, церкви Києва. Ці замовлення виконувалися як за безпосередньої режисури ігумені Марії Магдалини Мазепи, матері гетьмана, так і її руками. Найчастіше дорогоцінне шитво фінансував її син. Перша відома робота такого типу — пелена «Христос, Богоматір, Іоан Богослов» (1689)[612], вишита на оксамиті шовковими, золотими та срібними нитками. Зображення має два рівні: перший — власне картинка, другий — її обрамлення рослинним орнаментом, квітами. Цікаво, що рослинне обрамлення картини-гаптування Ісуса Христа, Богородиці, Іоана Богослова починається з герба Мазеп (центральна частина низу пелени). Рослинне плетиво, яке в'ється довкруж картини, тримає на собі зображення родинних святих — Іоана Хрестителя, Марії Магдалини, Варвари, архангела Михаїла, можливо, Софії.

Микільська церква у Білій Церкві, закладена у 1706 р. Іваном Мазепою на місці дерев'яного храму, у якому його хрестили та молилися його батьки. Фото Ігоря Турча

Палиця «Вручення ікони» (правдоподібно 1690–1691 рр.) вишивалася як відгук на помітну церковну подію. На оксамиті золотими та срібними нитками вишита Богородиця, яка передає гетьману ікону. В основі сюжету — очевидно, перенесення Рудницької чудотворної ікони Богородиці у Києво-Вознесенський монастир 25 жовтня 1690 р.[613] Саме тоді священник Василій з Рудні передав її в обитель матері гетьмана[614]. Керівництво Києво-Печерської лаври забажало, аби ікону було перенесено до них. Однак гетьман «виявив бажання, щоб та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі»[615]. Отже, на палиці бачимо символічне передання Богородицею ікони Рудницької І. Мазепі. Поряд з ним вірогідно стоять представники роду Мазеп — два молодики — Іван Обидовський, Андрій Войнаровський, мати гетьмана та його дружина.

Відомою пам'яткою літургійного шитва є пелена «Покрова Богородиці» (1692), яку виготовили черниці Києво-Вознесенського монастиря на замовлення гетьмана. Він надав її Покровській трапезній церкві Пустинно-Микільського монастиря[616]. Гаптувальниці, на думку Т. Кари-Васильєвої, у нижньому ярусі крайніми зліва зобразили матір гетьмана та його самого (з довгим чорним волоссям, вусами та бородою)[617].

Зробила дар Переяславській єпископії й мати гетьмана Марія Магдалина — подарувала вишиту власноручно золотом та сріблом єпитрахиль з написом: «Року 1700 місяца семтемрія 16 дня. Всечестная ...игумения Мария Магдалина справила»[618].

Ряд документальних свідчень дають підставу стверджувати, що Марія Магдалина не тільки старалася захистити сина від донощиків (проводила у Києві розслідування, хто написав анонімку на гетьмана[619]), а й допомагала йому залагоджувати конфіденційні політичні справи. Так, П. Орлик у своїх споминах згадував, як таємні листи від польського короля С. Лещинського гетьман передавав на зберігання матері. Перейшовши на бік шведів, І. Мазепа розповів своєму генеральному писареві, що згадану кореспонденцію вона «удержала у себе, и перед кончиною своею вручила внучці своей, а моей племенниці панні Маріанні, и веліла ей отдать мні по смерти своей и тое сказать, что она госпожа матка прошла едноей по Бозі живучой черници о молитвы до Господа Бога, дабы он сам управил тое діло, если надобно посылать или удержать тые писма»[620].

Усупереч царським заборонам, мати гетьмана у згоді з ним засновувала слободи на Правобережжі, аби ці безлюдні території займали українці[621].

Портрет Марини Мазепиної (Мокієвської). Початок XVIII ст. Невідомий художник

Діяльну матінку гетьмана намагалися скомпрометувати недоброзичливці керманича України. У ході розслідування доносу Данила Забіли (1699) було з'ясовано, що донощик говорив на адресу «высочайшей превелебной Госпожі Игумены, родительниці Его Милости» «лживые поклепные и безчестные… слова, называя ее чаровницею»[622].

Зруйнування 1707 р. Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій правдоподібно було 86–90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 років. — *Авт.*). Стан здоров'я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкіна від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що «госпожа матка моя вельми болѣзнует и до кончины жития своего приближается»[623]. Очевидно, невдовзі вона й померла.

У літературі поширений портрет матері І. Мазепи. Однак мистецтвознавці датують його третьою чвертю XVIII століття (за тканиною одягу, образом «милятинського розп'яття, який визнаний чудотворним в 1755 р.»[624]).

У Троїцькій надбрамній церкві, де у багатьох місцях зі стін на віруючих дивляться знайомі І. Мазепі близькі, які завдяки йому долучилися як представники фамілії до святого місця, в образі Богоматері (композиція «Зішестя Святого Духа») художник ніби показав берегиню роду. Так міркуємо тому, що Діва Марія оточена не тільки апостолами (св. Петро і св. Павло — вони з німбами), а й 11 світськими особами. У XVII ст. набуває поширення змалювання ікони «Зішестя Святого Духа» з Богородицею в оточенні 12 апостолів[625]. За євангелістом Лукою, всі вони перебували в молитві з деякими жінками та Марією, матір'ю Ісуса (Діяння 1:14) і одного разу під час такого зібрання відбулося зішестя Святого Духа.

Лаврський маляр дещо відхилився від канону: він наблизив поширений у малярській практиці сюжет до реалій життя оновленої Троїцької надбрамної церкви, поєднав біблійну легенду із вдячністю до роду Мазеп, яскрава представниця якого, Марія Магдалина, дала життя майбутньому гетьману, надихнула його, своїх онуків Божими молитвами на великі успіхи у розбудові Гетьманщини, її духовних святинь.

Художник на передньому плані біля Діви Марії помістив двох апостолів з німбами. Наступні учасники-свідки зішестя Святого Духа в її оточенні дуже індивідуалізовані, практично усі виглядають молодо, окрім одного старця. Оскільки ці особи без німбів, то стає зрозумілим, що маляр зробив це певне порушення навмисне, бо на місці святих він зобразив не просто віруючих, а обраних ним за певні заслуги представників славного роду Мазеп перед церквою, Києво-Печерською лаврою.

Аналіз зображень «Зішестя Св.Духа» показує, що маляр за кріслом Цариці Небесної помістив рідню Марії Магдалини. Першим у ряду ліворуч від Богородиці зображені Василь Громика та його дружина Марія — падчерка І. Мазепи — у позі моління (трохи нижче чоловіка), племінники: за правим плечем Діви Марії — Маріанна Вітуславська (півобличчя — *Авт.*), Андрій Войнаровський, а за лівим — Іван Обидовський. Поряд з останнім змальовано Степана Трощинського (за словами гетьмана, «племінника нашого пана Трощинського»[626]) та ще двох свояків (вгорі, півобличчя. — *Авт.*) — пасинка гетьмана Криштофа Фридрикевича та, напевне, його сина Григорія Фридрикевича). У другому ряді привертає увагу сивобородий старець без німба. «Це обличчя було повторено у розписах Троїцької церкви кілька разів, — зауважила мистецтвознавець А. Кондратюк, — у композиції західної стіни притвору „Лик Св. апостолів", в образі першого у другому ряду справа апостола і на композиції південної стіни трансепта „Св. Пророк Ілля біля гори Хорив" в образі Св. прор. Іллі. Це саме обличчя відтворено також на композиціях „Відсилання учнів на проповідь" північної стіни трансепта — це Св. Апостол Павло, що зображений праворуч Ісуса Христа, та в розпису „Св. Трійця Новозавітна" у центральній апсиді в образі Бога Отця (цього разу цей сивобородий старець зображений лисуватим)»[627].

Як на нашу думку, у цьому образі змальований митрополит Варлаам Ясинський, образ якого практично ідентичний із тим, яким його показували у графічних прижиттєвих творах.

За спиною старця, над його лівим плечем, на нашу думку, зображено І. Мазепу. Це одна із художніх варіацій його образу, поданого у «Вінці Христовому» (1688) та «Євангелії» (1697). У зв'язку з цим можна припустити, що якщо автором першого був Іван Реклінський, то і в цьому випадку, схоже, він мав причетність до цієї частини стінопису. Проте, щоправда, маляр міг просто орієнтуватися і на авторитетні зображення.

Композиція «Зішестя Св. Духа». Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

У композиції ми не бачимо дружини І. Мазепи. У цьому зв'язку можна припустити, що це настінне зображення з'явилося після її смерті. Однак присутність у сюжеті І. Обидовського (він помер у 1701 р.) поряд з гетьманом дає підстави пояснювати цю відсутність іншими причинами. Мабуть, у ньому були зображені ті, хто найбільше був найдорожчий матері володаря булави. Свекруха, можливо, мала певні претензії до невістки, яка не змогла привести у світ здорового нащадка її сина. Але це тільки припущення.

У композиції «Зішестя Святого Духа» унизу ніг Богородиці поміщений картуш з текстом 4 пісні «Канону Святому Духу», написаному преподобним Феофаном, єпископом Нікейським (близько 850 р.):

«Великая даруя й нам Дух Всесвятый, на апостолы найде, яко Божествен, яко Благ, яко исполняя всяческая, яко боготворя, яко освящая, яко всех творителен, владыческий, и самовластен».

У цих багатозначних рядках Богородиця (вона ж Марія Магдалина Мазепа) дарує Дух Всесвятий не тільки апостолам, а й «всім»; він — всесильний, пронизує світлом, творчістю.

Свята княгиня Ольга.
Капела Івана Мазепи.
Собор Св. Софії, Київ

Автор художнього стінописного твору, даючи своє трактування традиційному релігійному сюжету і прагнучи помістити на місцях апостолів рідних Марії Магдалини, усе ж представникам жіночої лінії роду не надав пріорітету. Останніх представляє лише падчерка Марія та здогадно Маріанна Вітославська (бачимо її півобличчя. — *Авт.*). З одного боку, у такий спосіб він не «згрішив», бо апостоли були чоловіками, а з другого боку, у нього вийшла картинка родинного єднання Мазеп під проявами Святого Духа.

Образ Марії Магдалини Мазепи з композиції «Зішестя Святого Духа» дуже нагадує зображену рівноапостольну княгиню Ольгу, увічнену в «капелі Мазепи»[628] Софії Київської. Розписи останньої проводилися на початку XVIII століття. У цій частині собору є композиція «Спас на престолі з передстоячими Володимиром і Ольгою». Зазначимо, що сучасники порівнювали І. Мазепу із князем-хрестителем Русі[629]. Бабуся Володимира Великого Ольга теж була першою руською княгинею-християнкою. Отже, зображення цих святих у композиції по обидва боки Спаса ніби зв'язувало гетьмана та його стареньку матір подібною місією у поширенні православ'я. 3 липня 1705 р. І. Мазепа дивився в Києво-Могилянській академії виставу «Володимир»[630], яку підготували для нього студенти. Текст драми написав Ф. Прокопович. Автор зазначав у пролозі, що тему взяв не випадково, бо Україна — «дім Володимира», а слухачі «це ж бо Володимирові діти, народжені від нього святим хрещенням»[631]. Далі драматург порівняв діяльність ясновельможного ктитора з хрестителем Русі, бо І. Мазепі «зведення вітчизни цієї Володимирової після царя є від Бога вручене»[632]. А відтак, зазначав Ф. Прокопович, «ідучи Володимировими, рівними йому перемогами, рівним про Русь дбанням, лице його, як батьківське син, на тобі показує»[633]. «Отож, — звертався автор до гетьмана, — це зображення прийми від нас, як його великий наступник, замість привітання; зри себе самого у Володимирі, зри у видовищі цьому, як у дзеркалі, свою хоробрість, свою славу, свій союз любові з монаршим серцем, своє правдиве добролюб'я, свої щирі до православної апостольської єдиної церкви католицької віри нашої ревність та дбання»[634]. Напевне, художник, зображуючи князя, мав певний давній зразок. Тому в його задум не входило показати в образі Володимира Великого І. Мазепу (хоча хреститель Русі, як і гетьман, вийшов сухорлявий, довголиций, з гострим носом і з подібними вусами та, щоправда, з дещо завеликими бородою та волоссям).

Однак у зображенні лику Ольги маляр зробив важливий натяк, з кого він робить образ княгині. В іконописі Марія Магдалина постає із посудом пахощів (миром), готова помазати Ісуса Христа. Отже, символи цього зіставлення (Ольга = Марія Магдалина) прозорі: художник такими важливими деталями підкреслив своє бачення в цьому образі матері гетьмана, відомої та впливової у ті дні ігумені Марії Магдалини.

На думку доктора історичних наук Н. Нікітенко, «Ольга в софійському сюжеті — це унікальне „українізоване“ втілення аристократичного образу рівноапостольної Марії Магдалини, через який рельєфно проступає образ Марії Магдалини Мазепиної — київської аристократки»[635].

Розділ 8 НАВЧАННЯ

Народження І. Мазепи у 1639 р. пов'язують із Мазепинцям на Білоцерківщині. Проте швидше за все це була заселена людьми маєтність Мазеп, як і Триліси, Піщане. Тобто ці населені пункти належали родині, але це не означає, що вона там мала постійний осередок осідлості. У реаліях тієї доби безпечнішим місцем для проживання шляхтичів була Біла Церква із її фортецею. Підтвердженням тому документ — скарга білоцерківських міщан про те, що 11 лютого 1640 р. «неприятель крижа светого Солкгир Султан з войском поганским великим татарским, вторгнувшися в панства е.к.м. пана нашого милостивого а наступивши на староство усе Белоцерковское барзо прудко, великие шкоды в побраню людей по футорах всих белоцерковских учинил», «а не только хрестиянство убогих людей музского и белоголовского ставу и диток невинных в неводю забрал и добытки вшелякие, стада, быдла, овцы загорнул, забрал, и мистца там тые зголотил, але по некоторых месцах и футорах шкоды великие огнем починил, будинки, збожя, сина дымом которые пустил, зплендровал и знищил и праве в убозства всих людей мещанов пререченого места Белоцерковского заставил»[636]. Це джерело засвідчує, що заможні білоцерківчани проживали у Білій Церкві, а хутори мали в окрузі.

Софія Київська. 1651. Художник Абрагам ван Вестерфельд. Копія XVIII ст. Туш, перо

Панорама Києва. 1651. Малюнок Абрагама ван Вестерфельда

Учасник королівської місії до козаків 1659 р. К. Перетяткович пригадував у спогадах, що зупинявся у білоцерківському помешканні Степана Мазепи та його дружини[637]. Отже, життєвий шлях Івана Мазепи починався у родинній садибі у Білій Церкві. Хоча немає сумніву, що він з батьком влітку вирушав і до Мазепинців і там проводив якийсь час у дворі господарів села. Це була, так би мовити, заміська резиденція Мазеп, що забезпечувала статки родини.

Юний Мазепа зростав у освіченій православній сім'ї. Рівень знань, набожність його матері дозволили їй стати після смерті чоловіка ігуменею впливового Вознесенського Печерського монастиря (згадується на цій посаді з 1683 до 1707 р.) і ревнивою захисницею православ'я. Молодша сестра Івана Мазепи Олександра навіть розлучилася з польським шляхтичем Яном Войнаровським на релігійному ґрунті: принципово не захотіла переходити в католицтво. Та й сам гетьман вважав себе «Малороссийской отчизны и святой восточной церкви... сыном»[638]. Звинувачення Петром I Мазепи у тому, що він «таємний католик» — лише плід його вимислу.

Д. Дорошенко вважає, що майбутній володар України потрапляє до двору Яна Казимира у 1650–1652 рр.[639] З цією точкою зору не можемо погодитися тому, що з 1654 р. Адам-Степан не поспішав би присягнути царю, якби його син займав високе становище у Варшаві. У згадані роки Іван Мазепа вчився у Києво-Могилянській колегії. Про навчання його тут пише Пилип Орлик у своєму діарії[640].

У панегірику «Луна голосу» С. Яворський, оспівуючи гетьмана, про цей період у його житті зазначав:

Так ото й Ти ріс, бо така природа,
Із твоїм Духом, Вождю Хоробрий
Вроджені Цноти значно виростали,
У Могилянській Палестрі бували...[641]

Палестрою називалася у Цицерона школа красномовства. Панегірист відзначив велике значення цього навчання для майбутнього керманича:

Щоб твої сила й Вага прибували,
А в красномовстві Туллієва Ростра (трибун. — *Авт.*),
Твоя дотепність від природи гостра,
З усією хвалою тебе піднімала[642].

Інший панегірист І. Орновський у «Музі Роксоланській» теж уточнює, що у Києві гетьман не тільки освоїв клас поетики («квітучий в Парнасі був»[643]), а й навчився грі на музичних інструментах («А при музах бавив себе струни дзвоном»[644]).

Не знаємо, у якому віці І. Мазепа розпочав своє навчання у Києво-Могилянській колегії, оскільки загального правила у цьому плані не було. У 1648 р. через розгортання повстання, бойові дії, непевні обставини вихованці навчального закладу влітку розбіглися по домівках[645], старшокласники поспішили під знамена гетьмана[646]. Найпевніше це був 1649 рік, коли хлопчику виповнилося 10 років. Освітній процес для спудея розпочинався з вивчення латинського букваря[647].

С. Величко не випадково у літопису зазначає, що він, «вислухавши раніше в Києві риторику, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію»[648]. Це твердження відповідає дійсності, оскільки фундатору Київської колегії Петру Могилі не вдалося через заборону польської влади перетворити навчальний заклад на вищий з повним курсом навчання[649]. Польські урядовці бажали, аби вихованці продовжували студії у католицьких академіях. У Києві ж Іван Мазепа міг досконало вивчити латинську мову, пройти курси граматики, риторики, поетики, математики, астрономії, музики[650]. Тобто юний Мазепа закінчив у Києво-Могилянській колегії шість нижчих класів — аналогію, чи фару (вчили писати і читати на слов'янській, грецькій та латинській мовах), інфіми, граматики, синтаксими, поезії чи піїтики, риторики[651]. Навчання у нижчій школі займало 6 років[652]. Викладачами дисциплін в освітньому закладі тоді були Феодосій Баєвський[653] (префект і професор), Феодосій Сафонович, Мелетій Дзик[654]. Отже, Київську колегію І. Мазепа мав закінчити у 1655 р. Правдоподібно тут вивчали раніше курс «Liber artis poeticae scriptus per me, Andream Starnowiecki, sub recensione M. Kotozwarski anno Domini 1637» — «Книга про поетичне мистецтво, законспектована 1637 року мною, Андрієм Старновецьким, під наглядом М. Котозварського»[655]. Студенти користувалися тодішніми словниками: «Лексикон латинскій з Калепіна переложенний на славенски лѣта от создания мира 7150 [1642]» (317 аркушів), «Dictionarium Latinosclavonicum operi Ambrosii Calepini (seruata uerborum integra serie) Conformatum studio atq[ue] opere reuerendorum in Christo patrum Epiphanii Slawienickii e[t] Arsenii Koreckii Satanouiensis Ordinis S. Basilii Magni. Moschoviae anno reparatae salutis 1650»[656].

У бібліотеці колегії були твори «Метафізика» і «Логіка» Монасія, «Красномовство» Каузіна, «Політика», «Про республіку», «Вступ до стоїчної філософії» Ліпсія, роботи філософа Авіценни,

коментарі до промов Цицерона та інші праці[657]. Тут викладав у ці роки знаменитий вчений-філософ Інокентій Гізель. У 1650–1657 рр. ректорську посаду в Києво-Могилянській колегії обіймав відомий український церковний і літературний діяч Лазар Баранович. Щоправда, як показують джерела, він керував освітнім процесом лише в 1650–1651 рік[658], а далі — через намісників[659]. Його соратником був автор взірцевих проповідей «Ключ розуміння» Іоаникій Галятовський, який з 1657 р. став теж ректором навчального закладу. До речі, саме він дуже любив цитувати спудеям твори Макіавеллі[660]. Вказівка Р. Млиновецького про те, що І. Мазепа «на Заході прочитав багато корисних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіавеллі»[661], мабуть, буде правильнішою щодо київського періоду його навчання.

Панорама Кракова з книги «Нюрнберзькі хроніки». 1493

Вплив макіавеллівського твору «Володар», а отже, й настанов І. Галятовського на принципи поведінки І. Мазепи як керманича, як діяча складної доби кінця XVII ст. були дуже великими. Ставши гетьманом, він дотримується авторитарного методу правління, надає великого значення розбудові регулярних найманих збройних сил, проводить хитру дипломатичну політику.

Мазепинський канцелярист С. Величко, фіксуючи біографічні подробиці гетьмана, зазначав, що курс філософії він пройшов у Польщі. Цю дисципліну тоді вивчали два роки[662]. Таким чином йдеться про 1655–1657 рр. Деякі подробиці схиляють нас до думки, що він навчався у Краківській академії (важливе щодо цього свідчення французького дипломата Жана де Балюза, який писав про зустріч з гетьманом у Батурині: "Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові»[663]). Навчання у цьому місці тривало, на нашу думку, до 1657 р. — саме тоді Україна, зневірившись у союзі з Москвою, бере курс на контактування з іншими державами, зокрема Швецією, з якою у жовтні козаки уклали оборонний союз[664]. Новообраний гетьман Іван Виговський підписав зі шведським послом українського походження Юрієм Немиричем договір, згідно з яким Карл Х Август зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України і прилучення до неї західноукраїнських земель[665]. Стала виношуватися й ідея об'єднання з Польщею на федеративних засадах.

Юрій Немирич, перейшовши на службу до свого друга Івана Виговського, мав великий вплив на його політику. Доля Івана Мазепи певним чином теж була визначена цим помітним державним і політичним діячем доби руїни. Ю. Немирич здобув освіту в університетах Лейдена, Базеля, Оксфорда, Парижа, Падуї[666] і дослужився до генерала кавалерії у шведського короля (1655–1657)[667]. Він був одним з головних авторів проєкту Гадяцького договору 1658 р.[668], в якому окремим пунктом йшлося про зрівняння Київської колегії у правах з Краківською академією і перейменування її в академію[669].

Батько Мазепи, який під час 1654 р. виконував з І. Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 р. до найближчих соратників гетьмана, а отже, і Ю. Немирича.

Тому не випадково у 1657 р. 18-річного Івана Мазепу відправляють вивчати в голландське місто Девентер артилерійську справу[670]. Тут у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Коледінські, нобілєс польонус»[671]. У сьомому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» у додатках, написаних генералами Тер Аа і де Бас, говориться про те, що «Йоаннес Колединські, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллєма Вегеваарда у Девентер»[672]. У цьому місті вчився артилерійському мистецтву і Ю. Немирич, який теж реєструвався як «польонус»[673]. Пояснюється це тим, що тоді ще не вживався термін «українець». Правобережців називали поляками (бо належали до Польщі), а лівобережців — литвинами.

Степан Немирич за прикладом старшого брата Юрія теж перейшов від поляків на бік Виговського, він обіймав у 1658–1659 рр. посаду генерала артилерії Великого Князівства Руського[674]. Зрозуміло, для козацької армії потрібні були фахівці-гармаші. Цим і мотивується направлення Івана Мазепи на навчання в Девентер. До речі, там він навчався і товаришував з майбутнім генералом Речі Посполитої Мартином Конським, який 23 березня 1695 у листі до гетьмана згадував про їхню «дружбу, которую иміл есм в молодых літах с вельможностью Вашею»[675].

Більшість дослідників відносить час студій Івана Мазепи у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах до 1656–1659 років. Ми схиляємося теж до цієї думки, лише з невеличкою поправкою: у згаданий період, з огляду на контекст подій, найвірогідніше продовження освітніх студій майбутнього гетьмана відбувалося у 1657–1659 рр. Сучасник І. Мазепи польський мемуарист Еразм Отвіновський з цього приводу зробив важливу помітку у своїх нотатках про українського керманича. Він, зокрема, зазначив, що «в молоді роки його (Мазепу. — *Авт.*) король Ян Казимир відправив в інші країни… навчатися» «поскільки щороку він посилав на три роки за свій королівський рахунок трьох польських дворян»[676], серед яких і «дворян із руських країв»[677]. Мемуарист підтверджує, що один з тих обраних, товаришів по навчанню, пізніше став генералом артилерії[678].

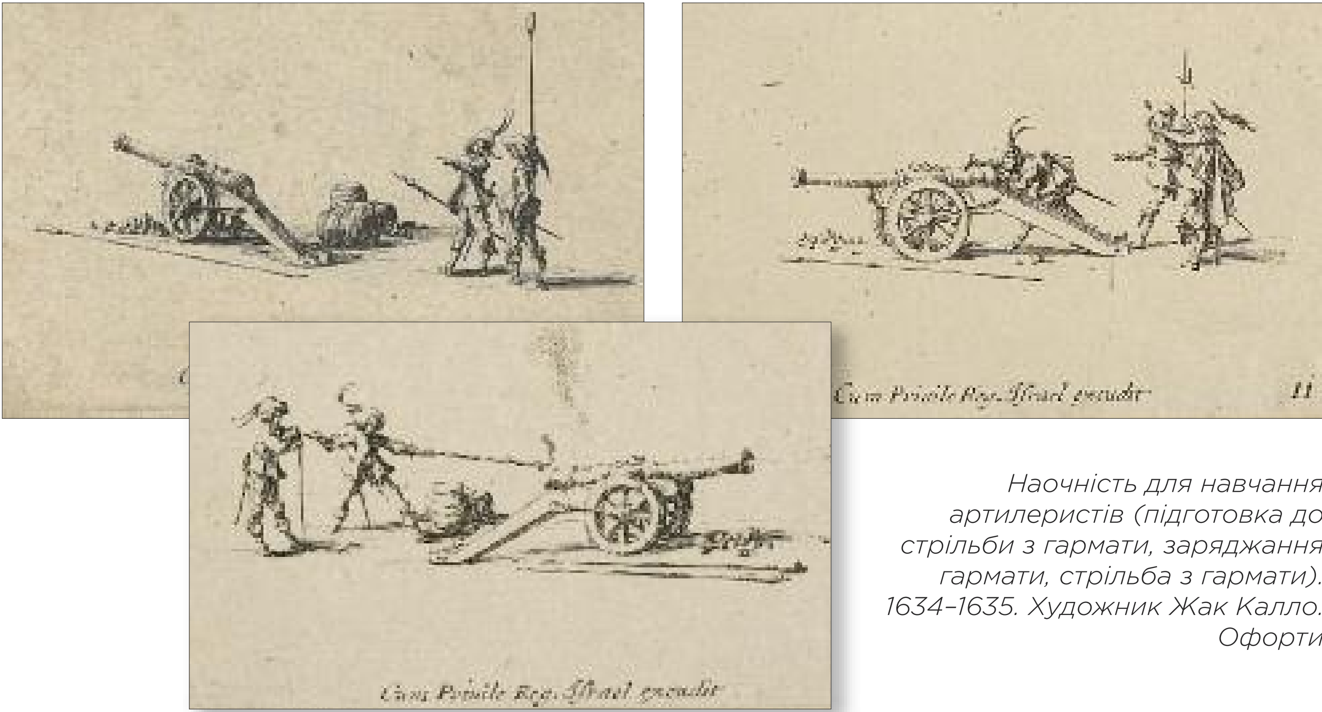

Наочність для навчання артилеристів (підготовка до стрільби з гармати, заряджання гармати, стрільба з гармати). 1634–1635. Художник Жак Калло. Офорти

Оскільки Ю. Немирич з'являється у козацькому війську в 1657 р., то не викликає сумнівів про саме його вплив на С. Мазепу щодо направлення сина у Девентер, де свого часу і йому довелося опанувати ази мистецтва гарматної справи.

Зауважимо, що протягом 1657–1659 рр. найпевніше юний Мазепа вчився артилерійському ремеслу в різних професіоналів своєї справи. Біографісти польського генерала артилерії Мартина Конського, з яким майбутній український гетьман у 1657 р. був у Девентері, пишуть, що відомий військовий діяч Польщі, «мабуть»[679], після Краківської академії певний час набував фахових знань у Падуанському університеті[680], Франції, Голландії у 1653–1657 рр.[681] Схоже, хлопці-приятелі все ж штудіювали будівництво фортифікацій, артилерійську справу разом у 1657–1659 рр., бо у 1653–1657 рр. Мазепа ще не мав достатньо років для набуття професійної військової освіти. Біографічні подробиці із життя М. Конського дають додаткові аргументи на користь навчання українського володаря булави у тих самих закладах освіти, що й він.

Карта Девентера. 1652

Генерал артилерії коронної Мартин Конський (Контський), з яким вчився Іван Мазепа. XVII ст. Невідомий художник

Для отримання повноцінної освіти у реаліях тієї доби слід було пройти ще чотирирічний курс теології[682]. Попри те, що молодий І. Мазепа у 1659–1665 рр. служив при дворі польського короля Казимира, він не полишив бажання далі продовжити навчання. І. Орновський у панегірику «Муза Роксоланська» зазначив, що майбутній гетьман був «освітній аудитор за р(ектора) п(ана) Ясинського, родового знаку Сас»[683]. Відомо, що Варлаам Ясинський обраний ігуменом Київського Братського Богоявленського монастиря та ректором Київського колегіуму 13 листопада[684] 1665 р.[685] Лазар Баранович у своєму посланні ченцям висловив захоплення їхньою одностайністю, тим, що «Дух св. послал вам свои языки и пречестнаго отца Ясинскаго, — плодоносную вѣтвь моего винограда»[686] (лист упорядники помилково датують 1668 р.[687]).

Отже, із зауваги І. Орновського випливає, що І. Мазепа правдоподібно у кінці 1665 р. або січні 1666 р. продовжив навчання у Київському колегіумі, який, за словами Л. Барановича, «умалился, стал, как малый Закхей»[688]. У навчальному закладі він як здібний спудей, який уже, крім того, мав здобутий восьмирічний рівень знань, виконував функції аудитора. У його обов'язки входили перевірка знань вихованців колегії, оцінювання їх, роблячи помітки у відповідному зошиті-нотаті[689]: scit (знає) або nescit (не знає), erratat (помилився), non totam (не увесь урок), prorsus nencit (зовсім не знає), non recitabat (не здав завдання) і т. п.[690]

Ректор В. Ясинський, який після навчання в Ельбинзі (Ельблонзі. — *Авт.*), Ольмюці, Кракові[691] отримав диплом доктора філософії[692], посилав своїх кращих учнів на навчання за кордоном для того, аби вони поверталися викладати у колегіумі[693]. Можливо, у другій половині 1666 р. або роком пізніше юнак покинув Київ. Досить цікавою є інформація Тимка Падури про те, що «Іван-Адам Мазепа вчився в єзуїтів у Полоцьку коштом князя Дмитра Вишневецького, білоцерківського старости».

У джерелах згадується польський магнат, військовий діяч Дмитро-Юрій Вишневецький (нар. 19 грудня 1631 р. і помер 1682 р.[694]). Він 6 жовтня 1663 р. отримав у підпорядкування найбільшу королінщину — Білоцерківське староство[695], був призначений білоцерківським старостою. У 1665 р. Д. Вишневецький увів у Білу Церкву велику військову залогу[696]. Оскільки батько І. Мазепи згадується (без року. — *Авт.*) на посаді білоцерківського підстарости, то цілком ймовірно, що він став підлеглим князя саме у ті часи. А отже, після смерті Степана Мазепи білоцерківський староста логічно міг подбати про долю нащадка лояльного до влади старшини. Зазначимо, що гетьман І. Мазепа підтримував зв'язки із родом Д. Вишневецького, зокрема із нащадками його молодшого брата Костянтина Христофора — Янушем Антонієм Вишневецьким. Цей племінник білоцерківського старости був литовським надвірним маршалком, пінським старостою, воєводою віленським (1704), краківським (1706)[697]. На початку 1705 р. І. Мазепа у Білій Криниці під Дубно став хрещеним батьком його доньки Урсули-Франциски[698]. Остання вийшла у 1725 р. заміж за майбутнього гетьмана великого литовського Михайла Казимира Радзивілла «Рибоньку» з Несвіжа, де у 1740-х рр. заснувала театр, написала 16 п'єс і близько 80 дидактичних, ліричних, філософських віршів[699].

Портрет Яна Казимира. 1768–1771. Художник Марчелло Баччareллі. Королівський замок, Варшава

Русалка із щитом і мечем — символ Варшави на зображенні 1659 року

Приймаючи зауваґу Т. Падури про допомогу Д. Вишневецького у навчанні І. Мазепі (дослідник не вказав на знайдене джерело, але, швидше за все, інформація, яку він розшукав, відповідає дійсності), усе ж сумніваємося у твердженні, що гетьман учився у Полоцьку. Протягом 1648–1667 рр. це місто та Полоцький повіт зазнали нищівної руйнації у ході військових протистоянь. Полоцький єзуїтський колегіум у 1654–1667 рр. не працював, його приміщення були або спалені, або розібрані[700]. Слушна у цьому зв'язку й заувага Б. Крупницького: «Неправдоподібним здається мені те, що Івана послали вчитися до єзуїтської колегії в Полоцьку. Його батьки не пішли б на це, бо Полоцьк був надто далеко від Правобережної України, й вони не мали з цим містом ніяких явних зв'язків»[701].

Метафорична вказівка І. Орновського, що І. Мазепа «Цитерони потім ляхейські проміряв Пегасом»[702] засвідчує, що

Лазар Баранович.
Книга «Меч духовний». 1666

у Польщі він посилено вивчав філософські твори Цицерона та інших філософів. Панегіристи далі не роблять натяків про здобуття гетьманом теологічної освіти, не вказують зарубіжних навчальних закладів. Оскільки це могли бути єзуїтські колегії, католицькі університети, які закінчували українці, «зраджуючи віру», а потім поверталися до неї. Така тоді була практика. Проте вона в реаліях підлеглості Гетьманщини Московії не дуже афішувалася, бо Московський патріархат дуже ревно та підозріло ставився до таких начитаних знавців релігійних постулатів, філософії. Історики Б. Крупницький, Б. Кентржинський припускають навчання Мазепи у єзуїтській колегії у Варшаві[703]. Можливо, так і було. Проте джерел поки що про це не знайдено.

У листі П. Орлика до сина Григора є згадка про те, що І. Мазепа перебував також в Італії та Німеччині[704].

Здібний випускник Києво-Могилянської колегії у кінці 1660-х рр. отримав повну вищу освіту європейського стандарту. Швидше за все, Д. Вишневецький спонсорував навчання сина підлеглого в одному або кількох зарубіжних університетах.

Це була інтелектуально розвинута молода людина, посвячена у тодішні філософські, богословські дискусії. Його пізніші листи до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського переповнені латинськими афоризмами[705], що засвідчує високий рівень опанування цієї мови на все життя. Француз Де ля Невіль, який бачився з І. Мазепою у 1689 р. у Москві, у своїх нотатках писав про нього як «людину, яка знаюча та чудово говорить латиною»[706].

Французький посол Жан де Балюз, будучи у Батурині у 1704 р., теж зауважив, що гетьмана «дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами»[707]. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» йшлося про «зворушливу латинську урочисту промову» гетьмана, який «попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел.»[708].

Не знаємо, чи так добре володів гетьман грецькою мовою, але у молодості він її вивчав, як і латинську. Адже обов'язковою практикою колегій того часу було їх викладання, ретельне вивчення античної міфології. Панегірики, присвячені І. Мазепі, сповнені назв богів, героїв, демонів Еллади і Риму. У цьому лабіринті метафор-натяків, порівнянь із діяннями міфологічних персонажів усе було зрозумілим гетьману. Правитель України мав грека-довірника (посланця і дипломата Тимофія Згуру[709]), сприяв грецькій громаді Ніжина у юридичному оформленні церковного «Хрестоносного» братства[710], створенні при ньому школи, завершенні будівництва храму Михаїла та Гаврила, мурованої церкви Всіх Святих[711].

Навчання у класі піїтики правил складання близько 30 видів класичного й середньовічного стилю віршів[712] теж не минуло безслідно. Гетьман залишив після себе високохудожні поетичні твори (зокрема славнозвісну «Думу»). Протягом свого правління він запам'ятався сучасникам як вдумливий поціновувач метафоричних спудейських вистав, риторичних промов, філософських диспутів, книжкових новинок.

Розділ 9
СЛУЖБА У ЯНА КАЗИМИРА

Червень — вересень 1659 р. був насичений доленосними подіями в житті України. Відбулася знаменита Конотопська битва, у якій війська І. Виговського вщент розбили московське військо (28 600 вояк[713], близько половини яких загинуло або потрапило у полон[714]). Водночас вона стала точкою відліку останніх днів правління гетьмана. Частина правобережної козацької верхівки, невдоволена затвердженою сеймом редакцією Гадяцької угоди (з 24 пунктів її сім відхилено, а шість скориговано[715]), а також передусім промосковсько настроєні лівобережці зачинають опозиційне повстання. У ході його йде жорстоке винищення прибічників Виговського, їх сімей[716]. Під Кобижчею на Чернігівщині вбито Юрія Немирича[717]. У вересні 1659 р. І. Виговський залишився без війська і змушений був шукати прихистку.

Очевидно, у ті дні вирішувалася подальша доля І. Мазепи. Рятуючи сина від можливих репресій з боку бунтівників-опозиціонерів, родина направила його під королівський захист до Варшави. Сам гетьман пізніше згадував, що батько послав його «навчитися поводженню з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах»[718].

Коли майбутній гетьман опинився при дворі Яна Казимира, достеменно не відомо. Можливо, саме на липень — серпень того року припадає закінчення його трирічного відрядження-навчання на кошти Яна Казимира за рубежем. Іван Мазепа як королівський стипендіат був заохочений правителем Польщі наближенням до свого двору, тим паче, що з огляду на події в Україні йому треба було мати поблизу службовців-виконавців для оперативного зв'язку з українськими старшинами. На початку жовтня 1659 р. юнак був в обозі під Котельнею вже як «покоєвий дворянин»[719] польського монарха. Звідсіля він повіз у Варшаву листи Івана Виговського великому коронному канцлеру Миколі Пражмовському[720], королю[721].

У своїх посланнях ексгетьман інформував їх про те, що обраний у вересні гетьман Ю. Хмельницький, як стало йому відомо, «вже до московської протекції пристав»[722], а Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Паволоцький та деякі інші полки поки що залишалися вірними Варшаві. Проте, на думку старшини, повстанці та бунтарі не мали б значного успіху, якби на Правобережній Україні було достатньо польських вояк. У цьому зв'язку він просив пошвидше надіслати «в допомогу військо від вашої королівської милості»[723], а також відправити посла до хана, щоб той «якнайшвидше вислав підмогу»[724].

Важливо зазначити, що покоєвий мав не тільки оперативно довезти листи І. Виговського, а й надати королю «усне донесення»[725]. Ця деталь засвідчує, що двадцятирічному І. Мазепі доручалося сформулювати-передати головні тези осмислення картини реалій в Україні від недавнього її керманича, важливого свідка, який викликав довіру, та учасника подій. Ймовірно, покоєвому ще треба було завести мову про дружину ексгетьмана (вона була заблокована у Чигирині), потурбуватися про

малолітнього сина Остапа[726]. Про них І. Виговський нагадує у наступних кореспонденціях за листопад[727] — грудень[728].

Ян Казимир взяв під свою опіку багатьох прибічників ідеї «Князівства Руського»[729]. Своєму важливому інформаторові І. Виговському він уже в грудні надав барське староство та київське воєводство. Свої листи ексгетьман почав підписувати у кінці 1659 р. як «воєвода київський»[730]. Отримали впливові посади у ті роки й інші діячі його кола. Так, Павло Тетеря став королівським секретарем, хмельницьким підчашієм, полоцьким стольником (отримав у володіння маєток на Сіраковщизні, підтвердження прав на Демидів, Літурівку, Абрамівку, Рилівку, Воронківку[731]), Степан Немирич — київським підкоморієм[732], Степан Мазепа — чернігівським підчашієм[733]. Уманський полковник Михайло Ханенко та його родичі отримали на варшавському сеймі нобілітацію та маєтності[734]. Також були нобілітовані у ті роки Самійло Зарудний, Григорій Гуляницький, Гаврило Лісовський, Василь Глосинський, Остафій Гговський, Павло Лясковський[735], Василь Золотаренко, Яким Сомко, Тимофій Цицюра[736], Корній та Андрій Драневські, Діонісій та Андрій Мурашки[737], Степан, Федір, Степан, Северин Сулими[738], Василь Мітченко[739], Максим та Костянтин Булиги[740], Кирило Андрієвич, Семен Лобушенко[741], Ничипір Григорович,[742] Василь та Кирило Іскрицькі, Федір Завротинський, Дмитро Соломін, Григорій Білогруд, Ієронім, Данило, Василь та Іван Петрановські, Самійло Пульверинський, Максиміліан та Лаврентій Сельницькі, Стефан Держанівський, Полхевич, Колчинський, Стефан Подольський, Ян Домбраша, Євстафій Полоницький[743] та інші[744]. Це було заохочення до співпраці української еліти[745], оскільки московський цар, аби перетягнути на свій бік старшину, теж практикував для неї земельні надання, фінансові подарунки.

Герб Івана Виговського у привілеї 1658 року. Знахідка Олега Однороженка

Виконавши у жовтні 1659 р. доручення короля, І. Мазепа невдовзі у складі польських урядовців відбув до Франції. 7 листопада 1659 р. у Парижі святкували завершення війни з Іспанією[746]. У 1704 р. І. Мазепа у Батурині розповідав французькому послу Жану де Балюзу, що «у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир». Заувага сумнів про те, що там він не міг бути, бо «достеменно відомо, що в цей час молодий Мазепа возив листи від короля Яна-Казимира до гетьмана Виговського»[747], неправомірна. Оскільки, за джерелами, кореспонденцію покоєвий возив від короля до І. Виговського і навпаки на початку жовтня. А отже, у нього був час здійснити з делегацією польського двору поїздку до Парижа.

Так почалася служба юного покоєвого при дворі Яна Казимира. Він як українець, батьків якого у дні руїни взяв під свій протекторат король, мав стати взірцем відданості для останнього.

Покоєвий виконував різноманітні доручення монарха. У джерелах зафіксовані його поїздки з кореспонденцією з Варшави до Гродно[748], до Ю. Хмельницького, П. Тетері.

При дворі жилося нелегко, оскільки частина придворних зверхньо ставилася до висуванця з України, мовляв, це була людина незнатного походження, «нобілітований козак»[749] (так його скептично називав Я. Пасек, хоча Мазепи згадуються шляхтичами ще у XVI столітті).

Оскільки у 1660-ті рр. в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, стає зрозумілим, чому польський король дбав про врівноваження цих сил у Варшаві та на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності й не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобреним королем, не було жодного сенсу брати участь у двірцевих, державних інтригах.

І. Виговський, П. Тетеря свої надії, плани пов'язували насамперед з Україною. Син Степана Мазепи, як і вони, не покладав жодних надій на зміщення короля, бо з його відставкою міг втратити все — привілеї на маєтності, високу посаду, подальшу перспективу. Ян Казимир давав йому і його батьку передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності. Саме ці обставини прояснюють позицію юного Мазепи, коли він запідозрив у 1661 р. придворного Яна Пасека у зв'язках з конфедератами[750], що виступили проти короля. Їдучи до Яна Казимира з Варшави у Гродно, покоєвий заночував у варшавського чашника пана Станіславського. В останнього вже став на постій Я. Пасек. «Сидячи разом, ми вели різні дискусії про політику, — згадував пізніше він у своїх мемуарах, — з чого він чомусь мене запідозрив і, утвердившись у цьому, сказав, що є неможливим, щоб цей чоловік (мається на увазі Пасек. — *Авт.*) без прихованої причини мав їхати у литовські та білоруські краї. Я тоді їхав поволі, він же до короля спішно помчав і, прагнучи вислужитися, сказав, що сюди їде товариш з конфедератів з-під хоругви пана руського воєводи; він робить вигляд, що пробирається до свого ротмістра у Білу Русь, але цього з різних причин не може бути»[751].

Вид на Варшаву кінця XVI ст. Художник Франс Хогенберг

Я. Пасека арештували, але на суді він викрутився. Свідченням Мазепи не надано значення, бо тоді на якийсь час минула загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких досягнуто компромісних рішень. А отже, репресії до конфедератів могли лише підлити масла у вогонь.

Зрозуміло, Я. Пасек затаїв злість на вірнопідданого пажа. Про це він детально оповідає у своїх спогадах:

«Мазепа вже був перепросив короля за те гродненське шалвірство і знову приїхав до двору. Ми ходили один обабіч другого; хоча його скарга не вчинила мені нічого злого і взагалі додала мені хліба і доброї слави, чому й самі конфедерати заздрили, а інші віншували — але мені було неприємно на нього дивитися, особливо коли я був напідпитку, бо тоді, звичайно, найбільше пригадуються всі образи. Одного разу я прийшов до дверей покою, того останнього, де був король. Я застав там Мазепу.

Портрет Юрія Хмельницького.
XIX ст. Невідомий художник.
Львівський історичний музей

Гетьман Павло Тетеря.
XIX ст. Невідомий художник.
Національний музей історії України

Більше не було нікого, окрім декількох двірських. Я прийшов тоді добряче напідпитку і кажу до цього Мазепи: „Чолом, пане осавуло!" Він же одразу, бо був гордовитою штукою, відповів: „Чолом, пане капрале!", а це сказав тому, що мене у Гродні вартували німці. Недовго думаючи, я тріснув його кулаком по морді і тут же відскочив. Він рвонув шаблю за ефес, я також; (всі присутні) підскочили: „Стій, стій! Адже тут король за дверима". Жоден двірський його не підтримав, бо його не дуже любили. А це тому, що він був трохи шаливір, до того ж недавно нобілітований козак. Вони знали про мою слушну до нього нехіть і підтримували мене, бо я вже був з ними покумався і не згинався перед ними у кожному засіданню. Тоді вчинився рейвах. Один (паж) увійшов тоді до покою і каже: „Мості королю, пан Пасек дав по морді Мазепі". А король тут же сам затопив йому в пику: „Не базікай абищо, коли тебе не питають". Біскуп був вражений; бачачи, що ця справа пахне смертю, він боявся, що на мене будуть якісь напасті. Підійшовши до мене, він сказав: „Не знаю вашої мості, але заради Бога прошу, тікай, ваша мость, бо це великий злочин у покоях короля дати по морді його дворянину". Я відповідаю: „Ваша мость, мостивий пан, не знаєш, що мені винен цей зрадник". Знову біскуп: „Щоб там не було, але на цьому місці не годиться розпускати руки; тікай ваша мость, доки є час і доки король не довідався". Я кажу: „Не піду". Мазепа пішов з покою ледве не зі сльозами; не так болів йому удар, як те, що двірські не сприйняли його як колегу. Я розповів біскупу про причину образи, аж тут вийшов коронний підкоморій, даючи знати біскупові, що він уже може зайти до короля, і вони пішли. Погрозив мені пальцем; я догадався, що там уже про все знають. Вони увійшли до короля, а я пішов собі до господи. На другий день — це був день суботній — я не пішов на замок; все ж я боявся, бо особливо на тверезу голову людині вже інша реколекція. Питався здаля, чи не донеслось про це до короля. Кажуть мені, що король

знає, але не гнівається і навіть сам вдарив по морді пажа, який йому про це доповів, кажучи: „На й тобі, якщо тоді не досталося; не базікай будь-чого". У неділю я пішов до підкоморія і питався, чи можу показатися на очі короля. Він сказав, що король про гнів і не думає і взагалі сказав: „Не дивуюся йому, бо брехня болить більше, ніж рана; добре, що хоч десь у дорозі вони не зустрілися. Добре, що Мазепа легко відбувся; хай другий раз знає, як брехливо представляти речі". Я теж пішов, коли королівське подружжя їли. Побачивши мене, король каже: „Заради Бога, ви запишалися: я вас не бачу вже четвертий день. Але бачу, треба з вами і панами послами делікатно поводитися, то ви будете часто презентуватися у покою". Відповідаю: „І так, милостивий королю, нарікають, хоч мають досить людяності й симпатії з боку вашої королівської мості; якщо ж їх делікатніше тримати, то я не висидів би там з ними". Потім про інші справи говорив з різними. Я був радий, що король навіть і не скривився на мене через цього Мазепу. Було там багато послів і жовнірів. Потім було подано десерт. А там було ведмежа, по формі швидше людина, який мав коло 13 років, його у Литві, ставлячи сітки, Марціян Огинський наказав мисливцям живцем загнати у сітки і схопити з великими втратами стрільців; бо його найбільше боронила ведмедиця, знати, що то була його мати... Тільки тепер король наказав покликати Мазепу; він наказав нам обнятися і перепросити один одного: „Пробачте щиро, бо ви обидва винні". Так ми помирилися і сиділи потім разом та пили»[752].

О. Лазаревський пов'язує відставку Мазепи зі служби у короля у 1663 р. з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраного українського гетьмана — «наміривсь передати Тетері клейноди — без участі ловчого»[753], що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепи, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від нього милість короля, і Мазепі залишалося одне — піти», — зазначав відомий історик. У листі польською мовою від 22 квітня 1663 р. до Яна Казимира Павло Тетеря справді обурений приїздом королівського покоєвого:

«Здавна Військо Запорозьке гордилося особливо тим і знаком батьківської любові найясніших повелителів шанувало те, що воно не тільки від попередників, блаженної пам'яті, вашої королівської милості, але і недавно ще від вашої королівської милості, пана мого милостивого, з благоговінням приймало знаки сану з рук знатних сановників Польської корони і при цьому тих, що надали важливі послуги батьківщині. Так славної пам'яті його милість, пан Кисіль, воєвода київський, вручав булаву і хоругву покійному пану Хмельницькому; а його милість, пан воєвода Чернігівський, владою вашої королівської милості, в Корсуні затверджував мого попередника в сані гетьмана. А тепер ці знаки сану хоче давати пан Мазепа, який вперся в інструкцію, і, певно, без відома вашої королівської милості, пана мойого милостивого. І Військо вашої королівської милості Запорозьке ніяк не дозволило приймати їх з рук його, як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він ще не доріс до такої честі, і кріпко журило його за те, що він, не давши собі звіту у тому, хто він такий і яке його звання, наважився покласти на себе той обов'язок, який завжди справляли люди високопоставлені. І якщо в той самий час, як цар Московський посилає (тепер же) до задніпровців, з знаками сану людину значну, якого-небудь князя, нам буде вручати їх пан Мазепа, персона настільки маловажна; то не тільки задніпровці не схиляться до вашої королівської милості, але таким чином ще сильніше обуряться і прийдуть до думки, що Військо Запорозьке у вашої королівської милості ні в що не ставиться»[754].

Та з листа П. Тетері до компаньйона молодості, на той час канцлера Польського королівства Миколи Пражмовського, бачимо, що у своєму посланні до Яна Казимира гетьман у такий тактичний спосіб виявив пом'якшене обурення діями насамперед короля, а не Мазепи:

«Король... вирішив по-батьківськи пошанувати все Військо Запорозьке, надіславши йому такі знаки сану, якими воно, дуже задоволене, передбачає собі всіляке благо. Одне тільки сповнило невдоволенням серця старшин і черні, саме те, що його королівська милість, пан наш милостивий, певно, внаслідок чийого-небудь неблагонамірного представлення зволив наказати одержати досить важливі

коштовні прикраси з рук пана Мазепи, який не дійшов ще до такої високої честі і не заслужив ще того, щоб вручати подібні цінності»[755].

Ніякого покарання від короля, зрозуміло, за свою молодість, «незаслуженість» двадцятичотирирічний І. Мазепа не поніс, бо він не діяв самочинно, за власною ініціативою, а виконував наказ свого патрона. Розлогу інструкцію «пану Мазепі, покоєвому його королівської милості, їдучому до пана гетмана запорозького» надано у березні 1663 р. у королівській канцелярії у Львові[756]. «Отримавши відрядження-наказ з канцелярії, а разом з ним і привілей, булаву, хоругви, барабани, печатку пану гетманові запорозькому, якнайперше поспіши до того пана гетмана, — зазначається у ній, — а там, ставши, зв'яжися з паном ловчим холмським, резидентом біля пана гетьмана у Війську Запорозькому від його королівської милості, і йому во всьому тією інформацією поділися конфіденційно, з сповна ради того чинячи для того, щоб виконати волю королівської милості з нижче згаданих пунктів.

1. Віддати спільно з паном ловчим холмським (у чому перше місце буде пану ловчому холмському) привілей булаву, хоругви, барабани, печатку на гетманство запорозьке пану гетману»[757].

В інструкції було чітко виписано, як мала виглядати присяга вірності нового гетьмана[758], зазначалося, аби «скільки було б необхідно, щоб цей акт був урочистим»[759], проходив у церкві. Після отримання клейнод П. Тетеря мав «якнайшвидше вислати частину Війська Запорозького, тобто не далі перших днів травня, під Тернопіль у розпорядження короля», «щоб те військо було відібране, на добрих конях і належно озброєне»[760]. Напевне, у гетьманській резиденції під час приїзду не було ловчого, він десь був у від'їзді, а тому й покоєвий проявив ініціативу. Тим паче, П. Тетеря з кінця листопада 1660 р. і увесь 1661 р. був при королівському дворі[761], тому вони були як «свояки». І. Мазепа, як думаємо, вважав за головне виконати настанови короля, а не дбати про формальності. Тим паче в інструкції йшлося й про варіант передачі клейнодів «приватно», якщо так захоче гетьман[762]. Ян Казимир очікував від козаків істотної підмоги. І це прохання-наказ новообраному гетьманові у тих реаліях було найголовнішим. Але П. Тетеря через різні причини не мав можливості відразу направити під Тернопіль затребуваний контингент вояк-козаків, а тому зволікав, посилаючись на свою образу.

Уже у листі від 22 травня 1663 р. П. Тетеря повідомляв Яна Казимира, що очікує звісток від лівобережного наказного гетьмана Якима Сомка. Отримавши їх, писав гетьман, «не зволікаючи, відправлю до вашої королівської милості пана Мазепу, він і розповість вашій королівській милості, як діла підуть далі»[763].

Незважаючи на те що Тетеря називає І. Мазепу у листі до канцлера «молокососом»[764], важливо відзначити таку деталь: молодий покоєвий короля мав все-таки неабиякі здібності, розум, за що його й цінував Ян Казимир, доручаючи наближеному відповідальні завдання. Так, того ж року І. Мазепа з'їздив у Крим з королівським посланням до Селіма-Герея про погодження плану спільних дій. «Отже, — писав 26 березня 1663 р. у відповідь „з поля" мурза Кутлу-Герей, — тепер ми дістали відомість від пана Мазепи, вашого слуги, що ви погодились з своїм військом і ми також з цього дуже втішаємося»[765]. З допомогою орд Ян Казимир хотів приборкати конфедератів, що знову замахнулися на його владу і відступили лише після часткового задоволення їхніх вимог. І. Мазепа, їдучи до Криму, також заїздив і на Запорозьку Січ заохочувати товариство до «королівської милості», «відводячи їх від тої неслушної та недоречної протекції царя московського»[766].

Покоєвий виконував не тільки функції гінця. П. Тетеря, наприклад, у листі до короля зауважує, що Мазепа «знає чимало розповідей про злодійства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами»[767].

У другій половині 1663 р. король Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. Його війська вирушили в Україну. З королем відбув на війну і Мазепа. Як повідомляє С. Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа. — *Авт.*), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив»[768]. Причина такого відповідального рішення саме під час військових дій, ясна річ, була поважна. Оскільки Степана Мазепу у ті дні було призначено на посаду білоцерківського підстарости, то найомовірніше білоцерківський староста Д. Вишневецький попросив підсилити адміністративний апарат надійним урядовцем з місцевих. Про тодішні настрої жителів Білої Церкви залишилось свідчення одного з учасників походу Антуана Грамона: «В містечку, дуже поганому і майже без гарнізону, населення, тільки недавно приведене в підлеглість польському королю, всі козаки — бунтівники і люди, які від природи схильні до злочину і зради. Тому легко зрозуміти, що наші ночі не були спокійні»[769]. З метою утримання території від бунтів та забезпечення стабільності на

Мазепа освічується в коханні. XIX ст.
Кольорова літографія. Національний музей, Варшава

Правобережжі були залишені Київський, Чигиринський, Канівський, Брацлавський козацькі полки та відділ польських військ під командуванням полковника С. Маховського[770]. Можливо, король дав завдання своєму покоєвого деякий час бути у Білій Церкві, аби він оперативно інформував про розвиток подій на Правобережній Україні. У будь-якому разі в «Реєстрі тих, хто був за Дніпром з королем й. м.», підтвердженим Я. Казимиром, числився й І. Мазепа[771]. Отже, він під час військового походу побув і вдома, і встиг згодом пристати до ставки короля, привізши йому свіжі новини з Правобережжя.

Важлива і така деталь: у Білоцерківській фортеці була потужна артилерія. Тогочасний очевидець свідчив на допиті, що командування зустрічало прибуття союзників-татар пострілом із 30 гармат[772]. Цілком реально, що І. Мазепу залишили на певний час як фахівця-артилериста для впорядкування гарматного арсеналу.

Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покоєвим Яна Казимира, а й «згодом офіцером в його гвардії»[773]. Це дає підстави міркувати, що у 1664–1665 рр. і, мабуть, у 1666 р. І. Мазепа ніс службу при королівському дворі. У будь-якому разі київські дворяни в інструкції на сейм, що мав відбутися у березні

1665 р., просять підтримати прохання Адама-Степана Мазепи і підтвердити його право на Триліси: «...подчаший королевский, выказывая по ныне свое уважение и верность Речи Посполитой и королю и имея сына при боку панском в покое его королевской милости, заслуживает подтверждения его прав на владение теми имениями»[774].

Після смерті батька 3 жовтня 1665 р. у тому ж місяці І. Мазепі переходить титул чернігівського підчашого[775].

Молодий королівський урядовець 26 травня 1666 р. отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобривикович Васильєвої Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину[776].

Кількарічне перебування при дворі Яна Казимира було великою життєвою школою для молодого І. Мазепи. Він постійно був в епіцентрі вирішення проблем розділеної на дві частини України, знавцем «з перших рук» подробиць як змагань за гетьманську булаву Ю. Хмельницького[777], І. Виговського[778], П. Тетері, Я. Сомка, І. Брюховецького, С. Опари[779], П. Дорошенка, М. Зеленського[780], П. Суховія (Суховієнка)[781], М. Ханенка[782], так і старшинських заколотів, інтриг, повстань (М. Пушкаря, Я. Барабаша[783], Т. Цюцюри[784], І. Поповича[785]). Населення було заручником тієї боротьби за територію, владу. Так, переяславський полковник Данило Єрмоленко інформував у вересні 1665 р., що «городков четыре татаровя приступом добыли и всѣх в неволю погнали, Лесовичи, Ковшоватую и Звенигородку и Коненую ни единые души не оставили, всѣх в платежу мѣста себѣ поимали»[786]. У Варшаву спішили гінці з пунктами договорів з козаками, з розлогими звітами про дії їх зверхників московської, кримської орієнтації. Крим і Московія заохочували до підлеглості, протекторату бунтівливих, невдоволених діячів. Придворний І. Мазепа у тих реаліях (за оцінками істориків у 1664–1665 рр. вбито, взято у ясир 150–200 тисяч людей на Правобережжі[787]) не тільки все те добре знав, а й брав активну участь у спілкуванні з важливими свідками руїни рідних країв[788], формулював королю донесення з почутого і побаченого. Дуже ймовірно, що один з таких детальних звітів від 29 квітня 1665 р. був якраз його руки — анонімний урядовець, який Сандомирського «слухав... як молодший у покої»[789], розвозив листи гетьману, різним особам, побував у Білій Церкві[790], оглянув стан фортечної артилерії. «Україна зараз ділиться на три частини: Україна підвладна Вашій Королівській Милості, — зазначав він. — Україна Подністровська... Україна дейнецька на тій стороні Дніпра...»[791] Важко сказати, чи збігалася позиція Мазепи з королівською. Він був, швидше за все, через існуючі обставини не стільки симпатиком Варшави, скільки реалістом, виконавцем волі короля. У тих умовах українець міг міркувати про долю Вітчизни лише з урахуванням багатьох факторів. Але при всьому цьому молодий королівський урядовець вчився, набував досвіду в компромісності, хитрості, лавіюванні у політичних баталіях.

Розділ 10
ЛЮБОВНА ПРИГОДА

У XVIII–XIX століттях з легкої руки Вольтера[792] у Європі набула поширення як найвірогідніша скандально-романтична легенда, пов'язана з подробицями особистого життя гетьмана.

«Потім була викрита одна інтрижка, яку він (Мазепа. — *Авт.*) мав з дружиною якогось польського шляхтича, — писав автор „Історії про Карла XII“[793] у 1731 р. — Цей чоловік наказав його повністю голого прив'язати до спини дикого коня й пустив його скакати в такому стані. Кінь, що походив з України, туди й повернувся та привіз туди Мазепу, напівмертвого від втоми та голоду. Кілька селян його врятували. Він довгий час залишався в них і відзначився в багатьох походах на татар»[794].

Ця фабула стала основою або поштовхом[795] для написання літературних творів Андрі Констан д'Орвілем («Спогади Аземи, що містять різні анекдоти правління Петра Першого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини», 1764[796] [перевидання 1766, 1773, переклади німецькою[797] та російською 1773, 1784–1796])[798], Джорджем Байроном («Мазепа»[799], 1819)[800], Леопольдом і Кювельє[801]

Граф Палатін наказує арештувати Мазепу. 1847. Літографія. Національний музей історії України

(«Мазепа, або Татарський кінь»[802], 1825)[803], Юзефом-Богданом Залеським («Дума Мазепи», 1824)[804], Генрі Мільнером («Мазепа, або дикий кінь Татарії», 1828)[805], Віктром Гюго («Мазепа», 1829)[806], Жолем Ресегіє («Мазепа», 1829)[807], Джоном Пейном («Мазепа або дикий кінь Тартарії», 1833)[808], Юліушем Словацьким («Мазепа», 1839)[809], Антоніо Кортезі («Танці Мазепи», 1847)[810], Джеймсом Раймером («Мазепа, або Дикий кінь України», 1850)[811], Томасом Лейсі («Мазепа», 1850)[812], Й[оганом?] Мейером («Мазепа», 1832), Густавом Нієратом («Мазепа, історія», 1842)[813], Г[уставом?] Штебніцом («Мазепа», 1844), Андреасом Меєм («Король степів»,1849)[814], Карлом Штарком («Битва під Полтавою», 1855), Адольфом Мютцельбургом («Мазепа», 1860)[815], Рудольфом Готшалем («Мазепа», 1860, 1865)[816], Георге Асакі («Мазепа в Молдові»[817], 1859)[818], Генрі Вільямсом (Мазепа, або дикий кінь», 1890)[819], Ван Леентом («Мазепа, лев степів», 1875)[820], Альбертом Ейкеном («Індійський Мазепа», 1878)[821], Де Воге, віконтом Е. Мельхіором («Справжня історія Мазепи, 1884)[822], Фредом Уїшоу («Мазепа», 1902)[823], Бертольдом Брехтом («Балада про Мазепу», 1923[824]) та ін[825]. В Англії в XIX ст. з'явилося під впливом Байрона 6 подібних творів, у Німеччині — 13 перекладів та 13 переспівів, в Італії — 6 перекладів, у Чехії — 2[826]. Чимало повістей, драм, романів, поем на цю тему видали

Мазепа. 1823. Художники Теодор Жеріко та Ежен Ламі

Мазепа. Переправа вплав через Дніпро. 1823. Художник Теодор Жеріко. Приватна колекція, Париж

анонімі[827]. Популярний сюжет про «кошмарний галоп»[828], розтиражований у багатьох національних літературах, став предметом для детального вивчення як зарубіжних[829], так і вітчизняних[830] істориків, літературознавців.

Літературна легенда про Мазепу, прив'язаного до коня, захопила й художників багатьох країн[831].

Однією з перших відомих картин на цю тему стала робота французького живописця та графіка Теодора Жеріко (1791–1824). У художника-романтика цей задум виник, очевидно, після відвідання у 1820–1821 рр.[832] Великої Британії, перед поїздкою до якої він зміг ознайомитися з перекладом французькою мовою у 1819 р.[833] поеми Байрона «Мазепа». Згодом він зробив разом з Еженом Ламі ілюстрації для неї[834]. Хоча, можливо, шляхи англійського поета й французького художника перетнулися ще в Італії, де вони одночасно перебували у 1817 р. Як би там не було, за рік до своєї смерті, у 1823 р.[835], Т. Жеріко, натхненний цікавим сюжетом, написав полотно «Мазепа. Переправа вплав через Дніпро». Він зображує свого героя у місячному сяйві в момент подолання водяної перешкоди. Кінь енергійно виносить прив'язаного юнака до нового берега, немов дарує йому, омитому в прохолодній воді, шанс полишити усі кривди позаду, почати життя з чистого аркуша. Цього разу прив'язаний Мазепа повернутий обличчям до глядача. Він знесилений, без свідомості. Але кінь щосили скаче у бік нового життя.

Цікаво, що автори «Мазеп» Д. Байрон та Т. Жеріко помирають у 1824 р.

У цьому ж році з'являється картина відомого французького художника Ежена Делакруа (1798–1863)[836] «Мазепа. Переправа через Дніпро». Він був другом Т. Жеріко і, можливо, саме тому вирішив по-своєму трактувати знайомий обом романтичний сюжет. Друзі вчилися на творах Рубенса. Тож їхнє зображення тіла юного Мазепи перегукується з технікою малювання оголеного Прометея Рубенса. Перу Е. Делакруа належить ще й акварельний малюнок: на ньому зображений знесилений Мазепа, якого несе полем наляканий кінь.

Зі згаданими вище роботами, ймовірно, був знайомий відомий французький художник-баталіст Еміль Жан Орас Верне (1789–1863)[837], який часто звертався до історичної тематики. За сюжетом Т. Жеріко «Мазепа. Переправа вплав через Дніпро» Верне створює подібне полотно. У 1825 р.[838] закінчує працю над картиною «Мазепа і табун диких коней». Його наступна робота — «Мазепа, переслідуваний вовками» [«Мазепа серед вовків»[839]] (1826–1827) — зображує оголеного та прив'язаного до коня легендарного героя у динаміці втечі від вовків. Художник ніби деталізує головний романтичний

Мазепа. Переправа через Дніпро. 1824–1825? Художник Орас Верне

Мазепа. 1824. Художник Ежен Делакруа. Галерея образотворчого мистецтва Атенеум, Гельсінки

Мазепа, переслідуваний вовками. 1826. Художник Орас Верне. Музей Кальве, Авіньйон, Франція

сюжет новими подробицями, які додають зображуваному експресії. Крім цього, Мазепі він присвятив ще дві роботи — на одній з них кінь стрімко несе його вночі.

Славу художнику Луї Буланже (1806–1867) принесла виставлена у Паризькому Салоні у 1827 р. його картина «Кара Мазепи» («Муки Мазепи»)[840] за твором Байрона. Хоча твір наслідував роботи Т. Жеріко та Е. Декларуа, все ж він викликав справжню хвилю захоплення. Саме цей витвір надихнув Віктора Гюго написати поему «Мазепа»[841].

Мазепа. Художник Орас Верне

Мазепа. Близько 1831. Художник Олександр Орловський. Полтавський художній музей імені Миколи Ярошенка

Кара Мазепи. 1827. Художник Луї Буланже

Л. Буланже належать також ескіз до теми «Покарання Мазепи» (1826–1827)[842], рисунок пером і тушшю «Мазепа, якого несе кінь» (1826–1827)[843], ще дві картини 1826–1827 рр. На першій герой, скинутий з коня, лежить знесилений[844]. А інша має красномовну назву: «Смерть коня Мазепи»[845]. Крім цього, до цієї теми художник повертається ще не раз. Ним виготовлено чотири літографії у 1830 р. («Смерть коня Мазепи»), 1939 р. («Покарання Мазепи», «Мазепа в лісі», «Смерть коня Мазепи»)[846].

У Полтавському художньому музеї зберігається полотно «Мазепа», що приписують[847] художнику-поляку Олександру Орловському (1777–1832), який з 1802 р. працював у Петербурзі. Він товаришував з Олександром Пушкіним, тож, мабуть, від поета почерпнув відомості про І. Мазепу. Але швидше за все, це копія картини О. Верне.

Німецький живописець та гравер Йоган Вільгельм Наль (1803–1880)[848], навчаючись у Королівській школі мистецтв у Парижі в 1823–1825 рр.[849], захоплювався творчістю останнього. Тому його картина «Мазепа, оточений дикими кіньми» (1830) досить вдала копія твору вчителя.

Оригінально вирішує тему покарання Мазепи художник голландського походження Джон Фредерік Херрінг (1795–1865)[850], який у 1840–1841 рр. на замовлення пише кілька картин у Парижі. Його улюблена тема — коні. Тож і знесилений Мазепа показаний в оточенні диких коней.

Німецький живописець Густав Карл Людвіг Ріхтер[851] (1823–1884) по-своєму підійшов до зображення популярного сюжету. Він показав Мазепу не в ганьбі, не під час моторошного перепливання Дніпра, а в момент освічення в коханні Терезі (так назвав героїню Байрон). Цю картину написано у 1850 р.

Мазепа, оточений дикими кіньми. 1830. Художник Йоганн Наль

Мазепа в оточенні диких коней. 1833. Художник Джон Херрінг

Дівчина-козачка та Мазепа. 1851. Художник Теодор Шассеріо. Музей витонченних мистецтв, Страсбург

І у наступні десятиліття романтичний сюжет покарання викритого коханця став темою для полотен, літографій Юліуша Коссака, Максиміліана Гєримського, Прюдана Луї Лерея, Вацлава Павлішака, Йоганна Шюнберга та багатьох інших художників. Оригінально розробляв цю тему француз Теодор Шассеріо (1819–1856)[852] у творі «Дівчина-козачка та Мазепа» (1851). Цю картину виставляли у салонах Парижа (1853) та Лондона (1859)[853].

Така популярність образу Мазепи у мистецтві, літературі викликана не стільки інтригуючими обставинами його молодості, як парадоксом долі гетьмана: після нищівного падіння він усупереч усьому стає керманичем країни.

Романтиків приваблював сюжет зневаження, осуду, розправи над героєм, який, попри це, не занепав духом, а здолав негативний імідж, здобув авторитет у суспільстві й навіть отримав булаву.

«Здається, що ось-ось ти на краю могили.

Пора... Ти зводишся, відновлюючи сили.

І відтепер ти — князь!»[854] — такими словами закінчив свою поему «Мазепа» Віктор Гюго.

Д. Байрон співчутливо описує гетьмана, виправдовує його вчинки, душевні поривання. Поет вірить у щирість кохання юного Мазепи і Терези. Їхня любов подається як світле почуття, яке стоїть вище тогочасної лицемірної моралі, продажних шлюбів.

Чи ж справді реальний І. Мазепа у молодості зазнав нещасливого кохання і був жорстоко покараний за нього?

Відомості про згаданий вище інцидент поширилися різними шляхами. В історичній літературі прийнято вважати, що амурна пригода стала відома завдяки недоброзичливцю І. Мазепи Яну Пасеку, з яким покоєвий мав конфлікт при дворі Яна Казимира (нижче ми висловимо сумніви з цього приводу. — *Авт.*).

Хоча вони на вимогу короля «помирилися» у 1662 р., все ж неприємний осад від того зіткнення в обох залишився. Саме він дав поштовх уяві талановитого літератора-мемуариста, який, як видно, познущався над своїм кривдником у гротескній формі.

Військова кар'єра у Я. Пасека не склалася. Провівши молодість у військових походах, будучи в 1662–1664 рр. при дворі Яна Казимира, зрештою з 1667 р. він осів у своїй маєтності й став відомий в окрузі як непримиренний скандаліст, учасник 18 судових процесів, при цьому 5 разів отримував вирок у формі баніції (позбавлення прав, вигнання) та 1 раз присуджений до інфамії[855]. Попри такі реалії співжиття із сусідами, життєві негаразди, шляхтич час від часу писав нотатки про участь у військових кампаніях, сеймах, судах, дипломатичних місіях, про зустрічі з відомими особами Речі Посполитої, ділився різними думками, повчаннями для молоді, додавав у спогади документи, реляції, промови. Крім того, у тексті його мемуарів натрапляємо на оди деяким діячам, спостереження за погодою, скарги на життя[856]. Завершував укладати цей збірник, в якому «фрагменти слабо з'єднані між собою»[857], він за деякими оцінками в 1690–1696 рр.[858], але, на нашу думку, швидше за все, після 1698 р.

Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками, плітками і був, за висновком польського літературознавця Олександра Брюкнера, «неймовірним брехуном»[859], вирішив погамувати свою образу на колишнього покоєвого — «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), що вибився у гетьмани, — шляхом літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду І. Мазепи з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодував сатиричних фарб, щоб знеславити свого давнього кривдника. За версією Пасека, І. Мазепа мав на Волині село, з якого потай вчащав до дружини сусіда[860]. Слуги пана Фальбовського розповіли йому про цю таємну кореспонденцію, яку носили між коханцями[861]. Шляхтич вирішив викрити амурні стосунки дружини-зрадниці. Він перехопив від неї слугу-посланця, який ніс повідомлення І. Мазепі, що чоловік виїхав з дому. Фальбовський змусив вістуна виконувати доручення дружини. У той же час сам дочекався приїзду таємного гостя віддалік від села. Зустрівшись несподівано із молодим шляхтичем, Фальбовський після діалогу з ним зрештою вихопив у нього приховану запискупослання: «А це що за лист?»[862] Мазепа намагався викрутитися: мовляв, їде перший раз. Але слуга повідомив, що гість панни був у неї стільки ж раз, скільки він має на голові волосся. Розлючений пан наказав зв'язати Мазепу. У дорозі він лякнув його: «Вибирай смерть!»[863] Нажаханий коханець почав проситися, аби його не позбавляли життя. Утішений знущаннями та приниженнями, Фальбовський наказав роздягнути свого кривдника «догола, посадив його лицем до хвоста, а задом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку»[864]. «Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під черево коня, — далі не шкодував словесних фарб Я. Пасек. — На бахмата, з природи доволі прудкого, нагукали, вдарили його канчуками та ще й, зірвавши йому з голови ковпак, стрілили над ним кілька разів. Бахмат скочив додому як скажений. А треба було їхати через густі хащі: глід, ліщину, грущину, терни, не просторим шляхом, але стежками. Кінь пам'ятав цю дорогу додому, бо часто тудою ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а не гостинцем. І треба було по дорозі часто прихилятися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні, густі місця. Та й тоді, бувало, гілка вдарить часом по голові й одежину роздере. Отже, можна уявити собі, скільки залишилось поранень на голому, сидячому задом до конячої голови тілі після того, як прудкий і переляканий кінь від страху й болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хащі. (Фальбовський) затримав тих його двох чи трьох прибічних, що їхали (з Мазепою), щоб не було кому його рятувати. (Добравшися додому, Мазепа) ввесь змерзлий припав до воріт і гукнув: „Сторожу!" Сторож, пізнавши голос, відчинив (ворота), але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. (Люди) заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити»[865].

Портрет Джорджа Гордона Байрона. 1813. Художник Річард Весталл

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, як вважає Х. Пеленська, найвірогідніше сам «створив свій власний мотив Іполіта», «образ людини, покараної за допомогою коня»[866], не підлягає сумніву. Саме тоді у Польщі між 1687 і 1693 роками Станіслав Морштин зробив перший переклад польською мовою «Іполіта» Сенеки, а в 1696 р. Алан Бардзінський видав польською мовою всі трагедії Сенеки[867]. Головний герой цього твору був звинувачений у перелюбстві й покараний прив'язанням до наляканих коней. У Польщі й до 1687 р. мали можливість читати твори Сенеки, і Пасек міг ознайомлюватися з ними в латиномовному оригіналі.

Дослідниця творчості Я. Пасека Л. Сафронова у своїй монографії вважає, що мемуарист часто вдавався до переказу пліток, опирався на художній вимисел: «Уявні діалоги Мазепи з посланцем від пані Фальбовської і з самим Фальбовським він розписує на голоси, тобто наділяє їх словом»[868], при цьому «сам Пасек не фігурує тут ні як очевидець, ні як учасник події»[869]. Вивчаючи сюжети оповідача, дослідниця прийшла до висновку, що роздягати ворогів після бою у тодішніх реаліях «було справою звичною»: «Роздягання, відсутність одягу означало покарання»[870].

Наприкінці XIX століття історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне часткове підтвердження викладеної вище гротесної версії інциденту з життя гетьмана. Це судова справа №753 1674 р. Володимир-Волинського суду місцевого земського судді Яна Загоровського та його молодої чарівної дружини Олени[871], до якої вчащав І. Мазепа. За свідченнями пані Щепанівської, яка жила при дворі Загоровських і отримувала подарунки за приховування подробиць таємних спілкувань, усе починалося з його невинних регулярних візитів до маєтку[872]. І. Мазепа прогулювався з Оленою у саду, розмовляючи

з нею на різні теми, навіть танцював[873]. Зрештою вони почали усамітнюватися у лісі (щоправда, із утриманкою родини Щепанівською). Гість Загоровських обдаровував Олену — вона отримала від нього срібну з позолотою посудину з бальзамом, діамантову каблучку і декілька турецьких хустин[874].

І. Мазепа, за матеріалами суду, настільки захопився чарівною Загоровською, що навіть вирішив убити ненависного їй «мурмула»-чоловіка, закликавши його на поїздку в село Ревушки[875]. Однак про ці заміри вже свідчила явно зацікавлена утриманка Загоровських Щепанінівська, перебування якої при дворі залежало тепер від волі володимирського судді. Він, мовляв, перехопив слугу-посланця з листом І. Мазепи і таким чином викрив зраду дружини та злочинні наміри проти нього. Я. Загоровський як суддя, дбаючи, аби у результаті судового процесу дружина не отримала нічого, забезпечував собі відповідні свідчення про її невірність, чародійство, намагання згубити його. З них виходило, що Загоровська для вбивства свого чоловіка наймала також жовніра Третяка, пана Сурина, знайомого матері Трипольського та інших[876]. Крім цього, Олена вдавалася до знахарів, чародіїв.

Оскільки згаданий судовий процес проходив також у варшавській римо-католицькій консисторії в 1670-х рр.[877], це означає, що позивач і відповідачка були католиками, а отже, не мали права розірвати шлюб. Тридентський собор Римської католицької церкви у 1563 р. заборонив розлучення: «Того, що з'єднав Господь, не може роз'єднати людина!»[878] Згідно з римо-католицькими церковними канонами шлюб вважався припиненим лише після смерті чоловіка або дружини. У випадку подружньої зради однієї зі сторін згідно з нормами римо-католицької віри духовним судом присуджувалася сепарація, тобто встановлення режиму окремого проживання, припинення особистих та майнових відносин із забороною вступати у повторний шлюб[879]. Ця процедура щодо Загоровських була дотримана: Олена у лютому 1675 р. проживала окремо, вона стала сепараткою[880]. Трагедія панянки та її чоловіка полягала в тому, що релігійні обмеження не давали їм можливості розлучитися, почати життя у новому шлюбі. Бездітна Олена могла зустрічатися із своєю симпатією, та вже не могла вийти за неї заміж, поки жив Я. Загоровський. Важко сказати, чи вона з ненависті до нього, чи з відчаю, чи з запаморочливого кохання справді шукала всіляких способів позбавити його життя. Річ у тому, що володимирський суддя теж вживав доступних йому засобів для позбавлення запідозреної у невірності дружини майна. Чим більше було аргументів щодо її зради, тим менше у неї залишалося шансів отримати якусь компенсацію за посаг. Згідно з діючим тоді законодавством, «а якби жону винною визнали, тоді внесення і оправу (віно. — *Авт.*) свою втрачає»[881].

Як видно із матеріалів судової справи, на І. Мазепу, який у 1674 р. вже мав родину і потрапив у полон до лівобережних козаків, «вішалося» протиправне діяння як головного призвідця розладу шлюбу. Тип паче, він не міг можливості щось сказати у виправдання. Його лист з компроментуючим змістом (прагнення вбити суддю) фігурував лише у зізнанні свідка, але, що важливо, ним не козиряли як найважливішим документом-доказом, хоча за вміщену у ньому погрозу та намір винуватця могли судити. Водночас ревнивий та покривджений Я. Загоровський «для повноти картини» звинувачував свою дружину у таємних зносинах із Убишем (посилав їй каблучку у листі), белзьким воєводою Дмитром Вишневецьким (той щедро обдаровував-підкуплював втаємничених придворних золотими червінцями)[882]. Особа останнього у цьому сюжеті інтригуюча та визначальна. Ця людина була помітною у політичному житті Речі Посполитої. Учасник битв з повсталим козацтвом, турецькими, шведськими військами, підрозділами семигородського князя Юрія II Ракоці 1 березня 1668 р став у віці 36 років польним гетьманом[883], у 1676 р. — великим коронним гетьманом[884]. Йому важко було приховати свої переміщення регіонами, адже звик до шику, прислуги, почету. Навряд чи він міг собі дозволити самому їхати конем якимись лісними хащами у невідомість, аби потрапити на випадкову зустріч із панянкою, яку десь вподобав на балу чи якихось урочистостях. Проте він мав чимало у своєму почеті шляхтичів, які залюбки виконували його примхи (скажімо, той же Убиш).

Зазначимо, що І. Мазепа та Д. Вишневецький хоч і належали до різних суспільних прошарків, але водночас добре знали одне одного. Їх пов'язували свого часу спільними клопотами Біла Церква, Степан-Адам Мазепа. Найголовніше те, що І. Мазепа учився коштом білоцерківського старости Д. Вишневецького. У цьому зв'язку не виключаємо, що, швидше всього, колишній покоєвий забезпечував таємні зустрічі свого покровителя після 1668 р. (того року померла його дружина Маріанна[885], до 10 травня 1671 р. він був у статусі вдівця) з чарівною Оленою, передавав від нього листи, коштовні подарунки.

У будь-якому разі дуже малоймовірно, що вчорашній придворний Яна Казимира мав у Володимирському повіті при собі достатньо коштовних цінностей, аби ними щедро обдаровувати утриманку Щепанівську (соболева шапка, червоні злоті[886]) та О. Загоровську (золоті прикраси). Так, станом на 1669 р. у володіння І. Мазепи перейшла батьківська спадщина (Мазепинці, Триліси). Проте в умовах руїни навряд чи ці села давали прибуток. Це була документально підтверджена власність у неспокійно-бунтівливому регіоні. Зрозуміло, колишній покоєвий мав якісь заощадження і міг ними у такий спосіб розпоряджатися, витрачаючи останнє на любов.

Загорівський монастир.
Фото початку XX ст.

Монастир у Загорові сьогодні

Поблизу Загорова були у власності села Загоровських (Хорев, Кути, Кремеш), Радогоських (Радовичі), Порицьких-Збаразьких (Риковичі, Колона, Топилище, Порицьк, Старий Порицьк), Собеських (Дорогинич), Глембоцьких (Конюхи), Козик (Замличі, Жашковичі), Заславських (Козлов, Старосілля, Локачі, Заячиці, Крухиничі, Луковичі)[887]. Мазепа міг проживати у Курцевичів, пов'язаних з ним одним гербом, у Ягідному (69 кілометрів від Загорова), Дулібах (75 км), Туричанах (77,4 км). Зрештою з ним пов'язують Маковичі, які були за 35 км від місця проживання Загоровських. Але це все дуже далекувато та втомливо, аби часто їздити конем на побачення.

Водночас його благодійник щось прикупляв, щось продавав, щось отримував у спадок. Лише у Володимирському повіті Вишневецькі мали 6 населених пунктів[888], зокрема Яковичі за 11–15 кілометрів (залежно від того, яким шляхом добиратися) від Загорівського монастиря. Одруження Д. Вишневецького 10 травня 1671 р. з Теофілою Заславською[889], батько якої помер ще 1656 р.[890], дало йому можливість бувати у численних маєтках юної дружини та її брата Олексанра-Януша. Ці маєтності

стояли впритул до сіл Загоровських. Магнат не дуже притримувався суспільної моралі. Так, король Я. Собеський повідомляв своїй дружині, що Д. Вишневецький «забавлявся» у панни Конкордії[891]. Напевне, під час навчання у вищих зарубіжних закладах І. Мазепа повертався на літо до одного з найбагатших землевласників Речі Посполитої, спонсора-магната, якийсь час був у нього ад'ютантом, виконуючи делікатні доручення. Швидше всього, саме у такій ролі він з'явився на Волині, бо зачарувати Олену своєю красномовністю, добрими манерами він міг, але дати її тоді високий статус, престижне становище, зробити володаркою великих країв у нього тоді не вистачило ні засобів, ні сили, ні можливостей.

Тому зовні для слуг Мазепа «засвітився» як палкий коханець, вправний танцюрист-спокусник, хоча, на нашу думку, він сумлінно виконував доручення, наприклад, передаючи кореспонденції свого благодійника, облаштовуючи таємні зустрічі у лісі патрона та його улюблениці. Таке пояснення появи молодого та енергійного шляхтича у домі Загоровських більш реальне. Як міг бути і варіант закоханості посланця. Можливо, у цій справі він передав куті меду, і Олена теж захопилася молодшим позіхачем-зазіхальником на її інтимний світ. Але, як би там не було, І. Мазепа та князь Д. Вишневецький сюжетно «зустрілися», так би мовити, поблизу знаменитого Загорівського монастиря не випадково, за якимось дивним збігом на прощі чи молінні. Білоцерківський староста добре знав батька свого підопічного, довіряв першому за своєї відсутності займатися справами Білоцерківського староства, послав його сина на навчання. Вони не могли між собою «ділити» Олену Загоровську або «передавати» її один одному. У судовій справі обидва фігурують як рівноправні коханці. Проте з матеріалів випливає, що «участь» Д. Вишневецького намагався пом'якшити навіть підстароста Загоровського[892]. Отже, з одного боку, Я. Загоровський хотів якнайдошкульніше допекти своїй дружині-зрадниці, позбавивши її майна, маєтностей та фінансових компенсацій. А з другого боку, йому було не вигідно роздмухувати конфлікт із впливовим урядовцем і магнатом Речі Посполитої, адже останній міг нашкодити більше.

Ще така деталь: згідно із судовою справою О. Загоровська мала переконати поїхати Я. Загоровського до Ревушків (за 35 км від Загорова), а у дорозі на нього повинні були напасти. Зазначимо, що цей шлях пролягав через маєтності Д. Вишневецького (Яковичі, Хоростів), тому, як мовиться, стає зрозумілим, хто міг усі ці крайнощі передбачати й планувати.

Ф. Уманець сумнівався, що цей загалом типовий «нормальний шлюборозлучний процес»ліг в основу спогадів Я. Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він писав, «очевидно, був скандалом на всю Польщу»[893]. Зауважимо на це, що гіперболізовану скандальність інцидентові все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона.

На спільність же фабульної основи фантазії Пасека і реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перейнятий лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна деталь малоймовірна в інтимному житті одного й того самого героя.

Схоже, Я. Пасек, дізнавшись про цей давній інцидент, не знаючи справжнього кривдника-роздягача Мазепи, вирішив у щоденнику поквитатися не тільки з колишнім покоєвим, а й з реальним Фальбовським, звівши їх «докупи».

Станіслав Фальбовський згадується у джерелах за 1662 р.[894], 1674 р.[895] як волинський зем'янин[896]. Як і Я. Пасек, він славився скандальною харизмою, «не завжди був у згоді з правом», його правопорушення навіть розглядалися на сеймі[897].

Автор мемуарів відносить цей любовний інцидент «по пам'яті» до 1663 р. Але 14 травня 1669 р. І. Мазепа вносив у володимирські гродські книги підтвердження надання Яном Казимиром його батьку і нащадкам села Мазепинці у власність[898]. Ми поділяємо думку Ф. Уманця про те, що «всі ці стосунки почалися і кінчилися в тому ж 1669 році», бо вони «за властивістю своєю, не можуть довго продовжуватися»[899]. Це збігається і з роками початку холостякування Д. Вишневицького.

Польський історик, директор Народної бібліотеки імені Оссолінських Август Бєльовський потрактував, не посилаючись на джерела, інцидент, поданий Пасеком, як розплату за участь І. Мазепи у політичній інтризі. Мовляв, покоєвий насправді через пані Фальбовську вів листування із її братом, львівським підкоморієм Петром Ожгою[900], прихильником магната Єжи Любомирського, який, у свою чергу, підтримував Павла Тетерю та Івана Сірка[901]. Ян Собеський як соратник Яна Казимира доручив Станіславу Фальбовському слідкувати за опозиціонером[902] і, викривши його як противника короля, наказав покарати у непривабливий спосіб, прив'язавши до коня[903]. Хоча у цій версії Мазепа подається у позитивному світлі, ми все ж думаємо, що її автор, маючи якісь реальні інформативні матеріали, свої твердження сформулював і на власних припущеннях. Зрозуміло, все могло бути, адже у тих реаліях українська еліта мала різні політичні орієнтації. Усе ж І. Мазепа навряд чи потрапив у 1665–1666 рр. у ряди опозицонерів Яна Казимира, бо тоді б не став чернігівським підчашієм, не отримав земельні підтвердження[904].

Плітка про І. Мазепу як невдалого коханця була записана Я. Пасеком у своїх нотатках наприкінці XVII ст. і не мала поширення. Якби цю резонансну історію знали в Україні, то вона б проявилася у численних доносах на гетьмана, оскільки такі пікантні подробиці колишнього буття керманича його знеславлювали, стали б причиною насмішок. Зрештою, ні В. Кочубей, ні опозиційні старшини, які брали участь у походах на терени польських воєводств, не скористалися такою сенсаційною викривальною інформацією. А це означає, що легенда ця мала дуже локальне поширення у часи правління І. Мазепи. Нею навіть не скористалася московська дипломатія у Варшаві після переходу гетьмана із своїми однодумцями на бік Карла XII. Тобто російський резидент у Польщі Олексій Дашков, який знав усі місцеві плітки, міркування, настрої польських діячів, слав у листопаді 1708 р. царським урядовцям поради, як знеславити керманича України «для его (Мазепи. — *Авт.*) оболгания»[905], не мав у своєму розпорядженні пасеківського компромату, а він міг би бути виграшним в агітаційно-маніфестній війні для російського фронту. Офіційний історіограф шведського короля, учасник походу 1708–1709 рр. Георг Нордберг, який написав «Історію короля Карла XII»[906] і багато сторінок присвятив у ній гетьману, теж нічого не знав про амурні пригоди останнього. Не згадував про них у своїх спогадах і ад'ютант Карла XII, генерал литовської артилерії Станіслав Понятовський[907], який був одним із головних консультантів Вольтера.

Вольтер. 1778. Скульптор Жан-Антуан Гудон. Національна галерея мистецтв, Вашингтон

«Ця історія (амурна пригода. — *Авт.*), яка датується ранніми роками життя майбутнього гетьмана, також знайшла місце у відповіді Понятовського на питання Вольтера про І. Мазепу, — зазначає доктор філософії в галузі історії з Торонтського університету Т. Приймак. — Історик лише трохи спростив твердження Понятовського та оминув кілька деталей. Але питання залишається: що було правдою у цій незвичайній історії та звідки польський граф отримав інформацію про випадок, який мав би статися набагато раніше, ніж зустрілися ці дві особи?»[908] Однак автор цих зауваг не зробив посилань на подібні твердження С. Понятовського. Переглянувши міркування останнього про працю Вольтера[909] («Ремарки одного польського сеньйора на „Історію Карла XII, короля Швеції" мсьє де Вольтера»[910]), ми

не знайшли там нічого про амурну пригоду. С. Понятовський як автор розлогих рецензійних нотаток-зауваг[911] писав, що Карл XII пішов в Україну, маючи секретний зв'язок з Мазепою, генералом козаків[912], гетьман переконав короля тікати до Бендер[913] і запропонував шукати захисту в очаківського паші[914].

Серед інформаторів Вольтера був і польський король Станіслав Лещинський[915], однак останній мав тісні контакти з автором твору про шведського короля лише у 1748 р. і тільки згодом прийняв пропозицію перевірити написане на наявність помилок[916].

Нам видається правдоподібною ще одна версія, яка пояснює незнання цієї плітки у широких колах до 1708 р. Річ у тому, що в 1698 р. француз Де ля Невіль опублікував свою книгу «Цікаві та нові звістки про Московію»[917] (або «Записки про Московію»[918]), у якій поділився своїми враженнями про перебування у Москві. Вона уже наступного року[919] та пізніше[920] була перевидана багатьма мовами. Отже, ці нотатки стали доступними у багатьох європейських країнах. Відомо, що їх читав Вольтер[921]. Напевне, цю працю штудіював перед написанням-узагальненням своїх вражень Крман та інші тогочасні діячі. Цілком можливим є і те, що ця книга потрапила до рук Я. Пасека (його щоденник повністю надруковано лише у 1836 р.[922]). Автора Де ля Невіля вразила доля «знавця всіх європейських мов» Менезіуса (Пол Мензис, Павло Менезій[923]), який став генерал-майором у Московії. «Я був приємно здивований, — писав француз, — зіткнувшись з людиною таких достоїнств у країні варварів, бо ж, крім знання мов, якими генерал володів чудово, він був всебічно освіченим і пригоди його заслуговують опису. Оглянувши велику й кращу частину Європи, він поїхав у Польщу, передбачаючи звідтіля повернутися у Шотландію. Але в Польщі він зав'язав інтригу з дружиною одного литовського полковника. Чоловік приревнував, помітивши часті відвідини гостя, і наказав слугам вбити його. Полковниця повідомила про те свого друга, який і встиг таким чином вчасно вжити заходів: він викликав чоловіка на дуель, убив його, примушений був тікати, і попався, збившись з шляху, у руки москвитян, що воювали тоді з Польщею. Спочатку з ним обходилися як з військовополоненим, та коли дізналися про причину його втечі, то запропонували або служити в царських військах, або відправлятися у Сибір»[924].

Співзвучність прізвищ Мазепа та Менезіус (у різних джерелах останнє фігурує по-різному. — *Авт.*), карколомна кар'єра у Московії обох, схоже, дали привід тодішнім невибагливим дослідникам реалій Московського царства поєднати дві долі в одну. До того ж гетьмана найчастіше у зарубіжній пресі називали генералом козаків. Де ля Невіль робив помилки, тому ті, хто читав його спогади, вважали, що він міг дещо сплутати у нотатках про володаря булави. Тим паче генерал-майор Менезіус не набув такої резонансної популярнорності, як І. Мазепа. Дуже ймовірно, що Я. Пасек, знаючи про відголоски судового процесу на Волині, ознайомившися з твором француза, «підфарбував» красномовнішими деталями втечу майбутнього генерала з Польщі в Московію. «Багато дослідників вважає, що практично увесь твір Пасек створив у старості»[925], — зауважила дослідниця його нотатків Л. Софронова. Отже, не виключаємо, що джерелом-імпульсом і його версії «голого Мазепи на коні» могла стати поширена книга Де ля Невіля.

Одним з інформаторів Вольтера був барон Фрідріх-Ернст фон Фабрицій (1687–1750), голштейн-готорпський посол у ставці Карла XII в Бендерах. Він передав укладачу історії Карла XII кілька щоденників[926]. Частина його епістолярної спадщини, що стосувалася шведського короля, побачила світ після смерті важливого свідка[927], але там дуже мало йдеться про Україну та гетьмана[928].

Французький посол при дворі Станіслава Лещинського в 1707–1710 рр. маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак (1672–1738) у своїх у мемуарах, виданих у 1756 р., зазначив:

«Мазепа упадав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну»[929].

Проте важко сказати, звідки цю інформацію роздобув посол. Можливо, він теж скористався відповідною фабулою авторитетного для нього Вольтера.

Як би там не було, плітка про голого на коні майбутнього гетьмана набула поширення після резонансних подій 1708–1709 рр. Отже, найпевніше ті, хто шукав детальнішу інформацію про минуле володаря булави, спочатку звернули увагу на публікацію Де ля Невіля, вважаючи, що він мав на увазі ранні походеньки Мазепи.

До нас дійшло кілька версій інциденту 1669 р. у різних інтерпретаціях оповідачів.

«Згадаю при цьому подію, про яку я згодом довідався з різних джерел і від різних людей, — зробив пізнішу вставку[930] у свій щоденник словацький учасник походу Карла XII, пастор Д. Крман. — Іван Мазепа у своїй молодості служив при дворі польського короля у якогось визначного королівського міністра, який його застукав при перелюбстві з його дружиною. За це його вкинули у велику бочку, наповнену текучою смолою. Коли його витягли, вкинули до пір'я, яке цупко обліпило все його тіло. Потім його, оберненого обличчям до хвоста, посадили на коня, зв'язавши ноги під кінським черевом. Так він, подібний до огидної потвори, промчав на коні дев'ять миль, аж поки його не занесло до якогось знайомого йому шляхтича. В нього він випросив одежу і, зганьблений, поїхав не до Польщі, в якій родився, а до Козакії, яка прославлена істориками як пристановище злочинців, злодіїв і найстрашніших розбійників. Але тому, що він був шляхетського духа, Царська Величність, після смерті його попередника, призначила його воєводою козаків»[931]. Цей рукопис не був виданий за життя автора (†17 вересня 1740 р.). Він дійшов у копії[932], яку опублікували лише 1894 р.[933] Тому важко сказати, коли пастор вніс своє доповнення до щоденника (а вони у нього були!). Схоже, він уже мав під руками історію Вольтера. «Не виключено, що часть укладу записок походить від переписувача, що користувався нотатками Крмана»[934], — зауважив один із перших коментаторів щоденника С. Томашівський. Тобто якийсь переписувач-«знавець», начитавшись на початку XIX століття поем про втечу голого Мазепи, міг внести і свою «компетентну частку» у цей літопис.

Дещо інші подробиці зафіксував польський мемуарист-хронікер Еразм II Отвіновський: «…А Мазепа вчащав у Бельзькому воєводстві до сусідової дружини, за що його роздягнули, вимазали липкою смолою, обсипали пір'ям і прив'язали повернутим головою до хвоста степового коня, який привіз коханця аж на ярмарок в Україну»[935]. Як видно, частково у цій плітці залишився й слід від бельзького воєводи, який після смерті 28 липня 1682 р.[936] став менш резонансною постаттю, ніж його підлеглий І. Мазепа. Проте і в цих нотатках, опублікованих 1849 р. (!), прослідковується явне першоджерело — Вольтер. Еразм II Отвіновський помер у 1745 р.[937], а його записки, на думку видавця, писалися ще в 1728–1738 рр.[938], після виходу «Історії про Карла XII» (1731).

Фольклорний переказ про вищезгаданий інцидент не пізніше 1760 р. записала від шляхтича Якубовського польська мемуаристка Саломея Пільштин-Русецька[939]: «…Мазепа кохав одну заможну шляхтянку, яка жила неподалік, півмилі від нього, а був той Мазепа молодим чоловіком, зграбним, мужнім і ученим, бо у школу ходив, …і часто там у тої пані бував. Довідався про це чоловік тієї шляхтянки і підслідкував, коли він роздягнеться і зброю зніме. Після того цей чоловік напав на нього зі своїми прислужниками, роздягнув його догола й люто побив батогами; потім обмастив медом, викачав у гусячому пір'ї й на коня задом наперед посадив, руки назад зв'язав, а ноги — під конем. Коня він наказав вивести на дорогу. Ось так він (Мазепа. — *Авт.*) серед білого дня у своє село приїхав… І був той Мазепа гарним на вигляд, розумний, освічений, при цьому знав кілька мов…»[940] Схоже, уже тоді вольтерівська версія набула доброго розголосу та обросла пікантними подробицями. Треба зазначити, що і твір Я. Пасека дійшов до читача за неповною рукописною копією[941], яку переписувала і зберігала дрібна шляхта[942]. Напевне, літературознавцям слід пильніше зрівняти літературні сюжети з «голим Мазепою на коні», виданими до 1836 р. (час появи нотаток Я. Пасека). Цілком можливо, що останньому теж додали сторінки із «правильним» поглядом на українського гетьмана.

«Твори Еразма Отвіновського, маркіза де Боннака, Даніеля Крмана не є джерелами, хоча і згадують „про коня", — відповідаючи на закиди опонентів[943], зауважила Т. Таїрова-Яковлева. — Ці спогади написано через 60–70 років після подій, які відбулися (або не відбулися). Крім того, немає нічого подібного в ранніх мемуарах Боннака про Мазепу. Те ж саме можна сказати і про щоденник Крмана. Приписка про „коня" з'являється в пізньому тексті Крмана, коли він обробляв і розширив свої записи через кілька років після Полтави (будучи в Польщі й Саксонії). А історія Августа II Еразма Отвіновського вийшла в той же час, як історія Вольтера, і хто у кого запозичив, невідомо»[944].

Підсумовуючи вищенаписане, можна зробити ще декілька висновків. До 1709 р. ніде не опубліковано матеріали про «голого Мазепу». Однак слід зазначити, що в ту добу набули поширення так звані летючі листки[945], які у довільній формі поширювали інформацію про події у сусідніх країнах. Правда там змішувалася з чутками, здогадами, нісенітницями. Тому цілком можливо, що розповідь Де ля Невіля «доповнили» після Полтавської битви і у такій формі вона стала відома інформаторам Вольтера. Щоправда, Т. Мацьків, проаналізувавши подібні німецькі зразки друкованої продукції 1709–1710 рр., хоча і знайшов там багато негативних заміток про українського володаря, та усе ж їх автори нічого не писали про амурну пригоду[946].

Рукопис померлого Я. Пасека навряд чи відразу здобув популярність і пішов «гуляти» по руках шанувальників минулого Польщі. Він був певний час власністю спадкоємців, а потім потрапив до рук якогось любителя історії, колекціонера старих документів, рукописів. Як правило, подібні рукописні твори мали дуже локальне поширення у колі близьких родин. Щоб зміст нотаток Я. Пасека став доступнішим якомога більшій кількості читачів, потрібно було декілька десятків років. Після 1710 р. особа І. Мазепи не була актуальною, оскільки гетьман помер і вже не ставав приводом для обговорення подій, пов'язаних з ним. У цьому зв'язку й ранній період життя померлого володаря булави не становив якоїсь цінності, адже підвищений інтерес до біографії І. Мазепи з'явився лише у XIX столітті.

Маємо великий сумнів, що автори рукописних нотаток Д. Крман та Еразм II Отвіновський десь перетиналися, а тим паче отримали від спадкоємців Я. Пасека замітки останнього для ознайомлення. Кожен з них не мав на меті очорнити І. Мазепу, а тим паче роздобути для своїх писань щось «любовне» про життя гетьмана. Ці автори жили в різних країнах, вирішували свої проблеми, а керманич України зі своїм голим гарцюванням на коні потрапив в їхні «історії» між іншим, так, ніби про це їм хто однаково (!) розповів. Не думаємо, що Петро І та його команда намагалася хитро у такому світлі подати свого недавнього супротивника. Не знаємо й у Польщі такого діяча, якому й після смерті гетьмана муляв його авторитет, а тому він старався вдатися до дискредитації померлого.

Об'єднує усіх трьох ранніх творців образу легендарного Мазепи, прив'язаного до коня, сюжет, що спочатку з'явився в друкованому вигляді (1698) і належав перу Де ля Невіля, а потім Вольтеру (1731). І. Голіков, дослідник життєпису Петра І, у переказі цього сюжету на свій лад[947] у 1795 р. теж посилається на друковану працю відомого француза[948]. Думка про те, що свого часу майбутній гетьман як енергійний молодик-коханець був причетний аж до трьох[949] подібних історій[950], хибна: так само у його життєпис з таким самим успіхом можна було додати кожну нову літературну варіацію легенди.

Амурні походеньки сановитого владця Речі Посполитої Д. Вишневецького, генерала Менезіуса чудово вписалися у життєпис іншого володаря булави. І хоча І. Мазепа, швидше всього, був у ситуації із судовою справою Загоровських утаємниченим пішаком, постраждалим за інтереси магната-благодійника, у подальшому легенда додала його біографії блиску, нестандартності, своєрідності, карколомної популярності, як мало кому із вождів.

Розділ 11
ЧИГИРИНСЬКИЙ ДОСВІД

1668 р., після смерті дружини, Ян Казимир зрікся престолу. На його місце обрали Михайла Вишневецького, батько якого Ієремія ненавидів козацтво і був гонителем православ'я, вогнем і мечем придушував національно-визвольну війну українського народу в середині XVII ст. Це, а також прикрий інцидент улітку 1669 р. у Володимирському повіті, пов'язаний із участю І. Мазепи в облаштуванні особистого життя свого покровителя Д. Вишневецького, змушували амбіційного 30-річного білоцерківського шляхтича шукати кращої долі поза Польщею. Фактично остання зачинила перед ним двері довготривалим судовим процесом, розпочатим Загоровським проти своєї дружини, новим королем, для якого послуги офіцера-артилериста, доброго знавця українських справ не були потрібні.

І. Мазепа міг би зайнятися господарюванням у власних маєтностях, на які мав королівські підтвердження. Проте Білоцерківщина у той час опинилася у ситуації нестабільності, ігнорування населенням королівської влади та її законів. Польська залога у Білій Церкві у 1667 р. була багато місяців ізольована підрозділами ногайців[951], у 1668 р. — козаками гетьмана П. Дорошенка[952], у 1670 р. — полками дорошенківських сердюків[953]. Були спроби взяти фортецю. Великим тягарем на люд округи стало утримування ногайців, козаків, сердюків, татар, які, ведучи облогу, отримували харчі у найближчих селах, конфісковували худобу.

«Але як у них (ординців-союзників. — *Авт.*) є звичай, — попереджав П. Дорошенко білоцерківського полковника, аби він остерігався приходу в жовтні 1669 р. на допомогу 20 000 вояк Білгородської орди, — і зараз всупереч забороні кожен захоче взяти провіант, коли десь перестріне необережного»[954].

Завдяки польським жовнірам, як свідчила «Інструкція» (12 жовтня 1670 р.) козацьким послам на сейм, «місто Білоцерківське перетворилося в руїну»[955]. До того ж під час літньої облоги 1671 р. козаками, татарами комендант фортеці Гергард Фітінгоф наказав спалити місто і передмістя[956], чим перетворив міщан на голодних злиднів. У згаданій вище «Інструкції» зазначалося, що «вже років з двадцять і кілька козаки без дідичних панів, старост і урядників навчилися жити і жодним чином у послушенстві й підданстві панам перебувати не можуть»[957].

А отже, це одночасно означало, що місцеве селянство теж ігнорувало всілякі попередні повинності на користь шляхти, приписані королівськими наданнями. Отож власнику маєтностей доводилося або конфліктувати з тими, хто мав на нього працювати, або змиритися з новою реальністю. Швидше всього, вона диктувала інші можливості для буття, заробітків. Доводилося наймати людей для обробітку землі, догляду за худобою.

При цьому пан-шляхтич мав щораз переживати за добро, майно, землю, бо офіційна влада на Правобережжі України була хиткою, слабкою, тимчасовою.

Гетьман Петро Дорошенко. XVIII ст. Невідомий художник

Ідея змінити її на сильнішу, стабільнішу займала багатьох старшин у попередні роки. Майновим інтересам І. Мазепи більше відповідала програма обраного у серпні 1669 р. в Умані представниками чотирьох полків гетьмана М. Ханенка[958], згідно з нею шляхті поверталися їхні права на маєтності[959].

Проте колишній покоєвий Яна Казимира опиняється у таборі правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який інтереси шляхти взагалі ігнорував. Можливо, на вибір І. Мазепи вирішальну роль справила позиція Білоцерківського полку, його старшини. Вони як колишні пропольські симпатики розчарувалися у пасивності варшавського двору у вирішенні злободенних українських проблем, постійному намаганні проігнорувати козацькі вимоги і залишити все по-старому. Зрештою, І. Мазепа, добре знаючи попередні метання козацької еліти між аргументами вибору московської, варшавської, кримської протекцій, напевне, і самостійно дійшов висновку, що турецька всього-на-всього «опіка»[960] далекого Стамбулу, до якої у березні 1669 р. схилилася команда П. Дорошенка, оптимальна, оскільки давала можливість мати і власну державу («як Волошська земля»[961]), і сильний військовий захист на випадок війни.

Не маємо джерел, в який час майбутній гетьман став під стяги дорошенківців. Можливо, це трапилося після літа 1669 р. Найпевніше ротмістром надвірної хоругви[962] він став, коли з цієї посади на уряд генерального обозного (1669[963]), а потім генерального судді підвищений Ярема Петрановський (згадується на цій посаді 12 жовтня 1670 р.)[964].

«Якщо факт особливої наближеності Мазепи до Дорошенка в принципі не викликає жодних сумнівів, то стосовно його ротмістрування справа виглядає не зовсім певно, — зазначає О. Сокирко. — Згадка про його командування надвірною хоругвою міститься лише в літописі Самійла Величка і на сьогодні не підтверджена іншими джерелами»[965]. Як на нашу думку, усе ж не слід ставити під сумнів твердження мазепинського канцеляриста, який, зрозуміло, міг помилятися, як і кожен літописець, але все ж біографічні подробиці свого багаторічного керманича у Батурині знав більш-менш добре. Зазначимо, що С. Величко двічі у «Літописі» згадує про І. Мазепу як гетьманського ротмістра, зокрема ще й у ймовірному листі І. Сірка до П. Дорошенка[966]. Тобто літописець не обмовився, а написав так, спираючись на почерпнуті ним знання або у колі канцеляристів, або від самого гетьмана, або від свого безпосереднього наставника Василя Кочубея (теж служив у Чигирині).

Мазепа як колишній офіцер гвардії короля Яна Казирира цілком логічно у Чигирині очолив охоронний загін гетьмана, а отже, користувався в останнього найбільшим довір'ям.

Наближений старшина був свідком і учасником боротьби П. Дорошенка за кращу долю українців. Ротмістру і самому доводилося із шаблею у руках брати участь у збройних сутичках.

Турецький султан Мехмед IV, взявши під своє «покровительство» у червні 1669 р. «Сарикамиш (Запорізьку Січ), Барабаш (Лівобережну Україну) і Поткал (Правобережну Україну)»[967] та оголосивши їх санджаком (тобто військовоадміністративною територією, з якої збираються військові одного стягу-штандарту Османської держави)[968], у 1672 р. вирішив підтримати П. Дорошенка у протистоянні з Польщею і оголосив мобілізацію війська на війну. Гетьман сподівався, що союзники допоможуть йому розширити межі його гетьманату на західноукраїнських землях, Волині[969]. Проте козацько-турецько-кримське військо загальною чисельністю 160–180 тисяч осіб[970], успішно взявши Кам'янець, Поділля, зупинилося під Львовом. Султан вирішив задовольнитися миром на вигідних для нього умовах: щорічною сплатою упоминок Порті в сумі 22 тисяч червоних злотих[971]. Поділля переходило під управління безпосередньо Стамбула[972]. «Українську Державу, — зазначалося у договорі, — з давніми кордонами козакам віддати»[973]. Поляки повинні були вивести з українських міст, зокрема Білої Церкви, військові гарнізони. Важливим моментом діяльності П. Дорошенка у цій кампанії було те, що він намагався пом'якшити наслідки звичної поведінки османців та ординців (захоплення ясиру, худоби, збіжжя на окупованих теренах).

У цьому плані прикметним епізод із захистом дорошенківцями Крехівського монастиря.

Так, Чернігівський літопис за 1672 рік сповіщає: «А Дорошенко послал до монастыря Креховского спод Илвова Ивана Мазепу на залогу. Каплан-паша не відал того и послал часть войска турецкого и татарского добывати того ж монастыря. А гды пришло войско его там, били їх, боронячися, чернці добре и ханского забито сестренца гліотом желізным и сам залога Иван Мазепа з ручницы много турков трупом положил. За що велми розгнівався хан и болшую громаду войска татарского и турецкого добывати Крехова послано. Видячи чернцы, же трудно оборонитися, здалися турком и дали за себе окупу сребра церковного каменей чотыри и таляров тысячу. А так отошли от них турки и пришли до цесаря до Каменца-Подолского»[974].

Султан Османської імперії Мехмед IV. 1682. Невідомий художник. Краєзнавчий музей, Птуй, Словенія

Події тут літописець виклав дещо легендарно. Як видно з листа П. Дорошенка ігумену та братії Крехівського монастиря від 25 вересня, ченці та «всі забіжани», які сховалися в обителі, «оногдашного дня подізд наш козацький й татарський, з чати йдущих, которих з своєго звичаю о зобраніє товару, кинулися, згромили й не мало барзо поранили й побили, що аж нас і гана єго милости вельми образило»[975]. На околиці Крехова на згадку про цю подію був у XIX ст. поставлений пам'ятний знак з написом: «Під час облоги Львова татарами в 1672 р. розпустили татари свої загони спільно з Петром Дорошенком по прилеглій околиці. Пограбувавши Магерів, орда, що поверталася, розбила табір навпроти монастиря отців василіанів, в якого мурах ховалися люди різного походження і достатку. З гармати, дотепер існуючої, кулею, що була вистрілена ченцем, вбила на тому місці 23 вересня 1672 року татарського вождя в наметі. Внаслідок чого, ворог тікав»[976].

Під час цього походу османи і татари карали на смерть тих, хто чинив їм опір. Тому, аби залагодити провину перед ханом «за такий ваш неприятельський поступок» його «милосердія запобігаючи», гетьман запропонував «зараз чотири тисячи талярів зложили» «і отдали і себе од згуби ратували»[977].

В укріплений мурами монастир була уведена козацька залога, очолювана І. Мазепою. Вона мала оберегти ченців та всіх, хто заховався у ній, від покари, розграбування кримчан, для яких вчинений опір давав привід для проведення ретельних реквізицій, взяття ясиру.

Є два повідомлення — документи-договори про зібрані тоді у Крехові гроші. Перший від 5 жовтня має таку редакцію: «Чиню відомо тим моїм писанням, що з монастиря крехівського на Селім Гіра на хана Ієґомосці відібрав від отців крехівських відкуп за всіх людей, котрі з ріжних сел до них збіглися, суму як в золоті, як в талярах і в сріблі церковному, талерів битих 4.000, на що рукою моєю підписуюся

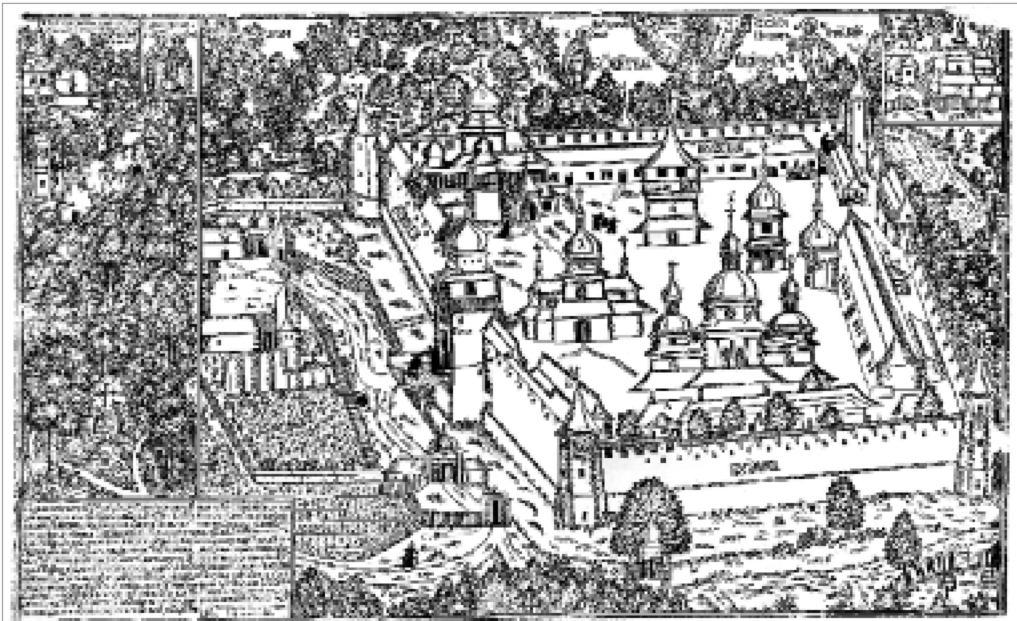

Крехівський Преображенський монастир. 1699. Гравюра Діонісія Сінкевича

при власній печатьці»[978]. Інший, датований тим же числом, сформульовано так: «Від нас найяснійшого, найласкавшого і наймогутнійшого Селім Гірея, хана великих орд Кримських, Нагайських, Черкеських, Абазких, Кабардинських, Білгородських, Очаківських, Перекопських, Пятигорських, Семянських, Азовських, Синіх Орд Татов, Атаманів, свідомо чиню, що в монастирі крехівськім з черцями трактат учинив на чотири тисячі і на пятьсот талярів; тоді пятьсот талярів віддали, а 4 тисячі мають віддати за цілий мир, що скільки в монастирі є, то вони ті черці на свій карк взяли Сіона Теренти. Тоді по відданню тої суми вільним робимо від військ наших кримських, турецьких, козацьких та інших військ наших, що для ліпшої віри з підписом руки нашої і печать притиснули. Діялося то у війську під Львовом 5 окт. 1672»[979]. За відомостями Крехівського монастиря, ченці зібрали лише 500 талярів[980]. За заступництва П. Дорошенка хан зрештою зменшив суму їм до 2000 талярів. Коли монахи привезли на цю суму церковні коштовності, гетьман потурбувався, аби срібний хрест, дарохранильницю їм повернули[981].

З «Діарію» польських комісарів, які їхали укладати з турками мир, дізнаємося, що 29 вересня І. Мазепа з козаками перебували у монастирі. «Того дня ми ночували в Дубровиці, за крехівським лісом, — записали вони у своїх нотатках, — де довкола нас татари палили вогні; а з нами ночувало двоє татарів із крехівськими ченцями, що везли легуміну (харчі. — *Авт.*) кримському ханові, бо вже Крехів піддався й вороги мали свої залоги, від козаків був на залозі Мазепа»[982].

В. Січинський[983], В. Заславський та деякі інші дослідники (М. Ваврик, Р. Коритко[984]) вважали повідомлення «Чернігівського літопису» про ротмістра надвірної корогви достовірним, «участь якого в історії з крехівською обороною не викликає сумнівів»[985]. «Чи то ченці відмовилися підтримати іновірців та їхніх прибічників, чи то татари з козаками захотіли від монастиря більшого, ніж було

узгоджено — але розгорілася серйозна сварка. Мазепа завжди вмів діяти в складних умовах та приймати важкі рішення — і вирішив боронити монастир, — зазначив В. Заславський. — Маленька фортеця оборонялася завзято, а майбутній гетьман виявився талановитим воєначальником»[986].

Можна і не відкидати цю версію, оскільки якийсь підрозділ вимушених кримських союзників (їх змусив іти на війну султан!) у тих реаліях міг чинити свавільно, дбаючи про власний інтерес та ігноруючи дорошенківську залогу, яка у цьому зв'язку «дала здачі». І П. Дорошенко справді, як писав В. Січинський, через те вдавав у своєму посланні до ченців обурення, але то було «лише

Миколаївський собор Крехівського монастиря. Фото Андрія Прибєги

Надбрамна вежа Крехівського монастиря. Фото Андрія Прибєги

Північна башта Крехівського монастиря. Фото Андрія Прибєги

дипломатичним кроком перед своїми союзниками»[987]. Гетьман переклав вину на монахів, аби уникнути загострення між союзниками.

Усе ж є й інші міркування щодо цього інциденту. «Якби монахи оборонялися разом з Мазепою, то невже про це не довідався б хан? — зауважує П. Шкраб'юк. — Таку подію важко було б затаїти»[988]. «Вістка Чернігівського літопису, — на думку Т. Коструба, — містить у собі традицію про приязне відношення майбутнього гетьмана України до Крехівського монастиря — бо лише в той спосіб могла постати легенда про його битву з татарами й турками»[989]. На нашу думку, справді, якби дійшло до протистояння-конфлікту залоги І. Мазепи з татарами, то П. Дорошенко міг би поскаржитися на ворожі дії ханських підлеглих, їхній надмірний загарбницький «апетит». У такому разі крехівським ченцям не треба було б платити контрибуцію за те, що дорошенківський підлеглий проявив принциповість.

Усе ж логічно припустити, що позитивне зображення І. Мазепи Чернігівським літописом виникло не на порожньому місці. Після інциденту з обстрілу передового підрозділу татар біля стін

Замкова (Богданова) гора. Чигирин. Фото Андрія Прибєги

Гармата XVII ст. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Фото Андрія Прибєги

Бастіон Дорошенка. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Фото Андрія Прибєги

Крехівського монастиря, вбивства та поранення кількох татар П. Дорошенко вжив заходів для порятунку обителі від неминучої розправи. З цією метою він закликав ченців та оборонців — місцевих жителів округи негайно знайти кошти для вгамування невдоволеного хана, а також послав для їх охорони залогу на чолі з І. Мазепою. Останній повинен був на час перебування татар в окрузі не дати можливості останнім пограбувати та сплюндрувати монастир. Адже ординці не завжди зважали на попередні домовленості й займалися звичними реквізиціями, бо у такий спосіб вирішували забезпечення свого буття за межами Криму. Залога І. Мазепи успішно справилася зі своєю місією (монастир із красивими мурованими стінами, церквами ніхто не пошкодив; сотні, а то й тисячі людей перебули тут небезпечні дні зі своїм добром та не потрапили у полон, не стали невільниками), а тому й їй дякували за збережені життя та цінності.

Своєму наближеному П. Дорошенко доручає виконувати й дипломатичні завдання. Царська резидентура в Україні повідомляла Москву 5 квітня 1673 р., що «Дорошенко перед великим постом послал в Крым казака, прозвища ему Мазепа, по орду, и тот де Мазепа из Крыму прислал к Дорошенку гонца в великую суботу, что из Крыму идет со всею крымскою и с нагайскою ордою»[990].

О. Оглоблин висловлює сумнів про наступне службове підвищення Мазепи: «Дехто пише, що він був генеральним писарем у Дорошенка, і це дуже часто повторюється, інші кажуть, що він був генеральним осаулом. Перше твердження цілковито помилкове, бо сам Дорошенко спростував це. Він вказував, що Мазепа ніколи не був генеральним писарем. І справді, з 1669 до 1676 р. генеральним писарем у Дорошенка був не Мазепа, а Михайло Вуяхевич. Чи був він генеральним осаулом, важко сказати, бо уряд генерального осаула не був урядом сталим, так би мовити, з окресленими функціями»[991]. На ці докази, однак, є контраргументи. У царській грамоті від 7 травня 1674 р. до І. Самойловича є наказ «писати к пану Дорошенку, чтоб он, помятуя благочестивую и истинную христианскую веру греческого закону и суд Божий праведной, и прежнее свое и нынешнее обещание, как он обещался через присланного своего писаря Ивана Мазепу»[992] не йти на зближення з Кримом. В іншій грамоті цар пише П. Дорошенку, що «сего ж марта мѣсяца в 18 день писал ти и присылал к ним в Переясловль генералного свого писаря Ивана Мазепу, утвердив присягою своею при отпускѣ его»[993]. Тобто, як бачимо, цю посаду він обіймав, хоча, можливо, й недовго, відразу після переходу багатьох старшин на бік царя.

Статус Івана Мазепи при гетьмані П. Дорошенку все ж у 1674 р. був вищим від наближеного керівника охоронної гвардії. Саме йому доручалося вести переговори з представниками Москви, Криму, Туреччини «словесно»[994], «от страны нашей»[995]. П. Дорошенко писав візирю Сулемзі азі Кегаю, щоб він вірив «послу моему... как самому мнѣ»[996].

11 червня 1674 р. січовики Олексій Борода, Яків і Василь Темниченки та інші з кошовим отаманом І. Сірком, вийшовши із Січі, через кілька днів[997] [23 червня[998]], наближаючись «до рѣки Ингулу»[999], взяли в полон «посла Дорошенкова Ивана Мазепу с товарыщи»[1000], які, вирушивши 15 червня[1001] з Чигирина, направлялися з листами до турецького візира, султана і кримського хана. Разом з ним їхало 9 татар і 15 козаків-невільників з Лівобережжя[1002]. Як повідомляв І. Мазепа у Москві, січовики «провожатых татар побили, а иные в водѣ сами утопились»[1003]. С. Величко у своєму «Літопису» оповідає, що запорожці хотіли «розтерзати й убити» дорошенківського посла, але кошовий Сірко погамував їх прагнення пророчими словами: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться»[1004]. При цьому, за повідомленням Г. Ромодановського, кошовий отаман полонених ординців «велѣл ...всѣх посѣчь»[1005], крім «из татар одного человѣка»[1006].

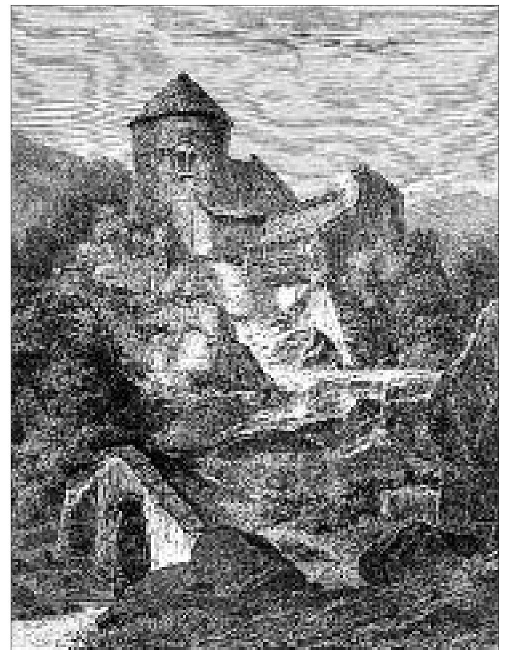

Румовища оборонної церкви на околиці Чигирина. Гравюра XIX ст.

«Справжній і точний іхнографічний план міста і замку Чигирина в Україні, звичного місця проживання генералів Козаків...». 1677. Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ Франції. Зображення виявив Ярослав Матвіїшин

І. Самойлович відразу наказав прислати до нього І. Мазепу[1007]. Усе ж він був із І. Сірком «в поле на степи недель с 5»[1008]. Навіть цар Олексій Михайлович звернувся особисто до кошового отамана, аби «он, Мазепа, так и лжецаревич Симеон с товарищами в Москву скоро присланы были»[1009].

Білгородський воєвода, князь Григорій Ромодановський, отримавши звістку про полонення важливого посланця, прислав на Січ гінця з наказом видати Мазепу і одного татарина[1010]. І. Сірко ігнорував цю вимогу[1011]. Але змушений був підкоритися наказу, коли Ромодановський велів арештувати дружину Сірка в Харкові, «а зятя его прислать к себѣ в полк»[1012].

Кам'янець-Подільський. Близько 1781. Художник Йоган Мюнц

У супровідному листі від 6 липня 1674 р. кошовий отаман писав І. Самойловичу: «Как отец милосердый, покажи милость свою, чтоб он в неволѣ не был, потому что войско дарили его здоровьем и волею, а потом чтоб я от войска во мнительствѣ не был, но тотчас скажут, что Сѣрко засылает в неволю, войско душею и здоровьем дарит, а Сѣрко в неволю засылает»[1013].

Пояснення цій турботі просте: хитрий кошовий отаман ще в квітні 1674 р. посилав у Чигирин до Дорошенка своїх посланців для погодження засад дружби і співробітництва, але водночас з вигодою для себе загравав і з Москвою, Самойловичем. Смерть посла була невигідна Сірку, тоді б це означало, що він оголошує війну Дорошенку. Кошовий отаман написав докірливого листа своєму союзнику у зв'язку з перехопленням гетьманського посланця:

«Адже бачив явну до нас Божу милість, що перепинила твій злий і шкідливий для душі намір, бо хоч ти і послав був зі своїм ротмістром Мазепенком нашу братію в бусурманську неволю, але їх із тим твоїм посланцем припроваджено до нас, на кіш Запорозького війська. Сподіваємось отож, що за тою ж Божою ласкою і за пильним старанням наших братів оглядатимемо і вітатимемо незабаром туттаки, на коші нашому військовому, і самого вашу милість»[1014]. Цей лист переказав чи десь зафіксував у канцелярії С. Величко.

Мабуть, інциденту з полоненням І. Мазепи не було б, якби П. Дорошенко не відправив разом з ним і татарами невільників — полонених козаків. Ми не знаємо, чому на це пішов гетьман. Тим паче, що у 1674 р. велися інтенсивні переговори про злуку обох гетьманатів в один. Можливо, лівобережці були винні у смерті знатних дорошенківців, і їм у такий спосіб «виявлено милосердя», залишивши життя.

І все ж сам факт вчинення такої дії лідером Чигирина був для січовиків обурливим, нікчемним. Щоправда, тогочасні учасники змагань за «свою Україну» у боротьбі за булаву, «кращу» протекцію нещадно карали тих, хто мав іншу позицію, погляди. Так, П. Дорошенко у грудні 1672 р. стратив уманську старшину (суддю Яроватого, осавула Пиляя, сотника Ханенка та інших) за підримку Михайла Ханенка[1015]. Брат правобережного гетьмана, паволоцький полковник Андрій Дорошенко віддав у травні 1674 р. у ясир за непокору жителів Балаклії та Орловець[1016]. Того ж року турецькі союзники дорошенківців 9 серпня[1017] забрали в неволю через учинений опір усіх мешканців Ладижина[1018], зруйнували 25 серпня

Кам'янець-Подільська фортеця.
Фото Андрія Прибєги

Вірменський бастіон.
Кам'янець-Подільський.
Фото Андрія Прибєги

Умань (уманців завдяки проханню гетьмана помилувано)[1019], захопили у ті дні у полон під Смілою кілька тисяч втікачів[1020], які старалися перебратися від цього щомісячного правобережного розбою на спокійніше Лівобережжя[1021].

Думка про те, що І. Самойлович на зло собі проявив велике благодіяння, порятувавши І. Мазепу від заслання[1022], давши йому прихисток, впливове становище у Батурині, не зовсім відповідає істині. У той момент лівобережний гетьман мав неабияку зацікавленість у свідченнях посланця Дорошенка проти кошового отамана, що вів подвійну гру щодо Москви («Серко с ним Дорошенком и с ханом крымским чрез послов своих сговаривался и присягался соединитися с бусурманы»[1023]).

Непевно почуваючись в оточенні старшин, полковників, що привели його до влади, він болісно сприймав переговори московських урядовців з правобережним гетьманом, який ще перед 1674 роком заявляв про об'єднання Лівобережжя і Правобережжя та обрання одного гетьмана[1024], ясна річ, маючи на увазі себе. Тоді П. Дорошенко отримав відмову: «Великий государь указал быть на той стороне Днепра гетманом ему, Петру Дорошенку, а на сій стороне Ивану Самойловичу и править каждому своя сторона, а наступят неприятели, — и отпорь давать сообща»[1025]. Дізнавшись про це, Самойлович

посилав у Москву навіть чернігівського полковника Василя Борковського бити чолом, щоб недавнього супротивника не приймали в підданство, а якщо приймали, то щоб без надання правобережного гетьманства. Бо, за словами гетьманського посланця до царів, якщо він отримає гетьманство на правому березі, тоді зараз же захоче бути гетьманом і на лівому боці, а як обидві сторони захопить, то захоче стати «самовладетелем Украины».

У переговорах П. Дорошенко знову наполягав, щоб гетьмана в Україні залишили одного, він до того ж заявляв, що Самойлович не здатний гетьманувати, бо, мовляв, несправжній козак.

Гетьман Михайло Ханенко на гравюрі його доби. Палац Дукале, Мантуя, Італія. Зображення виявив Богдан Березенко

Портрет Артамона Сергійовича Матвєєва, голови Посольського приказу у 1671–1676 рр. Невідомий художник

Оскільки І. Сірко час від часу робив ставку на Дорошенка, а останній, втрачаючи підтримку правобережців, — на Крим, Туреччину, то ці реалії, які були відомі Мазепі, посилювали позиції І. Самойловича.

Генеральний писар правобережного гетьманату пробув у польовій ставці козацького та московського війська два дні[1026]. Усе розказане ним дуже відповідало інтересам Батурина.

Г. Ромодановський, лівобережний гетьман послали з табору з-під Чигирина на Москву полоненого правобережного старшину в супроводі «курченина Евмения Булычова»[1027], полкового ніжинського писаря Павла Михайлова «с товарыщи»[1028].

Звіт у Москві спійманого дорошенківського посланця мав ще раз упевнити царських урядовців, з якими ненадійними ватажками вони мають справу на Правобережжі, Січі. Гетьман 15 липня 1674 р. писав услід відправленому до Московії свідку: «Мой ласкавый господине Мазепо! Как я говорил вашей милости и дал слово, что при пожитках своих и при здоровье со всѣм домом пребывати будешь, то и повторяю... гдѣ будет надобно и указано сказати и объявити изволь, никакова и малого не утаив дѣла»[1029].

П. Михайлов та п'ять козаків[1030] привезли І. Мазепу в Москву на початку серпня[1031]. Його допит за участі начальника Малоросійського приказу боярина Артамона Матвєєва[1032] почався 5 серпня[1033] і тривав до 9 серпня. У цей час полоненого свідка досить добре утримували. 7 серпня він отримав «пара соболей в три рубли», 9 серпня — 2 рубля, «по гривне на день»[1034].

Мазепі і без прохань І. Самойловича не в інтересах було кривити душею чи щось приховувати. Обставини склалися так, що 20 лютого 1674 р. велика кількість задніпровської старшини піддалася царю — серед них були генеральний обозний Іван Гулак, генеральний суддя Яків Улізко, генеральний осавул Яків Лизогуб[1035], полковники — канівський Іван Гурський, корсунський Михайло Соловей, білоцерківський Степан Бутенко, уманський Григорій Білогруд, торговицький Степан Щербина, брацлавський Павло Лисиця і паволоцький Костянтин Мигалевський[1036]. Вони взяли участь 17 березня у Переяславській раді, яка обрала І. Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра»[1037]. І. Мазепа приїхав на зібрання, коли воно вже завершувало свою роботу, із листами П. Дорошенка до лівобережного гетьмана та Г. Ромодановського про свій намір бути у царя у підданстві[1038]. Проте правообережний гетьман хотів, щоб до нього прислали знатних людей, аби разом з ними їхати у Переяслав. Мазепі навіть довелося присягати, що дворянину Василю Грієву, стародубському полковому судді Андрію Авраменку, які відправлялися з цією місією у Чигирин, нічого не буде[1039]. Однак подальші переговори про підданство правобережного гетьмана через певні обставини застопорилися.

Родина Мазепи проживала у Корсуні, а тому, як свідчив він у Москві, «будучи де он в Чигирине, просился он Иван у Дорошенка, чтоб его отпустил к женѣ в Корсунь. И Дорошенко де ему сказал, что де он хочет измѣнить: знатно, что Ромодановский соболями его прелстил»[1040]. При цьому в березні 1674 р. правобережний гетьман раніше сам не виключав можливу злуку з Москвою, про що і їздив домовлятися у табір боярина Ромодановського «Мазепа, которой был присылан в Переяслов к боярину с присягою Дорошенковою»[1041].

Намагання П. Дорошенка будь-якою ціною виторгувати собі вигідніші умови московського чи кримського підданства, дуже часта зміна орієнтацій, що привело до значного кровопролиття в Україні, знесилила правобережний гетьманат, розчарувала його прихильників і соратників. Тому Мазепі, який почувався «невинным»[1042], нікого було зраджувати, видавати якісь таємниці і т. п. Фактично наприкінці свого гетьманування Дорошенко тримався не на силі козаків, а на підтримці кримських ханів. Свідчення про це Мазепи в Москві применшувало його політичну вагу, значимість. Тому й зрозуміла реакція правобережного гетьмана на «генеральне писарство» свого посланця. П. Дорошенко у такий спосіб принизив вартість інформатора з його найближчого оточення.

Потрет Івана Сірка. 2018. Художник Артем Азаров

У Малоросійському приказі детально допитували важливого свідка, чому Дорошенко не послав своїх представників в Черкаси, коли боярин і гетьман відправили до нього посланців приймати присягу. Мазепа відповідав відверто: «И как де приѣхали к Дорошенку Сѣрковы посланцы, 23 человѣка, а говорили ему, чтоб он Дорошенко булавы и бунчюка в Переясловль к боярину и к гетману не отдавал и сам бы не ѣхал, для того, что сей сторонѣ гетману та булава и бунчюк дать не доведетца, а доведетца де быть по прежнему на том боку гетманом, и чтоб им запорожцом соединитця с ним Дорошенком заодно так, как было при бывшем гетманѣ Хмелницком, тав же и с ханом крымским»[1043]. Січовики, за словами генерального писаря, хотіли, «чтоб он Дорошенко ѣхал для подтверженья гетманства на Запорожье и для учиненья меж собою згоды»[1044], проте він не поїхав, побоюючись московського війська.

Для царського двору була дуже цінною інформація про функціонування гетьманської столиці правобережного гетьманату, жителів її («с 2000 человек»[1045]), військовий контингент. Останній, зокрема, складався з 1300 сердюків, 90 драгунів, 500 запорожців, двох кіннотних полків по 150 і 200 козаків[1046]. Військовики були у скрутному становищі, оскільки не мали надійних джерел постачання. Через це П. Дорошенко використав 16 000 талярів, наданих Туреччиною для купівлі хліба для гарнізону Кам'янець-Подільської фортеці, на власних вояк[1047].

Свідчення 35-річного І. Мазепи дають можливість звернути увагу на його досить глибокі знання усіх тонкощів взаємовідносин Москви, Батурина, Чигирина, Стамбула. Привертає до себе й така важлива деталь його показань: «Да ему ж де Ивану приказывал Дорошенко к турскому везирю говорить словесно»[1048], «и чтоб де он Иван ему везирю о войскѣ царского величества объявил»[1049]. У Крим генеральний писар правобережного гетьманату їхав без перекладача (про це довідуємося з переліку захоплених І. Сірком). Це при тому, що у Чигирині був «толмач Дорошенков»[1050], який знав турецьку (цю посаду обіймав Сулейман, «переводчик писма турского и арапского»[1051]). Зрозуміло, у хана та у султана були знавці української мови. Та навряд чи, виправляючи свого довірника з такою важливою дипломатичною місією, П. Дорошенко розраховував на те, щоб його таємні пропозиції, судження передавалися, трактувалися через чужого посередника, який міг витлумачити сказане по-іншому, без врахування всіх деталей. Звідси випливає, що І. Мазепа володів кримськотатарською, турецькою мовами. Очевидно, ще будучи при дворі Яна Казимира, він, виконуючи королівські дипломатичні доручення[1052], по кілька місяців проводив у Криму і там не гаяв часу — вивчав мову сусідів. Так само корисною у цьому плані була для нього дипломатична місія до хана у квітні 1673 р.[1053] Гетьманат П. Дорошенка постійно взаємодіяв з кримчанами, турками. Тому ротмістр надвірної корогви міг здобути ази мовних знань у залогах останніх на Правобережжі України під час виконання доручень гетьмана, очікуючи посланців, спілкуючись із командуванням турецьких підрозділів. Так чи інакше, маючи добру пам'ять, він опанував мову союзників на рівні, достатньому для ведення переговорів.

Посвячений у кримські, турецькі справи довірник правобережного гетьмана водночас добре володів інформацією і про польський вектор взаємовідносин Чигирина. Він був безпосереднім свідком перемовин-торгів з польською владою про «кращу і сильнішу Україну» з часів І. Виговського, П. Тетері. У 1674 р., за словами Мазепи, новий король Ян Собеський прислав пропозиції козакам в Чигирин «покинуть турецкую протекцию» і знову перейти у підданство Речі Посполитої на вигідних умовах (виведення гарнізонів, утворення кордону по межах Брацлавського та Київського воєводств, перегляд церковної політики тощо)[1054]. Цікаво, що при цьому Варшава намагалася продекларувати те, чого Москва не забезпечувала на Лівобережній Україн (обрання гетьмана вільно, а не під наглядом російських полків; забирання дітей в заложники [натяк на синів Самойловича]; позбавлення права гетьмана карати винних без царської волі)[1055].

Можливо, ці положення були вкладені у вуста Мазепи лівобережним гетьманом, який мав низку проблемних питань у взаємовідносинах з Москвою. Правитель лівобережної Гетьманщини просив, зокрема, відпустити додому його синів-заручників[1056]. У відповідь йому сказали лукаво: «Отпустить же их к тебе за нынешними украинскими смутами невозможно, чтобы украинские народы непокорные не подумали, что гетманские сыновья высланы из Москвы по немилости»[1057].

Цінним свідком з Правобережжя зацікавився навіть цар, і його в один з днів показали Олексію Михайловичу[1058].

Вислухавши пояснення генерального писаря, Мазепу, який «милость… государскую получил»[1059], відпустили у Батурин. Згідно з царською грамотою, «жить ему велели с женою и с дѣтьми при своих добрах на сей сторонѣ Днѣпра»[1060]. Цар з цього приводу направив заспокійливу грамоту й кошовому І. Сірку, що переданого ним Мазепу не відправлено у Сибір, а направлено «в малороссийские города для житья… с женою и детьми в своих маетностях»[1061].

Розділ 12
ПЕРЕЇЗД РОДИНИ З КОРСУНЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІ ЗЕМЛІ

Восени 1674 р., повернувшись з Москви, І. Мазепа з ризиком для життя забрав на Лівобережжя з Корсуня свою дружину та дітей. Перші відомості про другу половину майбутнього гетьмана з'являються під час перебування полоненого правобережного старшини у російській столиці у ході його свідчень[1062]. Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 р. біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 р.[1063], і з нею «мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя»[1064]. Нами у синодику Крупицького Батуринського монастиря виявлено поминальну на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі ідуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана[1065]. Це, очевидно, всі його найближчі родичі, діти, які померли від моровиці або від інших хвороб у малому віці. Як відомо, у 1700-х рр. гетьман уже не мав нащадків.

Оскільки за матеріалами Володимир-Волинського суду, володирських гродських книг весною-літом 1669 р. І. Мазепа ще не був одруженим (про це ми писали у 10-му розділі), то вважаємо, що така важлива подія у його житті могла відбутися або восени того року, або пізніше, у 1670–1671 рр. Однак ми приймаємо вдале формулювання Кн. Токаржевського-Карашевича про шлюб майбутнього правителя України «після 1669 р., коли пристав до Петра Дорошенка»[1066].

Дехто пояснює кар'єрний ріст І. Мазепи у Чигирині саме його одруженням на заможній вдові. Та ми відкидаємо ці нічим не підтверджені натяки, породжені повідомленням газети «Гісторіше Ремарке», бо ж у реаліях початку 1670-х рр. шляхта Білоцерківщини втратила підданих, маєтності й навіть помешкання. Оскільки від постійних протистоянь, облог Білоцерківської фортеці міська інфраструктура з житлами була випалена, то білоцерківці не завжди мали можливість вивезти у спокійніше місце навіть скрині із життєво необхідним. Тому поява Мазепи у Корсуні засвідчувала не його намагання осісти тут у помешканні багатої вдови, а вимушену дію — сюди він перебрався із жінкою, яка йому була небайдужою. Відомий автор записок Я. Пасек, звертаючись до молодих читачів, не радив їм брати у дружину вдову з її турботами, оскільки доведеться далі жити на чужі інтереси, віддавати борги її першого чоловіка, залагоджувати майнові спори, виховувати не своїх дітей[1067]. Те, що розорений шляхтич Мазепа наважився взяти в дружину з «обузою», дає підстави говорити не про якусь його сумнівну вигоду, користь, а все-таки про сильне почуття до представниці другої статі. Вона явно мала захоплюючу вроду, вражала красою і до того ж мала розум, освіту. Мазепа хоч і не мав джерел для утримування родини із втрачених маєтностей, усе ж взявся опікуватися цією панною. Лише ці фактори могли поєднати їх у суворому та моторошному лихолітті. Фактично новоспечена родина починала життя з чистого аркуша, оскільки їхні папери на маєтності нічого не вартували. Зрозуміло, вони мали якісь збережені кошти, коштовності, які було об'єднано. Але це не становило такого капіталу, який би їх виділяв серед оточення, давав їм преференції у тодішньому суспільстві.

Корсунський полк періоду гетьманування П. Дорошенка дуже часто змінював орієнтацію. У червні 1669 р. він присягнув Петру Суховію, а через деякий час Михайлу Ханенку[1068]. Корсунська козацька рада у березні 1671 р. підтримала державотворчі ідеї П. Дорошенка[1069]. У лютому ж 1674 р. корсунський полковник Михайло Соловей перейшов разом з багатьма правобережними старшинами на бік лівобережного гетьмана І. Самойловича[1070]. До цього слід додати, що через постійні військові дії більшість корсунців у 1665–1666 рр. перебралася на спокійніше Лівобережжя, бо у місті, як свідчило тогочасне джерело, не було провіанту і «ті, хто заможніші, вже геть роз'їхалися»[1071], панували «суцільні пустки»[1072]. Навіть «сотник со всем своим имением и с семьями, колко десять семей, оставив местечко»[1073], знайшов прихисток на Полтавщині. Восени 1671 р., взимку 1672 р. на Корсунщині та в Корсуні таборилися багатотисячне військо татар[1074] з усіма відповідними наслідками від постою. У таких досить екстремальних умовах явно у покинутому житлі якихось корсунчан, можливо, родичів, проживала сім'я дорошенківського старшини. Зазначимо, що відстань між Корсунем та Чигирином становить майже 140 кілометрів. А це означає, що І. Мазепа дуже рідко бачився із дружиною. Проте, на нашу думку, він не наближував у тих реаліях родину до Чигирина, бо проживання біля гетьманської столиці було сповнене значно більших небезпек. Ще у 1664 р. команда гетьмана П. Тетері планувала перенести гетьманський осідок у Білу Церкву, бо на прикордонні «завжди гетьман, як віл під обухом»[1075].

Богородиця. Фрагмент Деісуса із іконостаса Вознесенської церкви села Березни Чернігівської області. Національний художній музей України

Дуже серйозним аргументом, що прояснює персону дружини гетьмана, є свідчення старожилів від 1729 р. про те, що Смяч і Конотоп гетьман «отдал... своему пасынку Криштофу Фридрикевичу»[1076]. Таким чином, з цього випливає, що дружиною І. Мазепи була дочка білоцерківського полковника Семена Половця (у грамоті польського короля Яна Казимира він фігурує як «тесть»[1077] козацького полковника Самійла Фридрикевича[1078], шляхтича, якого поважали у польських кругах[1079]). Обидва старшини займали полковницький уряд у Білій Церкві короткочасно. Так, С. Половець згадується на цій посаді у 1653.07–1654.03, 1656.02, 1658.09[1080] рр., час від часу поступаючись урядом іншим старшинам. При гетьману П. Тетері у червні 1664 р. він їздив до польського короля як генеральний обозний з інструкцію «якнайшвидшого укладання бажаного миру з царем московським», аби запобігти «руйнівним бунтам»[1081]. У 1671 р. він обійняв посаду генерального судді у П. Дорошенка[1082].

У 1653 р. дочка С. Половця і С. Фридрикевич вже були одружені. Того року Ян Казимир підтвердив млин на р. Рось на ґрунтах Буки «Самійлу Фридрику, полковнику давньому, і тестю його Семене Половцю»[1083]. Справді, на полковницькому уряді він згадується ще у 1648 р., згодом у 1664 р.[1084] Напевне, він був за походженням німець, який спочатку служив у польському війську, а потім як військовий фахівець використаний на відповідальних посадах правобережних гетьманів. Отже, він у 1648 р. мав близько 35–40 років. Дочка С. Половця не була його першою дружиною. У першому шлюбі С. Фридрикевич мав дочку, яку, як припускав В. Кривошея, він віддав заміж за білоцерківського полковника Михайла Громику[1085]. Та це припущення невірне. Насправді це його донька від другого шлюбу, Марія Самійлівна, вийшла заміж за сина козацького полковника з Білої Церкви (про це детальніше далі).

Думаємо, що породичання «давнього полковника» з родиною Половців сталося у 1652–1653 рр., якраз напередодні підтвержувального документа польського короля на млин. Якщо його дружині тоді

сповнилось 19–20 літ (практикувалося заміжжя і в 15–17 років), то вона була б старшою на 3–5 літ від Івана Мазепи. Щоправда, вікова різниця між ним і удовою якраз, очевидно, і стала головною причиною смерті їхніх пізніх дітей. Хоча дружина явно мала проблеми з дітонародженням. Якщо б вона народила перших дітей у 1653–1654 рр., то у 1674 р. вони б уже були дорослими. Якщо її первістки померли, то Криштоф та Марія, напевне, народилися відповідно у середині 1650-х, на початку 1660-х рр. Пасинок І. Мазепи у 1674 р. явно мав 17–18 років.

М. Костомаров зазначав, що йому було «невідомо, яке ім'я носила його (Мазепи. — *Авт.*) дружина»[1086]. Не знав його й О. Лазаревський, який присвятив другій половині гетьмана невеличку студію[1087]. Натомість О. Оглоблин називає її Ганною[1088], але не робить посилання, з якого джерела він взяв цю інформацію. Тим часом у Зографському пом'яннику із Зографського монастиря на Афоні записаний для поминання «Родъ єго царскаго прѣсвѣтлаго Воіска Запорожского гетмана Іоана Мазепы»[1089]. У першому ряду у ньому записані: «Іоаннъ, Марію, Стефана, Магдалина, Євдокія, Варвару, Самоила, Варвару, Уліяну»[1090]. На думку, С. Шумила, у цьому пом'яннику після імені Іоана стоїть ім'я його дружини Марії[1091].

Самійло Фридрикевич Козма у 1665 р. став генеральним осавулом, а П. Дорошенко — генеральним обозним у гетьмана Степана Опари[1092]. Можливо, життя генерального старшини завершилося слідом за його керманичем, репресованим татарами у тому ж році. Син «полковника давнього»[1093] К. Фридрикевич виховувався у родині майбутнього гетьмана. Після 1687 р. він зайнявся господарськими справами. В універсалі від 22 квітня 1691 р. І. Мазепа зазначив, «иж просил нас пан Криштоф Фридрикевич, пасинок наш о наданье себі трох сілець Конотопу, и Смячи, и Хрипковки в уезді Седневском будучих на поратунок своего нового господарства»[1094]. Вітчим задовольнив його прохання і дозволив «ему з тих сілець дорочную повинность и належитое послушенство от людей посполитых отбірати»[1095]. Гетьман виправдовував це надання тим, що, мовляв, пасинок має «до слуг войскових способност»[1096]. Чернігівський полковник Я. Лизогуб 10 листопада 1691 р. наказав війтові Хрипківки збирати з тяглих людей «всякую повинность и послушенство»[1097] на користь родича гетьмана.

Пам'ятний знак «Кобзар» біля підніжжя Замкової (Богданової) гори. Чигирин. 1954. Скульптор Василь Бородай. Фото Андрія Прибєги

Каплиця Св. Покрови поблизу Замкової (Богданової) гори. Чигирин. Архітектор Сергій Кілессо. Фото Андрія Прибєги

У кінці XVII ст. К. Фридрикевич отримав уряд седнівського сотника і відповідно 20 квітня 1699 р. — рангові двори та ґрунти[1098]. Посотникував він недовго. Очевидно, мав слабке здоров'я і помер від хвороб.

Уже 12 травня 1700 р. Мазепа взяв своїм універсалом під опіку його дружину Катерину Войцеховичівну, якій після смерті чоловіка передавалося право володіти Смячем, Хрипівкою та Конотопом[1099].

У вересні 1705 р. він надав їй додатково оборонний універсал на володіння пущею (під Смячем), на яку з'явилися нові претенденти[1100]. Катерина Фридрикевич, мабуть, померла у 1714 р., бо наступного року вищезгадані села перейшли у володіння її сина Григорія. З цього приводу гетьман І. Скоропадський 2 лютого 1715 р. видав універсал: «Мы прето, гетман, респектуючи на осиротілий дом покойной Криштофоровой, а знаючи его, пна Фридрикевича, позосталого оно потомка до услуг войсковых годного, якие и тепер в канцелляриї нашой войсковой одправует, до которих и впред заохочуючи, яко взялисмо оного в особливую нашу рейментарскую протекцию и оборону, так и вишпомянутий маетности зо всіми до них приналежними угодиями з футорами, пущею, гаями, лісами, полями пахатними и сінокосними из мірочною войсковою покабанщиною и поколювщиною там же в млинку Хриповском будучою, а особливе млини на річках Смячи и Рудці стоячие з частми оних войсковими, футорець прозиваемий Глибовский з гаем, сіножатми, двори и футори в самом городі Седневі и з городом найдуючиеся и иншие власние куплею набытие кгрунта сым стверждаем нашим універсалом позволяючи ему з них всякие отбыват користи и приходи»[1101]. Син Фридрикевичів Григорій довго рахувався бунчуковим товаришем, але, як видно з цього документа, новий гетьман взяв його під свою опіку в канцелярію. Це ще раз підтверджує позицію І. Скоропадського, який співчував мазепинцям і старався їхні родини порятувати від репресій. Відомо, що і в 1741 р. онук І. Мазепи був канцеляристом Генеральної військової канцелярії[1102]. Одна з доньок К. Фридрикевича була одружена зі Спиридоном Шираєм, сином стародубського війта, власника багатьох млинів і буд[1103]. Інша дочка — Євдокія — вийшла заміж за Федора Грембецького, батько якого, Микола Грембецький, був чернігівським полковим обозним і родичався з Ломиковськими, Миклашевськими[1104]. У 1729 р. старожили Конотопа ще згадували про Криштофа Фридрикевича як про пасинка І. Мазепи[1105]. Син гетьманової дружини міг на кінець XVII ст. мати 44–46 років, у нього вже були дорослі дочки і син.

Дружина Івана Мазепи в образі праматері Єви. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

У дружини гетьмана від першого шлюбу була дочка Марія, яка вийшла заміж за Василя Громику (сина білоцерківського полковника у 1649–1651 рр. Михайла Громики)[1106]. Він став смілянським сотником Лубенського полку відразу після Коломацького перевороту[1107]. На цьому уряді служив до 1695 р.[1108]

В універсалі І. Мазепи за 1 липня 1696 р. В. Громика вже згадується як «пан», «значний товариш войсковий»[1109]. Він помер або загинув не початку 1706 р. Тоді, 29 червня, його вдова Марія отримала гетьманський універсал на маєтності. Інших відомостей про В. Громику не знайшлося. Його син Кирило згадувався як «племінник» І. Мазепи, «прозиваемому Громіці»[1110]. У 1712 р. була арештована і відправлена до Москви на заслання Анастасія «Громикова»[1111].

Про дружину майбутнього гетьмана України збереглося дуже мало свідчень. Відомо, що за гетьманства І. Самойловича під час участі І. Мазепи у військовому поході вона, «тогда асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучним енералним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиным вибито и по наказанию правном (судовому. — *Авт.*) Мазепиха на своих сіножатях взаміну трави кошти давала»[1112].

Художники кінця XVII — початку XVIII століть у сюжетах, присвячених гетьману-ктитору, поряд з ним зобразили його супутницю життя. Бачимо її навпроти зображення Іоана Предтечі в образі святої на вхідній стіні Троїцького собору в Чернігові[1113], у композиції «Богоматір зі Святими Дівами» у притворі Троїцької надбрамної церкви.

Розпочавши свою кар'єру на Лівобережжі у 1674 р. практично з нуля (кошовий І. Сірко прислав його до І. Самойловича «в одному жалюгідному плащі»[1114]), він як бідний господар не міг обробити даровану гетьманом землю і тому змушений був просити на поміч сусіда-козака[1115].

Лівобережний гетьман виділив дорошенківському генеральному писарю наділ землі у Малому Самборі. Це близько 40 кілометрів від Батурина. У 1666 р. у ньому налічувалося всього-на-всього 13 селянських дворів (у Великому Самборі — 32)[1116]. На початку 1680-х рр. втрати старшини на Правобережжі були належно компенсовані. Як свідчив у 1726 р. великосамбурський дозорець Леонтій Підставка, «селы Великой и Малой Самборы, Дептовка, Голенка, Корабутов з дворами і всякими угоди были прежде сего изменника Мазепы до его батуринского двора, в том числѣ Великой и Малой Самборы и Голенка были ево Мазепины собственныя еще до гетманства как он Мазепа был есаулом»[1117]. Це саме підтвердили війти Великого Самбора Сава Сергієнко, Малого Самбора — Іван Єнченко, Голенки — Іван Денисенко, Дептовки — Данило Штепенен, Корабутова — Леонтій Басараб[1118].

Із ревізії 1726 р. рангових і приватних маєтностей І. Мазепи дізнаємося про кількість людей, які правдоподібно працювали «на уряд» на цій території:

«В Самбурском дворце сел — 5, подданных — 284 двора, а имянно:
в Галюнках — 55
в Дептовке — 49
в Болшом Самбурѣ — 50
в Коробутовѣ — 39
в Малом Самбурѣ — 50.

С оных подданных годового платежа с рабочей скотины и у ково сколко бытъ імѣет и с пеших, а имянно:

от вола и от лошади по 20 копеяк — 33 рубли 80 капеяк

с пеших у которых валов и лошедей не имѣется по 10 к. — 6 рублев 80 капеяк

за птицы — 28 рублев 13 копѣяк

за краску червец — 5 рублев 82 капѣйки

за мотки пряжи — 11 рублев 64 капейки.

Итого — 106 рублев 19 капеяк. 445

С вышинкованного вина покуховных — 78 рублев 80 капѣяк.

Со пчел — 37 рублев 64 капейки.

С подданных же годового овса — 462 четверти.

Мелниц собственных 3, в них камней 5, ступных кол 2, с них хлебного даходу: ржи — 137 чет. 1 четверик
гречи — 24 чет.
пшеницы — 20 чет. 6 четвериков
ячменю — 4 чет. 1 четверик
пшена — 1 чет. 7 четвериков.
Итого — 187 чет. 7 четвериков»[1119].

Свята Тетяна. Троїцький собор у Чернігові. Фото (до реставрації) Анатолія Адруга

Дружина гетьмана Івана Мазепи. Фрагмент композиції «Богоматір зі Святими Дівами» у притворі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври

Хоча вищезгадані дані стосувалится пізніших часів, проте перевіряльники зазначали, що «помянутые села Великой и Малой Самбуры, Голенка, Дебтовка, Корабутов с мелницами и с пашенными

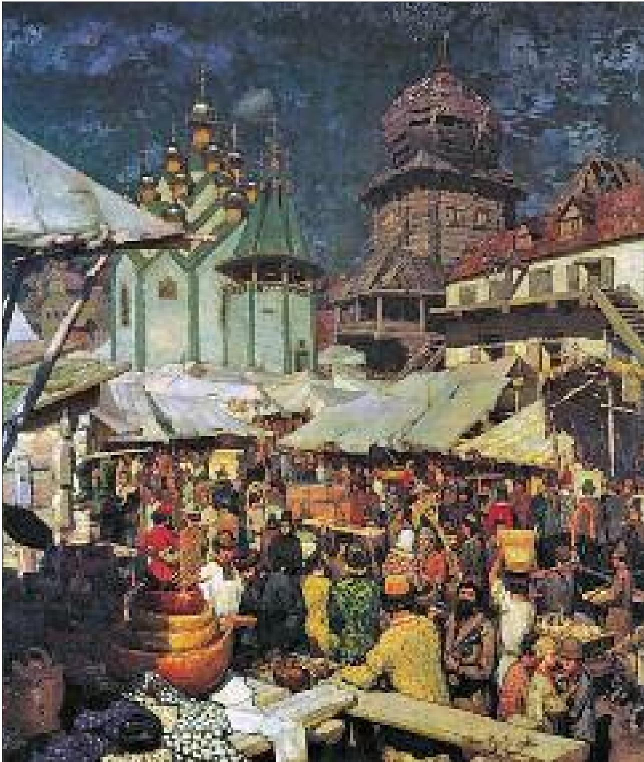

Базар. Москва. XVII ст. 1903.
Художник Аполінарій Васнецов

землями і со всякими угоди ко двору батуринскому бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число в тѣх селах наперед сего было дворов і ннѣ толикоеж число»[1120].

Надання І. Самойловича досить поліпшило матеріальний стан прибульця з Правобережжя України. У джерелах фігурує його «самбурский дворец», три млини. Займався він і виготовленням та торгівлею спиртних напоїв. Часто буваючи у Москві, Мазепа там завів вигідні знайомства. Так, 8 січня 1683 р. генеральний осавул написав Василю Голіцину прохального листа «о дозволении принять вина его 25 бочек на кружечный двор с платежем за ведро по десяти алтын»[1121]. Свої прибутки підприємливий старшина вкладав у нові придбання. Так, у 1684 р. генеральний осавул придбав греблю з млином, хутір аж на Глухівщині: «Літа от нарождения сна Бжия тисяча шистсот вісімдесят четвертого місця октовриа двадцятого дня. За відомостю его млсти пна Михаила Миклашевского, асаула енерального Войска их црского пресвітлого величества Запорожского.

Пред нами Алексіем Михайловичом Турянским, сотником наказним глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василевичом, войтом Яремою Михайловичом, Демяном Соляником, бурмистрами, при битности Федора, атамана веригинского, Андрея Росчини, Василя Вилчика и многих у судовом дворі немало било.

Персоналитер постановивши ся перед нами урожоний Матвій Захариевич з отцем своїм постарілим Захарием Костянтиновичом, козаки и обиватели глуховские, сознавали явне, ясне и доброволне в таковие слова, иж, мовят з доброй волі нашой, ані от кого не будучи примушоние, міючи нам греблю през ншу власную працю и кошт вложений и уфундованую, лежачую на реци Клевени против села Куперовий з едной сторони, з другой до московского берега прилеглую, против Локтя (любо тепер спустілую) и на той греблі клітка млиновая и ступная со всіми ставидлами, якосмо заживали и владіли, к тому млину и греблі хуторець и сіножат к ставу прилеглий, все тое так и продали шляхетне урожоному его млсти пну Иоану Мазепі, асаулови Войска их црского пресвітлого величества Запорожского енералному, за суму певную личби полской монети доброе золотих чотириста. Которую суму всю сполна до рук наших принявши, в моц, в посессию и вічное владіние тую греблю со всіми пожитками вручаем, аж волно як хотя самому его млсти, пну Мазепі, самой паней и потомкам их млстей владіючи, диспоноват тепер и на потомние часи. А ми, юж предречение Матвій Захаревич, отц мой Захарий Костантиевич, малжонки нши, потомком, приятелі близкие и далекие, и ніхто инший не повини до тоей греблі, млинов, хуторца, сіножати жадного уступу міти, вичисте права свого вирекаемся под обовязком и варунком правним тисячу золотих и для такой причини для умоцованя викуистого сознатя в продажи по прошению нашому до книг міских глуховских записалисмо»[1122].

Зазначимо, що у листопаді 1682 р. він мав можливість подарувати на весіллі дочки гетьмана Параски з Федором Шереметєвим та пізніше молодятам чимало коштовностей, дорогу шаблю, чотирьох коней[1123]. Це виразно говорить про те, що старшина вже у матеріальному плані добре став на ноги.

І. Мазепа незабаром починає частину прибутків вкладати у благодійні проєкти. У Воскресенську церкву Мовчанівського монастиря на Путивльщині він подарував дорогоцінний молитовник «в переплете под белым пергаментом, в позолоченом обрезе»[1124]. Архієрею Кирилу Флоринському, який у вересні 1770 р. відвідав обитель, показали цю пам'ятку з дарчим підписом-настановою:

Гды будешь по сей кныѕѣ благого благаты тако:
Не рачь, молю, и мене въ увъ часъ забуваты[1125].

Ці віршовані рядки завершувалися підписом: «Иванъ Мазепа полковой асаулъ»[1126]. Автор споминів Гаврило Добринін, який супроводжував у поїздці К. Флоринського, напевно, неправильно розшифрував записане скорописом звання генерального осавула. Д. Чижевський висунув деякі слушні зауваги до того, що публікатор вірша теж переписав його з помилками і власними додатками, а тому дав цей твір в оновленій редакції:

Гди будеш по сій книзі Благого благати,
не рач і мене, молю, в ов час, забувати[1127].

У 1683 р. генеральний осавул дарує виготовлений на його замовлення дзвін церкві Вознесіння Господнього Києво-Печерського жіночого монастиря[1128]. Людвисарський виріб містив напис по колу: «В лето ЗРЧА [1683] году марта 1 дня дал сей колокол вкладу по тщанию своему и по родителех в поминовение в Киево девичь монастир к церкви Вознесению Господню Иванъ Стефанов сынъ Мазепа, а весу в нем 30 пуд 25 ф.»[1129]. Нині він висить на дзвіниці Ближніх печер Києво-Печерської лаври[1130].

Документ Державного архіву в Сумській області «Опис давніх предметів, що зберігаються у Миколаївській церкві с. Озаричі в 1905» повідомляє про хрести напрестольні, зокрема «крест кипарисный, в серебряной оправе с тиковым подлокотием. С изображением с одной стороны хрещения, с другой стороны распятия. Весу в нем 1 фунт 35 золотников. На подложии выкаченено: коштом и стаpанием Степана и Ивана Мазепы, года не означено»[1131]. Це село на Конотопщині належало Крупицько-Батуринському монастирю. Тож, мабуть, переселенець з Правобережжя України у такий спосіб зробив вклад до храму від себе та від померлого батька, могила якого залишилася у далекій Білій Церкві, із вдячністю йому за науку та сприяння.

Мазепинська Вознесенська церква, побудована на місці старої дерев'яної у 1705–1707 рр.

У 1683–1684 рр. генеральний осавул зробив значний вклад до Зографського афонського монастиря для поминання його роду. Про це засвідчує запис у пом'яннику обителі, де молилися за Мазеп:

«**Сп҃си г҃и и҆ поми́луй раба̀ своєго́ І҆ѡа́нна Ма́рїа Стє́фана Магдали́нѹ Є҆ѵдокі́ю Варва́рѹ Самѹи́ла Варва́рѫ Ѵлїа́нѹ**»[1132].

Переселенець, прибувши на Конотопщину лише з якимось мінімумом пожитків, отримавши від гетьмана підтримку у формі маєтностей, швидко інтегрувався у життя лівобережної спільноти, за дорученнями з Батурина бере активну участь у залагодженні різноманітних господарських, майнових проблем. Так, після смерті у 1678 р гадяцького полковника Федора Криницького він у складі комісії укладає реєстр спадку старшини, розподіляє коштовності, одяг, килими, худобу, млини, реманент, гроші тощо між дочкою та сином покійного[1133].

У листопаді 1681 р. він у складі інших старшин посвідчує своїм підписом купівлю гетьманом І. Самойловичом у глухівського сотника Василя Федоровича млин, «стоячий под містом Глуховом, на той же к місту идучой греблі на реци Есмани, клітку и в той клітці о трох каменях мучних… за суму певное личби полское монети доброе три тисячи золотих»[1134].

Розділ 13
БАТУРИНСЬКИЙ ДИПЛОМАТ

І. Самойлович, підозрюючи у наближених небезпечних конкурентів на булаву, намагався оточити себе правобережними дорошенківцями, які, втративши відповідальні уряди, зберігаючи вдячність за надані нові, були далекі у лівобережному старшинському середовищі від боротьби за владу й не мали на меті відразу занурюватися у плетиво антигетьманських інтриг. У гетьманській резиденції невдовзі стали відігравати значну роль правобережці Михайло Вуяхевич, Василь Кочубей [«подписок его»[1135] (П. Дорошенка. — *Авт.*)], Іван Мазепа. Гетьман, як свідчать документи, дуже цінував людей здібних, освічених. Так, у 1681 р. він фактично примушує залишитись у резиденції випускника Альбертинської академії та інших навчальних закладів Європи Адама Зерникава, заохочуючи його великою платнею, добрим ставленням.

Високий освітній рівень Мазепи, його вміння давати слушні й розумні поради гетьману сприяли поступовому вивищенню «військового товариша» до «ближняго своего человека» Самойловича.

Хоча правобережний старшина отримав маєтності, землю, підданих у Малому Самборі та найближчій окрузі, проживати з родиною найправдоподібніше він став не там, а у гетьманській столиці, знімаючи кімнатку чи навіть хату за якусь виплату. На це вказує заувага канцеляриста С. Величка, що І. Мазепа починав свою кар'єру при гетьману І. Самойловичу «гетьманським дворянином»[1136]. У Батуринській резиденції започатковувалися певні правила й стандарти життя володаря булави. І. Мазепа як справжній шляхтич цілком відповідав вимогам придворного. Симпатизуючи правобережному посадовцю, І. Самойлович не міг його відразу нагородити на Лівобережжі впливовим відповідним урядом, адже усі посади були зайняті. Проте статус гетьманського дворянина дозволяв прибульцю мати привілейоване становище у гетьманській посадовій ієрархії. Це був безпортфельний урядовець вищого рангу, який у будь-який час міг стати полковником, генеральним чиновником гетьманату. З одного боку, дворянин входив у коло найзначніших «запасників» на уряди, а з другого боку, він активно щодня, щонеділі мав найліпше доводити керманичу свою професійну готовність до виконання складніших обов'язків.

У московських джерелах другої половини 1670-х років І. Мазепа називається «військовим товаришем»[1137]. Цей термін для позначення в основному осіб шляхетського походження, які, крім того, мали певні військові заслуги, набув популярності особливо у часи І. Самойловича[1138]. Неурядова старшина у такий спосіб вивищувалася над козацьким товариством. Колишні полковники, ексгенеральні судді, бунчужні, осавули набували статусу заслуженого військового товариша.

Життя придворного військового товариша І. Мазепи у Батурині проходило у виконанні різноманітних доручень гетьмана. У кінці лютого 1676 р. він прибув з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком, гадяцьким полковим обозним Юхимом Вечоркою, миргородським полковим суддею Андрієм Іваненком та кількома військовими товаришами у Москву з важливою дипломатичною місією[1139].

Цар Федір Олексійович. Посмертний портрет, написаний художником Богданом-Іваном Салтановим (за іншою версією Іваном Безмином). 1686. Державний історичний музей, Москва

Українська делегація у складі 17 осіб мала привітати царя Федора Олексійовича зі вступом на престол після смерті 29 січня 1676 р. батька, Олексія Михайловича, аби новий володар і далі «войск своих государских силами обороняти и защищати изволил»[1140]. Батурин також хотів, щоб попередньо підтверджені статті «для лутчего обнадеживания были укреплены и утверждены»[1141]. Ключове місце у переговорах з новою командою царя мало посісти питання вирішення проблем, пов'язаних із взаємовідносинами із Запорозькою Січчю та правобережним гетьманом П. Дорошенком. І. Самойлович в інструкції посланцям висунув купу звинувачень на своїх опонентів — кошового отамана І . Сірка та чигиринського правителя. Усе це вони мали донести царю. Головну роль у роз'ясненні московським урядовцям «правобережної» тематики мав І. Мазепа. Він посилався у Москву вдруге не тільки як важливий свідок-правобережець, а й як комптентний гетьманський експерт. Гетьман повідомляв про необхідність повторити «речь Ивана Мазепы о тайных Дорошенковых и Серковых» переговорах[1142]. До інструкції додавалася його «повесть» про розмову з ханським перекладачем Моравським про те, що «хан гетману Дорошенку не жалел бы с нурадыном салтаном, братом своим, и болших сил в помочь и на отпор неприятелем дать» та інші реалії життя кримчан[1143], зокрема, те, що вони вже не ворогують з калмиками і навіть мурза Юсуп «давно зашол с несколкою тысячь своей орды в Калмыки», відвертаючи у такий спосіб з цього боку напади[1144].

Остання інформація була цінною для московських урядовців, оскільки калмицький хан Аюка у 1673 присягнув на вірність російському царю, підписавши з тайшами шерті[1145] (присягу. — *Авт.*). Тож І. Самойловичу направили запевнення, що розберуться у цьому питанні, спитають у вірнопідданого союзника, чому «у них в улусех Юсуп мурза кочюет»[1146].

Живучи у Батурині, І. Мазепа переконався, що відносна лівобережна стабільність таїть у собі чимало прихованих колізій, амбіційних задумів невдоволених діячів.

Саме йому гетьман доручив у січні 1677 р. їхати у Москву з роз'ясненням підступних дій групи заколотників на чолі з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем і стародубським полковником Петром Рославцем. Обидва були невдоволені правлінням І. Самойловича. Полковник вірнопіддано бажав, аби Стародубський полк взагалі перейшов під безпосереднє управління Москви[1147]. Протопіп, якого усупереч місцевій традиції висвятили не у Київській митрополії Константинопольського патріархату, а в Москві[1148], фактично виконував роль шпигуна-агента Малоросійського приказу[1149]. За свої регулярні відомості про настрої Д. Многогрішного, І. Самойловича, старшини церковний діяч навіть отримував платню в рублях[1150]. Ніжинський протопіп, відчуваючи підтримку російських воєвод[1151], царських урядовців[1152], як свідчив на суді чернігівський старшина Микола Грембецький, хотів «гетмана сего не толко с гетманства скинуть, но и здоровья лишить»[1153]. Свідки показали причетність до намірів

Портрет Івана Самойловича. XIX ст. Художник Григорій Васько

Герб Івана Самойловича

усунути володаря булави прилуцького полковника Лазаря Горленка, переяславського полковника Дмитрашки Райчі[1154], опозиціонери також залучили до змови ніжинського полковника Марка Борсука[1155], колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича[1156].

Незважаючи на те що правобережний гетьман П. Дорошенко після приходу восени 1676 р. 30-тисячної козацько-української армії під Чигирин[1157] 19 вересня зрікся булави[1158], склав перед своїм батуринським суперником-конкурентом клейноди[1159], лівобережний гетьман почувався незатишно, дізнаючись про нові й нові інтриги проти нього, особливо впливового С. Адамовича, вбачаючи, що дії останнього узгоджені в Малоросійському приказі. У цьому зв'язку І. Самойлович навіть писав царю, «что буде впрямь на том есть ваша государская воля увольнити меня от сего хлопотливого уряду, и тако нимало не возбранясь, готов есмь на том перестати и добровольно оный с сея сложити, толко чтоб прежде крѣпко остережена была цѣлость здоровья моего со всею семьею моею и с сиротами, при мнѣ будучими и на иных мѣстѣх пребывающими»[1160].

Чигирин. Близько 1781. Художник Йоган Мюнц

У такій делікатній справі гетьман, як видно, не міг покладатися на близьких до нього старшин, побоюючись від них у Москві непередбачуваних дій. Тому І. Мазепа, не зв'язаний родинними, свояцькими зв'язками з лівобережцями, найкраще підходив для дипломатичної місії, аби донести те, що хотілося володарю булави.

«Товарыщ войсковый знатный»[1161] — так уперше гетьман називає свого «нарочного посланца»–співпрацівника у кореспонденції до царя. І. Самойлович у деталях описав суд, який відбувся 3 січня 1677 р. у Батурині за участю церковних ієрархів Гетьманщини, генеральних старшин[1162], покарання своїх опонентів смертною карою із заміною цього вироку на м'якіший — постриження протопопа в ченці, відправлення його у монастир, а П. Рославця — на кількарічне життя під караулом із позбавленням маєтностей[1163]. І. Мазепа привіз гетьманського листа у Москву 6 лютого 1677 р.[1164] З цього приводу він зробив доповідь у Малоросійському приказі. У ній він повторив головні тези кореспонденції гетьмана з деякими уточненнями. Насамперед вони стосувалися багаторічного московського агента С. Адамовича. Батурин розумів, хто він для Малоросійського приказу, як там невдоволені «прив'язкою» протопопа до заколоту П. Рославця. У цьому зв'язку І. Мазепа подав покарання С. Адамовича як самостійний вибір засудженого: «И протопоп Семен Адамов бил челом, чтоб велѣли его постричь; и он того и прежъ сего желал, и что он по се время того не учинил, знатно, что за то его Бог и смиряет»[1165].

Із доповіді заслуженого військового товариша дізнаємося, що І. Самойлович у цій справі викликався у Москву і що він «хотѣл ѣхать к царскому величеству сам, для отдания повинного поклону»[1166]. Однак, порадившись із старшиною, гетьман вирішив відкласти поїздку, «чтоб в Украйне от того какова смятения не возросло»[1167]. Натомість він послав замість себе сина Семена із подарунком — двома турецькими кіньми, якими турецький султан нагородив П. Дорошенка у Кам'янець-Подольську[1168].

Насамкінець доповідач детально оповів про політичну ситуацію довкола кордонів Гетьманщини: коронні війська стоять на постої у воєводствах, а литовські — поблизу Стародубського та Чернігівських полків, турецькі — біля Дунаю, кримські орди — на Білогородчині[1169]. За його словами, гетьман послав своїх купців-лазутчиків на сейм у Варшаву.

Зауважимо, що дипломатична місія І. Мазепи, інші заходи сприяли тому, щоб П. Рославця, С. Адамовича (він передумав йти у ченці) 11 серпня доставили у Москву з гетьманським проханням «о ссылке... изменников»[1170], де наступного дня їм оголосили указ про заслання в Сибір[1171].

Карта Москви («Петров чертеж»). 1662. Копія з атласу Блеу

Розквіт Кремля. Москва у XVII ст. 1922. Художник Аполінарій Васнецов

Дипломатичний досвід перебування при дворі Яна Казимира знадобився І. Мазепі й у Батурині. Гетьман саме йому доручає провести церемонію зустрічі стольника та полковника Василя Тяпкіна, якого послали у Гетьманщину дізнатися думку старшини, російських воєвод про необхідність оборони Чигирина[1172]. Представник російського уряду приїхав до гетьманської столиці 6 жовтня, «и октября

в 7 день, на 1 часу дни, прислал гетман Иван Самойлович по Василья ближняго своего человѣка Ивана Мазепу с каретою, чтоб он с грамотою великого государя к нему гетману ѣхал»[1173]. Довідуємося, що високопоставлений прибулець «гетманскому присланному велѣл сѣсть с собою ж в коретѣ»[1174].

Подібним чином І. Мазепа бере участь 25 грудня 1682 р. в урочистій зустрічі на під'їзді до гетьманської столиці посланців царя Василя Лопухіна та Омеляна Шестакова, у супроводженні останніх 29 грудня на відпускну аудієнцію[1175]. У кінці серпня 1685 р. генеральний осавул підвозить у гетьманській кареті дипломата, ближнього стольника Федора Головіна, який привіз царську грамоту щодо Посожжя[1176]. І. Мазепа кілька днів обслуговував царських послів, питав їх «про здоровья», повідомляв від імені Самойловича про час переговорів, їх перенесення[1177].

Разом з гетьманом І. Мазепа брав участь у Першому та Другому Чигиринських походах, виконуючи завдання правителя Гетьманщини щодо координації дій полків, сердюків, компанійців. Йому знову ж таки було доручено доповідати у Москві про причини невдач кампанії 1678 р.: «У нас в походѣ с Ромодановским людей было много, а на боях было их мало, только солдатские полки да стрѣлецкие приказы, да и стрѣльцов было немного; прочее все пряталось в обозѣ на телѣгах, от рейтар, городовых дворян и дѣтей боярских только один крик! Гетман много раз посылал к ним, а они не шли, и гетман принужден был послать в бой всѣ свои козацкие полки, а сам остался со своим двором и драгунами, которые всегда находились неотлучно при нем»[1178]. У ході боїв Другого Чигиринського походу загинуло 4385[1179], поранено 1323 козаків[1180], вбито 3291 та поранено 5431 московських вояк[1181].

Фактично у кінці 1670-х рр. І. Мазепа стає в уряді гетьмана І. Самойловича неофіційним міністром іноземних справ. Він час від часу відбував до Москви, аби донести царським урядовцям головні проблеми Гетьманщини.

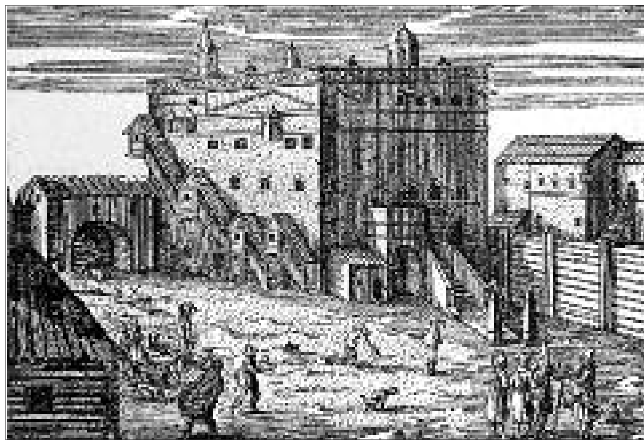

Посольський двір у Москві.
Гравюра з книги Адама Олеарія. 1647

Посольський двір у Москві.
Художник Василь Шереметєв

У березні 1679 р. посланець Батурина зустрівся з думним дяком Ларіоном Лопухіним, аби викласти йому точку зору гетьманського уряду, як підготуватися до відсічі ворога. «Надобно, — казав Мазепа, — чтоб на оборону Киева и всего Малороссийского края прислано было много войска, а бояр и воевод было бы сним не много, и ратные люди слушались бы их, а большой воевода был бы один; а если будут бояре и воеводы многие и полки у них разные, то бояре и воеводы станут между собой мѣстами считаться и ни один своего полку полчан никому не даст, будет всякий своих полчан беречь, и будет оттого нестроенье»[1182]. «Кому боярам и воеводам быть, — зауважив Лопухін, — о том уже писано в царских грамотах; промысл чинить надобно смотря по тамошнему дѣлу и по совѣту с гетманом, а прежде времени знать об этом нельзя; надобно дѣлать так, как случай воинский покажет; а боярам

и воеводам быть всѣм вмѣстѣ и розни между ними быть не для чего». Відповідь Мазепи показує, що Самойлович не випадково послав цього старшину з пропозиціями та зауваженнями. «Буди воля великого государя, — дипломатично відповів посланець, — но в прошлую войну с князем Ромодановским ратных людей было много, а как они были на той сторонѣ Днѣпра и шли на выручку к Чигирину и у неприятелей гору брали, и как шли назад из-под Чигирина отводом, то государевых ратных людей на боях очень было мало, только были солдатские полки да стрѣлецкие приказы, и в стрѣлецких приказах людей к бою было мало же, человѣк по триста, остальные стрѣльцы все были в обозѣ у телѣг, а от рейтар и городовых дворян только крик был; к гетману полковники и головы присылали беспрестанно, просили людей в помощь, и гетман людей своих к ним посылал, а сам остался только с двором своим и драгунским полком, который, по указу государеву, в воинских случаях при нем всегда бывает». «У сотен были головы, у рейтар полковники и начальные люди, — казав думний дяк, — и они чего смотрѣли? Для чего ратных людей к промыслу не высылал? То их дело!» «В то время смотрѣть было некогда, всякому было до себя!» — відповів Мазепа[1183].

Портрет Василя Голіцина

Того ж року продовжився «великий згін» населення з Правобережжя, аби воно не давало приводу туркам і полякам мати тут підданих. Під орудою наказного гетьмана Семена Самойловича (сина І. Самойловича. — *Авт.*) козацькі полки добровільно-примусово перегнали з Ржищева, Корсуня, Жаботина та інших містечок та сіл залишки людності[1184]. Людей примусили насильно перейти на Лівобережжя, їхні житла спалили, аби покинуті згарища міст і сіл більше не приваблювали завойовників, різних авантюристів. У цій справі І. Самойлович відрядив до Москви І. Мазепу та свого небожа — гадяцького полковника Михайла Гадяцького. Вони мали переконати царських урядовців у розширенні меж Гетьманщини за рахунок Слобідських полків. «На сю сторону, — зазначали посланці, — с той стороны Днѣпра перешло одиннадцать полков, но теперь их осталось у нас одна треть (понад 20 тисяч сімей. — *Авт.*), а двѣ доли пошли прежде в слободские полки и там жительствуют. Пусть бы великий государь указал полки слободские, населенные малороссиянами — сумский, харьковский, ахтырский и рыбинский — отдать под гетманский регимент, потому что всѣ эти полки, как и гетман и все войско запорожское, такие же малороссияне и одного государя подданные, и тогда бы гетман вѣдал, гдѣ этих правобережных жителей разселить, и над всѣми начальствовал бы гетман, как ныне бояре начальствуют»[1185]. На це їм сказали, що вже наказано провести межування між слобідським і малоросійським краями. І. Мазепа у це не повірив: «Нам сомнительно, что указано отмежевать и ограничить слобожан от нас. Межевать их не для чего: и слободская Украина, и малороссийские городы — под державою одного великого государя, и всѣ жители — и в том, и в другом краѣ — его вѣрные подданные»[1186]. Хитрому задуму гетьманців не вдалося справдитися. Побоюючись посилення ролі гетьмана, цар не прийняв пропозицій Батурина. Посланці Самойловича отримали не бажану для них відповідь: «Великий государь укажет послать добрых дворян разсмотрѣть и описать порожния земли, годныя к поселению, и сообразить, сколько на них можно поселить людей, надѣливши их пашнями и сенными покосами, а по описи таких земель, гетману будет сообщен царский указ о поселении оных заднѣпрян»[1187].

Відома й дипломатична місія І. Мазепи у лютому 1680 р.[1188] Тоді він доповідав російським урядовцям позицію гетьмана та його оточення щодо підготовки оборони Києва від османів, прихід яких очікували влітку. Представник Батурина доніс головні прохання гетьманців: збільшити чисельність піших військ, при цьому залучити військові контингенти Новгородського і Псковського розрядних

Москва. Покарання батогами. 1647. Гравюра з книги Адама Олеарія

полків, почати ранню мобілізацію «прежде неприятельского приходу»[1189]. У березні 1681 р. І. Мазепа разом з гадяцьким полковником М. Гадяцьким (Васильєвим) теж мав переговори з російськими урядовцями у Москві[1190].

У 1681 р. молдавський господар, васал турецького султана, Юрій (Георгій, Іоан) Дука, отримавши у червні від Стамбулу привілей, булаву, бунчук на управління Правобережною Україною[1191], почав зазивати людей осаджувати слободи на безлюдному Правобережжі, надаючи їм 5 років безподаткового проживання з правом вільного винокуріння[1192]. У цьому зв'язку І. Самойлович у березні 1682 р. відрядив до Москви свого найпершого довірника І. Мазепу, який також привіз гетьманське вітання царю з його новим шлюбом[1193]. У Малоросійському приказі між ним та дяками відбувся діалог, задокументований писарями:

«— Не приманивают ли народа к переселению обѣщанием вольнаго производства виннаго пития? — запитували урядовці.

— Эта приманка соблазнительная, — говорив Мазепа, — потому что в краѣ гетманскаго регимента винная продажа отдана на откупь, устроены оранды (оренди. — *Авт.*), и никому не вольно держать пития, а прежде того не бывало. Людям, которые от того питались, это не без досады.

— Нельзя ли отмѣнить оранд?

— Невозможно. Нѣчем будет содержать охотное войско.

— Но война прекратилась, и охотное войско можно распустить.

— Если охочих козаков распустить,то они всѣ пойдут на ту сторону к Драгиничу (козацький гетьман, призначений І. Дукою. — *Авт.*), и от тѣх людей станутся ссоры и задоры. Люди они бездомовные и привыкли жить в своевольствѣ: таким людям молдавский воевода будет рад.

— А нельзя ли обмыслить иных доходов на содержание охотнаго войска?

— Иных доходов взять негдѣ. Если арендные сборы оставить, то придется положить на посполитый народ побор, а это будет малороссийским людям еще противнѣ. Нынѣшний арендный откупной доход только тѣм людям противен, которые прежде держали шинки, да и тѣм, правду сказать, досадовать нечего. Кто захочет, тот и теперь может тѣм промыслом промышлять, пусть только явится к откупщику; а побор, положенный на весь посполитый народ, всѣм равно будет тягостен»[1194].

Як видно з цих записів, І. Мазепа був досить добре обізнаний з ситуацією на Гетьманщині й міг самостійно висловлювати цінні поради царським урядовцям. При цьому він зумів відстояти інтереси Самойловича, який не бажав розпускати компанійські та сердюцькі формування. Значний військовий товариш у своїй доповіді також порушив питання обміну полонених з кримськими татарами, організацію селітряних промислів для гетьманських козаків на землях Охтирського полку, жалування для запорожців тощо[1195]. Загалом дипломатична місія, у ході якої 1 квітня І. Мазепа мав зустріч із царем, тривала з 22 березня до 5 квітня[1196].

Дипломатичний хист, гнучкий розум Мазепи поставили його у ряд найвпливовіших довірників гетьмана. Хоча він не мав впливового уряду, але дуже часто виконував обов'язки генеральних старшин, до послуг яких І. Самойлович вдавався рідко. Після призначення генерального осавула (з лютого 1678 р., а до цього був генеральним бунчужним) Леонтія Полуботка у січні 1681 р. переяславським полковником[1197] на вакантне місце у генералітеті був запрошений через деякий час Мазепа[1198].

Розділ 14
НАГЛЯДАЧ ТА ОПІКУН ГЕТЬМАНИЧІВ

Привабливою виглядає версія «Історії Русів», автору якому «казали, що втік він (Мазепа. — *Авт.*) із Польщі з невідомих причин, а прийнято його спершу в домі Самойловича, де він навчав його дітей сім літ»[1199]. Ці легендарні відомості, очевидно, були пов'язані з тим, що правобережному старшині гетьман часто доручав делікатні доручення, пов'язані з його дітьми. Він супроводжував старших синів у їхніх поїздках в Москву, дуже предметно займався питанням весілля, облаштуванням побуту дочки. Зрозуміло, високий освітній рівень І. Мазепи дозволяв йому давати уроки нащадкам правителя Гетьманщини з багатьох тем, дисциплін, зокрема риторики, філософії, артилерії, мов. Чи було це справді так, документальних підтвержень цьому не маємо. Ми підтримуємо думку Т. Таїрової-Яковлевої, що питанням освіти гетьманських синів, які до 1682 р. поперемінно жили у Москві як заручники, займалися спеціальні педагоги[1200], зокрема Д. Бантиш-Каменський назвав їх — учитель Павло Яслиновський та наставники ігумен Батуринського Крупицького монастиря Ісаія[1201], ієромонах Герасим[1202].

Усе ж джерела підтверджують, що гетьман І. Самойлович свою «ближню людину», як називають Мазепу у дипломатичній кореспонденції, посвятив у родинні проблеми і доручав йому бути, так би мовити, наглядачем-«нянею» для нащадків.

Відомо, що гетьманський син Григорій через свою амбітність, грубість, нетерпимість, зверхність у 1683 р.[1203] конфліктував з батьком, погрожуючи «жеби его проклятое панство сторотилося»[1204]. Батуринський керманич у гніві навіть проклинав його, погрожував убити[1205]. Проте пізніше батько і син замирилися. І. Самойлович посилав неврівноваженого Григорія з Мазепою у Москву, щоб він

Кремль зі сходу. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

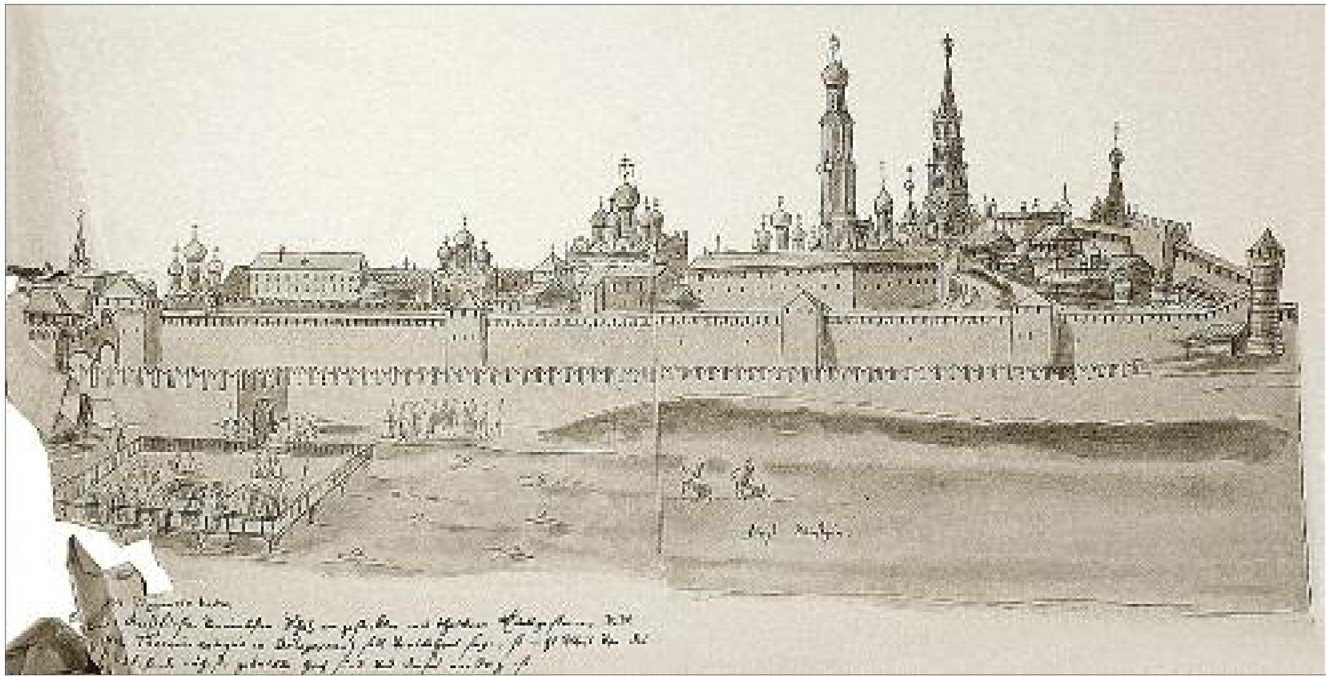

Кремль. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

набирався досвіду у генерального осавула, як вести перемовини з російськими урядовцями. Важко сказати, чи пішло це йому на користь. Донощик, племінник гетьмана Михайло Гадяцький принаймні зафіксував його радикальні висловлювання: «Править и держать московского государства некому и строения ни от кого нет, самая де крепость ныне во всей Руси его, Гришкин, отец»[1206]. Схоже, знаючи про антимосковські висловлювання гетьманича, І. Мазепа під час візиту у червні 1684 р. стольника Семена Алмазова[1207] в Гетьманщину, писав-попереджав з Глухова[1208] Григорія бути обережним, а той, у свою чергу, відправив своє застереження двоюрідному брату.

Д. Бантиш-Каменський услід за літописцем Григорієм Грабянкою[1209] звинуватив І. Мазепу в смерті чернігівського полковника: «Кров невинного юнака покрила безслав'ям перші дні його владарювання»[1210]. «Переслідуючи Григорія за його мужність, за любов до нього війська, — писав історик, — Мазепа не задовольнився вигнанням небезпечного суперника, накликав на нього підозру в зраді. Катували нещасного... Насамкінець відрубали йому голову»[1211].

Насправді новообраний гетьман не був причетний ні до арешту (наказ про взяття Г. Самойловича під варту був направлений Л. Неплюєву 23 липня[1212], ще до виборів нового керманича), ні до його страти. Усі звинувачення на молодого чернігівського полковника базувалися на зізнаннях у Севську його двоюрідного брата Михайла Гадяцького, який, затаївши образу на гетьмана за певні обмеження, складав досьє з крамольних матеріалів на своїх кривдників. Їх він і віддав слідству. Із Севська 17 жовтня 1687 р. окольничий Л. Неплюєв відіслав розшукову справу у посольський приказ В. Голіцину[1213]. А вже 24 жовтня царі оперативно учинили приговор щодо Г. Самойловича — «казнить смертью»[1214]. І. Мазепу повідомили лише про виконання волі царів. Він навіть не міг якимось чином запобігти цьому справді жорстокому присуду. Як правило, гетьман просив царів щодо донощиків, кривдників пом'якшення вироку. Але у цьому разі заарештований утримувався у Севську, за межами Гетьманщини. Напевне, В. Голіцин, з подачі якого прийнятий відповідний суворий присуд, вирішив у такий спосіб настрахати гетьманську старшину, аби вона остерігалася навіть з близькими говорити щось проти царів.

І. Мазепа у 1688–1691 рр. пресингував винуватця загибелі Григорія М. Гадяцького, не давав йому нормально жити в Гетьманщині, виживав, звинувачував у підкиданні у Москву доносів.

Напевне, мав складний характер і старший син Семен, якому в 1680 р. виповнилося правдоподібно 20 років[1215]. Ще у 1679 р. гетьман доручив йому керувати великим з'єднанням у складі Ніжинського, Київського, Переяславського, Прилуцького, сердюцьких та компанійських полків[1216] «для чинения промыслу одностайною силою над неприятельми»[1217] на Канівщині та Корсунщині. При цьому гетьманич наказував полковникам лубенському Максиму Ілляшенку та компанійському Іллі Новицькому «абысте с полками своими поспешили к Домонтову»[1218]. Відігнавши татар, з якими прийшли турецько-кримські гетьмани Ю. Хмельницький, П. Яненко, «Семен Гетьманович Корсун, Мошни, Драбовку, Черкаси и Жаботин со всеми людми на свою страну Дніпра переправил»[1219]. У січні-лютому 1680 р. син гетьмана, будучи у Гадячі з Ніжинським полком, надавав розпорядження компанійському полковнику Іллі Новицькому вже як наказний гетьман[1220]. Відкликавши сина у Батурин, І. Самойлович одружує його на дочці Федора Сулими й за тим, влітку 1681 р[1221]., призначає стародубським полковником. Напевне, така стрімка кар'єра позначилася на його поведінці.

Польський посланець Станіслав Бентковський, який прибув у російську столицю 21 лютого 1683 р.[1222], у листі від 19 березня 1683 р. до короля Яна III Собеського, сповіщаючи про перебування генерального осавула І. Мазепи у Москві, зауважив, що старшина гетьманового «сина, визволяючи з закладу, коли він їхав уночі з учти від одного боярина, слуги князя Троякурова кілька разів рубнули в голову і в руку*»[1223]. Відомо, що Яків після трьох з половиною років перебування у Москві 5 грудня 1682 р. повернувся у Батурин[1224]. Це теж не був Григорій, бо під час розслідування 1687 р. він розповідав, що відомості про події в російській столиці 1682–1683 рр. дізнався від братів Якова та Семена. Отже, найправдоподібніше разом з сестрою Параскою та її чоловіком їздив на початку 1683 р. до Москви С. Самойлович. Із цього повідомлення можна зробити припущення, що гетьманич перебрав із частуваннями напоями, гоноровo бешкетував-гарячкував, а отже, й постраждав. При «визволенні» з халепи Семена перепало й Мазепі. Гетьман у листі до В. Голіцина від 18 липня повідомляв саме

Приміщення головної аптеки на Красній площі Москви (розібране у 1874 р.). Фото XIX ст.

Государев аптекарський двір, який з 1676 р. розміщувався на московській Воздвиженці

* У пізнішій публікації Ю. Мицик зробив переклад по-іншому: «В ці дні Івана Мазепу, осавула Війська гетьмана Запорозького Сіверського, котрий приїжджав з подарунками до царів їх мость, привозячи гетьманську дочку з зятем Шереметом, (гетьманського) сина визволив із заложників. Коли він їхав вночі з бенкету від одного боярина, то слуги князя Троєкурова кілька разів рубонули його в голову і в руку, за що вони спокутували, а викуповуючи від шибениці сина дворецького, заплатили 3500 рублів» (Мицик Ю. Фрагменти до біографії І. Мазепи // Сіверянський літопис. 2007. №3. С. 13). Тут, на жаль, складний за змістом текст потлумачено не зовсім вірно як лише «унікальне свідчення про невдалий замах на Мазепу» (с. 12).

«о бою» генерального осавула, дякував за належне покарання винуватців[1225]. Оскільки у цьому посланні нічого не йдеться про сина, то припускаємо, що стародубський полковник не хотів, аби батько знав про його головну роль в інциденті, тяжке поранення, що позначилося пізніше на його здоров'ї. З повідомлення І. Самойловича до С. Неплюєва дізнаємося, що весною у Семена «на голове объявился колтун»[1226]. Тобто це є свідченням того, що глибока рана довго не заживала, сочилася, вкривалася кіркою. Невдовзі С. Самойлович помер — 7 червня 1685 р.[1227]

Неприємні дні тоді пережив генеральний осавул, оскільки його недоброзичливці запустили поголосок про те, що це він причетний до отруєння стародубського полковника.

У 1691 р. дяк Посольського приказу Борис Михайлов приїхав у Батурин, аби розслідувати донос на гетьмана[1228]. І. Мазепа у цьому зв'язку висловив своє припущення, хто його написав: «Подозреваю я Михайлу Гадяцкого, который недавно еще обнаружил ко мне неприязнь, старался навести на меня гнев царский и домагался сам быть гетьманом, и при бывшем гетмане пасквиль на меня подкинул, будто я отравил гетманского сына Семена и дочь его, боярыню Шереметеву, а на самого гетмана напустил болезнь глазную, да, и в Москве живучи, писал на меня пасквили»[1229]. Ці підозри виникли не на порожньому місці, адже І. Мазепа у 1679[1230], 1681[1231] та інші роки їздив у Москву в Аптекарський приказ, аби дістати ліки для хворих очей гетьмана, вирішити питання про його лікування лікарем-фахівцем. Наближений І. Самойловича був добре посвячений у проблеми здоров'я свого патрона, який вже у жовтні 1686 р. добряче занедужав. У лютому 1686 р. генеральний осавул придбав у Москві великий перелік лікарських трав і речовин: «Роспись сколко чего продано за денги из Верхней Аптеки пану Мазепе 194 году февраля в 24 день

Гулам. мастики — фунт;
Стирацие калам. — фунт 6 золотников;
Корицы доброй — фунт;
Цвета мушкатнаго — 32 золотника;
Орехов мушкатных — тож;
Гвоздики — пол фунта;
Кобебы, кардамону — по фунту и 48 золотников;
Цвета мушкатного, орехов мушкатных — по пол фунту;
Корицы — пол фунта;
Галгану и перцу долгова — пол фунту;
Бобков масличных — три фунта;
Цвета лавендулова — фунт и 48 золотников;
Трав салвей — пол 3 фунта;
Мазрану — пол фунта;
Исиону — фунт;
Размарину — 2 фунта;
Калам. аром. — фунт;
Перетрупу — пол фунта;
Семени еруце — фунт;
Коры померанцовой — 4 фунта;
Сахару мелнаго — 4 ж фунта;
Спирту мозжевеловаго — пол 2 фунта;
Всего по сей росписи денег взято 29 рублев три алтына 2 деньги.

Да по латинской росписи ево руки за лекарство взято денег 21 рубль. Обоево 50 рублев 3 алтына 2 деньги»[1232]. Гетьману також надавалися розширені інструкції із застосування ліків[1233]. Активна участь І. Мазепи у забезпеченні медичними препаратами родини Самойловичів певною мірою клала

й на нього відповідальність за результати лікування. Однак він не міг маніпулювати медичними засобами, впливати на дозування їх прийняття, оскільки цим займалися фахівці. Певно, і вони у тодішніх реаліях не могли істотно поліпшити стан здоров'я як гетьмана, так і його рідних.

Відомо, що І. Самойлович посилав полковника Михайла Васильовича та генерального бунчужного Костянтина Голуба розслідувати обставини смерті його сина[1234]. П. Гордон 30 серпня 1685 р. довідався, що «шляхом суворого дізнання вони знаходять винуватими багатьох, котрі його зурочили»[1235]. Важливий тогочасний свідок не зробив жодного натяку про якусь причетність генерального осавула: якби вона справді була, то І. Самойлович знайшов би спосіб з ним розправитися як з опозиціонером.

Цар Петро Олексійович під час стрілецького бунту в московському Кремлі 15 травня 1682 р. 1839. Художник Октавія Россиньон. Державний історичний музей, Москва

І. Мазепа взяв діяльну участь у справі одруження дочки Параски І. Самойловича, який спочатку вирішив віддати її заміж за князя Четвертинського. Проте поїздка гетьманського довіреного восени (прибув у російську столицю 30 жовтня, поїхав після 11 листопада) 1681 р. спитати дозволу царів на це не принесла позитивного результату[1236]. Москва відмовила, оскільки князь був підданим Польщі. Тоді гетьман послав у березні 1682 р. знову Мазепу оголосити його нове прохання: новим нареченим для своєї Параски він хотів бачити сина впливового російського урядовця Василя Голіцина[1237]. Така шлюбна партія взагалі була б виграшною для гетьманської родини, оскільки у такий спосіб вона б зміцнила своє становище в Україні, Московії. Однак і цьому бажанню не судилося збутися, бо Голіцини відмовили — мовляв, їх нащадок заручився вже з іншою особою. Д. Бантиш-Каменський у цьому зв'язку зауважив, що «хитрий Мазепа перешкодив здійснитися цьому шлюбу для власних задумів»[1238]. Проте К. Кочегаров у своїй монографії спростував ці нічим не підтверджені голослівні звинувачення, які основувалися в основному на тому, що гетьман був невдоволений непроворністю свого посланця у вирішенні цієї проблеми[1239]. Та від активних зусиль батуринського довіреного у цьому випадку мало що залежало. Окрім того, що Голіцини вже мали наречену для сина, провели у цьому плані певні церемонії, В. Голіцин таїв образу на самовпевненого І. Самойловича з часу першого Чигиринського походу, коли гетьман у конфлікті між московськими командуючими не став на його бік[1240].

І. Мазепа, будучи з різних питань у Малоросійському приказі у березні 1682 р., приїхав з Москви у Батурин 14 квітня з царськими посланцями Олександром Карандеєвим та Омеляном Шестаковим, які оголосили гетьману на вибір кількох сановитих женихів[1241]. Обговорення кандидатур проходило більше тижня. Зрештою вибір випав на Федора Петровича Шереметєва.

Юні царі Іоан та Петро І. 1680-ті роки. Невідомий гравер

Після смерті царя Федора, бунту стрільців, оголошення правління малолітніх царів Івана та Петра Олексійовичів[1242] І. Мазепа був уповноважений у травні донести думку свого патрона про зміну жениха, зокрема «выдачи гетманской дочери Прасковьи за князя Алексея Васильевича Голицына»[1243]. Про це ж значний військовий товариш переговорив у червні в Батурині із піддячим Малоросійського приказу Іваном Тороповим, аби той передав В. Голіцину «еще подумать над предложением гетмана»[1244]. Гетьманський довірник на сумніви дипломата виклав аргументацію свого патрона: мовляв, якщо буде царська воля, то попереднє сватовство Голіциних «оставит будет возможно», бо відповідний шлюб — справа політична[1245]. Така настирливість зверхника Гетьманщини була пов'язана з тим, що у травні 1682 р. В. Голіцина призначили «царственныя болшия печати и государственных великих посольських дел оберегателем»[1246], тобто фактично він обійняв найвищу урядову посаду. І. Самойлович з усіх сил намагався поріднитися з таким впливовим боярином, бо такий вигідний шлюб вивищив би і його на кілька позицій у козацькому, старшинському середовищі, позбавивши опонетів, зловмисників бажання писати антигетьманські чолобитні у Москву, влаштовувати заколоти. Проте думку малолітніх царів формував начальник Посольського приказу, який, отримуючи звідусіль усіляки донесення, реляції, кореспонденції, реагував на них від їхнього імені так, як йому хотілося, навряд чи й ставлячи до відома далеких від політики государів. Бажанню гетьмана отримати золоту карту не судилося збутися. Напевне, В. Голіцин не хотів обтяжувати себе таким ненадійним родичанням, бо, знаючи нав'язливу активність зверхника Гетьманщини з різних питань політичного життя автономії, взаємовідносин із Польщею, Туреччиною, прогнозував диктат Батурина, кореляцію настанов Москви на власну користь. Йому ж потрібен був слухняний виконавець, а не завзятий та спритний діяч-свояк зі своїм поглядом на будь-яке рішення московського уряду.

Попри ці інтриги, наміри, спроби, у листопаді 1682 р.[1247] у Батурині гучно відсвяткували весілля Параски та Федора Шереметєвих, яких старшина обдарувала коштовностями та іншими цінностями. Багато подарунків перепало молодятам під час урочистої церемонії та пізніше і від родини генерального осавула: «Пан Иван Мазепа, ясаул войсковый енералный, подчас акту веселного покойной боярыни ей милости перстенок даровал в тридцать рублев, а будучи на Москве, сто рублев грошей и материи две злотоглавные белую и кармазиновую, купленные за сто рублев, а кгды боярин его милость на воеводство в Киев простовал, ей же боярыни ей милости в Батурине оферовал рострухан (великий келих. — *Авт.*), знову боярыни ей милости доровал два шнуры перел уриянских в зерне осьмдесят два, цена сто золотых, сама пани ясаулова подчас веселья в Батурине даровала три дукаты, каждый з них важить по два червоных золотых, надто доровал коней двое белых до цукту цена сорок рублев, на Москве будучи, турецкого коня купленого от себе за сто рублев боярину его милости даровал, знову як ехал на воеводство до Киева боярин его милость, даровал коня белого с накрывом червоным турецким, котрому цена дватцать четыре рубли, того ж часу саблю в рублей тритцать, налучье в шесть рублев и ковш серебреный в фунтов два»[1248].

Як показує «Реестр дарунков от панов полковников под час акту веселного боярину его милости Федору Петровичю Шереметеву и покойной боярыне ее милости Парасковии Ивановне оферованых», складений за вказівкою І. Самойловича після смерті дочки, найбільший внесок у благополуччя новоспеченої родини зробив гетьманський довірник. І. Мазепа у такий спосіб немов подякував своєму керманичу за високу посаду. У цьому «Реєстрі» справді зазначалося, що дарувальники «ковждый себе на ласку гетманскую зароблял, а не о якую иншую побочную стараючис ласку»[1249].

У лютому 1683 р. генеральний осавул у справі молодих приїхав у Москву з подарунками для матері царя Петра, вдови царя Федора, забезпечував зустріч дочки Самойловича з царями, членами царської родини, привіз гроші 4997 єфимків для купівлі у столиці двора[1250].

Коли у 1685 р. Параска занедужала, увечері 12 березня у Київ, як писав у своєму щоденнику Патрік Гордон, «прибув Мазепа, присланий гетьманом після вістки про хворобу його дочки»[1251]. Хоча їй полегшало, генеральний осавул залишався у місті. Він 14 березня вечеряв разом з Ф. Шереметєвим та П. Гордоном[1252]. Пирування-переїдання сумно закінчилося для боярина-воєводи, зятя гетьмана. Він 16 березня тяжко захворів, а 18 березня від чутки, що чоловік помирає, Параска «упала на підлогу і лежала якийсь час, втративши свідомість»[1253]. Потім подібні припадки повторилися, «вона втратила зір та розум»[1254]. Протягом наступних днів жінка не приходила до тями, її тіпало від судом, вона стогнала і в таких стражданнях померла 20 березня[1255].

Києво-Печерський монастир. 1677. Гравер Афанасій К.

Її відспівували у Михайлівському монастирі. Мазепа подякував архієреям за належне вшанування дочки гетьмана[1256]. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Варлаам Ясинський, надіславши у Батурин співчуття гетьману, повідомив йому про поховання померлої в обителі[1257].

Після її похорону 29 березня вже наступного дня генеральний осавул приступив до виконання неприємної місії, покладеної на нього І. Самойловичем.

«Мазепа і брат гетьманської дружини з'явилися з дорученням від гетмана до боярина, — занотував П. Гордон, — щоб він передав дитя, онука [гетмана], на виховання в Батурин, а також все добро, що [гетман] пожалував зі своєю дочкою»[1258]. 31 березня генеральні осавул та бунчужний, київський полковник, війт і бурмистри переписали майно померлої: 2 пуди і 9 фунтів срібла, одяг загальною вартістю 1600 рублів, перли, обручки та коштовності ціною близько 1000 рублів[1259].

Київський воєвода усе ж відмовлявся передавати сина, майно та цінності без царського рішення. У цьому зв'язку до цієї незвичної справи-спору були залучені московські високопосадовці, царі. У Батурин 20 травня приїхав стольник Семен Неплюєв з царським указом «о взятии и об отдаче приданаго»[1260]. З ним на постоялому дворі мали розмову І. Мазепа зі старшим канцеляристом В. Кочубеєм.

Вони дещо лукавили, коментуючи діюче на той час законодавство, трактуючи його довільно на користь гетьмана: «А правы-де всех государств и полския голосят так, после умершего мужеска полу вотчины, денги, серебро — братьям родным, а женска полу приданое и всякие женские околичные уборы и платья отдаютца сестрам»[1261]. У Литовському статуті 1588 р. насправді посаг померлої повертався «в той дім, з якого вийшла»[1262], якщо її неповнолітні діти померли. Далі у 2 артикулі 5 розділу істотне уточнення з цього приводу: «А де б жона раніше мужа свого, не відписавши мужу і нікому іншому такого маєтку, і дітей після себе не зоставивши, з цього світу пішла, тоді той маєток має прийти в той дім, з якого вона вийшла. А якби дітей після себе зоставила, тоді той маєток на дітей її спадає»[1263]. Гетьман І. Самойлович чи то від горя, чи від скнарості у своїх майнових, фінансових домаганнях до зятя (він бажав повернути й куплений у Москві дім, надані подружжю села у Московії) проявив себе вороже до батька його онука. Можливо, він з дружиною поза очі звинувачували боярина у причині смерті їхньої дитини, а тому й хотіли стати опікунами народженого у середині липня 1684 р. Василя Шереметєва[1264], дбаючи наперед про його статки, майно. Усе ж ці настирливі претензії із залученням до розв'язання цієї неординарної для Москви проблеми російських урядовців залишили поганий осад у думках про володаря булави у вищих колах. Гетьман у липні того 1685 р. послав Олексія Туранського до Москви, аби особисто В. Голіцин та думний дяк О. Украінцев сприяли появі царського указу про ревізію цілісності купленого Ф. Шереметєвим у Москві дому та села Новосілки за гетьманські гроші[1265]. Впливові Шереметєви, обурені діями свата, теж звернулися до царів із чолобитною, щоб усі прохання гетьмана у зв'язку зі смертю невістки не були задоволені[1266]. Государі частково пішли їм назустріч — онука Василя дозволили залишити при батькові[1267].

Виконуючи волю Москви, С. Неплюєв разом з уповноваженими від гетьмана — І. Мазепою та К. Голубом приїхали у Київ «к воеводе Федору Шереметеву для отобрания у него по гетманскому челобитью клейнот и всяких пожитков»[1268].

5 червня генеральний осавул з генеральним бунчужним приймали від воєводи Ф. Шереметєва коштовності та гроші. «Боярин віддав увесь посуд, вагою 100 фунтів, перли, коштовності і 19 обручок вартістю 760 рублів, — писав П. Гордон, — одяг з хутрами ціною 1000 рублів; білизну та інші домашні речі, що він чи вона отримали від гетьмана. Але подарунків, піднесених їм полковниками та іншими (що також мались в реєстрі та були затребувані), він не уступив, — це було б нерозумно. Гроші, що досягали 5214 рублів, за його словами, витрачені»[1269]. Перелік описаного та вилученого складав за сотню позицій[1270]. І. Мазепа з К. Голубом внесли у реєстр дев'ять турецьких килимів, десять середньої величини килимів, півтора згортка московського полотна, більше десяти з позолотою ковдр, простирадл, вісім шуб, 21 сорочку, шість пудів олова тощо[1271]. Після зміщення І. Самойловича з посади Ф. Шереметєв у своїй чолобитній писав, що «да не токмо что он бывший гетман Ив. Самойлов дал за дочерьею своею, тѣ его присыльные люди то все взяли, и его многое платье, и всякой рухляди и домашняго заводу, и сосудов серебряных и мѣдных и оловянных взяли много; а он в то число, как они были присыльные люди брали жены его приданые животы, лежал при смерти, без памяти»[1272]. Згідно з царським указом від 15 жовтня 1687 р. гетьман І. Мазепа, воєвода С. Неплюєв та дяк М. Жаденов мали повернути усі раніше відібрані цінності боярину згідно з розписом[1273].

Розділ 15
ВИБОРИ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА У 1685 р.

Київська митрополія Константинопольського патріархату у часи правління І. Самойловича довгий час не мала свого митрополита. На це впливало кілька обставин: насамперед боротьба Московії, Польщі, Кримського ханства й Туреччини за патронат над Україною, змагання вітчизняних еліт за булаву, розшматування краю між різними силами впливу[1274] тощо. Через це вирішення церковної проблеми відкладалися на стабільніші часи. Разом з тим відсутність митрополита, який би керував церковним життям українців, давала про себе знати.

Оскільки більшість вітчизняних церковників вбачала у Московському патріархаті свого союзника, захисника православ'я, то й охоче йшла на контакти з його очільниками. У Москву практично щороку направлялися ченці, ігумени з різного приводу[1275], але не без користі для своїх духовних закладів: назад вони поверталися щедро обдарованими[1276]. Бідний Константинопольський патріархат, резиденція якого перебувала у Стамбулі, через іншу віру турецької влади, постійне конфронтаційне напруження в українському прикордонні («непрестанные между царствиями земными брани»[1277]), бойові зіткнення, «дальнее разстояние пути»[1278] фактично не мав надійного зв'язку з Київською митрополією.

Московія, встановивши протекторат над Лівобережною Україною, ще з моменту проведення Переяславської ради 1659 р. намагалася підпорядкувати українську церкву [«А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малые России, быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белыя России»[1279]]. Робилося це найчастіше у грубій формі. Так, царський воєвода князь Олексій Трубецький у жовтні 1659 р. самочинно надав звання місцеблюстителя Київської кафедри чернігівському єпископу Лазарю Барановичу[1280]. Московський патріархат, усупереч канонам, висвятив у єпископи[1281] і рукоположив місцеблюстителем Київської митрополії лояльного до Москви ніжинського протопопа Максима Филимоновича (4 травня 1661 р.[1282]), тоді ж призначив Симеона Адамовича ніжинським протопопом[1283]. Зрозуміло, що таке нав'язування духовних осіб без урахування думки місцевих церковних ієрархів, влади автономії лише загострювало проблеми Київської митрополії.

Гетьман І. Самойлович під час свого правління намагався врешті вирішити це злободенне для Гетьманщини питання.

Джерела фіксують його активні зусилля у цьому плані, починаючи з 1682 р. Зауважимо, що саме тоді, 28 січня 1682 р.[1284], царський посланець у Стамбул дяк Прокофій Возніцин отримав таємне доручення розвідати, щоб «в Малоросии о том не ведал нихто», у патріарха Якова, «для чего Киевская митрополия колико лет пастыря не имеет», «и спрашивать ево о том пространными розговоры, а доведыватца того всякими меры как мочно: поволит ли он, патриарх, Киевской митрополии со всеми духовными быть под благословением святейших патриархов Московских и всеа Русии»[1285].

Реалізацію задумів щодо обрання митрополита гетьман І. Самойлович поклав на свого довіреного І. Мазепу. Саме тому ця сторінка біографії майбутнього керманича України потребує більшої уваги та вивчення.

І. Мазепа певною мірою був у Батурині й експертом з релігійних питань. Так, у листі до Л. Барановича гетьман писав про нього: «Есть при мне персоны, которые бывали в советех при бывшем гетмане Дорошенке и при покойнике митрополите Киевском отце Иосифе Тукалском, где они подлинно о том уведали, что покойника отца Денисия Балабана, митрополита Киевского, сакос при иных многих вещах и рухлядях достался в руки отцу Антонию Виницкому, который он, сакос для чести митрополии Киевской надевая на себя, приказал имя отца Балабана с него выскресть, а на том месте свое написать. И по тому знатно, что он, святейший Констянтинополский патриарх, от престола своего сакоса своего ему, Антонию Винницкому, не давал»[1286]. Як відомо, І. Мазепа у 1663 р. був разом з королем у Білій Церкві. Якраз тоді у Корсуні 9–19 листопада відбулися вибори київського митрополита[1287]. На них дві конкуруючі партії обрали митрополитами Йосипа Нелюбовича-Тукальського та Антонія Винницького, яких Ян Казимир обох затвердив[1288] і таким чином заклав конфлікт, суперечність між православними спільнотами. Усе ж 6 березня 1668 р. константинопольський патріарх Мефодій дав благословенну грамоту на Київську митрополію Й. Тукальському[1289]. Резиденція митрополита була у Чигирині[1290], де у той час працював ротмістром, генеральним писарем І. Мазепа. У правобережну гетьманську столицю у 1670–1674 рр. також навідувався, приїздив на переговори від короля львівський єпископ Йосиф Шумлянський[1291], який конфронтував з А. Винницьким[1292], запекло протистояв йому в боротьбі за вплив майже на 1968 церковних громад і монастирів[1293] Львівської єпархії та отримання від них доходів. Отож правобережний старшина, ставши довіреним І. Самойловича, загалом орієнтувався у реаліях боротьби між духовними ієрархами за лідерство у Київській митрополії.

Єпископ Йосиф Шумлянский. XVIII ст. Невідомий художник

У березні 1682 р. І. Мазепа прибув до Москви зі статтями до Федора Олексійовича про різні справи. Як відзначалося у протоколі слухань уповноваженого Батурина, значного військового товариша, він мав детальніше розтлумачити суть нових ініціатив і прохань. «А о иных статьях говорить пространно с Ываном Мазепою для того, — уточнювали в Посольському приказі, — что в тех статьях написано коротко, а в ыных статьях написано, что пространнее о тех и о иных делех словесно он, Мазепа, объявит»[1294].

Посланець Батурина виклав таким чином позицію свого зверхника: «Многие годы Киевская митрополия вдовствует и пастыря не имеет, и о том, де, как духовныя, так и посполитый народ скорбят. А нынешняго, де, лета хочет гетман по обещанию ехать в Киево-Печерской монастырь и говорить о том духовным, как бы учинить митрополию в Киеве за благословением святейшаго Московского патриарха, и что б великий государь, его царское величество, указал о том свой государев указ учинить. И буде наперед сего, при обрании гетманскома или в пересылках что было, о том бы выписать, и к нему, гетману, в государеве указе отписать, чтоб он ведал, как з духовными киевскими в том поступать»[1295].

У квітні 1682 р. І. Мазепа повернувся у Батурин із стольником Олександром Карандєєвим із відповідями на гетьманські статті[1296]. Останній «гетману говорил о Киевской митрополии против постановленных Переяславских статей, какова ему дана выписка ис приказу Малыя Росии»[1297]. І. Самойлович, вислухавши представника Москви, повідомив йому, що «он тот, его царского величества, указ у присланного своего, у Ивана Мазепы, принял и вычел»[1298]. Гетьман поставив до відома государя, що тепер, після схвалення його дій, він з'їздить у Київ і «з духовными знатными особами посоветует, и как митрополита ково имянем оберут, в то время и о постановлении его постановят на мере»[1299].

Усе ж несподівана смерть царя Федора Олексійовича 27 квітня 1682 р.[1300], бунти стрільців у Москві (15–17 травня) та регіонах[1301], приведення полків, старшини до присяги спочатку Петру І[1302], потім двом царям[1303], залагодження проблем зі шлюбом гетьманової дочки Параски відклало вирішення цієї проблеми на невизначений час.

У вересні 1683 р. московський патріарх Іоаким, отримавши від І. Самойловича листа про поновлення намірів обрати митрополита, надіслав у Батурин грамоту із підтримкою цього задуму, оскільки «правила же святых отец не повелевают вдовствовати архиерейским престолом многое время»[1304]. У той же час найвищий церковний ієрарх Московії явно не хотів бачити на цій посаді чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На його погляд, він «леты многии жития сего течет и к старости уже подобно и немощию объяся… и ради тоя его немощи… сын не возмогает [яко нам возвестиша] по святым правилом и по чину Восточныя церкве архиерейских належащих требований исполняти»[1305]. Закидав патріарх архієпископу і те, що через «немощ» той порушує церковні канони, зокрема «творит на единой литургии многия диаконы, многия иереи, человек по десяти и по пятнадесяти, и сицевое деяние отнюдь от отец святых отвергнуто»[1306].

У 1684 р. у зв'язку з тим, що львівський єпископ Й. Шумлянський почав називатися містоблюстителем Київської митрополії[1307], у листопаді до Батурина на переговори з гетьманом приїхав думний дяк Омелян Українцев, який згідно з царським наказом «учинил предложение, что в Росийском православном царствии по благословению всех святейших вселенских патриархов преосвященные митрополиты и архиепископы постановление и благословение приемлют от святейшаго патриарха Московского и всеа Росии» і щоб гетьман «з духовными и мирскими чинами малоросийского народа подумал, как бы на Киевской престол избран был митрополит, а постановление ему и благословение на тот престол имети от великого господина святейшаго и всеблаженнейшаго Иоакима, патриарха Москвы и всеа Росии»[1308]. І. Самойлович у зв'язку з цим писав у Москву, що в Україні, «хотя то иногда некоторым особам духовным и не полюбится», все ж обіцяв «учинити мое попечение», «духовные чины обнадежу» для реалізації царської пропозиції.

Патріарх Московський і всієї Русі Іоаким. XIX ст. Невідомий художник. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

На переговорах у листопаді 1684 р. між О. Українцевим та правителем Гетьманщини була погоджена кандидатура єпископа Луцького та Острозького Гедеона Святополк-Четвертинського, який ще назвався як «протофрон митрополии Киевской»[1309], на посаду київського митрополита[1310]. Протофрон — це першопрестольний єпископ[1311], який старший за титулом серед подібних[1312]. Зазначимо, що на Провобережній Україні хоч і стихла активна фаза боротьби за гетьманську булаву між командами

різних орієнтацій, все ж між лідерами православних спільнот неофіційне «змагання» за першість тривало. Г. Четвертинський скаржився у грудні 1679 р. Л. Барановичу, що «отец Винницкий, епископ Перемышлский, титлою митрополии, эксархии величается и пишется тем, не имея от святейшего патриарха нашего сакоса»[1313]. Ян III Собеський універсалом від 3 лютого 1676 р. доручив єпископу Й. Шумлянському бути розпорядником адміністрації Київської митрополії й Києво-Печерської архімандрії[1314]. На території, захопленій османами, у серпні 1681 р. була утворена «єпархія під назвою Подолія разом з містом Кам'янець»[1315] з митрополитом «Кам'янця і Подолії… екзархом всієї Малої Росії» Панкратієм[1316].

Думний дяк О. Українцев 12 листопада 1684 р. зустрічався з єпископом Г. Четвертинським, прибулим з Речі Посполитої, у Батуринському Крупицькому монастирі[1317]. Особа православного архієрея, висвяченого митрополитом Діонисієм Балабаном у 1659 р.[1318], була практично невідомою московським урядовцям. Припускаємо, що в орбіту інтересів гетьмана І. Самойловича він потрапив за підказки І. Мазепи. Останній, у свою чергу, мав певні уявлення про луцького єпископа під час зустрічі з ним у 1663 р. у Білій Церкві після виборів митрополита, а головним чином від своєї матері, яка входила з 1666 р. в перелік фундаторів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства[1319]. Ним також був і Г. Четвертинський[1320]. У своєму тестаменті митрополит заповідав «честной старицѣ сродницѣ моей инокинѣ паннѣ Серафиме Армолинской золотых пять сот»[1321]. Якщо його родичка перебувала у Вознесенському монастирі, де була ігуменею мати генерального осавула, то зрозуміло, що вона могла розповісти своїй наставниці про проблеми та болі свояка. Ці деталі якимось чином могли пов'язувати церковного ієрарха з родиною Мазеп. Хоча, можливо, він встановив зв'язок з Батурином якимось іншим чином.

Ряд істориків помилково вважає, що І. Самойлович був «родичем»[1322] єпископа («сват гетьманів»[1323]), ніби він віддав свою дочку за сина Гедеона[1324]. Насправді у 1681 р. володар булави лише прагнув віддати дочку Параску за князя Юрія Четвертинського («сыновцеви моему»[1325], як каже про свого племінника луцький владика у заповіті), але Москва тоді не дала на це згоду[1326]. Ці перемовини про одруження з представником князівської родини з Луцька, можна сказати, лише поклали початок співпраці, взаємостосунків правителя Гетьманщини з родом Четвертинських. Напевне, гетьман, отримавши відмову від російського уряду щодо поріднення із сім'єю впливових князів Волині, все ж не полишив здійснення цього свого задуму. Адже явно прагнув мати онука, у жилах якого текла князівська кров Володимира, Ярослава Мудрого. Генеалогічна легенда початку XVII століття виводила цей рід саме від київських князів[1327]. На це свого часу звернула увагу старшина, яка у доносі зазначала, що гетьман, маючи незнатне походження («сам мелко, как и иные люди, родился»), «не похотел ни за кого отдать нынешней дочери своей, но из за рубежа нарочными способы для того приманил князя Четвертинскаго, в чем разсуждает способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой России владению, и таковым то знатно намерением и печать Юраса Хмельницкаго при себе задержал… на которой погоня, Княжество Малороссийское изображено»[1328]. Зазначимо, що у Батурині за правління І. Самойловича активно займалися збором історичних відомостей про давню Русь, владарювання Рюриковичів. Наприкінці 1684 — на початку 1685 р. В. Кочубей навіть доставив у Москву історичний трактат «Истинные доводы ис кроник Гвагнина о руской земли и о границах ея»[1329]. Таким чином прагнення гетьмана поріднитися з нащадками Рюриковичів вказувало на його амбіційні претензії. Попри перепони у цьому плані, він старався добитися свого. Мабуть, саме тому володар булави прагнув, аби Г. Четвертинський став «своїм» митрополитом. Зазначимо, що вже у 1686 р. гетьман посилав І. Мазепу та Ю. Четвертинського у Москву[1330] для ознайомлення государів та урядовців з нареченим молодшої гетьманової дочки Анастасії.

У щоденнику російського офіцера шотландського походження Патріка Гордона є цікавий запис від 8 жовтня 1684 р. про прибуття Г. Четвертинського у Козелець: «Він робив вигляд, що біжить від свого брата, князя Чарторийського (Четвертинського. — *Авт.*), котрий прагне убити його із-за віри, бо

він — головний пастир руської або грецької віри, а князь — католик. Його добре прийняли і дали знати гетьману, який відписав про це у Москву, а тим часом обіцяв незабаром прислати за ним»[1331]. Польський король у листі від 11 липня 1684 р. просив луцького владику відправити гінця у Батурин, щоб гетьман посилив боротьбу з османами[1332], «советуя ему яко епископ и пастырь, дабы та кожде и он восхотел, естли не пособити, тогда хотя не препинати толико благоговейному всего христианства делу»[1333]. Історик В. Ластовський, проаналізувавши реалії того часу, засумнівався, що Ян III Собеський водночас залякував відправити отця Гедеона в Марієнбурзьку фортецю, якщо він не стане уніатом[1334]. «Напрошується думка, — зазначив дослідник церковної історії, — що єпископ просто використав ситуацію, а, можливо, навіть, сам придумав історію з погрозою, спеціально для того, щоб втекти з неспокійного місця і зайняти престол митрополита, оскільки кафедра пустувала вже досить давно і питання про її зайняття стояло на повістці денній»[1335]. Ми теж вважаємо, що владика, який ніби ні на що не претендував, бажав спокою десь в обителі, насправді приїхав очолити Київську митрополію. На це вказує та обставина, що покривджений прибулець до Батурина прибув не сам, «а при нем иеромонахов два человека, дьякон третей, слуг шесть человек, малых робят трое, возниц трое»[1336]. Тобто він приїхав зі свою обслугою-свитою у складі 15 осіб для виконання владних повноважень, а не для створення проблем від такої кількості переселенців Батуринському Крупицькому монастирю.

Погрози Собеського єпископу теж малоймовірні, оскільки у 1684 р. польський король шукав порозуміння з православними військовиками, залучав їх для походів, вживав заходів для відновлення козацького устрою на Правобережній Україні[1337]. Зрозуміло, що арешт церковного діяча за його віру (а не за якусь іншу причину) негативно б вплинув на реалізацію планів Варшави щодо відновлення-посилення своєї влади у неспокійному регіоні.

Водночас згідно з джерелами станом на 1684 р. Г. Четвертинський був на Правобережній Україні єдиним єпископом, який не став уніатом. Уніатський митрополит Гавриїл Коленда у 1672 р. у звіті в Рим оцінював його єпархію в 5000 парафій[1338] (цифра явно зависока, та вона все ж засвідчує, що ієрарх мав під управлінням досить велику православну спільноту. — *Авт.*). У лютому 1679 р. польський король повідомив нунція Франціска Мартеллі, що «треба приватно постаратися привести їх (Г. Четвертинського та А. Винницького. — *Авт.*) до святої унії так, як це вже і сталося із єпископом Львівським Шумлянським»[1339]. «А якщо б не можна було їх намовити, — далі зазначав Ян Собеський, — то (належить) розглянутися, бо вони вже люди похилого віку, щоб по їх смерті надати ці єпископства таким особам, які могли б навернутися до католицької віри. Доконче вибрати такі особи з-посеред самих православних, які були б дуже схильні до унії і які перед їх обранням склали б католицьке віросповідання. Такі єпископи можуть потім легко привести своїх вірних до єдности. А навпаки, якщо такі особи були б вибрані з-поміж уніятів, яких православні відразу недолюблюють, то не можна сподіватися жодної користи, а тільки — замішання і розрухів»[1340]. Наступним після А. Винницького перемишльським єпископом став його молодий племінник «гусар у королівській гвардії», «королівський кімнатний», якого король «бачить… схильним стати католиком», Іван Винницький[1341]. Уже станом на 11 вересня 1680 р. згідно з листом нунція Мартеллі висвячений у жовтні 1679 р. 25-річний єпископ склав католицьке віросповідання[1342].

Польська влада разом з тим відкладала оголошення унії єпископів Й. Шумлянського та І. Винницького, побоюючись втратити союзників — козаків та Московію[1343]. Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси, предстоятель Руської унійної церкви Кипріян Жоховський у листі до префекта Конгрегації Альтієрі повідомляв, що православним залишився тільки Г. Четвертинський, «але і йому буде важко опиратися»[1344]. Попри пресинг звідусіль, єпископ не бажав переходити в унію. Як згадував він у 1690 р., на сеймі в Гродно його активно «принуждали и покойного Тризну старшого Виленского, но нас Господь Бог от того сохранил», а Й. Шумлянський тоді ж «присягу учинил на унѣю в Перемышским еще на сейме Городенском пред легатом папиным и, затвердив руками своими, писмо отдали ему

в руки; а он папежу своему в Рим отослал»[1345]. Хоча останнє приховувалося і відповідні підтвердження осіли у Ватикані (вони у XIX[1346], здебільшого у XX столітті стали доступними історикам-дослідникам[1347]. — *Авт.*), все ж Г. Четвертинський був добре проінформований[1348] про зміст таємної присяги, деталі проведеної церемонії, «исповідь віри»[1349] архієрея. Очевидно, що агітатори ставили йому в приклад поведінку львівського єпископа. Та й зрештою Й. Шумлянський за дорученням короля у Любліні вів перемовини з луцьким єписопом про перехід в унію: «...Лучше быти униатом, и будеш имѣти милость у королевского величества и честь, как ксензды и унияты; а толко дву вещей от тебя требуем, чтоб еси патриарха Цареградцкого отреклся, а папе Римскому послушание учинил»[1350].

Напевно, напередодні приїзду в Батурин владика Г. Четвертинський отримав таємну пропозицію від гетьмана І. Самойловича, який запропонував йому очолити Київську митрополію. Гетьман визначився щодо його особи, оскільки єпископ жив у реальних умовах загрози православ'ю і для нього Гетьманщина у цьому плані була як ковток свіжого повітря. Київсько-чернігівське ж духовне церковництво поважало Москву як центр патріархату та охоронницю православної віри, проте при цьому воно пручалося підпорядкуванню їй Київської митрополії. Представники Української церкви боялися поменшання своїх прав і привілеїв[1351], вважали краще «перебувати під номінальною владою константинопольського патріарха, чим під фактичним та сильним управлінням московського патріарха»[1352]. Отже, такі кандидатури не могли задовольнити ні государів, ні церковну владу Московії. Для отця Гедеона, якого на Волині нав'язливо примушували переходити в унію, реалії життя православних на Гетьманщині у цьому зв'язку були майже ідеальними. Московський патріарх, царі, українські архієреї Лівобережної України бачилися ним як однодумці. Розбіжності між останніми та царським двором, Московським патріархатом для нього були несуттєвими. Та й, напевне, навряд чи він і знав про них. Тому його особа як кандидата на посаду предстоятеля Київської митрополії могла цілком задовольнити вище російське духовне та урядове керівництво.

У Батурині, після зустрічі з гетьманом, луцький єпископ вже видавав себе як архієрея, якого переслідувала влада Польщі. Така легенда, напевне, більше влаштовувала І. Самойловича для реалізації свого задуму — мати «свого» митрополита, який би не писав би на нього доноси, не втручався у гетьманське правління і не створював нових проблем. Тим паче єпископ у попередні роки справді скаржився на польську владу за її утиски віри[1353], навіть просився на проживання у Києво-Печерський монастир[1354].

Хоча гетьман у багатьох монографіях, студіях представлений як активний впроваджувач ідеї Москви щодо відторгнення Київської митрополії від Константинопольського патріархату[1355] (М. Шкрябляк навіть звинуватив його «за тяжкий злочин проти Української Православної Церкви»[1356]), все ж, на нашу думку, у цій справі слід враховувати одну важливу обставину. На словах він підтримував государів, патріарха з цього приводу, та насправді проявляв пасивність у зібранні собору, зволікав з його проведенням з року в рік. У тих реаліях він не міг заперечити владцям Московії у їхніх намірах, але щораз знаходив причини для ігнорації непривабливої для Київської митрополії зміни.

Російський історик В. Ченцова навела переконливі докази на рахунок того, що гетьман, отримавши восени 1676 р[1357]. дозвільну грамоту від константинопольського патріарха Парфенія про можливість висвячення у Москві митрополитом Інокентія Гізеля[1358], приховував її майже 10 років[1359].

«Написана влітку 1676 року грамота повинна була потрапити до Батурина не пізніше осені того ж року, — зазначає вона. — Її було доставлено в той же час, коли Самойловичу довелося видати московській владі османського васала, правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який здався у полон. Тоді ж спалахнув конфлікт з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем, нібито покликаного підготувати обрання Дорошенка на гетьманське місце замість Самойловича. Гетьман був по-справжньому стурбований всіма цими інтригами, бо ж в Москві справді могли легко замінити його на Дорошенка (який, здавши атрибути влади, був дуже добре прийнятий в російській столиці). Не викликав довір'я

і претендент на митрополію Інокентій Гізель, який належав до „промосковського" духовенства Київської єпархії: не випадково, що Самойлович почав контролювати листування архімандрита. Зрозуміло, що в таких умовах „лівобережне" духівництво з його „протопопами Адамовичами" і пов'язаними з Москвою „Гізелями" гетьмана не влаштовували. Мабуть, саме тому грамота Парфенія опинилася під сукном, з'явившись знову тільки тоді, коли Самойлович усвідомив, що обрання митрополита на Київську кафедру вже не терпить затримок, і він готовий навіть на поставлення майбутнього ієрарха у Москві»[1360].

У червні 1685 р. у справі проведення собору в Батурин приїхав окольничий та воєвода Леонтій Неплюєв. Він взяв участь 18 червня у похоронній церемонії, проведеній у Макошинському монастирі[1361]. Панахида відбулася «у гроба умершаго»[1362] напередодні гетьманича, стародубського полковника Семена Самойловича. Л. Неплюєв після траурних заходів ознайомив гетьмана із царськими статтями щодо виборів митрополита. Государі ламали плани І. Самойловича щодо кандидатури Г. Четвертинського: вони хотіли обрання «в скором времяни ис тамошних природных обывателей, а не ис приезжих»[1363]. Напевне, у Москві взяли до уваги слова старшого канцеляриста В. Кочубея, який у січні 1685 р. привозив у Посольський приказ міркування гетьмана щодо виборів київського митрополита, про неміч архієрея, який у Батуринському Крупицькому монастирі «зело был болен и немного и не умер»[1364]. Хоча й не варто відкидати спробу головного урядовця Московії В. Голіцина у такий спосіб послабити гетьманські позиції з приводу обрання «свого» митрополита. У статтях государів щодо виборів останнього обґрунтовувалася належність Київської митрополії до Московського патріархату, а тому обраному митрополиту слід «приимати благословение и по правилам святых апостол и святых отец у него, святейшего патриарха (Иоакима. — *Авт.*), и по нем будучим у святейших Московских патриархов, яко у крайних Божиих архиереов быти в послушании и в повелении непрекословно»[1365]. Перед обранням архієрея старшина, церковнослужителі повинні були підписати документ-зобов'язання про те, що їхній висуванець буде «под послушанием и благословением святейшего Иоакима, патриарха Московского и всеа Росии, а х Констянтинополскому патриарху никакова причитания не иметь»[1366].

Царі обіцяли послати константинопольському патріарху грамоту з цього приводу, щоб він «причитания не имел»[1367]. Отже, план Москви щодо підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху був доволі простий, розрахований на цілковите розуміння у Києві та Батурині.

У Сосниці 19 червня 1685 р. І. Самойлович «взяв у околничого о той митрополии статьи, отдал Ивану Мазепе»[1368], доручивши йому, судді Михайлу Вуяхевичу, чотирьом полковникам їхати на церковний собор у Київ. При цьому гетьман зі стольником надали настанови генеральним старшинам «прежде обрания и при обрании всему собору им, старшинам, по их государеву указу подписатися руками и приложит свои печати всем на том, чтоб по их, великих государей, и сестры их, великой государыни царевны, указу, и ради самых давных причин тому новообраному архиерею быти у святейшаго и всеблажейннейшаго Иоакима патриарха московского и всея Росии и по нем у святейших московских патриархов в послушании и под их архиерейским благословением во веки неотступно и что он, гетман, их государевым указом им, Михаилу и Ивану при нем окольничем и воеводе о Киевской митрополии наказывал, то б было так, а не инако»[1369].

Після похорону 27 червня С. Самойловича у Києво-Печерському монастирі поблизу сестри, як згадував П. Гордон, «4 полковники з генерал-ад'ютантом (І. Мазепа. — *Авт.*) затрималися, щоб бути радниками... при обранні митрополита київського»[1370].

Гетьман І. Самойлович та місцеблюститель Київської митрополії Л. Баранович скликали собор на 29 липня 1685 р.[1371] Проте вже напередодні цієї дати виявилося, що найвище церковне зібрання буде важко зібрати. Ще 15 червня Л. Баранович закликав усіх їхати на собор, а вже 26 червня І. Самойлович ставив до відома Л. Неплюєва, що «первосвященный отец архиепископ как сам поехати на оное отговорился, так и архимандритов Черниговского, Елецкого и Новгородцкого [себя и их болными сделав] отговорил»[1372]. У Чернігові з Л. Барановичем зустрічався з цього приводу І. Мазепа.

Архієпископ так пояснив йому зміну своєї позиції щодо виборів: «...Хотя, де, я воли великих государей о избрании митрополита несмь противен, однако ж удивляюся тому, что указной великих государей о том грамоты ко мне и ко всему чину духовному нет»[1373]. Насправді, на нашу думку, така різка зміна позиції чернігівського архієпископа була пов'язана з тим, що він дізнався про царське рішення підпорядкувати Київську митрополію Московського патріархату в неканонічний спосіб. Ще раніше він виступав за тісні зв'язки з Московським царством, однак без присутності російських воєвод (у донесенні в російську столицю фігурували такі слова: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была»[1374]), зі збереженням «традиційного підпорядкування Київської кафедри Константинопольському патріархату»[1375].

Портрет Інокентія Монастирського. XVII ст. Розпис південного нефа Кирилівської церкви у Києві

Думаємо, що І. Мазепа поставив до відома Л. Барановича, що царі не хочуть, аби митрополитом став Г. Четвертинський. Отже, це б мало заохотити чернігівського архієпископа поборотися за найвищу духовну посаду, тим паче він тривалий час був блюстителем Київської митрополії. Однак архієрей, ознайомившись із царськими статтями щодо виборів митрополита, явно хотів зірвати проведення собору. Його опір владному Батурину виглядає ніби нелогічним. Адже за такий явний протест І. Самойлович міг добряче нашкодити архієпископу та підлеглим його ігуменам, конфіскувавши чи відібравши у них належні їхнім духовним закладам маєтності, ставши на бік численних позивачів. Та Л. Баранович діяв так не через хворобу, якою прикривався. Він як місцеблюститель Київської митрополії, ознайомившись із документами, привезеними І. Мазепою, зрозумів, що уся відповідальність за проведення собору ляже передусім на нього. Виконання ним наказу Москви підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату в неканонічний спосіб означало автоматично отримання анафеми від константинопольського патріарха. І. Самойлович це доволі добре розумів. Згадана проблема його теж добряче хвилювала. Попередник на гетьманській посаді Д. Ігнатович (Многогрішний) був анафемований у Константинополі[1376]. Саме з тієї причини І. Самойлович не їхав на собор, а доручив займатися його проведенням генеральному осавулу. Гетьман не хотів брати на себе відповідальності за неканонічне відторгнення митрополії. Отримавши 10 червня 1685 р. московські статті щодо виборів митрополита, коментуючи їх, він просив государів, «абы на мене, гетмана, и на дом мой, также и на тых особ, которыи пречечоную елекцию отправовати будут от святейшого Костантинополского патриархи не навелося наблагословение»[1377]. «А то для того сей пункт докладаю, — далі зазначав правитель Гетьманщини, — же ведомо мне, что греческие духовныи власти за малою виною до подания неблагословениа бывают склонны, а я, будучи человек дочасный, обавлятися того мушу, жебы теды як я, так и тыи особы, что елекцию отправовати будут, и тот особа, что митрополитом обран будет, от такого неблагословения были свободны, премилостивого монаршого вскоре надобе нам заступленя, о которое покорне просим»[1378]. У цьому зв'язку володар булави просив узгодити вирішення згаданої проблеми з константинопольським патріархом, «чтоб он своего на Киевской митрополии будучого начала святейшему и всеблаженнейшому отцу кир Иоакиму, патриарсе Московскому и всея Росии, по любве единоверного и равночестного архиерейства, так для причин старинной росийской едности, яко и для превысокой монаршой, их царского пресветлого величества, единой под солнцем благочестной зверхности, уступил соборным писанием, що за одным их монаршым милостивым словом невозбранно он учинити восхощет»[1379].

Л. Баранович висунув у Чернігові І. Мазепі умову, що поїде на собор тільки після отримання царської грамоти. Якщо взяти до уваги його побоювання бути проклятим константинопольським патріархом, то така його поведінка цілком виправдана: отримавши письмовий наказ з Москви, він скидав із себе відповідальність за неканонічні дії, перекладаючи її на царів.

Зазначимо, що І. Самойлович неодноразово просив государів надіслати дозвільну грамоту на проведення виборів[1380], вона була підготовлена (з такою красномовною фразою: «А мы, великие государи, наше царское величество указали по степени той Киевской митрополии быти в великоросийских митрополиях первою»[1381]), але з якихось причин «не послана»[1382].

Напевне, через це очікування чернігівської делегації («хотя затруднилося было и продолжилося предприятое элекцийное дело, на первом его зачати ради небытия их ясне в Бозе преосвященного его милости отца архиепископа Черниговского»[1383]) день проведення собору відкладався. Правитель Гетьманщини навіть змушений повторно надіслати церковним діячам «второй свой уневерсал»[1384] з проханням прибути «в церковь престолную митрополичью Киевскую»[1385]. Зрештою вибори відбулися 8 липня 1685 р[1386] у Софії Київській. О. Лотоцький вважав, що на собор «прибули представники козацької старшини, але дуже мало духовенства»[1387], а тому переважаючими голосами перших і обрано «гетьманського кандидата»[1388]. «Фактично це було зібрання мирян на догоду світській владі, яким ієрархи і рядове духовенство проігнорувало повністю»[1389], — підтримав попередній висновок сучасний дослідник подій 1685–1686 рр. М. Шкрібляк. Він навіть на основі своїх міркувань назвав собор «неканонічним»[1390]. Утім, із шановними авторами важко погодитися.

В елекції взяли участь І. Мазепа, полковники чернігівський В. Борковський, ніжинський Я. Жураховський, переяславський Л. Полуботок, київський Г. Коровченко[1391]. Генеральний осавул був головною посадовою особою від генеральної старшини. Суддя М. Вуяхевич з якоїсь поважної причини, можливо, хвороби, не приїхав на поважне зібрання. Про участь сотників, київського війта джерела нічого не повідомляють. Допускаємо, що представники міського самоврядування Києва все ж не пропустили цю важливу для них подію. За повідомленням П. Гордона, на соборі були присутні архімандрит Києво-Печерського монастиря В. Ясинський, ігумени київських обителей та «небагато такого ж звання з інших міст, тільки багато приходських священників»[1392]. З листів до І. Самойловича дізнаємося про таких учасників обрання митрополита: ігумени Феодосій Углицький (Видубицький монастир), Ієронім Дубина (Переяславський), Антоній Радивиловський (Микільський), Селіверст Головчич (Київський), Феодосій Васьковський (Межигірський), Інокентій Монастирський (Кирилівський), Езекіїл Филипович (Братський), Авксеній Якимович (Густинський), Селіверст Климкевич (Глухівський)[1393], намісник київської протопопії Іоан Углицький, протопопи Мартин Самуйлович (ромнівський), Василь Федорович (переяславський), Лука Семенович (полтавський), Григорій Величинський (борзнянський), Яків Ореховський (лубенський), Леонтій Филипович (миргородський), Григорій Максимович (баришівський), Іван Степанович (лохвицький), Павло Кучковський (ніжинський), Андрій Борзаківський (гадяцький), Андрій Федорович (прилуцький), Фома Кудрицький (козельський), Іван Величківський (кобеляцький)[1394]. Крім них, у соборі брали участь делегати від парафій. У повідомленні гетьману зазначається, що до Києва приїхали «пречестные отцы протопопы з братьею своею»[1395]. Отже, уже вищезгаданий перелік церковних діячів дає підстави говорити про те, що на заході обрання митрополита переважали у кілька разів духовні особи. Слід взяти до уваги, що якщо на собор приїхали священники з регіонів, то, безперечно, право голосу мали також нижчі клірики Київської кафедри (Софія Київська!), Києво-Могилянської колегії, київських та інших монастирів (наприклад, намісник кирилівського монастиря,

ієромонах Максим, бо він тоді ж був відряджений у справі висвячення митрополита до московського патріарха[1396]). Правдоподібно у виборах брав участь ігумен Почаєвського монастиря Луцької єпархії Софроній Підгаєцький, оскільки він зафіксований у свиті Г. Четвертинського в поїздці на Москву разом з іншими делегатами[1397]. За чернігівським архієписком послали, але вирішили за наполяганням гетьманських депутатів його не очікувати[1398]. Крім Л. Барановича, на собор не приїхали архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, не було на ньому «жаднаго духовнаго» з Чернігівської архієпископії, «игуменов и протопов позадесенских»[1399].

Був відсутній і єпископ Г. Четвертинський[1400], який, прибувши у жовтні 1684 у Батурин, як він зазначав, через гоніння на православних у Польщі[1401], став за енергійної підтримки І. Самойловича основним претендентом на головну духовну посаду в Київській митрополії. Його кандидатуру ще перед обранням гетьман узгодив з Москвою, якій, проте, прибулець з Луцька не сподобався.

У цьому зв'язку володар булави вирішив не посилати єпископа на собор, аби російські урядовці не звинуватили його у протидії царському рішенню.

Напевне, гетьман побоювався, що луцький єпископ, з'явившись на поважне зібрання у Києві, не справить враження на церковне товариство. Справді, важко було прогнозувати реакцію вибагливих делегатів-церковників на міркування та погляди маловідомого архієрея з Волині.

Зрештою Г. Четвертинський як старший серед архієреїв у такий спосіб теж уникав відповідальності перед Константинополем та Москвою за прийняття тих чи інших рішень щодо Київської митрополії. Через те його притримали у Батуринському Крупицькому монастирі.

Портрет Лазаря Барановича. 1693.
Гравюра Олександра Тарасевича

«Після декількох засідань щодо виборів митрополита голоси насамкінець одностайно були віддані князю Чарторийському (Четвертинському. — *Авт.*), єпископу Луцькому»[1402], — повідомив у щоденнику П. Гордон. Свідки одностайного дійства писали гетьману, що цьому «в церкве никто не прекословил»[1403], «словесно единомысленным и согласным гласом желание свое издали имети»[1404]. Тобто І. Мазепа добився виконання волі свого патрона. Ми не знаємо, як генеральний обозний проводив агітацію, які наводив аргументи. Однак П. Гордон, від якого він отримував листи[1405], не раз обідав з ним у Києві (14 березня 1685 р.[1406], 4 червня 1685 р.[1407]) склав своє уявлення про цього церковного діяча найпевніше на основі спілкування зі своїм добре знайомим генеральним старшиною: «Цей єпископ декілька місяців назад утік з Польщі, роблячи вигляд, що його переслідують за віру і будуть примушувати до покірності та унії. Він привіз із собою краще домашнє добро та майно із сріблом та обстановкою, а також звичну свиту служок. Після перебування у Козельці, звідкіля він звернувся до гетьмана, а той у Москву, йому дозволили приїхати у Батурин. Отримуючи там скоромні (однак надавачі їх вважали зависокими) подання на утримання, він якоюсь мірою був забов'язаний тим, у кого отримав

прихисток. Щоб надати йому належне місце і сан, було задумано зробити його митрополитом Київським, котрий донині завжди підкорявся Константинопільській єпархії, нею звично поставлявся та отримував благословення. Єпископ чи владика, як його називають, показуючи смирення, претендував лише на вільне сповідування віри, не прагнучи підвищення чи високого сану. Насамкінець після настирливих умовлянь він все ж виявив бажання, однак на тій умові, що буде поставлений і отримає благословення від патріарха Московського, а не Константинопольського, зіславшись на багато причин, хоча із страху скандалу та зневаження не розголошував їх, як то: цей патріархат уже довгий час і нині дуже підпадає симонії і перебуває під владою спадкового ворога Християнського світу, до якого не може бути ніяких надійних просьб і вільних звернень»[1408].

Схоже, у Батурині дещо ідеалізували правобережного єпископа-князя. І. Самойлович казав О. Українцеву, що він «человек доброй и смирной, и никакой власти не желает»[1409]. У той же час Л. Баранович, згадуючи у листі про свою зустріч з Г. Четвертинським у Батурині після його обрання, писав про нього протилежне: «преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес» — «прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом», «отнял три протопопии», «в укорительном письме к воронежскому священнику глуховской протопопии назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходов»[1410]. Головна духовна особа Гетьманщини не знайшла спільної мови із багатьма церковними керманичами, настоятелями монастирів, які його не любили[1411], старалися вийти з-під його влади[1412] (Межигірський монастир[1413], Києво-Печерська лавра[1414], Чернігівська єпархія невдовзі отримують статус ставропігій). Можливо, це було пов'язано з його чіткою промосковською орієнтацією[1415], з тим, що стрімке вивищення правобережця розцінювали у Києві як наперед узгоджений між Батурином і Москвою «договірняк», в якому роль церковного товариства звелася до формального затвердження заздалегідь підібраної для них фігури головного пастиря. Єпископ Й. Шумлянський у зверненні до московського патріарха від імені православних єпископів, які жили на території Речі Посполитої, просив, аби той теж «увольнил» їх від підпорядкування митрополиту Гедеону, котрий «еритиками и унѣятами нас называючи, людей з епископий наших до Киева на поклонение мощем святым киевским Печерским идучих зневажати, гвалтом нас и овечок наших от святых церквей и благочестия греческаго оттручает, не вѣдаючи през что и за что»[1416]. Але, напевне, амбіційність Г. Четвертинського теж давала про себе знати. Ще до обрання митрополитом він «припечалился и позаскорбел» тому, що государі, як свідчив канцелярист В. Кочубей у Посольському приказі, «в грамоте царского величества к нему писанной не написан он князем... а ево, де, и король полской в листах своих имянует князем»[1417]. Митрополит не тільки підкреслював цей свій статус у церковному вбранні (зокрема на скрижалях мантії містяться літери «ГСКЧ», розшифровані як «ГЕДЕОН СВЯТОПОЛК КНЯЗЬ ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ»)[1418], а й розпорядився, аби його поховали у Софії Київській поряд з далеким пращуром — Ярославом Мудрим[1419]. За сімейними переказами, Четвертинські походили від Святополка Ізяславовича, правнука князя Володимира[1420]. Владика усупереч патріаршій грамоті почав підписувати документи як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит[1421], через що царі 27 січня 1688 р. зробили йому зауваження не вживати більше у титулі слова «всія Росії»[1422]. Ще у листі до Л. Барановича від 1679 р. Г. Четвертинський зізнався, що митрополит Вінницький, з яким він «ныне с ним в недружбе... меня оговаривает, бутто я желаю того чину (бути предстоятелем Київської митрополії. — *Авт.*), от которого я по милости Божии чюждь есмь»[1423]. Отже, попри це заперечення, все ж, напевне, він давав підстави так думати своєму опоненту, бо ж мав принципову позицію щодо нього — «тако ж и нам не подобает его митрополитом называти»[1424]. Важливо зазначити, що у лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство від новообраного правобережного гетьмана Андрія Могили із «Супліками», серед яких на першому місці стояла вимога «дозволити проведення виборів на посаду православного митрополита Київської митрополії»[1425]. Ян Собеський повідомив їм, що це злободенне питання буде вирішуватися після того, як Київ перейде у руки польської влади, яка

активно займається його поверненням на переговорах[1426]. Г. Четвертинський, знаючи про те, що ця проблема може вирішитися не на його користь, бо король протегує у цьому плані таємному уніату Й. Шумлянському, швидше всього у цьому зв'язку або підтримав запросини І. Самойловича, або поспішно реалізував свій план здобуття високої посади. У цьому нічого не вбачаємо поганого. Адже всілякі вибори — це змагання амбіцій, інтелекту, можливостей, засобів. Отець Гедеон не вважав себе між колишніми амбітними військовиками (Й. Шумлянським, І. Винницьким) останнім за статусом, слабішим.

Варлаам Ясинський.
Перша половина XIX ст. Невідомий художник.
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Слід звернути увагу і на те, що «убогий» ієрарх у заповіті, складеному 21 березня 1690 р., показав досить високий рівень свого попереднього достатку. Так, він на ремонт собору Святої Софії залишив 20 тисяч золотих, ще близько 10 тисяч золотих віддав на монастирі, собори, церковним діячам, двоюрідному брату Стефану (1000), «сыновцеви моему» Юрію Четвертинському (500), «сроднице моей инокине панне Серафиме» (500)[1427].

Джерела засвідчують, що київська одностайність 1685 р. у питанні обрання митрополита разом з тим проявилася і в чіткому опорі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Важко сказати, чи ця дія йшла від самого гетьмана І. Самойловича шляхом таємного доручення І. Мазепі, чи це останній з полковниками та церковними ієрархами вирішив поставити на місце багатобажаючого союзника за грубе втручання у духовне життя Гетьманщини, намагання у неканонічний спосіб підпорядкувати новообраного митрополита московському патріархові. Опір, швидше за все, був ініційований Батурином, який у такий спосіб вирішував проблему із вибором митрополита і залишав Київську митрополію у підпорядкуванні Константинопольського патріархату при «давней вольности нашей»[1428]. І. Самойлович не випадково послав у Київ генерального осавула І. Мазепу, адже він мав досвід не тільки вправного дипломата, а й красномовного провідника-роз'яснювача гетьманських задумів. Крім того, генеральний осавул знався у настроях церковних ієрархів через свою матір, яка вже тоді була авторитетною ігуменею Вознесенського монастиря.

Дружні стосунки у нього були і з Варлаамом Ясинським, за ректорства якого в Києво-Могилянській колегії він деякий час у 1666 р. виконував обов'язки аудитора[1429].

Міркування історика Ю. Мулика-Луцика про значні «впливи тих гетьманських делегатів на згаданому соборі, а особливо такого делегата, як Іван Мазепа», справедливі, проте, на його думку, вони «всіма силами змагали до підпорядкування Київської митрополії юрисдикції патріарха Московського»[1430]. Остання теза, як і заувага І. Огієнка про те, що на вибори митрополиата «прибули переважно москвофіли»[1431] (мається на увазі духовенство. — *Авт.*), не тільки не підтверджуються джерелами, а й суперечать прийнятим соборним рішенням.

Проведення собору в один день теж засвідчує важливу деталь: на московські пропозиції церковні ієрархи підготували аргументовані відповіді. І. Мазепа, приїхавши на похорон Семена

Самойловича, протягом майже десяти днів займався зустрічами із ігуменами київських монастирів, дискутував з ними, переконував та відповідно спрямовував. Церковні діячі детально обговорили з ним чотирнадцять статей, які напередодні «он, окольничей и воевода (Л. Неплюєв. — *Авт.*), ему, гетману Ивану Самойловичю, предложил»[1432]. В одинадцяти з них в основному були викладені історичні відомості-аргументи щодо спільного минулого, наголошувалося у цьому зв'язку на необхідності церковної єдності після подій 1654 р., коли Військо Запорозьке попросилося під захист Московського царства.

У трьох останніх статтях йшлося про те, що на основі вищезгаданого перед обранням митрополита делегати мають підписати звернення, скріплене печаткою, аби новообраний архієрей Київської митрополії мав приймати благословення від московського патріарха[1433], а до Константинопольського патріархату царі пошлють відповідну грамоту, «чтоб святейших патриарх ради давнего московских архиереов пастырства к Малой Росии причитания не имел»[1434].

Архієреї, які взяли участь у соборі, надіслали гетьману постатейне послання із обґрунтуванням своєї позиції щодо московських пропозицій. Головні тези цього документа засвідчують, що вони готувалися не протягом одного дня, оскільки містили дуже чимало положень, які потребували належного юридичного обґрунтування. У першій статті делегати чітко заявили, що «митрополию Киевскую от святейшаго патриарха Константинопольського отривати и святейшему патриарху Московскому поддавати наш сей собор и не смеет и не может», бо «не все естесмо собрани», важливе зібрання пройшло без багатьох впливових та авторитетних церковних ієрархів[1435]. У наступній йшлося про те, що таке надважливе питання духовні особи не мають права вирішувати без царської та патріаршої грамот. У третій статті церковне товариство наголосило, що «боимося оторватися от исконного отца своего, патриарха Царегородцкаго, быхмо не подпали клятве»[1436] (тобто щоб не бути проклятими. — *Авт.*). Четверта стаття теж висунула серйозний аргумент щодо православних на Правобережжі України: якщо Київська митрополія відійде до Московського патріархату, то польська влада прискорить перехід тамтешніх релігійних громад в унію — мовляв, «о чом вы не маете ...также отступити и до наших духовных належати?»[1437] У посланні до гетьмана дуже багато йдеться про «новації» утвореної Московським собором 1666–1667 рр. на Слобожанщині Білгородської єпархії, прихожанами якої стали тисячі біженців, переселенців із Правобережної України[1438]. Авторів звернення турбувало, що там права українських священників і протопопів скасовано, їх зобов'язано переписувати парафіян, платити данину, а якщо її не віддають, то «палицею по литкам затинают»[1439]. Крім того, на Білгородщині «дьячки, пономари, ктиторы подводы отбувают, дань роковую дают архиерею, для чего великое стало в церквах на слуг церковных оскудение», «книги наши киевские скасовано», «церковное пение и служение отменено, а все по московски поставлено»[1440]. Загалом у посланні фігурує аж 18 негативних моментів впливу Московського патріархату на білгородські парафії, що суперечили «всему киевскому нашему праву и обычаю»[1441]. Такий глибокий аналіз мінусових змін у церковному житті в підвладному Московії регіоні засвідчує, що подібну інформацію навряд чи міг отримати якийсь один рядовий священник, який вирішив поділитися наболілим у Києві. Та й опиратися на думку невдоволеного анонімного скаржника було б небезпечно. Адже якщо той довідався про світський суд над попом у Сумах[1442], то навряд чи міг в деталях все знати, як там справи «в церквах» усієї єпархії, «яко деялось за митрополита Белогородскаго Мисаила»[1443].

Делегати збиралися на соборі віддавати голоси за митрополита, а не обговорювати реалії життя Білгородської єпархії. Тому в день обрання не могли ось так спонтанно з подачі якогось ченця чи протопопа включити у лист до гетьмана І. Самойловича аж 18 статей про нищення київських православних вольностей у Білгороді та окрузі. Такий додаток у посланні учасників собору готувався заздалегідь. Це була красномовна демонстрація експансії Московського патріархату зі своїми вимогами, наказами у новоутвореній церковній адміністративній одиниці. Швидше за все, вищезгадані узагальнення були підготовлені, опрацьовані у Батурині на основі спеціального вивчення-моніторингу ситуації

у ближньому до Гетьманщини регіоні. Зважаючи на бажання Москви забрати під своє церковне управління Київську митрополію, у гетьманській резиденції вважали за потрібне запобігти уніфікації з Московією правил життя православних спільнот, виставити свої умови, які б забезпечили надійний автономний уклад релігійних інституцій Гетьманщини. Зазначимо, що для досягнення своєї далекосяжної мети ініціатори-противники саме такого розвитку «єднання»-поглинання сприяли витоку інформації: вона дішла до Москви для більшої переконливості не від гетьмана, а від білгородського митрополита Авраамія, який отримав «списки с листов, поданых гетману лицами, собравшимися в Киев для избрания митрополита»[1444]. Тобто Білгород був з таким розрахунком і проінформований, аби тамтешній митрополит відразу поставивив до відома патріарха про такі важливі деталі мислення київського духовенства.

І. Самойлович у свою чергу надіслав копії згаданих 18 статей про Білгородську єпархію севському воєводі Л. Неплюєву із красномовною заувагою, «что некоторые духовного чина люди Киевской митрополии неким образом взяли ведомость о некоторых досадах в митрополии Белогородцкой, пресвитером содевающихся, и, написав то статейками, поднесли нам к ведомости»[1445]. «Что я читая, не так тому делу верю, яко не верю, чтоб такое имело содеватися Росийския церкве удесем отягчение, — зазначив гетьман. — И не для того к вашей милости о том пишу, дабы имел есмь таковым [аще бы и обреталися тамо] поречениям творити обличение, но для того пишу, яко мне, верному, их пресветлого царского величества, подданному, належит»[1446]. Л. Неплюєв відразу відправив надіслані з Батурина матеріали до Москви.

І. Огієнко помилково вважав, що згаданий вище лист був підготовлений другим собором, який оголосив, ніби перший «був незаконний і не мав права рішати такої великої справи, як передача Української Церкви Москві, бо це діло всієї Церкви»[1447]. «Так протестувало патріотичне українське духовенство, але воно було вже безсиле, — далі писав він. — Світські люди на чолі з гетьманським осавулом Іваном Мазепою захопили Церкву в свої нечисті руки й всією парою перли її до Москви...»[1448] Автор вищезгаданих рядків, недоглядівши у цьому важливому листі-джерелі, що йдеться про міркування учасників собору, які зібралися «для избрания митрополита»(!!!), різонув абсолютно безпідставним звинуваченням на адресу одного з головних провідників зібрання. Ніякого другого собору після обрання Г. Четвертинського митрополитом не було. На це звернули увагу свого часу й К. Харлампович[1449], Ю. Мулик-Луцик[1450]. А отже, поява ще 8 липня 1685 р. послання до гетьмана І. Самойловича із радикальними думками духовних осіб було великою заслугою й генерального осавула І. Мазепи. Такий протест з'явився не тому, що він «недоопрацював», виконуючи «московські» побажання свого патрона, чи не зміг вжити заходів з полковниками щодо нейтралізації опозиційного задуму, а якраз через одну з головних його ролей в підготовці, формулюванні статей-положень важливого документа. Якби генеральний обозний у цій ситуації діяв проти волі духовних осіб, намагався їх за будь-яку ціну підписати протилежне послання із проханням прийняти Київську митрополію в Московський патріархат, то це конфронтаційне протистояння певним чином було б відображено у джерелах. Проте вони з цього приводу мовчать. Гетьман І. Самойлович писав, що митрополита обрано «единомысленно и единогласно»[1451]. Свідок виборів П. Гордон з цього приводу зробив важливе уточнення: на соборі «архімандрит Печерського монастиря заявив, що таке вилучення із[прав] Константинопольського престолу не повинно обмежувати привілеї отців Печерського монастиря або мати на увазі підпорядкування будь-кому іншому, як було до цього». Далі генерал зазначив: «Цей протест був не тільки зареєстрований, а й підтверджений у приписі цих відкритих виборів, після чого акт про обрання був підписаний та посланий гетьману, а духовенство роз'їхалося по своїм приходам»[1452]. Тобто ми бачимо, що учасники собору спокійно прийняли «припис», який і є тим листом до гетьмана з коментарем духовними особами своєї позиції.

Твердження історика Ю. Мулика-Луцика про те, що «київський собор, підпорядкувавши Київську митрополію юрисдикції патріарха Московського, поставив патріарха Констянтинопільського

Якова перед доконаним фактом»[1453], не правомірне і помилкове. Бо собор обрав лише митрополита та сформулював свої сумніви щодо передачі Київської митрополії Московському патріархату з багатьох причин.

Усе вищезгадане дуже суперечило тим планам, які виношували у Москві. Так, у наказі государів думному дяку О. Українцеву, який вів переговори з гетьманом у листопаді 1684 р., «великие государи указали... благословение со всеми духовными Малыя Росии принимать от великого господина святейшаго Иоакима, патриарха Московского и всеа Росии, и о том бы на Киевскую митрополию пастыре он, гетман, и все духовные к великим государем, к их царскому величеству, прислали челобитную»[1454]. І. Самойлович вже тоді відверто казав московському димломату, що «иным малоросийским духовным будет то и не любо»[1455]. Ніяких чолобитних царям з цього приводу ні до собору, ні після від українського духовенства не було!

У Батурині узагальнили міркування учасників собору і виробили, у свою чергу, статті для подання їх у Москву. Гетьман надіслав до государів посольство у складі ігумена Видубецького монастиря Феодосія Углицького, настоятеля Переясловського монастиря Героніма Дубини, генерального писаря Сави Прокоповича та канцеляриста Луки Петровського[1456]. Зауважимо, що ця урядово-духовна місія везла у російську столицю не соборні рішення, а узгоджено-опрацьовані у гетьманській столиці формулювання їх головних тез із обережними трактуваннями. Пропозиції Батурина у зв'язку з обранням митрополита були дещо неочікуваними для Москви після попередніх закулісних переговорів гетьмана із російськими урядниками та патріархом.

По-перше, в Україні ввічливо дякували государям та патріарху Іоакиму, що вони «изволили положить у себя, чтоб митрополия Киевская первоначальная первая была меж митрополиями российскими»[1457]. Тобто у цій статті стверджувалося, що ініціатива про підпорядкування митрополії йшла не від Києва, а від "турботливого" московського бажання, якому в Гетьманщині не могли перечити, оскільки царські рішення підлеглі не могли оскаржувати, а лише підтримувати і схвалювати. Щоправда, за однієї умови: щоб Київська митрополія усе ж була першою між інших.

По-друге, царів, патріарха, зважаючи на їхнє бажання, просили послати у Стамбул посланців, аби вони попросили константинопольського патріарха уступити Київську митрополію[1458].

По-третє, київський митрополит мав називатися також «екзархом святейшаго Константинопольскаго престола»[1459].

По-четверте, суди київського митрополита «были крепки, и чтоб от тех судов никто в царствующий град Москву не бегал с челобитными»[1460].

У Батурині також хотіли, аби у Києво-Печерській лаврі та інших місцях друкувалися книги, не було заборонено «учение свободных наук греческим и латинским языкам»[1461]. У посланні до царів йшлося і про питання підпорядкування митрополії сіл, монастирів тощо.

У вересні 1685 р. від імені государів церковним ієрархам і гетьману була послана грамота, у якій гарантувалося збереження «прав и вольностей обыклых»[1462]. Водночас царі не згодилися з пропозицією, аби митрополит називався екзархом константинопольського патріарха, бо це, як вважали вони, «неприлично, для того, что безопасный град Киев и весь малороссийский народ, как духовный, так и мирской, обретается под нашею великих государей нашего царского величества высокодержавною рукою»[1463]. Представники гетьмана у Москві, ігноруючи цю вказівку, продовжували наполягати на своєму. На переговорах з російськими владцями навіть йшлося про написання титула митрополита, митру з хрестом[1464]. «Пронзеся неоткуду и к нам, его милости ясневелможного благодетеля нашево, господина гетмана, посланным, дойде слово, — писали у жовтні 1685 р. В. Голіцину у своєму листі посланці І. Самойловича К. Голуб та В. Кочубей, — будто в соборе Всеросийские церкви приговорено с митры новообранного митрополита Киевского, ясне в бозе преосвященного господина отца Гедеона Святополка князя Четвертенского, снять крест, и чтоб он литургисал в соборе, на главе имея митру

бес креста. И о том мы, посланные, страшно усумнелися есмы. И есть ли б то древняго права Киевской митрополии нарушении, избави бог, збылось, был бы то явен наш посланных неучасток, что и очей бы наших к пославшему нас невозможно явить, понеже бо причитали бы нашему премолчанию и грубому обленению»[1465].

Незважаючи на такий активний обмін ідеями про майбутнє Київської митрополії між Батурином та Москвою, усі учасники «духовного злиття» чудово розуміли, що, попри їхні певні бажання чи небажання, останнє слово у вирішенні цієї проблеми було за константинопольським патріархом. Думаємо, що І. Самойлович, І. Мазепа, знаючи залежність рішень останнього від османської влади (за непослух деяким патріархам стинали голови[1466]), розраховували на відмову. У такому разі Гетьманщина залишалася б теж у виграші: нарешті мала б свого митрополита, а Київська митрополія стала б незалежною від Москви. Гетьман добре знав, яку роль може принести «злиття» з Московським патріархатом на прикладі дій місцеблюстителя Київської митрополії М. Филимоновича[1467], протопопа С. Адамовича[1468], які фактично були церковними наглядачами-шпигунами над володарями булави. Тому такий його хитрий хід не слід відкидати.

Єпископ Гедеон Четвертинський. XVII ст. Невідомий художник

У гетьманській столиці 5 грудня 1685 р. посланця в Константинополь Нікіту Алєксєєва[1469] прийняли з прохолодою, «против грамоты великих государей мне от него, гетмана, отповеди никакой не было»[1470]. Незважаючи на государів «приказ... ехать спешно», володар булави передав через батуринського сотника, «чтоб я к нему, гетману, бес присылки ево не ходил»[1471]. Посланець жив «с людишки в Батурине все на своих харчах»[1472] з 5 до 30 грудня[1473]. На шостий день перебування Н. Алєксєєва у Батурині до нього завітав генеральний осавул.

«Да он же, государь, Мазепа, мне говорил, что в грамоте, де, великих государей, какова со мною послана х Костянтинополскому патриарху, написано, что за великим бусурманским гонением и насилованием, и за военными случаи поставление и благословение принимать от него, патриарха, невозможно, и то, де, слово, что не велено, за бусурманским гонением есть непристойное, потому что, когда с везирского веления мне ехать будет к патриарху, и патриарху, де, тое грамоту как везирю показать, а везирь, де, будет ево спрашивать, о чем я к нему приезжал, и я, государь, ему, Мазепе, говорил, что мне великих государей в наказе написано, проситца у везиря к патриарху для благословения, что единые веры и для некоторых церковных нужд, а про грамоту объявлять мне везирю не наказано»[1474]. Скарга Н. Алєксєєва свідчить про негативне ставлення гетьманської верхівки до посланця, який їхав просити від імені царів уступити Московському патріархату Київську митрополію. У Батурині, ознайомившись із привезеним списком царської грамоти до константинопольського патріарха, були засмучені ігноруванням Москвою їхнього повторного прохання від 11 жовтня 1685 р. про те, аби митрополит київський ще називався екзархом константинопольського патріарха[1475]. На цьому наполягали дві делегації батуринських посланців у липні та жовтні 1685 р.[1476], під час зустрічі 30 жовтня К. Голуба та В. Кочубея, Г. Четвертинського з В. Голіциним[1477]. Новообраний митрополит повідомив останньому, що «как то эксаршество у него будет, то все епархии, в Полской державе обретающиеся, в которых ныне ни единаго архиерея благочестиваго нет, а имянно Галицкая, Премышльская, Лвовская, Могилевская, при которых многое неисчетное множество благочестивых есть, благословение принимать будут от Киевскаго митрополита и, архиереов себе изобрав, для поставления в Киев присылать станут»[1478].

Затримавши під різними приводами на 25 днів посольство Н. Алєксєєва у Батурині, І. Самойлович продемонстрував свою «немилость, что против его (посла. — *Авт.*) братьи подвод дать не велел»[1479] з Переволочни. «И гетман говорил, — звітував посланець своєму керівництву, — дано, де, ему, Никите, их великих государей жалованья, мочно ему купить коней или нанять подводы». З російським дипломатом з цього приводу зустрівся генеральний осавул І. Мазепа, який повідомив, «что в канцелярии, де, в писмах не сыскали, что даваны подводы подьячим до границы турской, и ныне, де, ему, Никите, подвод не будет»[1480].

Проте якщо І. Самойлович та І. Мазепа й мали таємні плани-сподівання щодо ігнорування константинопольським патріархом, владою Османської імперії прохань Москви, то вони були зруйновані російською дипломатією, хитрощами царського двору, маніпуляціями патріарха Іоакима, вигідними інтерпретаціями-перекладами текстів рішень, прийнятих у Константинополі.

Статейний список піддячого Нікіти Алєксєєва за результатами його дипломатичної місії є важливим джерелом про подробиці того, як велися переговори з цього приводу в Туреччині. Водночас не слід забувати про особливості цього внутрішнього документа насамперед для В. Голіцина, царів. Дипломат не тільки ретельно фіксував хід поїздки, переговорів, а й старався показати, що, попри великі труднощі, значні витрати, він, посланець государів, діяв якнайкраще, навіть блискуче, а тому заслуговує на пристойну винагороду.

Ще у Батурині він казав І. Мазепі, що, їдучи у Константинополь, не мав указу, щоб під час спілкування з великим візиром ставити останнього до відома про прохання государів до патріарха перепідпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху[1481]. Дипломат мав просити лише дозволу на зустріч з духовним лідером Константинопольського патріархату для благословення «и для некоторых церковных нужд».

Зі статейного списку дізнаємося, що 4 квітня Н. Алєксєєв був на аудієнції із султаном і подав йому царську грамоту[1482]. 8 квітня відбулася зустріч московського посла із великим візиром Сари Сулейман-пашою. Дипломат досить детально оповів йому про зміст прохань-статей государів: про відміну деяких мит, заснування слобід волоським господарем на Правобережжі, право козакам вільно ходити по сіль, заготовляти деревину, займатися риболовлею у порубіжжі тощо[1483]. Розглянувши їх, головний турецький урядовець «те все статьи, которые писаны царского величества в грамоте, ...он, везирь, донесет и в том деле радеть будет, как бы с царским величеством и крепчае дружбу учинить»[1484]. Як бачимо, важлива тема переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату не розглядалася у переліку головних питань переговорів.

Далі у статейному списку читаємо: «А ныне он, везирь, объявил ему, Никите, что Костянтинополский патриарх в Андриянополес, и он бы, везирь, повелел тому патриарху царского величества грамоту у него, Никиты, принять, и чево великие государи наши, их царское величество, изволяют, то б он, патриарх, учинил по воли царского величества, а изволение царского величества то, чтоб он, святейший Костянтинополский патриарх, отпустителное свое благословение подал о Киевской митрополии, чтоб той митрополии вечно быть под благословением святейшаго Московского патриарха, понеж оной митрополии в постановлении ея чинитца великая трудность далняго ради от него, патриарха, в пути разстояния. И везирь говорил, призовет, де, он патриарха к себе и прикажет ему, что царскому величеству надобно, то бы он учинил по воле их царского величества и о всем писал»[1485].

Як на нашу думку, у згаданих рядках є явне самовихваляння піддячого, який так просто змалював вирішення «другорядного питання» для великого візиря, але основного для Москви. Головний турецький урядовець не задав з цього приводу жодного запитання, ні в чому не засумнівався! У той же час автор статейного списку розмову від 20 березня 1686 р. про Київську митрополію з єрусалимським патріархом Досифеєм виклав аж на 8 аркушах[1486]. Найпевніше під завісу переговорів Н. Алєксєєв попросив у великого візира отримати благословення у константинопольського патріарха та

передати останньому царську грамоту (не деталізуючи її зміст). Сари Сулейман-паша, який був призначений великим візиром 18 листопада 1685 р. і як головнокомандуючий готувався до війни проти Австрійської імперії, очевидно, не мав наміру детальніше занурюватися у тонкощі релігійного життя Московії. Царська грамота з проханнями до патріарха не викликала у нього жодного інтересу. «И везирь, де, ему поволил у него, Никиты, царского величества грамоту принять и к ним, великим государем, против их, царского величества, прошения исполнить, и писать», — так переказав 11 квітня слова константинопольського патріарха Діонісія голова московської місії до османів.

Посольський приказ хитро «навантажив» турецьку владу стількома питаннями, що головне, яке мала вирішити московська дипломатія, не викликало у Стамбулі жодних підозр. Так, ще на першій зустрічі посланець Москви просив, аби «велел бы он, везирь, построить в Царегороде церков Иоанна Предотечи, которая церков от пожара розвалилась»[1487], дати «добро» ктиторам на її відбудову. Цю дозвільну проблему згодом залагодив на найвищому рівні лише султан[1488]. Також друга за впливом людина в Османській імперії у ході переговорів та поза ними займалася пошуком бранців для обміну (у результаті цього разом з послом поверталося 322 українців[1489] та близько 30 росіян[1490]).

2 травня знову відбулася зустріч Сари Сулейман-паші з Н. Алєксєєвим та І. Лисицею. Великий візир проінформував про укази османської влади щодо головних московських прохань, підготовку грамоти турецького султана для царів.

«А потом гетманской посланной говорил о пасеках, чтоб волно было их людем вьезжать за Днепр в пасеки, и татаром бы заказать, чтоб никакова зла их людем не чинили, и в тех пасеках татарове людей не брали, — читаємо у статейному списку. — И везирь говорил, что о том о всем будет написано в листу ево к гетману, такъж и татаром будет наказано, чтоб тово чинить престали, и указ послан будет жестокой. Никита говорил везирю, чтоб поволено было Костянтинополскому патриарху Деонисею к великим государем, кь их царскому величеству, против их, царского величества, грамоты писать. И везирь говорил, что он патриарху сам приказывал, чтоб он учинил все по воле великих государей, и о том ему запрещения от него никакова нет»[1491].

Отже, зі звіту Н. Алєксєєва випливає, що питання передачі Київської митрополії начебто вирішувалося після «пасічного». А це означає одне: великий візир, вирішуючи більше десяти наболілих міждержавних, прикордонних проблем між Стамбулом та Москвою, через свою зайнятість і завантаженість не бачив сенсу ще занурюватися у «дрібніші» церковні справи, а тому дав просто дозвіл (!) «своєму» щойно поставленому патріарху відповісти царям, не заглиблюючись у зміст їхнього звернення.

Версію впливу[1492] османської верхівки на перепідпорядкування Київської метрополії спростовують турецькі джерела. Московське посольство на чолі з Н. Алєксєєвим за участі значного військового тавриша І. Лисиці, за документами Османської імперії та літописними повідомленнями, порушувало у переговорах з владцями проблему звільнення українських та російських бранців, питання риболовлі, добування солі[1493], але аж ніяк не дбало про вирішення важливої церковної проблеми: «Шикаєт дефтері 1097–1098 рр.», фрагменти «Історії Силагдара» та італомовного «Звіту з Константинополя»[1494] нічого не інформують про це.

«Згаданого місяця (джемазіульеввеля — місяць ісламського календаря. — *Прим. пер.*) двадцятого дня (14.04.) в неділю московського посла запрошено до дивану падишаха та влаштовано прийом, — читаємо в османському провладному джерелі, хроніці Силигдара, — після того як нагороджено його халатом, він у залі аудієнції обличчя проволік по землі; мовив він зміст свого листа, благання до падишаха: наша дружба з високою державою, як і досі в силі, хай торгівці з обох сторін прибувають безпечно живі-здорові, і підданці [царські] не зазнають насилля, нарід татар хай буде під контролем, [тож] нашого посла хай не затримуючи відішлють [назад], і в Терсане-і Аміре утримуваних сорок за іменами московитів із козаками без викупу-плати звільнять, на кримськім кордоні соляне родовище

нам передадуть, і посла нашого пошлють до Стамбула; після того, як, він, зустрівшись із нашим благодійником патріярхом-ефенді, нашу посвяту Богові йому звістить, хай за нас помолиться, прийшовши до церкви біля воріт Фенера. Його величність падишах усміхнувся, мовивши: „Бач, що мій ефенді п'яний кяфір (недовірок) написав?" Згодився на всі прохання мій покровитель, тільки велів їм: щоби від пожадання соляного родовища відмовилися; як потрібно буде, без ватаг, без оруддя війни прийдуть, сорт [солі], який забажають, за поточною ціною буде, назад підуть; таким трибом написано відповідь на його [посла] лист, той через Чорне море шляхом на Крим вирушив у свій край»[1495] (переклав співробітник Інституту тюркології Стамбульського університету Олесь Кульчинський).

Сам експатріарх Діонісій у листі до патріарха Іоакима повідомомляв, що коли про зміст грамот його опоненти доповіли «к начальникам царским, и нас изгнаша от престола вселенского»[1496].

Статейний список Н. Алєксєєва повідомляє, що 1 червня 1686 р. під час зустрічі з константинопольським патріархом соборні «грамоты белые Никите и гетманскому посланному чли»[1497]. Згідно із інструкцією, отриманою у Москві, голова дипломатичної місії мав віддати патріарху винагороду від царів на загальну суму в 1000 рублів лише у разі позитивного вирішення їхнього прохання [«А буде святейший патриарх великих государей по грамоте на Киевскую митрополию отпустителной грамоты не даст, и Миките посланных золотых и соболей святейшему патриарху не подносить, а дать ему из них милостыни двятцать золотых червонных да десять пар соболей из сорока двусотрублевого, а достолные золотые и соболи привести к Москве»[1498]]. Оскільки піддячий нічого з собою не приніс, «архидиакон ево (патріарха. — *Авт.*) и говорил Никите по патриаршу приказу, чтоб он, Никита, великих госуда- рей жалованье прислал к патриарху тайно сево дни или завтра»[1499].

Передача обіцяного частково відбулася через день: «Июня в 3 день послал Никита с толмачем Аврамом и греченином киевским жителем Степаном да с подьячим, с Никитою Трусовым, три сорока соболей сь ярлыками. И святейший патриарх те соболи у толмача Аврама принял сам»[1500].

Проте 4 червня, коли Н. Алєксєєв з'явився знову у палатах патріарха Діонісія, той повідомив, що грамоти та листи до царів, гетьмана разом віддасть 5 червня. Посланець при цьому «поднес милостыни двесте золотых червонных»[1501].

Хоча «отпустителные грамоты готовы»[1502], їх не вручили і того дня піддячому та гетьманському посланцю. Автор статейного списку не деталізує причин чотириденної затримки з отриманням головного документа, зі змістом якого він був ознайомлений ще 1 червня. Однак з наказів йому в Москві відомо про таке: «И домогатись ему отпустителной грамоты всякими мерами накрепко, чтоб была отпустителная патриарша грамота на все статьи, что к патриарху великих государей в грамоте писано»[1503]. Правдоподібно московський дипломат та патріарх ще торгувалися про головні формулювання синодального рішення, їх редагування. Не випадково двом писарям Константинопольського патріархату, «которые писали листы золотом и чернилы», вручено «по меху белью хрептовому ценою по 4 рубли мех да по золотому»[1504]. Отримали фінансову винагороду архідиякон, дяк і келейник патріарха[1505]. Духовний зверхник Константинопольського патріархату вручив посланцям Москви та Батурина пакет грамот і листів лише 5 червня[1506]. Важливо зазначити, що оригінали їх втрачені (крім однієї грамоти до царів), проте збереглися частково копії та переклади[1507].

Звертаємо увагу ще на деякі моменти, виявлені у цих джерелах.Так, у статейному списку Н. Алєксєєв повідомляв, що 8 червня відплив з Константинополя до Очакова[1508], а в той час дозвільні грамоти патріарха Діонісія московському патріарху Іоакиму[1509], гетьману І. Самойловичу з духовенством[1510], митрополиту Г. Четвертинському[1511], постанова синоду Константинопольського патріарха[1512], «соборна грамота»[1513] були підписані із зазначенням місяця червня, без вказування дати. Хоча це були не прості листи, а документи надзвичайно важливої ваги для Київської митрополії. Підозрюємо, що «незручні» дати «загубилися» у ході перекладу-редагування грамот або їх навмисно не зазначали з певною метою. Очевидно, після урочистої церемонії вручення 5 червня листів і рішень синоду

московський посланець явно попросив константинопольського патріарха знову вносити певні корективи у написані тексти. Діонісій змушений був піти на це, оскільки просив царів та гетьмана фінансово підтримати Константинопольський патріархат, а у листі від 7 червня до князя В. Голіцина звертався з проханням, аби він допоміг повернути борги греків-купців[1514]. Останнє звернення засвідчує, що Н. Алєксєєв після 5 червня ще зустрічався з патріархом.

Є питання й щодо проведення собору Константинопольського патріархату. Станом на 21 травня, як повідомляв патріарх Діонісій московському посланцю, «он по грамоте великих государей соберет митрополитов и архиепископов, и епископов на собор»[1515]. Уже станом на 1 червня про це зібрання зазначалося як про проведене. Головне синодальне рішення підписали аж 20 митрополитів[1516]. У цьому зв'язку виникають закономірні сумніви, що в реаліях Османської імперії ці владики так оперативно з'їхалися на собор, тим паче одностайно підтримали свого духовного лідера. За джерелами С. Терновського, опозиційні до патріарха архієреї, скориставшись невдоволенням влади[1517], «у тому ж 1686 р., через два місяці після вступу на патріаршу кафедру»[1518], скинули його з патріаршества. Якщо взяти до уваги, що Діонісій зайняв найвищу духовну посаду в Константинопольському патріархаті 7 квітня[1519], то правдоподібно десь після 9 червня він її позбувся. А це говорить про те, що на травневому соборі Константинопольського патріархату доленосні рішення приймало обмежене коло ієрархів, явна меншість. Патріарх Діонісій сподівався, що інших архієреїв, які приїдуть пізніше, поставлять до відома, і вони згодяться з прийнятими рішеннями, тим паче, що він звернувся до царів з проханням віддячити усім «підписантам». Та більшість митрополитів відправила його у відставку і таким чином засвідчила: дії меншості щодо Київської митрополії не мають сили, бо прийняті без врахування їхнього голосу, дотримання відповідної процедури голосування.

Далі маємо ще одну велику суперечність. «Навіть списки членів священного патріаршого собору в Константинополі, — зауважив історик Євген Чернухін, — представлені в трьох списках з листів, різняться між собою в одних і тих самих позиціях»[1520]. Так, синодальне рішення нібито підписував іраклійський митрополит Герман, а вже у дозвільній грамоті московському патріарху фігурує іраклійський митрополит Варфоломій. Так само халкидонський митрополит у першому випадку названий Захарієм, а у листі до царів Михаїлом. У різних документах, привезених Н. Алєксєєвим з Константинополя, як зазначають російські дослідники цих джерел, серед підписантів-митрополитів «10 імен… майже ніяк не корелюють одне з одним»[1521]. На їхню думку, це не помилка перекладачів: «логічно припустити, що підписи, які завершували переклади достовірних документів, частково були „поставлені" уже в Москві в Посольському приказі», при цьому «тексти підписів не узгодили між собою»[1522]. У такий спішний спосіб, враховуючи критичні настрої, сумніви, перестороги Батурина, «царський уряд хотів представити процес переходу Київської митрополії під владу московського патріарха на її ж території як завершений з великим успіхом і при повній згоді константинопольського та єрусалимського патріархів»[1523].

Зрозуміло, що у цьому зв'язку зникнення оригіналів теж, мабуть, було невипадковим. Якщо у Москві для переконливості у тексти-переклади важливих документів «додали» підписи митрополитів, то з таким же успіхом могли і фальсифікувати окремі місця грамот на свою користь.

У перекладених листах-зверненнях, роз'ясненнях формулювання багатозначні, розпливчаті, які можна трактувати дозвіл на хіротонію адресатам однозначно на свою користь як передачу Київської митрополії.

Як тепер з'ясовано на основі детального вивчення та аналізу джерел, синод Константинопольського патріархату, розглянувши у 1686 р. звернення з Москви, не уступив Московському патріархату Київську митрополію, а лише надав «дозвіл здійснювати хіротонію митрополита»[1524]. У грамоті ж з цього приводу зазначається: «**давати волю** блаженнейшему патриарху Московскому хиротонисати митрополита Киевского, егда пребывает лишенна искрнаго архиерея митрополия сия, или ради благословныя вины отложен будет архиерательствующий, его же убо изберут иже во епархии сей подлежащии

епископи, архимандриты, игумени священных монастырей и прочии, яко же обыкло»[1525]. Отже, «даючи цей ἄδεια — дозвіл (а не так, як передано в староросійському перекладі — волю)»[1526], вже перекладачі зміщували певні змістовні нюанси. Київський митрополит мав у богослужінні згадувати «в перших шановане ім'я Вселенського Патріарха, який є джерелом і початком, що височить скрізь над усіма парафіями та єпархіями, а потому — патріарха Московського, як свого старця»[1527]. Російський історик В. Ченцова звернула увагу на тенденційний переклад у Посольському приказі цього місця. «Ім'я вселенського патріарха поминається „впервых", поскільки він є „источником и началом", й ему „подлежат всюду все приходы и епархии", — зазначила вона. — У російському перекладі цей пасаж перетворився у доволі невизначене „и предвосходящу всех иже повсюду при селении и епархии…", що не зовсім, як видається, відповідає змісту грецького оригіналу, що вказував на збереження на всій території митрополії духовної влади того, хто є „началом"»[1528].

Зображення царів Іоана та Петра І. 1685. Іоллан

У синодальній грамоті наголошується, що «да святейшая епархиа Киевская будет подлежащая ко святейшему патриаршескому престолу великого и богоспасаемого града Москвы, се есть хиротонисатися митрополиту Киевскому в ней, **егда приключится нужда** (виділення наше. — *Авт.*), от блаженнейшаго патриарха Московского»[1529]. Тобто право на хіротонію передавалося не на постійній основі, а на часи, коли її не можна було здійснити в Константинополі з певних причин. «И для ежедневно приключающихся меж двух величайших царствий брани, — уточнювала константинопольська постанова, — егда нужда будет, и прилучится хиротония митрополиту Киевскому, невозможну сему делу сущу от Вселенского престола исправлятися предреченной хиротонии, и сице архиерателскаго предстателства лишатися, покорство сей митрополии Киевской подложися под святейший Московский патриаршеский престол»[1530].

У листі до царів так роз'яснюється суть соборних рішень, які «внесені до книги Великої Христової Церкви»: «…Блаженніший патріарх Московський і всієї Русі, кир Іоаким, у Святому Дусі улюблений і жаданий брат, і співслужитель нашої мірності має **за дозволом** (виділення наше. — *Авт.*) висвячувати Київського митрополита, за церковним уставом, якщо його оберуть підлеглі у цій єпархії, згідно з виданою грамотою для підлеглих Київської єпархії. Тобто, коли постане потреба обирати особу майбутнього митрополита Київського, то вони мають дозвіл обирати того, кого захочуть, і так само наступні за ним патріархи, а ця Київська митрополія нехай буде підлеглою Святішому патріаршому Московському престолу, а її архієреї, нинішній і майбутні, визнають як старця і старшого тогочасного патріарха Московського як такі, що ним висвячені, з єдиним застереженням, а саме: коли митрополит Київський буде здійснювати безкровну і Божественну літургію в цій єпархії, то нехай згадує серед перших шановане ім'я всесвятішого Вселенського патріарха, як такого, від якого блага на всі кінці вселенної поширюються і який

є джерелом усього, і який через вказані причини виявив поблажливість, і поклав на патріарха Московського підлеглість цієї [митрополії], а вже потім [слід згадувати] патріарха Московського»[1531].

Експатріарх Діонісій пізніше у листі до патріарха Іоакима докоряв йому за невдячність, що послали йому грамоти — «да рукополагайте митрополита киевского, и он да будет под началом и господством патриаршескаго престола московскаго»[1532], а у відповідь — мовчання. При цьому у згаданій заувазі архієрея важливо те, що він не пише про передачу Київської митрополії.

У Константинополі найвищі церковні архієреї дали «Грамоту видання» висвячувати київського митрополита і саме у такий спосіб «найсвятіша Київська єпархія стала підлеглою найсвятішому патріаршому престолу великого і богоспасенного міста Москви»[1533]. Водночас при цьому, як зазначає доктор богослов'я Університету Арістотеля в Салоніках (Греція), доктор історії (Практична школа вищих досліджень, Сорбонна, Париж) К. Вєтошніков, не відбулося передачі канонічної території Константинопольського патріархату[1534]. Київська кафедра, за висловлюванням богослова, архієпископа Тельміського Іова (Гечи) (Женева, Швейцарія), була передана «в тимчасову опіку (адміністрацію) московських патріархів»[1535].

Російський церковний історик В. Лурьє на основі цих та інших документів дійшов висновку, що «немовби маюче місце у 1686 р. перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату є історичним міфом»[1536]. «Захоплення Київської кафедри, — зазначив релігієзнавець, — завершилося без всякого озирання на Константинополь, без якихось-небудь посилань на Собор 1686 року та інші документи, пов'язані з місією Алєксєєва та Лисиці»[1537].

«В останньому акті трагедії Української Церкви сильно завинив Іван Мазепа, будучий гетьман України: його підпис під незаконним обранням на Київського митрополита московського кандидата єпископа Гедеона Четвертинського стоїть між першими... — так підсумував події 1685–1686 рр. І. Огієнко. — Іван Мазепа сильно вислужився Москві, і щоб її задобрити, легко зробив як гетьманський представник незаконні вибори, і тим передав Українську Церкву Москві»[1538]. З цими міркуваннями важко погодитися: джерела не дають підстав говорити про «незаконність обрання», про те, що генеральний осавул був провідником царської волі у питанні підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Навпаки, 8 липня 1685 р. були прийняті соборні рішення церковних ієрархів про дотримання канонічних процедур у відносинах з Константинопольським патріархатом. Сам Г. Четвертинський, вже обраний церковно-світським зібранням митрополитом, наполягав у Москві, аби його називали екзархом константинопольського патріарха[1539]. Подальші дії щодо перепідпорядкування Київської митрополії мало залежали від українського духовного кліру, І. Мазепи, І. Самойловича. Це був запрограмований імперський процес поглинання автономних утворень, інституцій для зручнішого керування, уніфікації всього і вся. Московія для вирішення цієї проблеми не шкодувала ні грошей, ні війська.

Позитиви союзницької співпраці 1654 р., обрання митрополита 1685 р. були протягом десятиліть розчавлені загальним курсом на обмеження автономного устрою Гетьманщини, зневаження її національно-церковної самобутності. Москві не потрібні були підлеглі із особливим статусом.

Розділ 16
ОПІР ВІЧНОМУ МИРУ 1686 р.

1686 р. між Московією та Річчю Посполитою було укладено Вічний мир. Ця подія начебто безпосередньо не стосувалася життя І. Мазепи, але разом з тим вона у загальному підсумку вплинула на його подальшу долю. Аналіз джерел показує, що активна діяльність російського уряду в напрямі укладення союзу з Варшавою викликала у Батурині опозиційні настрої, супротив. З чим це було пов'язано? Чому гетьман І. Самойлович намагався протидіяти зближенню двох держав? Яку роль у цьому відіграв його дорадник — генеральний осавул І. Мазепа?

Відповіді на ці запитання постараємося знайти нижче.

У середині січня 1686 р. з Батурина до Москви виїжджає дипломатичне посольство на чолі з генеральним осавулом І. Мазепою та гетьманичем Г. Самойловичем. У другій половині 1685 р. гетьман призначив генеральним обозним чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, а на його місце запланував поставити сина, який ще ні в чому себе не проявив. З цією метою правитель Гетьманщини вирішив доручити йому відповідальну справу — взяти участь у дипломатичному посольстві до Москви. Гетьманич навряд чи міг орієнтуватися у польсько-московських взаєминах, добре знати інтереси Варшави. Найпевніше його місія полягала у тому, щоб постати перед царями, російськими

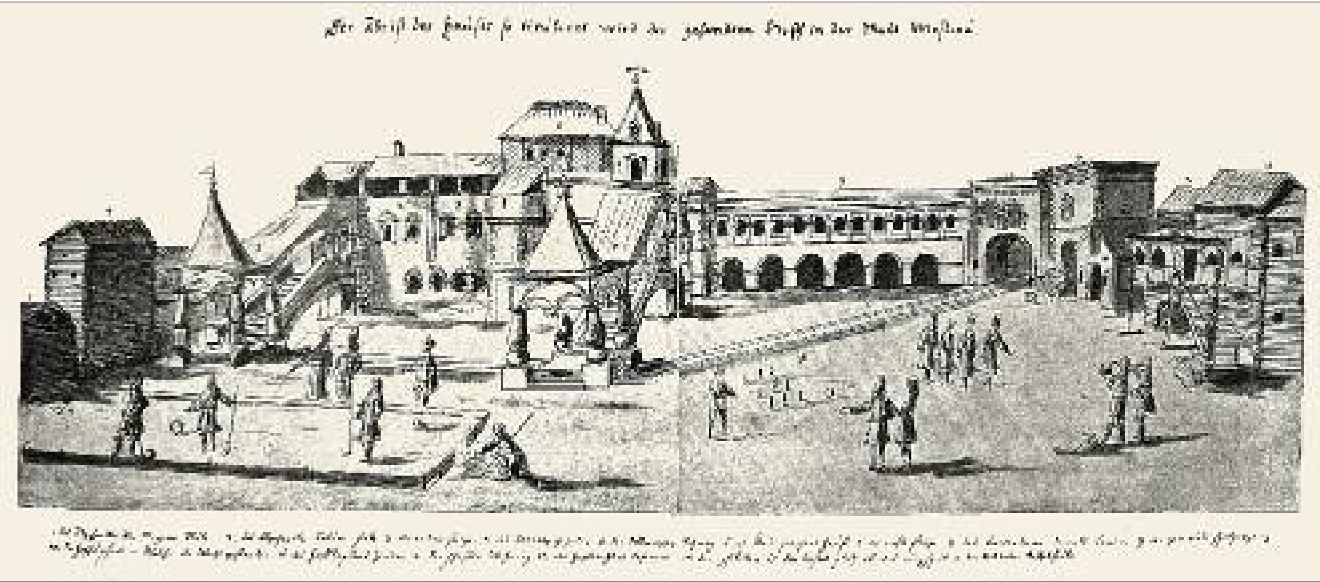

Посольський двір у Китай-місті. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

урядовцями у новій якості не тільки родича гетьмана, а й впливового представника старшини. Своєю присутністю на переговорах він підсилював головного репрезентанта мислення-тез Батурина І. Мазепи. Саме останній міг точно, доступно сформулювати В. Голіцину, його дорадникам інтерес України в московсько-польських справах.

Враховуючи те, що І. Самойлович доручив генеральному осавулу організовувати і проводити вибори митрополита у Києві, а потім направив його до Москви з питань укладення Вічного миру, можна з упевненістю сказати про І. Мазепу не тільки як про фахового виконавця гетьманських задумів, а й як ідейного натхненника, консультанта з цих питань керманича України. Останній повністю покладався як на його красномовство, вміння швидко орієнтуватися та визначатися на дипломатичних переговорах, так і глибоке розуміння суті проблеми.

Українське посольство було сформовано гетьманом ще станом на 1 січня 1686 р.[1540], але відправлено пізніше, після з'їзду старшини[1541]. Воно вирушило з гетьманської резиденції орієнтовно

У царській палаті. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

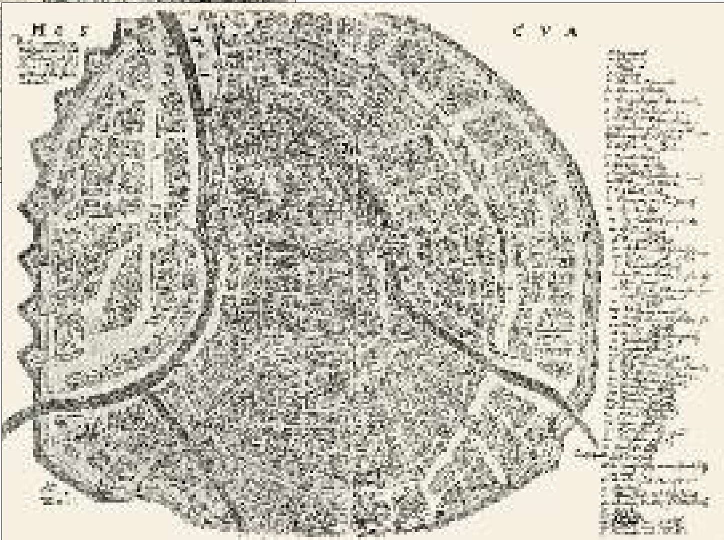

План Москви. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

14 січня 1686 р., адже 13 січням[1542] датується інструкція І. Самойловича переговорникам. В. Station Станіславський датує цей від'їзд 24 січнем[1543], бо цим числом, схоже, помилково позначена копія її російського перекладу, опублікованим Д. Бантиш-Каменським[1544]. Насправді посланці Батурина 28 січня були уже у Москві[1545]. Тим паче навряд би І. Самойлович, приймаючи 22 січня у гетьманській резиденції стольника Л. Неплюєва[1546], який приїхав якраз обговорювати питання договору з Польщею, направив у Москву через два дні своє посольство.

Церемоніальна участь Григорія Самойловича у переговорному процесі засвідчується у листі гетьмана до патріархама Іоакима, який 17 лютого писав у Батурин про те, що гетьманича та «Мазепу Ивана с товарыщи любезно прияхом, и благословение ему и всем, яко святыя церкви сынам, усердно подахом»[1547], але здивувався, що гість його не поставив до відома про мету свого приїзду[1548].

«Я убо покорственно извѣствую вашему патриаршому достоинству, — пояснив правитель Гетьманщини, — что пречечоному сынови моему иного дѣла не вручалем, точию сие, дабы в моем лицу отдал благодарнственное великим государем нашим, их царскому пресвѣтлому величеству, челобитье мое за многие и премногие их монаршие благодѣтельства, ими же мя всегда милостиво и премилостиво они великие государи ущедряти изволяют. Я естьли бых поручил ему, сыну моему, якие значные до исправления дѣла, то не точию их не утаивал бых пред вашим всесвятѣйшеством, но и покорственное занес бых до вашего святѣйшества прошение, дабы ваше всесвятѣйшество, архипастырским и отеческим заступлением, в котором я великую имѣю надежду, изволило сотворити нам в том милостивое вспомогательство»[1549].

З цього зізнання випливає, що у важливій дипломатичній місії гетьманич, швидше за все, виконував місію спостерігача, якого залучили до відповідальної поїздки як родича гетьмана. У джерелах тієї доби він ще не фігурує як чернігівський полковник. «Речь, государь, в дому ево, гетманском, ноcитца от дворовых ево людей, что хочет он, гетман, послать к великим государем к Москве сына своего Григорья, — доповідав московський посланець Н. Алєксєєв 24 грудня 1685 р. В. Голіцину, — а для чего, государь, того я еще не доведался, и приезжал, государь, к нему, гетману, из Сосниц он, Григорей, и был у него дни с три, и поехал попрежнему в Сосницы»[1550]. Напевне, свого сина І. Самойлович поставив чернігівським полковником влітку 1686 р., після відповідальної поїздки. Тобто участю гетьманича у важливій місії гетьман ніби додав йому значимості перед відповідальним призначенням. У документації 1686 р. Г. Самойлович як полковник Чернігівського полку згадується 9 серпня[1551].

Урочиста церемонія зустріч польського посольства з приводу мирних переговорів відбулася в Москві 11 лютого 1686 р.[1552] На прийом з цього приводу у Грановитій палаті були Г. Самойлович, І. Мазепа та інші гетьманці, учасники української делегації[1553]. Гетьманича при цьому під час виходу царів запросили «к... государской грамоте»[1554], у такий спосіб показуючи пошану до його батька та міркувань останнього, надісланих для ведення переговорів.

Проте, згідно з джерелами, українців не посадили за стіл перемовин. Напевне, це було пов'язане з тим, що гетьман не просив про згадане і не наполягав на участі делегатів Гетьманщини у складі переговорників від Москви. Зрештою кількість дипломатів від обох держав у визначенні договору про мир була чітко регламентована. Третя сторона зі своїми вимогами та протилежними бажаннями могла завести переговорний процес у безвихідь.

На наш погляд, українська делегація та її очільник генеральний осавул все ж були залучені до переговорів, але не за столом, а в кулуарах московської делегації, під час обговорень-консультацій з певних питань.

Гетьман І. Самойлович та його дорадник І. Мазепа, який добре знав польську політичну кухню, у попередні часи доклали немало зусиль, аби зірвати підписання між Річчю Посполитою та Московським царством мирного договору[1555]. Чим він не влаштовував Україну? Батурину не хотілося, щоб був зафіксований її поділ між двома державами.

Між тим уряд І. Самойловича бачив Україну цілісною, в сучасних межах. Так, у січні 1685 р., посилаючи гінця в Москву, гетьман в інструкції для донесення своїх міркувань та гетьманців зазначав:

«Поневаж вся тогобочная Днѣпра сторона — Подоле, Волынь, Подляше Подгорье и вся Червонная Русь, которых славныя и старинныя мѣста Галич, Львов, Перемышль, Ярослав, Люблин, Луцк, Владимир, Острог, Заславле, Корец и иншие знайдуются, всего до монархов российских от початку бытия здѣшних народов належали и тылько сто лѣт з невеликим злишком тому времени як Польское Королевство ними овладѣло, теды при таких полское стороны незычливостях, же оны всегда на упадок Российской монархии чыгают, безгрѣшно было бы преславного царства российскаго сторонѣ

свое искони вѣчное, хотя по троху одисковати при Божой помочи, углядаючи способнаго времени»[1556]. Хоча у цій тезі була тенденційно спотворена історична правда про належність згаданих територій московським государям, все ж у ній проглядається державницька позиція Батурина, який у такий спосіб хотів залучити царів-сюзеренів до повернення українських земель під гетьманську булаву. Зазначимо, що у 1681 р. І. Мазепа їздив у Москву домовлятися про розширення меж Гетьманщини за рахунок входження до неї території слобідських полків[1557]. У січні 1684 р. гетьман у листі до царів обґрунтував необхідність передачі під управління Чернігівського та Стародубського полків 32 сіл «по сей сторонѣ рѣки Сожа», бо вони здавна «к Малоросии належали», а тому «регименту нашему и к сообщению малоросийскому прележати имѣють»[1558]. У березні 1684 р. за наказом з Батурина Стародубський полк під управлінням гетьманича Семена Самойловича зайняв Гомельську, Чечерську, Пропойську та Кричевську волості Засожжя[1559], яке входило до Великого князівства Литовського (козаки взяли під свою опіку близько 200 засожських сіл і містечок[1560]). Попри настирливі вимоги з Москви повернути ці землі Речі Посполитій (генеральний осавул І. Мазепа займався організацією у кінці серпня 1685 р. прийому в гетьманській столиці з цього приводу посольства, очолюваного ближнім стольником Федором Головіним[1561]), гетьман та його команда не йшла на поступки.

Князь Василь Голіцин. 1689. Гравюра Олександра Тарасевича

«Практично відкрита непокора гетьмана розпорядженням центральної влади, яка через його дії опинилася в складній дипломатичній ситуації по відношенню до Речі Посполитої та її союзників по антитурецькій лізі, не могла не викликати невдоволення в російських урядових колах»[1562], — так підсумував вищезгаданий контекст подій 1685 р. російський історик К. Кочегаров.

Зазначимо, що «посожський» конфлікт, як, мабуть, і планував Батурин, мало не зірвав підписання Вічного миру. Однією з головних вимог польської делегації під час першого (13 лютого[1563]), другого (22 лютого[1564]), третього (24 лютого[1565]) раундів переговорів було якраз повернення посожських населених пунктів. Зрештою 25 березня 1686 р. посли двох держав це питання оформили окремим договірним документом «Про віддачу в королівський бік поселень, що лежать по річці Сож, та про невідшкодування нанесених збитків»[1566].

Стратегія опору Вічному миру мала кілька складових. За аргументацією, донесеною Москві, стояли ще й потаємні змісти та інтереси Гетьманщини. Згідно із інструкцією І. Мазепа мав донести переговорникам такі тези Батурина:

Київ не має належати Речі Посполитій;

союз із Річчю Посполитою ненадійний, бо литовське військо постійно не встигає до початку бойових дій;

згідно з укладеним союзом козацькі підрозділи, беручи спільну участь у війні з польськими полками, агітувались би до переходу на їхній бік, через що виникли б на Гетьманщині бунти;

похід на Крим як виконання союзницького договору безводним шляхом дуже небезпечний;

кримським ордам є куди ухилятися від московського війська;

війна з кримчанами збільшить їх відплатні акції на лівобережні містечка та села;

поляки під час війни, притиснені турками, можуть з ними укласти мир, а у той час московсько-українське військо, яке буде на Кримській дорозі, стане один на один з Османською імперією;

треба, щоб Запорожжя підкорялося лише царям;

заборонити насильно відбирати церкви, православних переводити в уніати;

повернути маєтності київським монастирям;

польська сторона сподівається на допомогу Війська Донського та калмиків;

воєводи мають доповідати у Москву про переміщення Війська Донського;

у Києві необхідно збільшити кількість вояків для оборони, бажано їх прибуття з дружинами;

віддалити кордон від Києва[1567].

Уже коли І. Мазепа та Г. Самойлович відбули до Москви, у Батурин 21 січня[1568] прибув стольник Л. Неплюєв із царськими статтями[1569], у яких йшлося про намір царів укласти Вічний мир з поляками. Водночас государі просили гетьмана висловити міркування про складові такого договору. І. Самойлович не повторював попередні тези, надіслані раніше з генеральним осавулом та гетьманичем, проте у великому посланні до государів, заохочений їхнім прагненням дізнатися про згадане його думку, висловив категоричне «ні» договору з поляками, які «вѣру нашу искореняют»[1570]. На його переконання, з турками краще було б поновити договір[1571], аніж мати справу із ненадійною Річчю Посполитою. Хоча під час складання цього послання І. Мазепа був у Москві, усе ж видно, що на його зміст вплинули попередні оцінки генерального осавула як дорошенківця (саме правобережний гетьман П. Дорошенко,

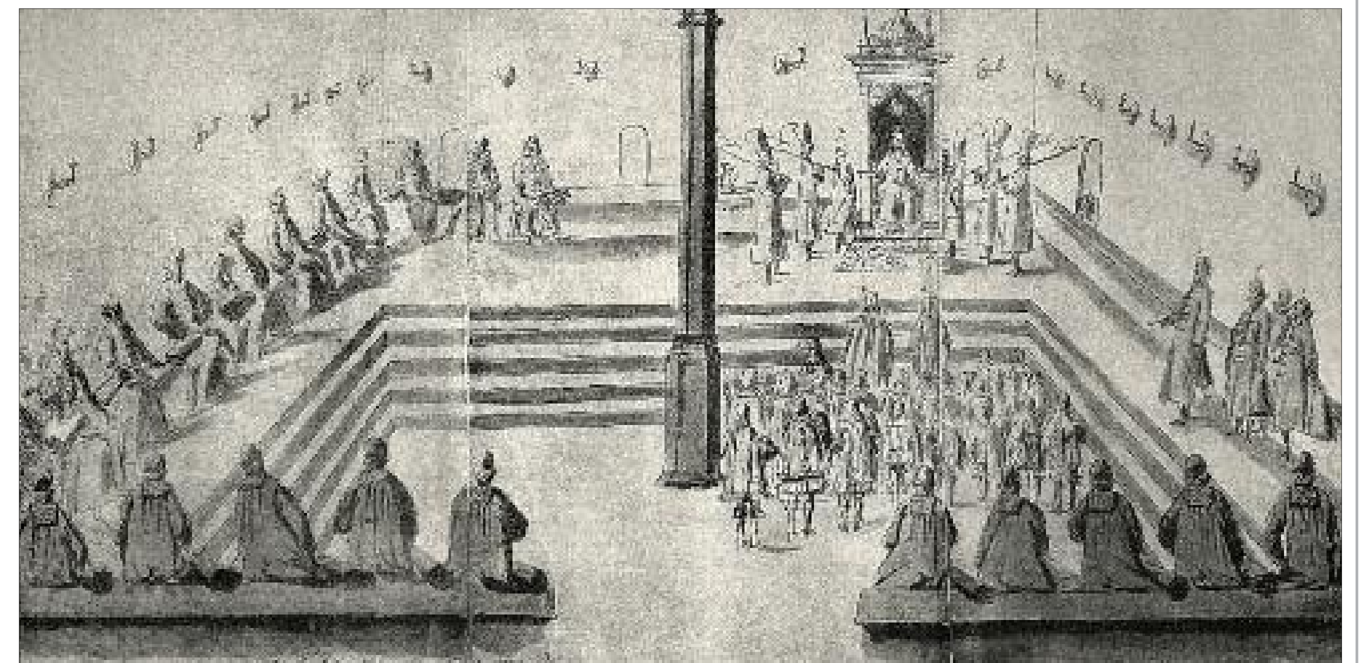

Аудієнція послів. 1661–1662. Малюнок з альбому Августина Мейерберга за підсумками поїздки у Московію

розчарувавшись у політиці Варшави, уклав союз із Османською імперією. — *Авт.*). Оскільки він добре знав французьку мову, цікавився французькими газетами, то й знав позицію короля Франції. Гетьман у цьому зв'язку ставив у приклад Париж, який не всупив у антиосманський союз[1572], хоч його туди нав'язливо агітували. Володар булави виклав ще чимало аргументів, зокрема про важливість ігнорування фінансової компенсації Речі Посполитій за Київ та інших міст і земель, які московська сторона «отвоеваными их называти может», а не «завоеваными»[1573]. Варшава, отримавши гроші, подасть це як прояв своєї сили, що вона «царствию Росийскому страшна»[1574].

Відразу після від'їзду Л. Неплюєва до Москви гетьман надіслав царським урядовцям ще два важливі свідчення — грека Юрія Раджея та втікача з полону священника Андрія Калістратова про те, що поляки «учинив мир вѣчный и познав помощь от царства Росииского, тщатся и радѣют с турком войну свою совершити вскоре»[1575], «корол итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надѣюсь на Бога, что Москву введу войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, и как турской возярится на Москву вмѣсте и я радѣти буду с турком покой учинит»[1576]. Та останні документи не зірвали переговорний процес.

Царівна Софія. 1689. Гравюра Олександра (Леонтія?) Тарасевича Копія 1777 року Опанаса Афанасьєва

Позиція гетьманців з посожського та інших питань дискутувалася на переговорах у Москві протягом лютого, березня та квітня. Крім офіційних зустрічей представників сторін, час від часу члени делегації вдавалися до кулуарних погоджень, визначень тексту вирішального документа. Причому московська верхівка не була одностайною.

«И в 7194 годѣх для потвержения мира с поляки был держен совѣт в Палатѣ, — писав у спогадах Борис Куракін, — что с поляки ли мир подтвержать и аллианс противу татар учинить или войну с поляки начать, а мир с татары учинить. И о том было в Палатѣ двух мнѣний противных, а именно, царевна София и князь Голицын (с) своею партиею были той опинии (opinion), чтоб мир с поляки подтвердить и войну против Крыму начать, но другая партия бояр, как князь Петр Прозоровской, Федор Петров сын Салтыков и другие были того мнѣния, чтоб войну против поляков начать. И за несогласием тѣм продолжалося 6 мѣсяцев. И, наконец, согласилися мир с поляки подтвердить и аллианс с ними против Крыму учинить»[1577].

Підписаний 26 квітня[1578] договір Вічного миру викликав обурення І. Самойловича[1579], своє невдоволення він висловив стольнику Л. Неплюєву, який привіз у Батурин царську грамоту з цього приводу[1580].

Москва офіційно закріпила поділ України зреченням Річчю Посполитою Києва, Запорожжя[1581], Лівобережжя України[1582] (при цьому полякам надавалося 146 тисяч рублів компенсації[1583]), велика частина території від містечка Стайок (Ржищів, Трехтемирів, Люшни, Боровиця, Крилов, Сокольня, Воронков, Канів, Черкаси, Чигирин) мала стати пусткою[1584], посожські волості забрані у козаків[1585], Московське царство вступало до антитурецької Священної ліги[1586] і зобов'язувалося вирушити у похід проти Кримського ханства у 1687 р.[1587]

Згідно з реляцією Йосипа Лядинського царівна Софія, слідкуючи за переговорами, добивалася, аби основні тяготи майбутньої «кримської» війни лягли на плечі козаків, останні повинні були забезпечити й охорону пограниччя[1588]. Государі, «порадувувавши» січовиків, що після укладення Вічного миру «имеете быть под высокодержавною нашею царского величества рукою, а под королевского величества владением... в вечные времяна быти не имеете»[1589], наказали їм чинити проти кримчан «воинский поиск и промысл сколько всемилосердый Господь Бог помощи подаст»[1590].

Вічний мир був вигідний амбіційному В. Голіцину, який прагнув здобути славу, авторитет у військовій кампанії. Проте у Батурині, який забезпечував участь козаків у виправи на Правобережжя, добре знали, як реально важко здійснити такий похід, які небезбеки очікують вояків під час пересування безводним степом, скільки життів забере ця війна за польські вигоди. Сумні передбачення гетьмана І. Самойловича один до одного справдилися наступного року. Однак у 1686 р. застереження посла гетьманського уряду І. Мазепи не взяли до уваги.

Разом з тим доповіді генерального осавула В. Голіцину та його наближеним, спосіб викладення аргументації вплинули на подальшу долю батуринського дипломата. Ця поїздка, як і попередні, зробила І. Мазепу людиною впізнаваною, зрозумілою, передбачуваною для Посольського приказу. Розум старшини, його глибоке розуміння поточної ситуації, коректні відповіді та швидкі реакції-судження на поставлені запитання сподобалися головному царському урядовцю. Цими якостями І. Мазепа спочатку підкорив І.Самойловича, а згодом і В. Голіцина.

Володар булави ж у реаліях правління молодих царів практично втратив почуття обережності, вважаючи начальника Посольського приказу хоч і людиною впливовою, та недостатньо компетентною, малоосвіченою. У цьому зв'язку гетьман часто діяв вперто усупереч інтересам Москви, не оглядаючись на сановитого посадовця, з яким зналися в основному заочно. Навіть після ознайомлення із 33 пунктами Вічного миру І. Самойлович звертався до польського короля Яна Собеського з проханнями повернути Правобережну Україну[1591], мотивуючи це тим, що ці території були відвойовані козаками у турок[1592]. Генерал-лейтенант П. Гордон у своєму щоденнику відзначив, що це «було дурно сприйнято у Москві» та «з цього приводу до нього спеціально прислали посланця з доганою, що стало першим укусом, отриманим за весь час його правління»[1593]. При цьому гетьман ще й надіслав козацькі підрозділи на Правобережжя [у джерелах згадується, зокрема, розвідницька місія на Правобережжя компанійського полку під командуванням Іллі Новицького[1594]]. Це неабияк занепокоїло поляків. Король написав царям, що гетьман «нѣкую себѣ удѣльность как другой Хмѣлницкой... употребляя и уготовляя»[1595]. У грудні 1686 р. підскарбій коронний надвірний Михайло Ревуйський передав російському урядовцю Борису Шереметєву чотири друковані аркуші, надруковані у Києві, «о гетманѣ Самойловичѣ», який у них «имянован он, гетман, удѣльным князем»[1596]. Ян Собеський сприйняв «то зѣло болѣзненно»[1597] і вирішив проінформувати у цьому зв'язку Москву.

Договір Вічного миру. 1686

Зрозуміло, що такими вищезгаданими діями керманич Гетьманщини викликав чергове роздратування у Москві[1598]. Фактично він підписав собі вирок на зміщення.

Розділ 17
ГОЛОВНИЙ ОРГАНІЗАТОР ЗМОВИ

Поскільки І. Мазепа у 1687 р. став гетьманом, багато істориків приписують йому головну роль у зміщенні І. Самойловича. Так, В. Шутой вважав, що саме наближений володаря булави «організував змову»[1599] проти свого патрона. Д. Бантиш-Каменський зазначав, що В. Голіцин «за порадою лукавого Мазепи склав усю вину на Самойловича», «коварний осавул, догоджуючи для власної вигоди любимцю царівни, схилив 7 липня деяких старшин, послати... донос»[1600]. Про зміщення гетьмана «таємними ковнями генерального осавула» писав свого часу й М. Маркевич[1601], М. Костомаров[1602], інші дослідники (С. Зарульський[1603], І. Голіков[1604], Г. Міллер[1605], І. Борщак[1606], І. Огієнко[1607]).

Поширювачі цієї версії мимоволі у такий спосіб надають І. Мазепі шарму людини надзвичайних здібностей: мовляв, зумів переконати і царів, і старшин, що кращим гетьманом буде він. Усе ж генеральний осавул, хоч і відзначався багатьма талантами, організаційним хистом, навряд чи міг передбачити реалії Першого Кримського походу, провести тет-а-тет змовницькі переговори з полковниками, схилити їх на свій бік. Фантастичною виглядає реалізація такого задуму одинаку, навіть неперевершеному майстру інтриги.

На нашу думку, аналіз джерел дає з упевненістю сказати, що головним організатором коломацького перевороту був сам гетьман. На перший погляд, ця теза суперечить здоровому глузду: як міг І. Самойлович, який так жорстко боровся зі всілякими зазіхачами на його керівне крісло, сприяти власному поваленню?

Спробуємо нижче викласти аргументи з цього приводу. Влада володарів булави Гетьманщини трималася в основному на двох головних чинниках: а) на взаємовигідній співпраці із сюзереном; б) взаємодії із підібраною власною командою старшин. Підсумком п'ятнадцятирічного правління І. Самойловича стало те, що він як самовпевнений володар втратив почуття самозбереженості, легковажно поставився до вищезгаданих постулатів.

Станом на 1686–1687 рр. гетьман не тільки позбувся підтримки у Москві, але найголовніше — викликав у ній реакцію роздратування своєю свавільністю, зухвалістю. Його державницька позиція із багатьох питань суспільного життя автономії виводила із себе вище керівництво Московського царства, оскільки суперечила імперським планам.

Найголовніші провини І. Самойловича перед царями та їхніми урядовцями можна сформулювати у кілька положень.

1. Виступаючи за інтереси України, гетьман став злісним противником Вічного миру, якого дуже бажала царівна Софія та її фаворит В. Голіцин. Фактично володар булави виступив проти них, недооцінивши їхніх можливостей та впливу. «А я, вѣрный их царского пресвѣтлого величества подданый, — писав у Москву зверхник української автономії, — того бым усердно зычыл, дабы премилосердные

Царівна Софія Олексіївна. Перша половина XIX ст. Невідомий художник. Державний Ермітаж, Санкт-Петербург

монархи наши, великие государи, цари и великие князи Иоанн Алексѣевич, Петр Алексѣевич, всея Великия и Малыя и Белыя Росии самодержци, их царское пресвѣтлое величество, юныи свои лѣта мирно и безмолвно, кромѣ военных хлопотов, перешли щасливе, приходячы от силы в силу и в совершенство богоподобнаго возвраста своего. А тым временем спряты оныи монаршыи, прошлими валечными войнами опорожненые, наполнилися их монаршою казною, якая бы в примирных щасливных временех збыралася и в болшое число множилася, для прошлой (а може и скорой) их царского пресвѣтлого величества потребы»[1608]. У цих рядках, звернених до царівни Софії та В. Голіцина (13-річний цар Петро та хворий його 19-річний брат Іоан брали участь лише у церемоніальних заходах, але були далекі від посвячення у вирішення злободенних проблем. — *Авт.*), гетьман фактично у грубій формі давав їм зрозуміти: ви тимчасовці, не забігайте наперед, не вступайте у війну, поки государі не досягли повноліття та самостійно можуть займатися такою важливою справою.

2. Після підписання Вічного миру І. Самойлович у листі до польського короля Яна Собеського виступив із ревізією договору. «Власная наша Войска Запорожскаго земля на том боку рѣки Днѣпра по рѣчкам Собу и Каменках и по рѣцѣ Бугу будучая, — писав він у Варшаву, — не остаючи цале при нас захована, в якоись нашои вонтиливости и отлучении завѣшена. А не только то многим окрестным народам, але и самому вашему королевскому величеству и всей Рѣчи Посполитой есть вѣдомо, иж Войско Запорожское з давнихъ вѣковъ аж до сего времени всегда ее заживало. За их царских величеств позволенем покорне до вашего королевскаго величества просим унижено милостивого респекта, абы тая земля пустая, яко наша власная, при нас была вѣчным постановленем утвержена. Нехай бы при такой вас пресвѣтлѣйших и найяснѣйших монархов о вѣчномъ мирѣ радости и наш народ премилосердым их царских величеств призрѣнием и милостию вашего королевскаго величества тоеи земли будет утѣшен и жебы тепер, коли неприятелей за границею шукати належит, Войско Запорожское домашних своих по отцах, дѣдах и прадѣдах власностей не отпавши веселыми серцами и охотными одвагами в промыслах военных предлежащихъ ставати могло»[1609]. Здавалося, це невинне вічливе прохання. Проте воно обурило короля, бо оспорювало результати тримісячних переговорів у Москві. Ян Собеський пожалівся на автора звернення государям. У Батурин з цього приводу Л. Неплюєв привіз догану[1610] за порушення субординації, несанкціоновані царським урядом дії.

3. Хоча гетьман дбав про якнайширшу автономію для Київської митрополії, його вперте відстоювання прав Української церкви у 1685–1686 рр. теж надокучило російським урядовцям. З Батурина йшли одне за одним звернення з удосконалення процесу висвячення митрополита у Москві, надання цьому акту канонічності. Володар гетьманського краю просив змінити формулювання у вже надісланих грамотах государів, а також прагнув київського митрополита зробити екзархом Константинопольського патріархату. Свою негативну реакцію до прийнятих рішень з цих питань у Москві він не приховував перед російськими дипломатами, деяких з них, зокрема Н. Алєксєєва він прийняв вороже, негостинно, через що той жалівся у Посольський приказ.

4. Самойлович жив за інерцією його успішної співпраці з попередніми царями у плані «приборкання» гетьманату П. Дорошенка, Чигиринських походів. Тоді до його думки прислухалися, і він цим гордився. Та у 1682 р. після смерті царя Федора Олексійовича ситуація змінилася. Команда царівни Софії переконалася не тільки в непередбачуваності, вередливості, непоступливості їхнього підлеглого васала, який досить-таки часто демонстрував принциповість з питань, які їй хотілося вирішити просто і без дискусій. Гетьман не був схожим на полковника, якому урядовці давали наказ і той його беззаперечно виконував. Володар булави постійно докучав, ставив під сумнів урядові рішення. Така поведінка дратувала.

Портрет Івана Самойловича.
Гравюра Олександра Тарасевича.
Копія 1747 р. лаврського іконописця-учня Опанаса Іркліївського-Перехрестенка

5. І. Самойлович був людиною свого часу. Поряд з позитивами його державницької діяльності на користь об'єднання України під його булавою він мав недостатньо високу моральну планку діяча-урядовця. У 1685 р. після смерті своєї дочки він підмочив свій попередній авторитет у Москві сутяжницькою вимогою повернути посаг від сановитого зятя Федора Шереметєва. У цей процес були включені царі, В. Голіцин та інші урядовці[1611]. Активну участь в обліку цінностей брав І. Мазепа, який вислуховував при цьому у Києві образливі коментарі на адресу свого патрона. Гетьман не задовольнився принизливим поверненням Шереметєвим облікованих подарунків дочці на весілля. Він виставляв нові вимоги. Уся ця справа, яка продемонструвала масштаби жадібності І. Самойловича, викликала огиду у вищих колах Москви. Імідж правителя України зазнав значних репутаційних втрат.

6. Гетьман, як мовиться, дістав Москву своїми проханнями про земельні надання, а потім розмежування територій, пожалуваних у Московському царстві. У жовтні 1684 р. він писав В. Голіцину про те, що «серцем желаю меж великороссийскими городами иметь свое особое место»[1612]. «А я помыслил было и последнее свое отдать, — зазначав він, — только тое вотчины достать, и яко убо во всяких моих нуждах толку во дверь милости вашей княжей»[1613]. За результатами цих прохань влітку 1685 р. він отримав дерєвні Красне, Брусовиці, Лужки, Пасерково, Волково у Кромському повіті, місце під пасіку в Олешівському повіті Білгородського розряду[1614]. Господарювання гетьманських дозорців у цих місцях призвело до виникнення колізій між ними та власниками суміжних земель. Розшук з цього приводу проводився за грамотою царів від 11 червня 1686 р.[1615] Після смерті дочки Прасковії гетьман послав глухівського отамана Олексія Туранського до В. Голіцина та думного дяка О. Украінцева, аби вони підготували царський указ про повернення йому дарованого зятю Ф. Шереметєву московського двору та села Новосілки, куплені «за собинные гетманские денги»[1616]. Згадана справа із переписом майна, межуванням населеного пункту, прилеглих земель із залученням государів, писців, дяків, князів тривала в активній фазі з липня до серпня 1685 р. та пізніше.

7. Особиста напруга у стосунках І. Самойловича з В. Голіциним склалася ще з часів першого Чигиринського походу.

П. Гордон у своєму щоденнику занотував у 1687 р. свої міркування про відставку батуринського правителя, свідком якої він був. Шотландський вихідець записав у ті дні, що «з 1677 року була свого роду душевна неприязнь між нашим фаворитом, нині генералісимусом, і [Самойловичем], бо тоді у суперництві та роздорі генералісимуса з боярином Ромодановським той відкрито взяв бік останнього»[1617]. Вивищення В. Голіцина у травні 1682 р. у головного урядовця Московії — царської великої печатки та державних великих посольських справ оберігача — змусила гетьмана шукати шляхів до приязних та дружніх контактів з ним. Хоча у Москві уже був погоджений жених для гетьманської дочки, І. Самойлович вирішив переграти все по-новому. Він вирішив віддати Параску за сина В. Голіцина. Таке зухвале бажання поріднитися з ним, ужиті Батурином брутальні заходи щодо цього, напевне, не додали симпатій головному урядовцю до володаря булави. Посожський конфлікт 1684 р., вибори митрополита 1685 р., перепідпорядкування Київської митрополії, підписання Вічного миру 1686 р. показали, що позиція гетьмана з цих важливих питань не тільки не збігається з головними ідеями-реформаціями довірника царівни Софії, а й опинилася в опозиції до них. Володар булави, демонструючи на словах вірнопідданість государям, волів жити в Гетьманщині як незалежний правитель, ігноруючи вказівки, що обмежували його владу над краєм та людьми, церквою. Дії гетьмана, схоже, неодноразово викликали у Москві гостре невдоволення, злість. У грамотах, адресованих В. Голіциним у Батурин, проте, вживалася дипломатична лексика щодо оцінок гетьманської позиції, детальне роз'яснення суті важливості виконання настанов Москви. Зрозуміло, самолюбство головного урядовця Московії не могло не зачіпати те, що гетьман фактично не визнавав владця належним чином, ставив під сумнів його компетентність, використовував посадовця як інструмент у досягненні у государів певних привілеїв тощо.

Попри всі невдоволення та роздратування, у Москві мирилися із неприємним та не завжди передбачуваним І. Самойловичем. Зрештою чимало його пропозицій, оцінка ситуації у прикордонні були слушними та взятими до уваги.

Разом з тим у надійному збереженні-продовженні його влади велику роль, як ми вже писали вище, відігравала старшина Гетьманщини. Змова її 1672 р. скинула Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного). П'ятнадцятирічне правління гетьмана проходило з урахуванням досвіду попередника: батуринський керманич старався відсіяти зі своєї команди усіх, хто хоч дав натяк на опозиційність. Для безпечності утримання влади на ключові посади були призначені близькі родичі [генеральний бунчужний Костянтин Голуб, чернігівський полковник Григорій Самойлович, стародубський полковник Яків Самойлович (до 1685 р. Семен Самойлович. — *Авт.*), гадяцький полковник Михайло Гадяцький]. У Батуринській резиденції володар булави практично правив одноосібно. Після смерті генерального судді Івана Домонтовича у 1682 р. його посада була вакантною (у деяких російських джерелах Михайла Вуяхевича називають генеральним суддею, але, схоже, так московські дяки, окольничі позначали виконуючого обов'язки генерального судді, бо у чолобитній старшини 1687 р. вказувалося, що цей уряд був вакантним чотири роки. — *Авт.*). Ветхого генерального обозного Петра Забілу після 1685 р. замінив Василь Дунін-Борковський, але він проживав у Чернігові. У серпні 1685 р. з невідомих причин відставлений від уряду генеральний осавул Михайло Миклашевський[1618]. С. Величко помилково пише про Леонтія Черняка, полтавського експолковника, який у Коломацькому перевороті брав участь як генеральний

осавул[1619], але насправді цю посаду він обіймав у 1671–1677 рр.[1620], а у травні 1686 р.[1621] — липні 1687 р.[1622] згадувався як товариш Полтавського полку. Його підпису немає під чолобитною старшини, хоча як колишній урядовець він виконував доручення учасників заколоту.

Отже, у гетьманській столиці у другій половині 1686 р., напередодні Першого Кримського походу при гетьманові були такі генеральні старшини: генеральний писар Сава Прокопович, генеральний осавул Іван Мазепа. У цьому досить вузькому колі помітну роль грали ще посадовці нижчого рангу: суддя Михайло Вуяхевич і реєнт Генеральної військової канцелярії Василь Кочубей. Останні три діячі чимало років провели у чигиринській резиденції, будучи на відповідальних посадах у гетьмана П. Дорошенка. Досить сказати, що М. Вуяхевич обіймав свого часу посаду резидента при стамбульському дворі[1623].

Портрет старшини
Михайла Миклашевського. XVIII ст.
Невідомий художник.
Національний художній музей України

На нашу думку, саме вони у 1682–1686 рр. були при І. Самойловичі тим інтелектуальним центром, що «ліпив» з нього незалежного володаря, який у разі чергової смути в Московії міг здобути волю України. Їхні поради як досвідчених знавців турецького, кримського, польського напряму дипломатії червоною лінією проходять через головні тогочасні документи, підписані І. Самойловичем.

Гетьман їм довіряв: його довірники були заплямовані для Москви — М. Вуяхевич провів багато років на засланні в Сибіру; правобережців царські урядовці теж остерігалися як людей, вихованих на інших цінностях. Крім того, ці старшини мали бути вдячними володарю булави за вивищення на Лівобережжі.

Вузьке коло старшин у Батурині забезпечувало І. Самойловичу безпечні умови проживання у резиденції. Воно не мало можливості вчинити якийсь переворот, антигетьманський заколот. Можливо, розуміння цього не тільки заспокоювало батуринського правителя, а й привело до того, що він, використовуючи розумовий потенціал своїх підеглих на свою користь, не дуже рахувався з ними як особистостями. У чолобитній старшини 1687 р. натрапляємо на таку фразу: «Старшине енералной нет належитое поваги и безпеченства болшей от гневов и похвалок, а и к мертвые бывают, а нежели покойне живут»[1624].

Автор літопису Самовидця вказує на такі негативні риси І. Самойловича»: «Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ»[1625]; «из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал»; «усіх людей нізащо мілі»[1626].

Погляд старшини на свого лідера красномовно відбився у складеному поетичному аналізі його правління.

Самійло Величко, цитуючи цей вірш у своєму літопису, зазначає, що «по знятю гетмана Самойловича з гетманства... зараз еден нѣкто з ближних его подручних такия зложил и написал о нем рѣчи, котория зде полагаются»[1627]:

Ей, Іване, поповичу-гетьмане,
Чому ти так пустив себе в недбання?
Ой був єси ти добрим усім паном,
Та потім протиставивсь усім станам.
Став цілодушно ти гетьманувати,
Щоб і нащадкам звичай той віддати.
Ти вольність війська став ламати славну
І гідність станів зневажати давню,
У пиху впавши, став надмір амбітний,
Казав уже, що й рід твій старожитний.
Забув: тебе з любові ми обрали
І старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Ти мислив: начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди дорівнював до змови,
Щоб поміж себе хліба вже не їли —
Хотів усіх пересварить на ділі.
Чому не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду —
Постать на уряд ти шукав нагоду.
А не хотів такого догледіти,
Щоб дружно з кимось міг у світі жити, —
У війську ж Запорозькому іздавна
Є рада сильна, котра ділом славна.
Всі люди в тебе за ніщо приймались,
В підніжки низились і попирались.
Сини твої надмірно горделиві,
Були від них докуки неможливі,
А хто братів устискує і дручить,
Кінець собі нещасний заполучить.
Ой, доброго всі милують сердечно,
Він може вік прожити свій безпечно,
А як лихому та тяжкому жити,
Коли ніхто не може полюбити?
Як на творця повстанеш і на Бога,
Дивись, спіткає і тебе тривога.
А ти, Іване, всіх хотів тримати
У страсі і жорстоко налягати.
Та Бог на тебе зволив напустити
Твоїх підлеглих, бо таки лихий ти.
Отак позбувсь гетьманської поваги,
Зазнав натомість слізної зневаги.
Гетьманськая старанність не згодилась,
Ні, не заживсь, бо недогода збила.

Скінчив, ах, мені жально, ти жорстоко,
Хоч пам'ять має плинути широко.
Отож ніхто не зажирайся много,
Аби нічого не спіткало злого![1628]

В. Шевчук цілком слушно висунув гіпотезу про авторство Івана Мазепи, «бо, наскільки знаємо, із спідручних Самойловича тільки він і писав вірші»[1629].

Зверхність, пихатість у поводженні з найближчим оточенням гетьмана, його авторитаризм, жадібність вплинули на формування в урядовців батуринської резиденції негативного сприйняття особи свого патрона. Генеральні старшини терпляче зносили кривди. Та до пори.

І. Самойлович за роки свого правління також відправив у відставку чимало старшин. Відставники, здебільшого отримавши статус заслужених військових товаришів, осіли у своїх маєтностях, хуторах. Вони не несли великої загрози у своїх місцевостях, коли були розрізнені. Інша справа — збір вояк у похід. Ось у такій ситації гетьман отримав під час Першого Кримського походу більше десятка мобілізованих на війну недоброзичливців у своєму військовому штабі.

До вищезгаданих негативів-реалій у Батурині, творцем яких був володар булави, слід додати ще й економічні нововведення в Гетьманщині під кінець його правління. Вони зачіпали широкі верстви населення. Утримання найманих полків потребувало значних коштів, які збиралися з надання оренд на продаж спиртних напоїв, дьогтю, тютюну й на млини. У цю податкову систему в 1680-х рр. майже щоліта вносилися зміни, доповнення. І. Самойлович у 1686 р. на нарікання з місць на тяжкість сплат наводив свої аргументи в універсалі: «Теды нехай каждый з тых людей собѣ уважит, же войска помѣненные мы рейментар не для самих нас, але для всѣх общо общои держимо обороны, и ежели б не тыми з аренд приходячими грошми чинили есьмо оным уконтентованье, то мусили бысьмо поборы и подымные з посполитых людей для тоѣ потребы вытягати, без чого б згола обыйтися трудно. Ведаем теды, и кождые тое признает, же слушнѣй быти арендам, анижли поборам и подымным, якие певнѣ людей бы розогнали»[1630].

Однак, як показує анонімний донос на гетьмана 1684 р. (доставлений у Москву 20 квітня 1686 р.[1631]) та інші[1632], збір на військо супроводжувався значними зловживаннями та викликав невдоволення на Гетьманщині. «А ныне де вся старшина арендарями нам, меньшим и слова проговорити нелзе[1633], — повідомляв анонімник. — И так де старшина обагатела великими богатствы и сами де не знаю, в чем ходить от великого богатства», «А гетман де не знаем на что такую великую казну збирает...»[1634].

Текст доносу у травні 1686 р. доставив до відома гетьмана, у Батурин, окольничий Л. Неплюєв[1635], мовляв, господарюй, але знай, що під тобою земля шкварчить...

Користуючись заступництвом гетьмана, зловживали на місцях не тільки сини, а й його близькі родичі, зокрема брат, роменський протопіп Мартин Самойлович[1636].

Перед початком Першого Кримського походу І. Самойлович фактично опинився на великій пороховій діжці невдоволень, акумульованих з московських імперських інституцій, котрим володар активно опирався, а також з неідеальних реалій буття Гетьманщини, викликаних ситуацією з орендами, непомірним збагаченням старшини, несправедливим розподілом прибутків на користь рейментаря та його синів.

Треба була лише іскра для вибуху.

Розділ 18
ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД

У попередньому розділі ми зібрали численні докази, які засвідчували, що зміщення І. Самойловича із гетьманської посади сталося не завдяки потаємним стараннями І. Мазепи чи якихось його посвячених приятелів, а внаслідок нагромадженню великої кількості факторів. Потрібна була лише іскра, яка б забезпечила приведення у дію-запалення вибухового потенціалу невдоволення рейментарем. Таким кульмінаційним завершенням-імпульсом, фатальним у житті гетьмана, став Перший Кримський похід.

Гетьманський уряд, хоча й опирався підписанню Вічного миру, оголошенню війни Османській імперії, усе ж прийняв рішення Москви до відома і взявся їх виконувати. Забезпечення військового походу на Крим потребувало значної підготовки. У Батурині знали про проблеми, які очікували вояк.

У грудні 1686 р. генеральний осавул І. Мазепа був відправлений до Москви, аби донести до царських урядовців, В. Голіцина необхідні застереження, вимоги Батурина у зв'язку із організацією такого великого походу[1637], який мав змінити розклад впливу ворогуючих держав у Європі. Після обговорення 1–2 січня[1638] гетьманських статей царські урядовці разом з посланцем дійшли згоди, що українські та російські війська мали зібратися у квітні на з'єднання в Рубльовці[1639], Батурин мав надати полкам союзників супроводжуючих[1640]. Йшлося також про атакування кримських дніпровських фортець, про заборону українцям їздити у Крим з хлібом, про надання гетьману прапора та місця приходу польського допоміжного війська[1641].

Коли І. Мазепа був у Москві, у Батурин прибув стольник Семен Алмазов з указом про необхідність завершення підготовки гетьманського війська до походу 1 березня 1687 р.[1642] Відповідаючи на запитання царських урядовців, І. Самойлович наголосив, що до Криму «пут[е]шествовати трудно»[1643], а тому «тым теды путем, який уже до великих государей описал я обширне (ці статті привіз у Москву Мазепа. — *Авт.*), належатимет ити их монаршим силам», бо «на яком хочай великого довольства на дрова не будет, будет еднак якая ж колвек выгода и в дровах и в водѣ, понеже тот путь недалеко лежит от реки Днѣпра»[1644]. У кореспонденції В. Голіцину[1645], царям[1646] гетьман теж наполягав, аби взяли до уваги, що треба поспішати, бо армія може залишитися без кормів для коней; крім цього, слід взяти із собою значні запаси хліба.

Згідно із царською дипломатичною поштою, «идти на самый Крым с полки в мартѣ мѣсяцѣ, с первым московским большим обозом» мали в «большем полку» 120 000 стольників (мабуть, 12 000. — *Авт.*), стряпчих, жильців, рейтар, гусар, копейщиків, драгун, 12 000 солдат-піхотинців, 48 000 стрільців[1647]. Другий полк мав складатися з 30 000 кіннотників, 20 000 піхотинців[1648]. У третьому полку налічувалося 25 000 російських кіннотників, 15 000 татар казанських та астраханських, 23 100 піхотинців[1649]. Крім того, вийти у похід мали 45 000 ногайців та інших кочівників, 24 000 калмиків,

Італійська карта «Європейської Татарії». 1684. Наддніпрянська Україна позначена як «Україна, або Край запорозьких козаків (Vkraina o Paese de Cossachi di Zaporowa)»

25 000 донських, яїцьких і гребенських козаків[1650]. До всього цього війська мали приєднатися полки Гетьманщини у складі 86 000 кіннотників та 54 000 піхотинців[1651].

Вищезгадані цифри, задекларовані у Відні, швидше за все, не відповідали дійсності, а лише замилювали очі перед союзниками, демонструючи перед ними значну військову потугу Московії. Це ще раз показує амбіційність ініціаторів походу на Крим. Насправді, як показав огляд російських військ 26 травня, із 112 000 осіб, внесених у списки, вирушило на війну 90 610 вояк[1652], з них 15,5 тисячі козаків слобідських полків[1653], плюс було відмобілізовано до 50 тисяч гетьманців з полків І. Самойловича, включно з 10 тисячами міщан та селян[1654] (учасник виправи Г. Грабянка дає загальну цифру усіх учасників-гетьманців у 60 тисяч чоловік[1655]). Багато росіян намагалися уникнути мобілізації, тому до останніх вживалися репресивні заходи. Загальний збір армії раз у раз відкладався з причин поганої організації комплектування військовиків і спорядження.

Князь Василь Голіцин на коні

Проте й така сукупність військ була вражаючо великою. Незважаючи на плани І. Самойловича та В. Голіцина зібрати цю армаду біля Рубльовки (нині Велика Рубльовка, за 40 км від Полтави. — *Авт.*) спочатку не пізніше 1 березня, а потім 23 квітня[1656], таке завдання виявилося нереальним. В обозі було за підрахунками В. Великанова[1657] 100–120 тисяч возів, до 200 тисяч коней[1658], а тому він рухався дуже повільно, в основному по 5–6 кілометрів і максимально по 15–20 кілометрів на день. Як написав у щоденнику П. Гордон, лише 8 травня (!) «стали табором в 3 верстах від Рубльовки»[1659]. Далі генерал-поручик зазначав, що 9 травня «у день Св. Миколая ми не рухались»[1660], 11 травня «ми не виступали»[1661], 12 травня пройшли «біля 10 верст»[1662].

На затримку російського війська вплинув і запізнілий царський наказ із Москви: розпочати похід лише після привезення союзній армії чудотворного образу Донської Пресвятої Богородиці[1663]. Джерела зафіксували неприховане обурення з цього приводу І. Самойловича[1664], оскільки терміни зручного переходу степовими місцями катастрофічно втрачалися, а замість цього вояки повинні були стояти. Це при тому, що на початку походу військо отримало достатньо православних святинь: «Сверху из государевых ближних хором чудотворный образ Спаса и животворящий крест; для отправления божественной службы из приказа Большого дворца выдана полотняная церковь со всякими церковным украшением; ...для полка отпущено знамя с изображением лица Спасителя»[1665]. Француз Невіль, який спілкувався із високопосадовцями у Москві, з іронією написав про «легковірних московитів», для яких «образ Богоматері... здавався чудотворним і який один інок передав керівництву війська з поясненням видіння йому, що сповістило: мовляв, без допомоги цього образу похід на Крим буде безуспішним і що треба привезти ікону в армію»[1666]. «Поблажливість начальників та солдатські забобони, якими московити віддані більше інших народів, — далі зазначив він, — зовсім даремно затримали подальший рух армії протягом двох тижнів»[1667].

Очікувану ікону окольничий В. Жироваго-Засекін доставив з якихось причин на дванадцять днів пізніше, 27 травня[1668]. Напевне, його також затримало виконання завдання патріарха Іоакима, який

теж вирішив зробити свій «вклад» в успіх походу: замовив і видав друковані «прошения прилежная в чине церковного пения»[1669]. Як сповіщав 6 травня 1687 р. головний церковник Московії В. Голіцина, молитовні звернення до Бога про перемогу «ныне послахом», «протопопу рождественскому Захарию», аби він роздав «всем священникам»[1670] полків. Союзницькі війська об'єдналися не 23 квітня, як планувалося, а лише 2 червня на р. Самарі[1671].

За 13 днів вони дійшли до р. Конки (Кінських Вод), а 17 червня — до річки Карачокрак.

Портрет царівни Софії в «орлі» з царськими регаліями, в оточенні медальйонів з алегоріями Благочестя, Непорочності, Милості, Правосуддя, Міцності та Лагідності. Довкруж портрета виписаний царський титул. Близько 1687 р. Невідомий художник

Уже 13 червня П. Гордон «мав повідомлення, що перед нами все випалено»[1672], а 14 червня «пішли по спопеленим вщент полям, дуже страждаючи від пилу та його мерзенного запаху»[1673], 15 червня — «виступили через вигорілі поля наші коні почали помітно здавати, а люди хворіти»[1674].

Терміни походу, на яких неодноразово наполягав Батурин, були брутально зірвані[1675]. Гетьман та його наближені знали реалії степового прикордоння Гетьманщини: уже у кінці травня через посуху тут на полях могли виникнути пожежі. «Коли в степу загориться суха трава, то за панування там у травні й червні північно-східних вітрів настає справжнє, з усіма жахіттями, пекло, — писав про відомий йому природний феномен степового простору відомий історик Дмитро Яворницький. — Вогонь котиться верст на 100, 120 уперед; повсюди лунає страшний тріск; повітря стає нестерпно задушливим й надзвичайно гарячим; запах згарища чути за шість, за вісім годин їзди від вогню; дим бухає хвилями, смугою в 15–20 верст. Земля стає така гаряча, що на ній неможливо стояти… Будь-який корм у такому степу зникає зовсім, і треба чекати дуже великого дощу, аби земля набрала належного вигляду, а після дощу чекати ще 10–15 днів, щоб мати підніжний корм для худоби. Такими є наслідки степової пожежі тепер, але вони були набагато страшнішими двісті-триста років тому за суцільних і непрохідних трав у степу, особливо коли татари запалювали їх у різних місцях і коли вітер був супротивним до руху війська в степу»[1676].

Крім цих реалій, додалася і пасивність польської армії, яка не проводила активних дій[1677].

Подальший похід по випаленій землі у червні 1687 р. був неможливий. Сумні безрезультатні наслідки походу, пожежі, неочікувані втрати поглибили й до того складні стосунки між головнокомандувачем військами та гетьманом, який, схоже, на усіх зібраннях мав необережність нагадувати некомпетентному керівництву про те, як він раніше «докучал», аби «ранняго вешняго времени были в поля выведены»[1678]. До Перекопу залишилося 220 верст, коли на військовій раді 17 червня було прийнято рішення повертатися назад[1679], оскільки продовжувати хід без кормів для коней було б нерозумно та безрозсудно. Російський генералітет тоді на своєму зібранні змушений був прислухатися до думки великого противника походу на Крим І. Самойловича: «У всех монархов разумные региментари обыкновенно не столько гоняются з тем, чтоб выиграть битву, сколько стараются соблюсти целость

своего войска. И мы теперь, если зададимся намерением покорить Крым и поведем войска далее по выжженной степи… как бы нам не испытать беды не столько от неприятельскаго оружия, сколько от конской безкормицы и от людского голода!»[1680] У цих словах прозвучав зухвалий докір В. Голіцину, який спішив отримати перемогу за будь-яку ціну. Хоча головнокомандувач змушений був підкоритися аргументам і гетьмана, і генералів, усе ж чесна та відверта позиція володаря булави зачепила його амбіції. І. Самойлович вкотре «тицьнув мордою об стіл» царського високопосадовця, не даючи йому діяти за попереднім бажанням, вказавши йому на неприпустимі помилкові орієнтири. Військова рада 17 червня стала тією іскрою, яка запалила справу повалення гетьмана з посади. В. Голіцин вирішив позбутися надокучливого діяча, який не заглядав йому в рота й постійно «приземляв» його авторитет і значимість. Зазначимо, що у Москві та у поході серед елітних військовиків начальник Посольського приказу мав численну опозицію, яка теж передбачала невтішні результати підкорення Криму. Так, під час огляду військ перед початком кампанії князі Борис Долгорукий, Юрій Щербатий та чимало інших царедворців вийшли в траурному одязі на конях з чорними попонами[1681]. Головним інтриганом при царському дворі проти партії В. Голіцина та Ф. Шакловитого був князь Михайло Черкаський[1682].

3 липня від царівни Софії був направлений у польовий табір начальник Стрілецького приказу Федір Шакловитий, який мав під час наради з участю В. Голіцина та І. Самойловича сказати останньому: «Великим государям известно, что в степи, позади и по сторонам ваших обозов жители малороссийских городов, ехавшие с харчами за обозом, сожгли конские кормы; ты бы, гетман, про тот поджог велел немедленно розыскать со всяким радением и виноватых наказать немедленно, потому что дело великое, чтоб от таких поступков немногих воров, дерзостных и бесстрашных, малороссийским жителям не нанеслось какого-нибудь неудобного слова»[1683].

Така вказівка з Москви засвідчувала, що головне командування, відправляючи государям 19 червня пошту[1684], не сумнівалося, а вже визначило головних винуватців підпалів — ними були «жители малороссийских городов».

Повалення у поході І. Самойловича було непростою акцією, адже під його управлінням було 50 тисяч козаків і відмобілізованих селян та міщан. Вони могли підняти бунт, завдати великої шкоди російським полкам.

Начальник Стрілецького приказу Федір Шакловитий в образі св. Мученика Федора Стратилата. 1689. Гравюра Леонтія Тарасевича

За офіційною версією для стримування кримчан під Кизикирмен було відряджене велике з'єднання союзницького війська. У його складі під комануванням окольничого Л. Неплюєва були підлеглі йому раніше севські підрозділи (до 9000 осіб), два регименти (3300 чоловік) графа фон Грема (Грагана), полк Вестгофера (1800 стрільців), дивізія Г. Косагова[1685] (всього разом 18 129 чоловік[1686]). Як повідомляв І. Самойлович государям, він до цього угруповання додав «от себя сына своего Григорья Ивановича полковника Черниговскаго, придав ему полные и с нарядом пушечным полки: Черниговской,

Переяславской, Миргородской, Прилуцкой, два конные охотницкие и два пѣшие охотницкие ж и сотню Глуховскую, которых всѣх буде людей нарочитых гораздо больше двадцати тысяч»[1687].

Але з огляду на те, що гетьман 17 червня на військовій раді викликав черговий приплив люті у В. Голіцина, швидше за все, багатотисячний козацький корпус навмисне було розділено на дві частини, аби І. Самойлович не зміг чинити опору, підняти повстання проти росіян.

Патріарх Московський і всія Русі Іоаким. 1677–1678. Художник Карп Золотарьов

Хоч П. Гордон ділився у своєму щоденнику власними враженнями про похід, усе ж чимало його міркувань з'явилося на основі спілкування із колегами — вищими офіцерами московської армії. У цьому зв'язку цікаві його нотатки, зроблені у червні, ще до падіння І. Самойловича. Розмірковуючи про чутки щодо того, що козаки підпалили степ, генерал-поручик писав: «Так і не було браку ймовірних причин того, що розорення чи підкорення Криму не було в їхніх (козаків. — *Авт.*) інтересах. ...Ось тому найрозумніші з них, а особливо гетьман, передбачали наслідки, якщо росіяни підкорять та зруйнують Крим»[1688]. На його думку, гетьманці непокоїлися, що у результаті перемоги та виконання умов Вічного миру «росіяни стануть тримати їх у такому підпорядкуванні, як й інших своїх природних підданих, а привілеї та вольності, за які вони пролили стільки крові, будуть урізані»[1689]. Далі шотландець зауважив про спільність інтересів кримчан і козаків, таємні переговори між ними під час обмінів полоненних, «що для обох сторін буде благотворно, якщо вони збережуть між собою дружність»[1690]. Таким чином, дохододив висновку автор щоденника, «все це росіяни збагнули досить добре»[1691].

Отже, труднощі походу, підпал степів призвели як до «прихованих образ між ними (козаками. — *Авт.*) і росіянами»[1692], так і впевненості останніх у саботажі союзників, їхній відвертій співпраці з ворогом.

Попри те що просування вперед зупинено, велика частина союзницького війська ще перед поворотом назад кілька днів йшла випаленими місцями із браком якісної води. Отож відступ теж був небезхмарним. Зневоднені та негодовані коні не могли тягти вози, спека, погані харчі, брак колодязів, джерел призвело до поширення дизентерії та супутних від цього значних втрат (за деякими оцінками вони становили 30 000[1693], 40 000[1694]–50 000[1695] [«все того мнения»[1696]] осіб). «Багато померло або стали непридатними до бою від кривавого проносу, браку харчів та їх поганої якості, — такі відомості дізнався від прибулих учасників походу про причини масового мору Невіль, — бо з причин посту, дотримуваного в серпні, московські солдати примушені були харчуватися солоною напівзгнилою рибою»[1697]. У корпусі Косагова солдати у кінці липня навіть збунтувалися, відмовившися залишатися на півдні України, тому що багато з них «померли от болезней», а інші вже були «при смерти»[1698]. 20 червня війська дійшли до річки Конки, де зробили двотижневий привал, однак і тут, за спогадами П. Гордона, «вода була не дуже доброю, від чого багато людей і коней сконало»[1699].

Уже під час цього вимушеного відпочинку в московському війську була поширена чутка про те, що «козаки з потурання або чи не з наказу самого гетьмана підпалили траву в степу навмисне»[1700]. Тобто у проблемних реаліях у бойових підрозділах вина за невдачі перекладалася на союзників, підлеглих гетьманців, а не на своє командування. Очевидно, у цьому було і зацікавлене вище керівництво Першого Кримського походу. Така проста й доступна версія пояснювала ганебний відступ і водночас прикривала нерозторопність, відірваність від життя головних натхненників побороти Кримське

ханство. Аналіз джерел показує, що останні не склали оперативного плану, не заклали проміжних баз, не налагодили забезпечення полків усім необхідним[1701]. Як показують настанови, отримані Ф. Шакловитим 3 липня у Москві, царівна Софія та її дорадники взагалі погано уявляли, що відбувається у похідній армії, які можливості союзницького війська: «Если возможно как ни есть, наготовя конских кормов и озапасясь своими запасами, идти на Крым в промысл, а к донским козакам, которые на море, послать, чтобы они с моря Крым тревожили и по возможности промышляли»[1702]. Ці та інші вказівки (будувати судна і спустити на них до Кизикермена, двома шляхами йти добувати Крим[1703]) у реаліях випалених степів виглядали абсурдними і позбавленими глузду.

Незважаючи на велику літературу про Перший Кримський похід[1704], мусимо зазначити, що дослідження цієї війни 1687 р. ще має низку лакун. Так, у літописі Кримського ханства повідомляється про три запеклі битви, які виграли кримчани того літа. «Нуреддин Азамет-Герай відзначився особливою хоробрістю, — писав анонімний літописець. — У цей день у ворога було відібрано тридцять гармат, і взято в полон тисяча козаків, і вбита сила-силенна ратників; але невірні, все ще численні, маючи при собі гармати та іншу вогнепальну зброю, не залишали наміру увірватися в Крим і, продовжуючи шлях, дійшли до місця, званого Карбас, що знаходиться біля самої Орської фортеці. В ній над невеликим військом верховодив Бегадир-Ага хан, а з ним інші чиновники і увесь правовірний люд, тримаючи напоготові шаблі й рушниці, очікуючи з відчаєм наступу невірних, стали на краю рову. Але *„Аллах милує і надає допомогу смиренним“*. Від невірних для переговорів про мир прибув до хана хтось на ім'я Калмук-Ага, родом з російськопідданих алатирських татар. Хан зі свого боку також послав до їхнього табору Лемаль-Мірзу з емірів покоління Яшли. Ця ніч до самого ранку також була проведена правовірними напоготові зустріти ворога. Зі сходом сонця хан виїхав на високий пагорб і побачив, що невірні, влаштувавши свої полки, відходять геть. З'ясування обставин виявило, що ворог, настрашений лев'ячими атаками татар, не маючи можливості вийти з своїх укріплень, з боягузства і нестачі води, змушений був прийняти рішення про відступ; а посла до татар відправив лише для того, щоб виграти час і обманути їх щодо своїх намірів. Тоді все військо татарське кинулось навздогін за ворогом, наздогнало їх біля Донузлу-Оба і, не виймаючи стріл із сагайдаків, врубалось у (їхні) ряди з одними шаблями.

Невдалий похід Василя Голіцина проти Кримського ханства. Повернення (біля річки Самари). Мініатюра з рукопису першої половини XVIII ст. «Історія Петра І» Петра Крекшина. Зібрання Барятинських. Державний історичний музей, Москва

Убитих нарубали цілі гори і трупами їхніми заповнили все згадане місце. Тисячу чоловік полонено і взято багато здобичі золотими і срібними виробами»[1705]. Про це ж оповідається у «Умдет-уль-ахбар» та «Ессеб-ус-сейяр» з уточнення дати бойових дій 17 липня[1706]. Російський історик В. Возгрін справедливо написав про невипадковість приховування цих боїв-програшів[1707]. Відомо, що В. Голіцин доручив дружньому до нього нідерландському резиденту барону Йогану фон Келеру розповсюдити у Європі «правильний» оперативний звіт про Перший Кримський похід («Істинне і вірне сказання про минулий похід великих государів їх царської величності на кримських татар нинішнього 1687-го року»[1708]), що той і зробив. У цьому інформаційному творі зазначається про з'єднання козацького та московського війська «в средних числах апреля»[1709] (таким чином знімалася вина з В. Голіцина за запізнення, бо насправді все це відбулося аж 2 червня). У «Сказанні» брехливо зазначається, що за завданням головнокомандувача «несколко тысечь татар и турок на степях и на Днепре побиты и семдесят человек живых взяты»[1710]. Росіяни могли б взяти Крим, якби не володар булави — «зазжению всей степи и отъятиа конского корму един причинен был гетман помянутой Самойлов»[1711]. Незважаючи на цю «зраду», «губительной неприятель нынешней и прошлой год со всею своею силою 100000 татар домо сидети, и по своему обыкновению [понеже их жизнь в разбое состоится] государствам Полском[у] и Венгерскому и протчим землям вышереченных союзников никакова губителнаго разорения сотворити не мог»[1712]. Ці окозамилювальні тези були донесені європейським дворам та опубліковані у тодішній пресі.

Хоча це і не входить у тему нашої праці, вважаємо за необхідне сказати про те, що майбутнім дослідникам Першого Кримського походу слід звернути увагу на аналіз джерел відписок воєвод, командирів угруповань, де, думаємо, криється великий масив інформації про реальні втрати учасників походу та інші цінні відомості.

Розділ 19
ЧОЛОБИТНА СТАРШИНИ

Старшинська чолобитна, адресована царям, датована 7 липня 1687 р.[1713] Джерела дають підстави дійти до висновку, що вона готувалася у період з 17 червня, відразу після військової ради про відступ війська. На це вказують такі промовисті деталі тієї доби. За щоденником П. Гордона, змову проти гетьмана «зроблено за посередництва губернатора Севська Л. Р. Н[еплюєва], який одними добрими посулами та запевненнями в покровительстві та милості Їх Високостей швидко залучив двох його (І. Самойловича. — *Авт.*) повірників»[1714]. Великий корпус Л. Неплюєва у складі 20 тисяч вояк і значна частина козацького війська (20 тисяч чоловік) під командуванням гетьманича Г. Самойловича[1715] 18 червня[1716] були спрямовані під Кизикирмен. Отже, Л. Неплюєв зустрівся із старшинами із оточення найвмовірніше відразу після віськового зібрання, адже далі він був далеко від ставки В. Голіцина, головної армії і не міг звіддаля керувати процесом усунення від владних повноважень І. Самойловича.

П. Гордон у своїх нотатках робить важливу заувагу про те, що Л. Неплюєв затіяв заколот не за власною примхою, а через те, що так «вирішили найкращим способом»[1717] діяти у ставці походу. Міркування В. Великанова про те, що царський уряд «у цій непростій ситуації вирішив згодитися з думкою більшості керівництва Гетьманщини»[1718], не зовсім коректні. Немає сумніву, що таке доручення Неплюєв отримав від В. Голіцина, який, аби скинути з гетьманства І. Самойловича за його критику, бурчання та фактичне звинувачення головнокомандувача у зриві походу (див. детальніше про це у попередньому розділі. — *Авт.*), оперативно роз'єднав козацьке військо на дві частини, позбавивши у такий спосіб гетьманського лідера значної підтримки. Під час руху-відступу у гетьмана забрали ще три полки (Ніжинський городовий, сердюцьких Іванія, Кожухівського[1719]), які залишили у гирлі річки Самари. У реаліях Першого Кримського походу таке розпорошення козацьких полків для прикриття від несподіваного нападу кримчан було ніби вмотивованим. Однак, як показують подальші події із усунення І. Самойловича від влади, царське командування разом із завданнями щодо прикриття відступу заздалегідь вирішувало й питання організації безпечного проведення відставки гетьмана, козацької ради. При боці володаря булави залишився зовсім невеликий козацький контингент: Гадяцький, Лубенський, Стародубський, Полтавський та Київський полки. Охотницькі підрозділи, які вважалися для Батурина найбільш професійними та надійними, були під різним приводом спроваджені подалі від володаря булави.

Отже, 17 червня Л. Неплюєв за санкцією В. Голіцина і діючи в його інтересах мав розмову із двома впливовими старшинами із команди І. Самойловича. Окольничий, виконуючи дипломатичні завдання Москви, не раз бував у Батурині. Лише у 1685 р. йому довелося кілька тижнів провести у гетьманській резиденції (першого разу 19–26 січня радився про положення укладення Вічного миру[1720], 12 березня — про вибори митрополита[1721], у травні приїхав з грамотою государів[1722], у червні з проблем

підпорядкування Київської митрополії[1723]), де узгоджувалися, обговорювалися важливі питання життя Гетьманщини. Зрозуміло, що йому доводилося найбільше контактувати із генеральним писарем Савою Прокоповичем та реєнтом Генеральної військової канцелярії Василем Кочубеєм, бо разом з ними окольничий виробляв-дискутував офіційні відповіді Батурина для Москви. Джерела зафіксували навіть його приязні стосунки з генеральним осавулом Михайлом Миклашевським, який брав участь у церемонії його зустрічі на під'їзді до гетьманської столиці, потім забирав із відведеного для проживання помешкання, а згодом навіть приймав удома за гостинним обідом[1724]. Л. Неплюєв добре знав українську верхівку, бо був воєводою у Переяславі (1671), Києві (1681), Севську (1677–1678, 1682–1689)[1725]. Окольничий у липні 1686 р. разом з гадяцьким полковником, племінником гетьмана Михайлом Гадяцьким (Василевичем) брав участь у розміні полонених, захоплених кримчанами[1726].

Портрет Івана Самойловича. XIX ст. Невідомий художник. Чернігівський художній музей імені Григорія Галагана

Отже, саме йому доручили встановити контакти із старшиною, руками якої хотіли зробити І. Самойловича цапом-відбувайлом. П. Гордон у нотатках про Перший Кримський похід зазначив, що Л. Неплюєв залучив для реалізації задуму В. Голіцина «одного з генерал-ад'ютантів і того, хто використовувався як секретар… поскільки ці два урядовці служили і користувалися довірям гетьмана більше всіх інших»[1727].

У більшості істориків не виникло сумнівів у тому, що у цих рядках йшлося про генерального осавула І. Мазепу та реєнта В. Кочубея. Те, що вони стали головним інструментом у досягненні російським командуванням своєї мети щодо зміщення гетьмана, виглядає ніби цілком логічно та правдоподібно.

Усе ж слід не забувати і про таку деталь тієї доби: П. Гордон добре знав І. Мазепу, не раз обідав з ним у Києві, був свідком того, як він обліковував посаг померлої дочки гетьмана, організовував вибори київського митрополита у 1685 р. Отже, у щоденнику генерал-поручик мав би чітко написати прізвище генерального осавула (генерал-ад'ютанта). Та, схоже, цих вищезгаданих двох старшин автор щоденника не знав.

К. Кочегаров, полемізуючи з нами[1728] з цього приводу, вважає, що «свідчення Ю. А. Святополк-Четвертинського, не зацікавленого в звинуваченні непричетних до зміщення гетьмана людей, це міркування переконливо спростовує»[1729]. Згідно з доносом козельського сотника Івана Фальковського на племінника київського митрополита та нареченого дочки І. Самойловича, той після скинення гетьмана обурювався результатами Коломацької ради: «Хлебивши (лестячи. — *Авт.*), блядин сын Мазепа с Кучюбейком с таким, како сам, безделицею извели бедного гетмана как хотели, сослався писмами с тем блядиным сыном Неплюевым»[1730]. Цей записаний монолог розлюченого князя, однак, важко теж зарахувати у підтвержувальну аргументацію, яка спростовує наші попередні зауваги. Чому? Стольник Ю. Святополк-Четвертинський 18 червня 1687 р. поїхав «з Григорьем»[1731] та Л. Неплюєвим у складі відряджених військ до Кизикермена. У його чолобитній зазначається, що він «во время… приходу

бусурманского, нурадина салтана к вашим государевым ратем… в воинском деле стоялем, хотячи за вашу государскую честь и голову мою положить»[1732]. Отже, він нічого не знав, як розвиваються події в головній армії, хто організовував переворот, як проходили вибори. За його версією саме Мазепа та Кочубей були ініціаторами падіння І. Самойловича, бо вони «сослався писмами» з Неплюєвим, здійснили задумане, підбуривши окольничого. П. Гордон своїми нотатками це заперечує, наголошуючи на тому, що саме воєвода розпочав процес організації зміщення володаря булави, це він знайшов виконавців задуму вищого керівництва. А оскільки Ю. Святополк-Четвертинський був не посвячений у всі ці таємні домовленості, то його слова гніву, оцінки вже з'явилися після арешту гетьманича Г. Самойловича, результатів виборів. Не тільки стольнику, а й багатьом літописцям прихід до влади І. Мазепи був неочікуваним, а тому й виникла закономірна підозра, що саме завдяки його інтригам відбулася катастрофа з І. Самойловичем. До того ж Ю. Святополк-Четвертинський знав новообраного правителя Гетьманщини тільки зі спільної поїздки з ним у Москву на початку 1687 р., тож стрімкий злет недавнього знайомого, який, на його думку, негідний такої посади, оскільки належав до тих, хто «сматривали преж сего у господина Самойловича пова[рни]»[1733]. Проте прибулець з Волині навряд чи й міг під час цієї поїзки довідатися про дипломатичну діяльність генерального осавула, його провідну роль у формуванні зовнішньої політики І. Самойловича.

К. Кочегаров на користь своєї версії наводить ще один аргумент: «Свідоцтвом особливо довірливих стосунків обох (генерального осавула та реєнта. — *Авт.*) з В. В. Голіцином є лист, що Мазепа та Кочубей написали російському канцлеру 17 червня 1685 р. Вони дякували за надіслане через Л. Р. Неплюєва царське жалування — по дві пари соболів, дане їм, як догідливо писалось, „кроме жадных заслуг“. „Убогие и непотребнии рабы“ — так Мазепа і Кочубей принижено іменували себе в листі. Повідомляючи, що жалування „со страхом и радостью одобравши“, вони дякували „сим подлим листом“ Голіцину за відповідне „ходатайство“ у „пресветлого монаршого престолу»[1734].

Ми й не заперечуємо того факту, що В. Голіцин добре знався з генеральним осавулом і реєнтом, бо вони часто приїздили у Посольський приказ та доповідали йому про актуальні проблеми Гетьманщини. Наведена К. Кочегаровим деталь справді підтверджує те, що канцлер цінував їх як наближених до гетьмана урядників, фахівців. Однак разом з тим головнокомандувач у Першому Кримському поході не викликав їх у штаб до себе та не виклав їм своє побажання, щоб вони написали чолобитну. Цю справу він доручив Л. Неплюєву.

Зрозуміло, це можна пояснити тим, що канцлер не хотів світитися у непривабливій інтризі, робив вигляд, ніби саме старшина захотіла зміщення гетьмана.

Але більше всього В. Голіцин, маючи добрі взаємини з І. Мазепою та В. Кочубеєм, враховував і той факт, що вони були також довірниками І. Самойловича, адже у Москву гетьман не посилав опозиціонерів, які могли його там скомпрометувати. Отож у такій справі, як зміщення гетьмана, імовірніше він не наважився б піти на контакт із тими, хто був однодумцем І. Самойловича. Вони могли зірвати його задум, навіть взявши під козирьок його виконання. Навряд чи у Москві урядовці гетьмана, будучи свідками негативних реакцій В. Голіцина на якісь ініціативи Батурина, заявляли щодо останніх теж свою опозиційність, неприйняття і таким чином ставали потаємними прихильниками імперської політики, нав'язуваної канцлером. Попередня служба обох старшин у П. Дорошенка доводить, що його концепція дружби, взаємодії з османами наімовірніше була ними, а особливо генеральним осавулом, доведена у пріоритети своєму патрону.

Умови походу також вносили свої корективи у можливості змовників організовувати написання чолобитної. На марші це було зробити нелегко. Полки йшли відокремлено. Координацію переходами, місцями перебування-ночівлі козаків займався штаб на чолі з І. Самойловичем, при якому значні військові товариші виконували роль посильних з наказами, а генеральний осавул найчастіше був зв'язковим з вищим російським командуванням. Автономними підрозділами були Генеральна військова

канцелярія та служба Генеральної військової артилерії. Остання інституція забезпечувала керування гарматним обозом пушкарів, гармашів, їхніх служок у кількості від 2000–3000 чоловік. Шушукатися у ставці Самойловича було б важко, бо це доводилося б робити на очах гетьмана. Генеральна військова канцелярія давала можливість заколотникам діяти у безпечніших умовах. У похідному наметі генерального писаря С. Прокоповича опозиціонери могли утаємничитися, писати чолобитну, заходити сюди не тільки з певними справами, що стосувалися нагальних потреб, а й вирішувати потаємні перемовини. Та і тут постійно вертілося більше двох десятків канцеляристів, тому все ж таки втаємничена активність старшин кимось з них могла бути викрита. Служба Генеральної військової артилерії якнайкраще підходила для групування змовників, вироблення ними документа для скинення правителя Гетьманщини. У наметі генерального обозного ці питання можна було розв'язувати легше і без наслідків, адже Генеральна військова канцелярія займалася і ремонтом гармат, і постачанням пороху, і лагодженням палубів. Отож керівник всього цього відомства міг спокійно курсувати то тут, то там, незалежно від гетьмана і не очікуючи його щоденних розпоряджень. Крім того, джерела засвідчують таку важливу деталь: І. Самойлович дуже захворів у поході, у нього боліли очі. А тому припускаємо, що чимало днів у кінці червня або на початку липня генеральний обозний заміщав гетьмана.

Портрет Василя Леонтійовича Кочубея. XVIII ст. Невідомий художник

Як там не було, першим виконавцям «орієнтування» Л. Неплюєва довелося діяти з дотриманням суворої конспірації. Спочатку вони мали розширити коло спільників, а вже наступним етапом стало написання чолобитної. У реаліях походу увесь цей процес розтягнувся аж на 20 днів. Це означає, що до 7 липня, часу завершення написання звинувачувальних статей проти володаря булави, не тільки вербувалися гетьманські опозиціонери, а й ішли дискусії про текст звернення до государів, редагувалися положення «зради». Заколотники не могли відкрито зібратися на нараду з приводу зміщення свого патрона. Це б помітили полковники-ставленики І. Самойловича.

Згадані труднощі дають підстави міркувати про те, що найпевніше намет В. Дуніна-Борковського став тим притягальним центром, до якого час від часу з'являлися опозиціонери і формулювали свої викриття-звинувачення. Другим похідним центром редагування чолобитної був намет генерального писаря Сави Прокоповича. Доктор історичних наук Т. Таїрова-Яковлева, досліджуючи оригінал чолобитної, написаної на 7 аркушах зі зворотами, на основі графологічного аналізу почерків дійшла висновку, що першу частину 3–5 аркушів написав саме цей генеральний старшина, а закінчення — суддя М. Вуяхевич[1735]. Крім того, перед підписами був вписаний абзац іншою особою[1736].

Отже, учасники змови, звівши до купи висловлені у поході критичні шпильки на адресу І. Самойловича, після первинних редагувань чолобитної уже не мали достатньо часу, аби зробити документ одним каліграфічним почерком.

Маємо ще одну версію, чому так сталося. Очевидно, що чолобитна зі зазначеними підписами була надана для перегляду В. Голіцину 7 липня, але деякі початкові формулювання його не влаштовували — саме тому в останню мить були здійснені кардинальні дописи про негативне ставлення гетьмана до Вічного миру, його антимосковську позицію щодо Посожжя. Найпевніше, що із цією частиною документа усі підписанти навіть вже не встигли ознайомитися. Відправлення з обозу 8 липня із супровідним листом В. Голіцина[1737] чолобитної козацького генералітету («подданные войска Запоржскаго старшина, обозной Василей Бурковской, судья Михайла Воехѣвич, писари Сава Прокопов, Василей Кучюбей, есаул Иван Мазепа, Константин Солонина, Яков Лизогуб, Стефан Забела, Григорей Гамалей, подали мнѣ холопу вашему за себя и за все малороссийское войско»[1738]) підтверджує вищезгадані міркування про спішне редагування та погодження положень звинувачень щодо гетьмана.

Першим підписав звинувачення у «зраді» генеральний обозний Василь Борковський[1739]. Чи міг він бути отим «генерал-ад'ютантом»? На це запитання можна дати ствердну відповідь, адже генеральний обозний вважався другою особою після гетьмана і відповідав за артилерію, різноманітні військові справи. П. Гордон, не знаючи структури гетьманського управління, але бачачи, що В. Борковський виконує певні відповідальні оперативні доручення І. Самойловича, міг визначити його посаду на рівні генерал-ад'ютанта. У щоденнику генерал-шотландець, пишучи про вибори гетьмана, зазначив, що «деякі назвали якогось Борковського, але згодом вони затихли». «Якогось Борковського», тобто людину, невідому автору записок.

Генеральний обозний натомість посідав високе суспільне становище на Гетьманщині. Василь Касперович (Карлович) Дунін-Борковський, народившись у 1640 р., був вибельським сотником (1668), чернігівським сотником (1669, 1671), посланцем в Москву від Д. Ігнатовича (Многогрішного) (1669), І. Самойловича (1673), значним військовим товаришем (1672), чернігівським полковником (1672–1685). Полковницьку посаду він уступив сину Самойловича — Григорію.

Найбільш логічною нам видається гіпотеза про особисте прагнення В. Борковського посісти гетьманський уряд. У цьому його, очевидно, переконав Л. Неплюєв, опозиційна партія старшин. Не випадково прізвище генерального обозного як кандидата на посаду гетьмана вигукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля ріки Коломак.

Найбільш зацікавлені у результатах зміщення гетьмана і правлячої старшини безурядні опозиціонери в реаліях, що визначалися, контролювалися Москвою, не могли відразу претендувати на гетьманську булаву. Борковський же як компромісна високопосадова особа відповідав вимогам моменту.

Підкуплений вигідною для нього пропозицією, перспективою зайняти гетьманський уряд, генеральний обозний, зваживши на голіцинське невдоволення Самойловичем, ситуацію, своїм підписом формально очолив заколот. Якщо він і не був тим «генерал-ад'ютантом», якого згадує Гордон, то у будь-якому разі його ствердна позиція щодо написання чолобитної стала вирішальною і визначальною для інших старшин.

У ролі «секретаря» могли бути генеральний писар Сава Прокопович і реєнт Генеральної військової канцелярії Василь Кочубей. Останній, до речі, вночі 22 липня, перед арештом І.Самойловича прийшов до В. Голіцина «і доніс, що все забезпечено»[1740]. Щоправда, він міг бути і рядовим учасником змови, бо чолобитна підписана за 15 днів до цього, а отже, всі її автори вже виконували певні змовницькі функції. Т. Таїрова-Яковлева помилково наділила В. Кочубея посадою генерального писаря у команді І. Самойловича, мовляв, через те він подумки приміряявся до гетьманської булави[1741]. Та насправді реєнт обійняв вищу посаду лише після Коломацької ради. Звертаємо увагу і на таку деталь. У чолобитній В. Кочубей підписався останнім[1742], але в супровідному листі до цього документа В. Голіцин, називаючи головних ініціаторів зміщення гетьмана, третім у цьому переліку називає його[1743], а вже потім І. Мазепу.

Перший вирішальний підпис В. Борковського під чолобитною багато про що говорить. Гетьман, давши йому поважний уряд генерального обозного, фактично усунув його від реальної влади.

Номінально займаючи високе становище, В. Борковський, живучи у Чернігові, водночас не мав у руках силових управлінських важелів. Він був віддалений від артилерії, що концентрувалася у Батурині, на Коропщині та підпорядковувалася йому. Гетьман Самойлович самовладно керував полками, старшинами, не маючи бажання бачити у своїй резиденції впливового заступника. Роль же почесного генерала В. Борковського ображала. І це відчували, розуміли ті, що переконали його піти на великий ризик.

Йти на авантюрні дії, хоч і санкціоновані В. Голіциним, але не з прогнозованим позитивним результатом, заради кар'єри Івана Мазепи?

Якщо В. Борковський, С. Прокопович або І. Мазепа, В. Кочубей ініційовані до дій проти І. Самойловича Л. Неплюєвим, силою обставин, що склалися, то в таборі на Коломаку у зв'язку з військовим протистоянням зібралося чимало покривджених, зміщених з урядів знатних військових товаришів-опозиціонерів, які чекали лише натяку, аби розправитися з гетьманом. Головну роль у цій команді грав Родіон (Райча) Григорович Дмитрашко, угорський серб[1744], який у 1665 р. з 500 чоловік «товариства хоругвей волоских»[1745] з'явився на Правобережжі й почав служити промосковськи настроєним гетьманам.

Із 1667 р. він — переяславський полковник, який господарює на великій території з резиденцією у Баришівці. Д. Ігнатович (Многогрішний), занепокоєний зростанням його авторитету, автономністю дій, у 1671 р. арештовує козацького ватажка й усуває від полковництва. Р. Дмитрашко, оселившись у Батурині, наступного року стає одним з головних учасників успішної антигетьманської змови 1672 р.

Повернувши переяславський уряд, полковник бере активну участь у боротьбі проти дорошенківських військ та кримчан. Весною 1674 р. він призначений наказним гетьманом і з двадцятитисячною армією вирушив на Правобережжя[1746].

І. Самойлович, мабуть, як і Д. Ігнатович, побоюючись такого впливового та амбіційного конкурента, того ж року усунув його від полковницького уряду. Незадоволений полковник брав найактивнішу участь у протигетьманських змовах 1676 та 1682 рр.

Як показували свідки під час суду у 1677 р., він прагнув «пана гетьмана... застрілити с пистолета, у войску»[1747]. Помилували його і після суду в Переяславі у січні 1683 р.[1748] Правобережний полковник Василь Іскрицький, як передавали Самойловичу, в одній з розмов дивувався, «что Дмитрашко до сих пор там не заколотив»[1749].

Сербин Войца займав уряд переяславського полковника після свого друга-серба у 1674–1676 рр., а потім у 1679–1683 рр. Він теж не прижився у гетьманській команді.

У чолобитній зазначено: «Судейского уряду уже през чотыри лета не отдает для того, што некого за доброго не имеет, и хочет, абы суммою великою пенязей тот уряд судейский был у него куплен, и жалование царское соболинное и оберное на двох судей присланое себе удержал и до сего часу»[1750]. У цих рядках — наболіле судді[1751] Михайла Воєховича-Височанського (Вуяхевича), військового писаря за гетьманства Я. Сомка, генерального писаря у П. Дорошенка. Був невдоволений своїм невизначеним становищем знатного військового товариша зміщений з впливового уряду Степан Петрович Забіла, який у 1674–1677 рр. сотникував у Борзні, а потім до 1683 р. (часу суду над змовниками) виконував обов'язки генерального хорунжого[1752].

Костянтина Дмитровича Солонину козаки пропонували на гетьмана ще в 1672 р.[1753] Він був з незначними перервами київським полковником (у 1669–1678 рр.), а потім без уряду.

Велику образу на Івана Самойловича мав Яків Кіндратович Лизогуб. Він зробив блискучу кар'єру на Правобережжі — служив канівським полковником (1665[1754]–1669[1755] рр.), генеральним осавулом у Дорошенка (згадується з 1673 р.[1756]), часто виконував при цьому обов'язки наказного гетьмана[1757]. Переяславський полковник Родіон Дмитрашко переконував його перейти на Правобережжя. Лизогуб переказував Самойловичу: «Рад бы он, Яков, со всѣм своим домом и пожитки на сторону царскаго величества, за Днѣпр перейти да — славу свою утеряет: тут де он — начальным знатным человѣком

и всѣ тое стороны люди его слушают»[1758]. Після переходу ж він фактично став звичайним конотопським обивателем і жодної впливової посади не отримав.

У подібну ситуацію потрапив Григорій Михайлович Гамалія — посол до турецького султана від Виговського (1659), пирятинський сотник (1663), з незначними перервами лубенський полковник (1665–1669), охотний полковник у Дорошенка (1669), паволоцький полковник (1672–1673), генеральний осавул у Дорошенка (1674)[1759].

М. Маркевич висловив припущення, що чолобитну взагалі писали не старшини, а московські урядовці, бо ж Григорій Гамалія згадується у ній з обвинуваченням за слова про договір 1654 р.: «Нас не саблею взяли»[1760]. Таким чином ніби сам на себе власним підписом ствердив звинувачення. Думка ця слушна. Вважаємо, що і цей варіант написання чолобитної можна взяти до уваги як найбільш перспективний. Л. Неплюєв, 18 червня віддалившись зі своїм корпусом від головної армії, вже не мав можливості активно впливати на організацію дій заколотників. Але він міг залишити при ставці Самойловича «для донесень» свого родича, посвяченого у задум вищого керівництва. З джерел відома особа стольника Семена Неплюєва, який жив у Севську і часто виконував у 1684–1687 рр. урядові доручення у Батурині, Києві, став у 1688 р. думним дворянином, а у 1689 р. — чернігівським воєводою[1761]. Він добре знав гетьманську старшину, зокрема І. Мазепу, В. Кочубея[1762], тому не виключаємо його з рядів головних дописувачів документів, що стали основою падіння гетьмана. У будь-якому разі людина Л. Неплюєва явно мала вплив на зміст тексту чолобитної старшин.

Козаки на заставі. 1904. Художник Людвик Гедлек

Проаналізувавши джерела доносу, ми прийшли до висновку, що в основу його лягли насамперед свідчення та настанови:

1. В. Голіцина, який, отримавши чолобитну, явно змусив переробити початок її з таким вкрапленням: «...Он гетман такии предложеня через посланих и через гонцов своих до великих государей доносил, жебы они, великие государе, з турками и татарми при мире держали, а з поляками не мирились, поведаючи, же мир тот мне надобен, и для того он и села посожские не радячися ни с ким велел был заехати, хотячи их царское пресветлое величество повадити глубоко з кролевским величеством полским чтоб тот мир не состоялся, яких сел посожских немел уступити, хочбы и многие их монаршие к нему были укази, якож и не уступал их, аж сами поляки по соизволению государскому одобрали»[1763]. (Ми знаємо, що у цій справі до Москви їздив І. Мазепа, і тоді б автори доносу мали спиратися саме на його свідчення як генерального осавула, але тут вживається фраза про багатьох посланців та гінців, а це вказує на те, що згадане положення команді заколоту нав'язав головнокомандуючий походом, бо непримиренна позиція І. Самойловича щодо Вічного миру, посожських земель розлютила саме його; у ній він побачив протест-зраду. Це звинувачення сформульовано з позицій Москви, а не Батурина, старшина якого у цьому плані була одностайною з гетьманом).

2. Аби зняти із себе вину за затягування збирання війська, безглузді простої та місячне затримання, В. Голіцин наказав вставити у чолобитну положення, яке б нейтралізувало його вину: «...Великим государем частокрот докучал он же гетман, абы все сили их монаршие, иле их есть, в сей

же поход были двигнени, однак немел такое щирости, щоб по истине оказал свою службу, якося тепер зистало, бо хотя прекладал, чтоб великих государей великие были двигнени силы, а радил с прилежанием, чтоб ранного вешнего времени были в поля виведени, то не на якую прислугу, але на згубу войска, кгдыж до Криму кто колвек и в малих купах перед тим ходил войною, то чинил тое восене, а не на весне»[1764]. (Цю статтю доносу не могла написати самостійно старшина, бо вона добре знала, що гетьман діяв правильно, вимагаючи від союзників не баритися. І. Мазепа під час підготовки Другого Кримського походу діяв таким же чином. Нідерландський резидент Келлер, приятель В. Голіцина, за завданням царського уряду оперативно поширив в Європі інформацію про те, що генералісимус «со всеми войсками между рек Самары и Орели в средних числех апреля месяца пришед, совокупился в том месте с войсками казатскими, которых вел гетман их Самойлов»[1765]. Насправді союзницькі армії поєдналися лише 2 червня, тобто на місяць пізніше. Отже, таке спотворення правди було вигідне головнокомандувачу походу. У той же час В. Голіцин під час повернення з походу говорив польському резиденту Стефану Глосковському, що «наступного року він відправиться у похід, коли трава тільки почне з'являтися, і в той час, коли буде такою зеленою, що вороги не зможуть її підпалити»[1766] — донесення від 12 серпня 1687 р.)

Портрет Григорія Гамалії, дипломата, лубенського полковника, значного військового товариша. Кінець XVII ст. Невідомий художник. Національний художній музей України

3. Рука В. Голіцина вчувається і у викладенні положення про підпали степу. (Тут у кожній фразі присутній «боярин его милость», якого гетьман не інформував вчасно, не надавав йому розвідвідомості про корми для коней тощо. Старшина у чолобитній лише висуває обережне припущення про те, що завдяки пасивності не було вжито заходів для гасіння пожеж, запобіганню їх: «По тих теди вишей описаних причинах и нежелателствах и нераденіах многие розумеют и цале твердят, и ми ведам, что он гетман нехотячи цале пожаром тим запобегати есть причиною и повелителем до випаленя полю ж»[1767]. Нідерландський резидент Келлер за вказівкою В. Голіцина про це розповсюдив інформацію з зміщеними акцентами, мовляв, «старшина казатского войска подданственно царскому величеству били челом и со свидетельством доказали, что тому зазжению всей степи и отъятиа конского корму един причинен был гетман помянутой Самойлов»[1768].)

4. Істотне редагування доносу із втручанням російської верхівки можна зафіксувати і на такому прикладі: «Едного часу тут, у войску, был гетман з полковниками московскими и з нами всеми на обеде в обозного, и по обеде Петр Иванович Борисов полковник перемовился з Гамалеею. Гамалея снать в надею его против полковника отказал, што ты на мене полковнику отказуеш, ещесте не през шаблю нас взяли. Он гетман, тое слышачи, и едного слова на Гамалею не рекл, еще усмехнулся, а чаят што

и похвалил»[1769]. (Г. Гамалія, підписуючи чолобитну, мабуть, не читав цієї викривальної статті не тільки проти гетьмана, а й проти себе. Ці рядки були внесені російською стороною для посилення звинувачення під час завершального редагування. Напевне, на цьому наполіг уповноважений Л. Неплюєва стольник С. Неплюєв.)

5. Хоча Л. Неплюєв був далеко від головної ставки походу, його підлеглий родич С. Неплюєв або інший виконавець донесли у зміст чолобитної деякі його тези-звинувачення (про поїздку останнього з гадяцьким полковником М. Самойловичем в Крим[1770] на розмін полонених та про приїзд у Батурин з повідомленням про «Вічний мир», від чого гетьман «засмутился велми, и был печален многие дне, и окроме того що пред околничим зу словами нежелателними выявлялся мовячи»[1771]).

6. Старшинська критика діяльності Самойловичів відчутна у рядках генерального обозного В. Борковського (тільки він як мешканець Чернігова міг добре знати подробиці конфлікту війта й міщан із Григорієм Самойловичем, сином гетьмана, що казав гетьман у нього на обіді): «А сын его Григорий в Чернегове ганил войта, и мещан, и лаючи, смертною казню грозил, что войт и мещане хотели поставити на ратушу орла платаного, в тое знамение, што город Чернегов есть власнаю их царского пресветлого величества отчина, и мовил Григорей войту и мещаном так, не будете мужики жити на свете, же хочете выламатися з подданства од пана отца моего, и поддатися Москве, и заказал абы орла не ставили, и ставити не важилися»[1772].

Україна або Країна козаків (VKRAINE ou PAYS DES COSAQUES). 1690. Видав венеціанський історик і географ Вінченцо Марія Коронеллі

7. Міркування значного військового товариша з Переяслава Р. Дмитрашки теж присутні у чолобитній (у доносі є слова «дня 6 июля призвавши к себе Дмитрашка, говорил...»[1773]) про те, що гетьман мав достеменну інформацію про пересування кримського хана із султанами, про недоброзичливий вислів за Голіцина («такий сын»[1774]).

8. Суддя М. Вуяхевича не тільки писав-компонував другу частину доносу (про це ми писали вище), а й висловився з болем про відсутність у Батурині багато років генеральних суддів: «А в бытности судей згасло право, и обидимым людем нет справедливости, отколь плачу есть много»[1775].

9. Попри те, що гадяцького судді Степана Гречаного нема серед підписантів чолобитної, вони на нього посилаються як на авторитетного свідка. (Старшина за гетьмана Брюховецького був генеральним писарем. С. Величко у літопису зазначає, що завдяки його турботам І. Самойловича, красноколядинського сотенного писаря, поставлено сотником спочатку у Веприку, потім у Красному Колядині, а вже звідти «при сприянні того-таки генерального писаря» наказним чернігівським полковником. Посада гадяцького судді явно не відповідала тій послузі, яку зробив С. Гречаний свого часу майбутньому гетьманові. Саме перед давнім довірником І. Самойлович ділився потаємним у 1686 р: «А о землях тогобочных Днепра говорил жестоко, не так, мовит, тое будет, як Москва з ляхами в мирных своих договорах постановила, учиним мы так, як нам потреба, по яком своем намерені тому Гречаному до королевского величества посыланому о тых землях, и о посожских селах над договори мирные упоминался»[1776]. Усупереч Вічному миру гетьман посилав С. Гречаного до польського короля, «абы ему позволил по тые места владети, городы осадивши, пока места Хмелницкий владел»[1777].)

Авторство інших звинувачень встановити важче. Єдине, що не підлягає сумніву: у доносі зафіксовано слова І. Самойловича, сказані ним у 1686 р. й під час Першого Кримського походу. Причому аргументацію доносу формувало не стільки батуринське оточення гетьмана (воно б дало чимало промовистих свідчень про його поведінку, зловживання у 1680-х рр.), а старшинське коло, яке проживало у полках.

Написання чолобитної, її редагування у колі старшин проводилося до ранку 7 липня, адже у документі згадуються найближчі події («Дня 4 июля сам мосты на рецк Самари войском околничого Леонтія Романовича будоване, он, гетман, з своими полками перейшовши, велел попалити, а на тамтой стороне боярина зо всем войском оставил»[1778]; 6 липня «прийшедши к нему, гетману, Войца переяславский и мовил ему, жалуются москале, приходячи к нам, што много людей государских померло, и велми много болных лежит. Он отказал, хочай бы люди и все пропали, то бы я о том не печалился»[1779]).

Портрет компанійського полковника Іллі Новицького, соратника Івана Мазепи.

Написане пропонували для підпису іншим, які у поспіху найчастіше його не читали, довіряючи авторитетним переднім автографам. Про те, що донос готувався без провідної участі Мазепи, свідчить така красномовна деталь: «Людей старинных войсковых заслуженых понижает всякими своими вымыслеными способами, и слова доброго не дает о них говорити. А иншых подлых незаслуженых собою выставляючи, и тым ся пописует, же што хочет учинити может»[1780]. Оскільки Іван Мазепа був найбільш довіреною особою Самойловича, вів переговори від імені гетьмана з царськими урядовцями, часто виконував його делікатні приватні доручення (їздив у Москву у справах сина й дочки Самойловичів, забирав коштовності у зятя Федора, то явно у контексті доносу йдеться про нього). Генеральний осавул був немісцевий, з Правобережжя, але завдяки своєму таланту, гнучкому розуму швидко став найбільш впливовою особою на Гетьманщині. Усе це, ясна річ, не подобалося «більш заслуженим».

Підпис І. Мазепи під чолобитною все ж є. Нічого суперечливого у цьому нема. Факт написання чолобитної, санкціонованої В. Голіциним, активні дії Л. Неплюєва, його уповноваженого щодо розширення кола учасників антигетьманського перевороту поставили генерального осавула перед реальністю, яка вже була заздалегідь визначена. Зайняв би він іншу позицію — потрапив би до табору переможених і скинутих з урядів старшин і не став би головним претендентом на гетьманську булаву. Сам Іван Мазепа пізніше, у 1693 р., дав таку оцінку коломацьким подіям: «Гетман бывший Иван Самойлов частию таких же враждебных клѣвет и лживых навѣтов оболган и пострадал; хотя дельцы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом, точию о едѣной ево от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видѣл; а чтоб ево разорять, имѣние ево пограбить и в ссылку совсем в Сибирь ссылать, о том де нашего ни челобитья, ни прошения не бывало»[1781]. З цього зізнання випливає те, що Мазепа як учасник протигетьманської змови був згодний із зміщенням І. Самойловича з посади насамперед у зв'язку з його хворобою, а також через зверхнє ставлення до оточення, ігнорування старшинської думки. У чолобитній на початку справді зазначається, чому у Першому Кримському поході «радо было войско запорозкое при всякой чулости и радении служити, еднак не могло за неисправлением гетманским, который едно для слепоти очей своих, и для тяжести своей не был и не есть способен до чиненя должностий гетманови приличных, другое и не зичил того, абы над Кримом их монаршие силы сим походом мели одоление, якого нежелатележства его можно довести отсюду»[1782]. Проте В. Голіцина явно не влаштовували такі м'які формулювання, а тому він змусив кардинально переробляти документ, вставляючи у нього власні трактування. Дуже ймовірно, що більшість старшин-підписантів після переписування добавок С. Прокоповичем вже не бачила їх. Важливо відзначити ще одну деталь. Написана чолобитна була переписана-перекладена (!) для государів[1783]. При цьому були «причищені» деякі різкі оцінки гетьмана щодо царів, В. Голіцина.

Так, у редагованому-перекладеному варіанті доносу уже не було такого абзацу: «Што сталася государиня царевна и великая княжна Софія Алексеевна в грамотах, и во всех царских титлах писати, теды он, гетман, за легкую и непостоянную вменяет реч, и частократно говорит: на царство цари дети молодые, ума несовершенного, нечого не знают, а царевна, невеста, будто рядит, то з того ряденія нечого доброго не можемся сподевати, было, мовит, лихо на Москве, и побито многих зацных бояр, а за сим ряденіем в прудце горшого и тяжшого упадку сподеватися треба, бо где що доброе молодые паны, з невестою рядячи, постановят, толко шатости и упадку сподеватися треба»[1784]. Т. Таїрова-Яковлева, звіряючи два тексти, знайшла ще кілька промовистих редакційних правок. Так, в оригіналі згадано зневажливі слова гетьмана «нехай же Голецин, такий сын, скачет та дает ляхом помоч», а у новій редакції вже головного урядовця оминуто: «пустьже бояре, такие непочтивой матери дети, скачут и полякам дают помочь»[1785]. У чолобитній старшина писала про суд і справедливе покарання за проступки свого керманича: «И о том все войско запорозкое бьет челом, штоб по знятю з него гетманства не был, а не жыл на Украине, але зо всем домом его взят к Москве, и яко явный изменник их царского величества и войска запорозкого скаран»[1786]. У перекладі ж ця фраза закінчується словами «был казнен»[1787]. Можливо, московські дяки неправильно переклали українське слово, але зміст його кардинально змінився.

Щодо свого патрона генеральний осавул не міг засвідчити «враждебных клѣвет и лживых навѣтов». Та без них, така була дійсність, усунення його з гетьманського уряду не мало б серйозного підгрунтя.

Звинувачення з відповідною «аргументацією» писали найбільш зацікавлені старшини під тиском російської верхівки. Ситуація диктувала їм не кращий спосіб відставки їхнього нелюбого керманича: на жаль, альтернативи традиційній «измѣны» у системі устрою Гетьманщини у складі Московії тоді не знали. Гетьман не призначався на якийсь загальновизначений термін. Його влада була фактично неконтрольована знизу і не підзвітна козакам, старшинам, а залежала передусім від вірності царям. З одного боку, це влаштовувало до пори до часу зверхника, його прихильників, а з іншого боку, робило гетьмана жертвою-заручником недосконалої форми правління. Владу в обраного на козацько-старшинських радах зверхника можна було відібрати лише за допомогою доносу, змови, заколоту.

Розділ 20
ЛЕГЕНДА ПРО ХАБАР НА ГЕТЬМАНСТВО

Підписану старшиною 7 липня 1687 р. в обозі чолобитну В. Голіцин відправив до Москви 8 липня зі своїм супровідним листом[1788]. Уже 17 липня царі послали у військо грамоту з наказом позбавити І. Самойловича гетьманства, забравши у нього «наше великих государей знамя и булаву и всякие войсковые клейноды»[1789]. Важливий документ оперативно доставили у ставку Першого Кримського походу 22 липня[1790] разом з «той челобитной с перевода… список»[1791].

Наказ про зміну гетьмана російське командування тримало у секреті увесь день[1792]. П. Гордон у щоденнику повідомив, що «лише дали знати російським полковникам, які були при гетьмані, щоб вони прийшли до боярина»[1793]. Останні отримали наказ оточити «шатри та обоз» І. Самойловича та повідомити всім конфедератам, аби вони теж підготувалися та повідомили В. Голіцина через свого посланця[1794].

«До вечора російські полковники, що були при гетьмані, якомого тихіше зрушили і поставили свої підводи тісніше; [але] це не робилося настільки приховано, щоб наближені гетмана не запідозрили дещо незвичне, — писав П. Гордон. — Коли стемніло, гетьман, попереджений про це слугами, відразу передбачив наслідки, тобто арешт своєї особи, хоча і не таким чином, як це відбулося; адже він покладався на свої довгі, вірні і великі заслуги перед росіянами, а тому сподівався щонайменше на безпристрасний розбір козачих скарг на нього з усім іншим, як то зрада та інші злочини. Він не сумнівався, що виправдається, перебуваючи в упевненості, що проти нього не можна виставити ніяких явних доказів. Він боявся тільки насилля від козаків, а тому написав російським полковникам, викладаючи свої значні заслуги, виправдовувався у всьому, що, на його думку, буде ставитися йому у вину, та багатократно проголошував свою невинність; він просив, щоб його огородили від насилля до тих пір, поки його не вислухають»[1795].

Прибулому посланцю від учасників змови В. Кочубею головнокомандуючий військом наказав, «аби на світанку гетман з сином були схоплені і доставлені до нього»[1796]. Крім цього, вночі були дані вказівки взяти під арешт наближених симпатиків І. Самойловича, а також виставити караули, «щоб ніхто не втік» та не збунтував людей у містах[1797].

У суботу, 23 липня[1798], вранці розпочалися заходи зі зміщення гетьмана. Старшина дочекалася закінчення молебну в похідній церкві, а коли виходили, колишній переяславський полковник Войца Сербин перегородив дорогу І. Самойловичу, взяв його за руку і сказав: «Ти повинен іти іншою дорогою»[1799]. С. Величко, мабуть, за розповідями В. Кочубея приблизно так само переказує дії (взяв за руку) та слова старшини-серба: «Пане гетьмане, потребує тебе військо»[1800]. Відразу ж Костянтин Солонина, як оповідає літописець-канцелярист, «похопився було вдарити гетьмана обухом»[1801]. Порятований московськими полковниками, він разом з сином Яковом був доставлений до великого приказного шатра.

В. Голіцин дав вказівку зібрати бояр, генералів, полковників на відкрите місце у поле. Їх посадили на стільцях.

«Змовники (якщо їх можна так назвати) після прибуття коротко оповіли, як вони уже довгий час спостерігають за великими утисками, вчиненим колишнім гетьманом, а тепер і на його великі зрадницькі вчинки, — занотував у щоденнику свідок походу П. Гордон, — перебуваючи у боргу перед Їх Царською Величністю, вони не могли не викрити останні і, схопивши цього чоловіка, привели його сюди і бажають, щоб над ним звершилося правосуддя. Усі бояри встали, і генералісимус спитав [старшину], чи не викликаний цей донос та їх дії особистою злобою чи ненавистю до цієї особи за спричинені їм особисті образи, які можна компенсувати іншим чином. Вони відповіли: хоча образи і утиски, що він здійснив проти народу в цілому та більшості з них зокрема, і великі, вони все ж не застосували б до нього насилля, якби не його зрада, за яку не можуть простити; вони ледь утримують простий люд, щоб його не порубали — так він всім їм ненависний»[1802].

Як видно із цього детального опису події, В. Голіцин лукаво вдавав перед боярами та генералами, що не він, а старшина ініціювала зміщення І. Самойловича, а отже, всі марні жертви, невдачі походу мали тепер пов'язувати із гетьманом, його підступами та саботажем.

На майдан перед змовниками, боярами та російським генералітетом поставили недавнього козацького лідера. В. Голіцин коротко повідомий йому про суть суплік на нього[1803]. Хоча гетьман намагався лаконічно спростувати їх, та його перебивали дошкульними репліками Р. Дмитрашко, К. Солонина, Г. Гамалія[1804].

У запалі Р. Дмитрашко намагався вдарити свого кривдника шаблею, але хворого на очі, з мокрою пов'язкою на голові від головного болю І. Самойловича врятував В. Голіцин[1805].

Зміщення керівника Гетьманщини у такій жорсткій формі — явна ознака того, що переворот здійснювався не за можливим «європейським сценарієм», баченням Мазепи («а чтоб ево разорять, имение ево пограбить и в сылку совсем в Сибирь ссылать, отом де нашего… прошения не бывало»), а в реальності за месницькою режисурою насамперед скривджених старшин — передусім Р. Дмитрашка, В. Сербина, К. Солонини та Г. Гамалії, які жадали крові, знищення поваленого противника.

При цьому в поваленні І. Самойловича важко виділити лідерство якогось старшинського угруповання. Під час Першого Кримського походу утворилася дійова коаліція як колишніх дорошенківців (Г. Гамалія, Я. Лизогуб, Ю. Лизогуб, М. Вуяхевич, І. Мазепа, В. Кочубей, І. Лисиця), ханенківців (І. Ломиковський), так і невдоволених старшин, що висунулися в козацькі зверхники в основному на Лівобережжі (Р. Дмитрашко, В. Сербин, В. Борковський, С. Прокопович, К. Солонина, С. Забіла, В. Забіла, Т. Олексієвич). Різні за зв'язками, устремліннями, вони об'єдналися на грунті загального небажання бачити далі на гетьманському уряді самовладного авторитарного правителя.

Коломацький переворот верхів неофіційно санкціонував у такий же спосіб сваволю простолюду щодо «арендарів и иных людей значних и приятелей гетмана бувшого»[1806]. Козаки Прилуцького полку, побивши свого полковника Лазаря Горленка, спалили його разом з полковим суддею у печі[1807]. У Гадяцькому полку забили осавула М. Кияшка[1808]. Погроми старшинських маєтностей відбулися у Воронкові[1809] та інших місцевостях.

Після арешту[1810] Самойловича у козацькому таборі відразу почалося жваве обговорення претендентів на гетьманську булаву. Думки козаків настільки розходилися, що вирішено було відкласти вибори[1811], аби встигли приїхати на раду духовні особи й знатні козаки з інших полків. Розглядалося кілька кандидатур на найвищу посаду в Гетьманщині. Найбільш достовірні джерела (П. Гордон) називають серед них І. Мазепу, В. Борковського, менш надійні — полкового обозного Полтавського полку Прокопа Левенця[1812] (був полковником у Полтаві в 1674–1675, 1677–1678) та Якова Лизогуба[1813]. Польський резидент Стефан Глосковський у своєму донесенні від 12 серпня повідомляв, що козаки розглядали кандидатури «панів Борковського, головного квартирмейстра армії, Самко, генерального

комісара (мабуть, мав на увазі Саву Прокоповича. — *Авт.*), і осавула Мазепи»[1814]. Хоча поляк напередодні покинув похідний табір, та, очевидно, мав від когось певні достовірні відомості, що наздогнали його під час повернення до Польщі.

Гостра дискусія у таборі й поза ним супроводжувалася репресіями щодо наближених до І. Самойловича — були скинуті з урядів, арештовані сват гетьмана, управитель гетьманських маєтностей Федір Сулима[1815], полковники Михайло Васильович[1816] (гадяцький), Леонтій Полуботок[1817] (переяславський), Яків Самойлович (стародубський)[1818], Григорій Самойлович (чернігівський)[1819], Максим Ілляшенко (лубенський)[1820], Ярема Непрак (ніжинський)[1821], Павло Герцик (полтавський)[1822], Григорій Карпович (Коровка-Вольський) (київський)[1823]. Через безладдя, скинення-побиття головних старшин фактично козацьке військо стало малокерованим. Московське командування змушене було поспішати зі скликанням козацької ради без церковників. Як зазначив П. Гордон, «визнано за необхідне не відкладати вибори гетьмана далі понеділка»[1824].

Портрет Василя Голіцина. Гравюра Олександра Тарасевича. Копія 1749 р. лаврського іконописця-учня Опанаса Ірклліївського-Перехрестенка

«Новий гетьман І. Мазепа отримав булаву значною мірою завдяки зусиллям Кондратьєва (полковника Сумського полку. — *Авт.*) й охотницьких полковників»[1825], — так підсумував вибори на Коломаку історик Олег Корнієнко. Однак насправді Сумський, Охтирський, Острогозький полки були на Запорожжі у корпусі Г. Косагова[1826], там же виконували завдання при наказному гетьману Г. Самойловичу 4 охотницькі полки[1827], ще 2 сердюцьких полки стояли у гирлі річки Самари[1828]. Отже, вони аж ніяк не могли посприяти приходу до влади генерального осавула, бо несли службу за сотні кілометрів від учасників цієї події.

24 липня у похідній ставці Голіцина опозиціонери-переможці визначали статті, на яких має присягати новообраний гетьман. Вони обмежили правове поле Гетьманщини у порівнянні з договором Б. Хмельницького 1654 р. та Глухівською угодою 1669 р. Коломацькі статті звузили владу гетьмана у справі розпорядження військовими землями, підтвердили право й обов'язки старшини доносити на свого головного керманича, обмежили певними рамками можливості його вибору й скинення[1829] і вперше поставили питання про те, щоб «народ малороссийский всякими мѣры и способы з великороссийском пародом соединят и в неразорванное крѣпкое согласие приводит супружеством и иншим повелением» і щоб «нихто би таких голосов не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзивалис би везде единогласно: Их ц. пресв. в-ва самодержавной державы, гетман и старшина народ малороссийской обще з великороссийским народом»[1830].

У Москві були вражені несподіваними уступками старшини. У царській грамоті від 5 вересня 1687 р. є такі рядки: «Да при том же гетманском обрании ты, ближний боярин и оберегатель и дворовой воевода, князь Василий Васильевич, с товарищи постановили и написали статьи со многою прибавкою их, великих государей, именованию и чести, и привели их в нижайшее к ним, великим государем, подданство и крѣпкое обѣщание и во многую их государственную прибыль и в пространство»[1831].

А. Яковлів закидає докір учасникам переговорів з українського боку щодо договірних статей: «На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів Війська Запорозького й народу українського»[1832]. І далі: «Тим часом ситуація на Коломаку для В. З. не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки...»[1833] Ці зауваження, на нашу думку, несправедливі, оскільки не враховують важливої деталі: на момент обговорення статей українська сторона не була рівноправним партнером переговорного процесу. Опозиціонери-переможці Самойловича перебували у стані кандидатів-претендентів на найвищі посади в Гетьманщині, зокрема і на гетьманську. Це зумовлювало їх надзвичайно обережну поведінку, прагнення не загострити стосунки з В. Голіциним, від вирішального слова якого залежало тоді практично все. Головнокомандувач московського війська зі своєю свитою, хитро і в своїх інтересах спланувавши хід «чорної» ради, зумів загнати безпортфельних старшин у глухий кут, коли ті запропонували, аби «всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддали їм у військовий скарб»[1834].

П. Гордон зафіксував у щоденнику його диктат-реакцію на звернення українців: «Після деяких роздумів генералісимус сказав з характерною для нього природною жвавістю дуже коротко: „Незважаючи на те, що все, що належало зрадникові, за силою законів припадає царям, він хоче сам, з ризиком для себе викликати неласку царів, взяти на себе таке [рішення], що половину майна зрадника одержує козацьке військо, а другу половину слід передати до царського скарбу так, щоб усі були задоволені"»[1835]. Саме у цій редакції і прийнято відповідну статтю. Лише після цього було порушено питання про претендента на булаву і розподілено уряди.

«Старшини козаків таємно справилися про те, хто був би як гетьман найбільш до вподоби генералісимусу, — деталізує свідок цих перемовин П. Гордон. — І коли вони почули натяк, що цією людиною був би Мазепа, то усі вони з огляду на це таємно того ж вечора підписали листа. Водночас голови цього угруповання розподілили між собою старшинські та інші поважні посади й вирішили усунути усіх тих, хто був прислужником і у попереднього гетьмана. Крім того, того ж вечора було названо і призначено дворян, які повинні відправитися в Батурин та інші місця, де гетьман та його діти мали свої маєтності та майно, з тим, щоб зробити їх опис»[1836]. Головнокомандувач, як видно, діяв в інтересах Москви.

Версія про таємні зносини Голіцина з Мазепою напередодні ради логічна з точки зору пропозиції першого.

Довкруж згаданого моменту не випадково з'явилося чимало гіпотез, чуток та й звичайних пліток. Розглянемо деякі з них.

Перша. За викладом автора «Історії Русів», напередодні ради І. Мазепа обдарував багато «секретаря міністерського Башмакова; запевнив через нього самих міністрів про значні суми їм од нього призначені за вибір його в гетьмани»[1837]. [Насправді літописець переплутав події 1663 р. з 1687 р.; дяк приказу таємних справ Дементій Башмаков[1838] у 1663 р. брав участь у виробленні Батуринських статей[1839], прийнятті присяги старшини[1840]; у документах Коломацької ради фігурують інші московські високопосадовці.]

Друга. Д. Бантиш-Каменський «чув від одного шановного потомка Борковського: ніби Голіцин пропонував останньому гетьманство за десять тисяч рублів, на що Борковський через свою скупість не згодився. Мазепа випросив у нього з великою трудністю вказану суму, отримав бажане і заплатив борг з військового скарбу»[1841].

Третя. М. Маркевич другу легенду, що побутувала в Чернігові, записав у власній інтерпретації: «Не хочу називати прізвище, яке, по цій легенді, носив при житті упир; він був дуже багатий і ще більше скупий. Його хотіли вибрати в гетьмани; князь Голіцин, учасник справ і вірний слуга царівни Софії Олексіївни, попрохав в упиря хабара з тим, щоб доставити йому гетьманство; упир не дав хабара;

Мазепа, Іван Степанович, людина кмітлива, полюбляюча гроші, але знаюча, як їх використати, коротше кажучи, мій прадід (??!), зайняв в упиря суму, яку бажав кн. Голіцин; у той же час він став гетьманом, і з військової скарбниці повернув упирю гроші»[1842].

Упир — це той же В. Борковський, який за життя славився своїми численними церковними пожертвами, але, померши, завдяки чиїсь фантазії або навмисному сплюженню ожив у непривабливому образі:

Кажуть люди:
що полковник
По ночах блукає, —
То душа його страдная
Упокою все шукає...[1843]

О. Лазаревський, оперуючи кількома універсалами, приходить до висновку: «Не любив Борковського Мазепа, певно, за його багатство та скупість, тому що був заздрісним і ненаситним. Не любив Борковського і народ — за його жорстокість до своїх „підданих". Нелюбов народу до Борковського засвідчується тим чернігівським повір'ям про цього багача, що записав Маркевич»[1844]. Зауважимо відразу, що після смерті Борковського у 1702 р. чимало його маєтностей перерозподілено Мазепою іншим урядовцям. І це зроблено не тому, що гетьман зневажав генерального обозного, а тому, що села мали статус рангових, тобто давалися урядовцю на час його повноважень. У спадок вони не передавалися.

Про скупість, жорстокість В. Борковського теж немає ніяких звісток, окрім літературного, історіографічного походження. Фабула ж — «він відмовився від гетьманської булави, поскупившись заплатити за неї князю Голіцину 10 тисяч рублів»[1845] — позбавлена будь-якої логіки. Такою сумою (50 тисяч золотих), по-перше, він навряд чи міг розпоряджатися, тим паче мати її у поході, при собі (за службу отримував у рік всього-на-всього 1000 золотих). По-друге, якби у нього вона й була, то генеральний обозний її б не пошкодував за надання гетьманської посади, адже гетьман розпоряджався військовим скарбом безконтрольно, на власний розсуд. Тому компенсувати приватні витрати йому б не було ніякої проблеми.

На жаль, інтригуючий фактаж легенд діє настільки магічно, що навіть чимало відомих дослідників (І. Борщак[1846], А. Яковлів[1847], М. Грушевський[1848]), не вагаючись, приписують Мазепі можливу його дію як незаперечну, дійсну, таку, що насправді відбулася. «Відслуживши у Самойловича тринадцять літ, — пише М. Дмитрієнко, — Мазепа не мав навіть десяти тисяч карбованців готівкою, щоб заплатити, власне, „подякувати" небезкорисливому князю В. В. Голіцину за покровительство та допомогу при обранні, а позичив їх у обозного Василя Борковського»[1849]. Джерела цих сумнівних версій достовірні хіба що в єдиному: голіцинський «натяк» на передколомацькому зібранні щодо Мазепи справді не був випадковим. В. Голіцина апологетично-петрівська історіографія змальовує чорними фарбами як змовника-зрадника Петра І, реакціонера. За свідченням же сучасників-іноземців, це була найосвіченіша людина того часу. Так, німець Георг-Адам Шлейссінгер у своїх нотатках-спогадах 1684–1686 рр. «Повний опис Росії, що перебуває нині під владою двох царів-правителів Івана Олексійовича і Петра Олексійовича» писав: «Найзначнішим канцлером є пан фон Голіцин, князь. Це дуже високоосвічений діяч, він чудово тримається і є великим другом іноземців. Він добре говорить кількома мовами, в тому числі латинською»[1850].

Позитивне враження справив головний урядовець і на француза Невіля: «Цей князь Голіцин, безперечно, один із найздібніших людей, які коли-небудь були в Московії, і прагнучий підняти її до рівня інших держав. Він добре говорить по-латинськи і дуже любить балакати з іноземцями, не змушуючи їх випивати, та і сам не вживає горілки, а знаходить задоволення лише в розмові. Не шануючи знатних осіб, він тільки поважає достоїнства та осипає милостями лише тих, кого вважає справді заслуженим та відданим собі»[1851]. Князь мав величезну бібліотеку. Як фаворит царівни Софії і один з перших урядовців, він хотів реформувати існуючий лад, у його планах було також надання дворянам європейської освіти і т. п.[1852]

Коли в результаті військових дій було зруйновано Чигирин, він продав одне зі своїх сіл і виручені гроші передав мешканцям, які втратили свої житла і майно[1853]. Цей благородний вчинок заслуговує на увагу хоча б з того боку, що царедворця дехто виставляє як ненаситного, загребущого багатія-магната, котрий заради грошей міг піти на все.

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський. Кінець XVII — початок XVIII ст. Невідомий художник. Чернігівський художній музей імені Григорія Галагана

Із Мазепою Голіцина єднали культурні й освітні інтереси. Вони могли без перебільшення говорити на рівних про літературу, політичну ситуацію у країнах Європи. Оскільки Мазепа часто зустрічався з ним у Москві за дорученням І. Самойловича, то, певна річ, В. Голіцин добре знав його як людину, як старшину. З огляду на це він як найвпливовіший державний діяч Московії зробив вдалу ставку на розум, дипломатичний хист, високу культуру. Ці якості мав Іван Мазепа, який «підкупляв» європейців знанням мов, ерудицією. Інші лідери, по-перше, і були малознані для головуючого на старшинському зібранні, і, по-друге, всі вони (Борковський, Левенець, Лизогуб та інші) проявили себе більше у локальних господарсько-військових справах, ніж державних дипломатично-політичних. Для побудови передової унітарної держави В. Голіцину потрібні були надійні однодумці-«європейці» з поглядом у майбутнє, а не старі консерватори з досвідом інтриг, ненаситної розбудови власних і родинних маєтностей, потаємні саботажники планів Москви. У ролі останнього бачився московському урядовцю гетьман І. Самойлович. Саме тому фаворит царівни Софії сприяє його падінню. У грудні 1687 р. лондонський місячник «Модерн Гісторі» навіть сповістив, що Голіцин «вернувся додому без ніяких успіхів та, щоб себе виправдати, оскаржив Самойловича та його сина в „зраді"»[1854]. У той же час зарубіжна преса тієї доби за інформаційними джерелами з Москви сповіщає, що обрано «славного вояка», «пана Мазепу, людину великої репутації та відому зі своєї хоробрості»[1855].

Після падіння В. Голіцина у 1689 р. його противники знайшли у паперах скинутого урядовця записку гетьмана І. Мазепи, у якій він просить милостиво прийняти від нього 10 тисяч рублів «приношения». Це послання орієнтовно 1688 р. засвідчує, що на Коломаку в 1687 р. новообраний гетьман справді давав обіцянку В. Голіцину:

«Прирєклая обѣтница моя вашой княжой вельможности не могла через немалое время прийти в належитое исполненіе, едно за всегдашними моими около дѣл на новости уряду моего втрудихся

трудными забавами, другое за тым, же не моглем наскорѣ приспособитися в такую способностъ, якая б до посланья была удобна. Теперь теды тую должность мою в пилности належитой составивши, посылаю вашой княжой велможности, милостивому благодѣтелю моему, в червонных золотых пять тысяч и осм сот рублей, в копѣйках три тысячи рублей, а в талярах битых тысячу и двѣстѣ рублей, всего десять тысяч рублей. Якое мое приношеніе изволь, ваша княжая вельможность, приняти милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодѣтелъской своей ласцѣ и заступленіи. Ощо покорне прошу: обѣцуючи то по себѣ, донѣльже жити буду, же во всем желательным и послушным есмь работник вашой княжой велможности, о его же милостивую отческую ласку истинным всецѣлым усердієм всегда повольными услугами моими старатися буду[1856].

Петро І та його дружина Євдокія Лопухіна. Мініатюра з «Книги любові знак у чесний шлюб» («Книги любви знак в честен брак») К. Істоміна. 1689. Державний історичний музей, Москва

Та чи йдеться у цьому документі про 10 000 рублів, які І. Мазепа пообіцяв 24 липня 1687 р. за вибір його гетьманом? Якби це було так, то відразу після приїзду в Батурин гетьман ламав би голову, як пошвидше розрахуватися з князем, фактичним правителем Московії за гетьманський уряд. Натомість Мазепа у «Записці» виправдовується, що, по-перше, «прireклая обітница моя вашой княжой вельможности не могла через немалое время прийти в належитое исполнение», по-друге, «же не моглем наскорі приспособитися в такую способность, якая бы до посланья была удобна». І тільки, коли «теперь теды тую должность мою в пилности належитой составивши», посилає відповідний грошовий дарунок. При цьому Мазепа зазначає: «Якое мое приношение изволь, ваша княжая вельможность, приняти милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодітельской своей ласці и заступлении». З чим же пов'язане це «приношение»?

Кримський похід був дуже затратним для царської Московії — він обійшовся десь у 560 тисяч рублів[1857]. Ідея В. Голіцина частково компенсувати величезні витрати статками гетьмана і пом'якшити економічні проблеми імперії, мабуть, виходила саме з цих реалій.

Відразу ж після арешту Самойловича він направив для перепису скарбів, майна гетьмана та його близьких у Батурин Микиту Данилова, дяка Андрія Юдіна, в Глухів — Андрія Нікітіна, дяка Михайла Жаденова, в Сосницю — князя Івана Засєкіна, дяка Лева Протопопова, в Кролевець — Михайла Денисова з піддячим, в Стародуб — Івана Іванова з піддячим, в Чернігів — окольничого Федора Шаховського[1858].

21 вересня 1687 р. севському воєводі й стольнику Леонтію Неплюєву була направлена царська грамота, згідно з якою він призначався головним відповідальним за конфіскацію майна І. Самойловича в Україні. Виконавцям, які вже робили цю справу, «велено учинить книги, да те книги, за дьячьею приписью, привесть с собою в Севск приедут, и ты б, окольничий наш и воевода, к нам, Великим Государям, писал и книги и гетманские и детей его пожитки прислал к Москве с дьяком с Михайлом Жаденовым, а отписку и описные книги велел подать и взятые пожитки объявить в Приказе Малыя Россия, Наши Царственные большия печати и государственных посольських дел оберегателю, ближнему боярине, и наместнику новгородскому, князю Василью Васильевичу, да боярину нашему, князю Алексею Васильевичу Голицыну с товарищи»[1859].

1 листопада 1687 р. відбувся розподіл конфіскованого. У гетьманській резиденції, як сповіщається в тогочасному акті, «столник и воевода Семен Протасьевич Неплюев, да дяк Михайло Жеденев, да з ними генералная старшина, судьи Михайло Вуяхевич да Сава Прокопов, да киевский полковник Константин Солонина, да полтавского полку обозный Прокоп Левенец, да лубенской сотник Андрей Яковлев, да Батуринской канцелярии Сава Степанович, Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, червоные золотые, и таляры, и мелкие серебреные денги, серебреную посуду, списав все имянно, разделили на две половины; и одну половину червоных золотых и талярей и мелких денег и серебреной посуды он столник и воевода и дяк приняли в казну великих государей и великой государыни, их царского величества, а другую половину червоных золотых и талярей и мелких денег и чехи, сколько их объявилось, все, также и платье всякое, соболье и лисье, и золотное, и бархатное, и отласное, и камчатое, и материи и золотыи и шолковыи и всякия Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, и лошади и всякую скотину отдали в казну ж великих государей и великие государыни благоверные царевны, их царского величества, в войсковой скарб войска запорозского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичю и генералной старшине и всему войску запорозскому на жалованье их же царского величества малоросийских городов ратным людем»[1860].

З пожитків гетьмана взято у царську казну 2458 золотих червоних, 23 725 єфимків, 1145 левків, 1907 рублів дрібних грошей, срібного посуду вагою 15 пудів, двадцять вісім фунтів, сім золотників з половиною тощо[1861]. Дещо інші відомості подає військовий канцелярист С. Величко, який мав можливість бачити відповідні документи. Ось що він пише про цю справу:

«Сталося отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька день переважено на шалях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те не відомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я виписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилося мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червоних золотих 22 251, талярів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7533, золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши таляри по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви, поклавши по копі, як тоді ходили, вийде 1415 золотих. Склавши ж ту всю суму докупи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кревні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзабарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двоїх: покойового Запорожця і Целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових кредансів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових риштунків, також міді, цини, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталося не кому іншому, тільки Мазепі»[1862].

Якщо зробити за способом Величка підрахунки коштів, які надійшли до царської казни, то вийде близько 100 тисяч золотих. Отже, гетьманському уряду дісталося у чотири рази більше? Цифра ця, певно, дещо менша. І ось чому. Коштовностей, майна та грошей на суму 21 690 рублів отримали ще безпосередньо князь В. Голіцин та Л. Неплюєв[1863] протягом кінця 1688 — літа 1689 років. 2 грудня 1689 р. гетьман надіслав з своїм дворецьким Романом Висоцьким государям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во всѣ времена князю Василью Голицину»[1864]. Дехто трактує її як розписку — документ про хабар генерального осавула князеві за надане гетьманство.

Разом з тим «Роспись» аж ніяк не свідчить про якісь зобов'язання у цьому плані гетьманського осавула у липні 1687 р. У 1689 р. після падіння царівни Софії В. Голіцина без суду і слідства відправили у заслання, а вже потім шукали доказів його вини. Царедворця абсурдно і голослівно звинуватили у тому, що він взяв за поразку у Другому Кримському поході хабар у кримчан. Потрібні були ще додаткові свідчення його вини. Партія переможців вирішила проревізувати розподіл коштів, майна Самойловича, сподіваючись знайти красномовні докази щодо зловживань Голіцина. 10 листопада у Севськ новому воєводі Івану Леонтьєву була надіслана царська грамота[1865] з вимогою дати пояснення з приводу перевезення конфіскованих цінностей, грошей. У відповідь він писав, що до Москви «сколько чего порознь послано, того в отписке их не написано»[1866]. У Малоросійському приказі все ж були знайдені деякі документи про вивезене, його розподіл[1867]. Пояснення у цій справі давав і Мазепа. 24 грудня 1689 р. він сповіщав царських урядовців, що передав В. Голіцину: «Денег готовых червонных золотых копейками и ефимками 11 000 рублев. Серебра, в разных посудах, 3 пуда, 12 фунтов. Серьги алмазные 1200 р. Другое зарукавье алмазное 400 ефимков. Перстень алмазный 200 р. Перстень яхонтовой 50 р. Ковш золотой 100 червонных. Ложка золотая, да пара ножей с яхонты серпчатыми, в ковчежцѣ 120 еф. Три сабли турские, 2 с. изумруды, 3 с серпчатыми яхонты 900 еф.

Завис алтобасной к постелѣ, другой золотоглавной, цѣна им 400 рублев. Шатер турской новой 300 еф. разного цвѣту золотоглавов 40 аршин, по 8 еф. аршин и того 320 еф. 3 лошади турские с наряды 1000 рублев. То дано неволею больше, нежели волею с подзущения и безпрестанных погрозов Леонтия Неплюева 17.390 рублев»[1868].

Остання заувага, як бачимо, ніби пом'якшує дії Голіцина і перекладає вину з недавнього патрона на севського воєводу. Тут ще й додається: «Леонтию Неплюеву выдано 2000 червонных золотых, да 500 ефимков. В клейнотах, си есть в запонах, в перснях, также в серебрѣ, лошадьми и саблями и материями на 2000 р.»[1869].

Партія переможців не вдовольнилась «Росписью» Мазепи. Влітку 1690 р. відбувся повторний опис майна, скарбів Самойловича, фактична ревізія діяльності Голіцина, Неплюєва, гетьманських урядовців у вересні-листопаді 1687 р. Під час цієї перевірки з'ясовувалося, наприклад, що «столник князь Андрей Шаховский тѣх Гришковых животов, крест и ефимки, и червоные золотые, и мелкие денги, и ружье и клейноты взял ли, и что взял? Также городничей и подьячей по мѣшку ефимков и иные клейноты имали ль и меж собою роздѣлили ль? И кто имяны чернѣговцов и какова кто чину в том дѣлѣ причинились и такое разграблениа учинили?»[1870] За першим переписом у замку і церкві було два сундуки, а за другим «по сказкѣ батуринского той церкви священика Василия, тѣ сундуки с серебреными денгами и с чехами поставлены, того он не вѣдает...»[1871] Згадане красномовно свідчить про те, що і російські урядовці намагались якнайбільше поживитися конфіскованим, і Мазепа старався приховати від вивезення до Москви значну кількість коштовностей, майна, грошей Самойловичів. При тому він це явно робив зі згоди з В. Голіциним, за домовленістю з ним на Коломаку саме про такий неофіційний поділ конфіскату. Бо ж спочатку командувач російською армією хотів забрати всі скарби гетьмана-«зрадника» у царську казну. Але його переконали вчинити по-іншому! У виграші від цього залишалися Гетьманщина, бо вона, по-перше, не втратила повністю військовий скарб, по-друге, отримала значно більше, ніж мала одержати в результаті чесного розподілу коштів скинутого гетьмана, а також В. Голіцин, автор відповідної статті Коломацької угоди. Фактично за власну ідею, врахування прохання старшини та Мазепи він узяв у 1688–1689 рр. наперед домовлені комісійні. В описі майна Самойловича, наприклад, фігурує «шатер турецкой». «Шатер турской» зустрічаємо й в «Росписи»! А оскільки Мазепа не поспішав з якихось причин виконати свої зобов'язання щодо «комісійних», то про це йому і нагадав Л. Неплюєв шляхом шантажу: він тримав під вартою переяславського полковника Родіона (Райчу) Дмитрашка, який весною 1688 р. їздив у Москву у певних справах... Сам севський воєвода як посередник і наглядач за передачею конфіскату отримав, як довідуємося з тієї ж «Росписи», неофіційно майже 5000 рублів! Отже, як бачимо, йдеться про відкупні, комісійні, а не про хабар за гетьманство на Коломаку.

Іван Мазепа. Фрагмент з гравюри Олександра Тарасевича. «Хрещення Христа». 1694

Таким чином, це була цілком «законна» розподільча-конфіскаційна акція, підкріплена рішенням царівни Софії. Інша справа, що її московські учасники, користуючись владними повноваженнями і безконтрольністю, могли розпорядитися конфіскованим на свій розсуд. І. Мазепа як повністю залежний від Москви васал в умовах осені 1687 р. не міг активно впливати на їхні дії, до того ж займатися контрольними функціями. Водночас як керманич він був зацікавлений зменшити обсяги контрибуції для Гетьманщини. І це вдалося, оскільки ті, хто керував цим процесом (Л. Неплюєв, В. Голіцин), поживилися з царської частки, не внесеної до реєстрів. Гетьманський уряд тоді нікого не звинуватив у зловживанні, бо таким чином залишився у більшому прибутку, ніж мав би за ретельного обліку майна Самойловичів. За нашими оцінками, завдяки комбінаціям Мазепи Москва чи й отримала четвертину конфіскованого.

Згодом, під час Бендерської комісії 1709 р., соратники, дискутуючи про статки померлого гетьмана та військову казну, зазначали таке: «Між Самойловичем і гетьманшею часто були сварки, тому він почасти розділив свій скарб між приятелів на схованок, почасти вложив до військового скарбу, почасти поховав у землю. Одначе одно й друге перейшло до рук Мазепи... В руки Мазепи звернули все повірене собі сповідник Самойловича Василь і пок. Лисиця, Ялоцький і Турянський»[1872]. З їх згадок також випливало, що «ясновельможний гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталося ненаситній московській зажерливості»[1873]. Тоді ж племінник гетьмана А. Войнаровський спростував ці голослівні твердження тим, що з присутніх у Бендерах старшин у 1687 р. лише «Ломиковський і теперішній прилуцький полковник уже жили в тім краї, проте не займали, як у теперішньому часі, військового становища. Перший під назвою дворака був при боці гетьмана, другий довго колись держався канцелярії, та ні одного з них не допущено знати щось глибше»[1874]. У 1688–1689 рр., пояснював претендент на кошти військового скарбу, Мазепа справді давав дарунки Голіцину тому, що «задля малолітності царя він тримав у руці кермо держави й улаштовував справу по своїй волі»[1875]. Старшина сама далі підтверджувала ці зізнання про те, що гетьман мав великі видатки в Москві у 1688 р. й пізніше, аби там не підтримали доносщиків на нього, опозиціонерів, зокрема М. Васильовича (Гадяцького), Л. Полуботка, Р. Дмитрашка.

І. Мазепа щедрими заохоченнями московських урядовців, В. Голіцина намагався змінити ситуацію на власну користь. Царська сім'я при цьому не потерпіла від подібних зловживань, використання

прихованих коштів Самойловича. Поділ майна скинутого гетьмана — ідея В. Голіцина. Вирішив би він інакше — коштовності, гроші Самойловича та його рідні перейшли б до військового скарбу Гетьманщини.

До речі, великі государі (за рішенням царівни Софії) отримані в казну срібло, золото, червінці розподілили на свій розсуд в основному між наближеними, зокрема видана платня у такий спосіб окольничому Венедикту Змеєву, думному дяку Омеляну Українцеву та іншим. Крім діамантів, В. Голіцин отримав тисячу селянських дворів.

Не забута й українська старшина. 11 травня 1688 р. І. Мазепа повідомляв генеральному обозному Василю Борковському, що на його прохання з конфіскованого майна «монархи наши изволили милостиво указати, абы всякому з старшины и полковников по моему гетманскому разсмотрению учинено пристойное удовольствование, межи иншими теды особами Вашей милости вділити казалисмо по двадцяти гривень срібра в работі доброй будучого, из сукон: кунтуш ластровый соболый обшитый и жупан ластровый, якіс то річи через умислного нашого посланого Івана Бистрицкого посилаем в дом Вашей милости»[1876].

Щедро були винагороджені й запорожці. У кінці 1687 р., крім царської платні, вони отримали від новообраного гетьмана по сто золотих, по куфі горілки й по десять бочок борошна на кожний курінь, а на курінних отаманів по кармазину, кошовому Григорію Сагайдачному й військовій старшині, зокрема судді, писарю й осавулові, удвічі більше курінних отаманів[1877].

Вищезгадане переконливо засвідчує, що конфісковані коштовності, майно було в такий спосіб, у дусі часу, розподілено між впливовими царськими учасниками подій 1687 р. і новою гетьманською адміністрацією. І, до речі, завдяки зусиллям Мазепи — на користь останньої. Він, оволодіваючи мистецтвом поступок, компромісу, зберіг від вивезення з Гетьманщини значні цінності.

Ні посад, ні гетьманства друга частина конфіскованого майна Самойловича нікому не дала. Розподіл ключових позицій в гетьманській адміністрації відбувся ще заздалегідь, до опису маєтностей арештованого гетьмана.

Варто згадати в цьому зв'язку й правила «гарного тону» у взаємостосунках між державними діячами тієї доби. Від государів під час обрання гетьманом І. Мазепа отримав дарунок — сорок соболів і атлас. 21 січня 1688 р. він дякував царям за направлення до нього лікаря Романа Ніколаєва для його лікування[1878]. У 1690 р. гетьман отримав від них оксамиту дванадцять аршин, два ізорбафи, два байберека, два портища атласа та інші цінності[1879]. Ще багатші подарунки (золото, алмази) надійшли йому в 1691–1692 рр. Подібні «знаки уваги» надавали гетьману й інші царські сановники. Ясна річ, Іван Мазепа їздив у Москву та посилав своїх довірених теж не з порожніми руками. За кожним таким випадком як з боку царів, так і з боку гетьмана — здебільшого політика, державні інтереси, етикет. Гетьман дбав про свободу й вольності на теренах Гетьманщини, автономію краю. Царі — про вірнопідданство гетьмана й України. Цей баланс інтересів утримувався доти, поки одна з сторін не наважилася на більше, ніж згадані «знаки уваги».

Іван Мазепа. 1706. Гравюра Мартіна Бернігерота

ПІСЛЯМОВА

Догетьманський період життя І. Мазепи, досліджений нами у цій праці, дає підстави сформувати кілька важливих висновків про особу видатного діяча.

По-перше, він виріс в українській спільноті й пронизаний її болями та проблемами з раннього дитинства.

По-друге, володар булави здобув у різних навчальних закладах, колегіумах та університетатах, дуже високий рівень європейської освіти; не тільки всотав у себе найвищі стандарти сприйняття та оцінки культурних явищ, творів, а й сам проявив себе як здібний поет.

По-третє, набутий управлінсько-дипломатичний досвід при королівському дворі у Варшаві, у гетьманських столицях Чигирині та Батурині сприяв становленню молодого старшини як державника, який шляхом компромісів, лавіювань боровся за інтереси України.

По-четверте, життєвий шлях І. Мазепи до гетьманської булави показує, що він ніде не проявив себе як імперський симпатик, пронизаний відданістю царям і Москві.

По-п'яте, його дипломатичні місії у Москву засвідчують прихованого реалізатора проукраїнських інтересів, настирливого провідника збільшення меж Гетьманщини, об'єднання Лівобережжя та Правобережжя під владою одного гетьмана.

По-шосте, саме генеральний осавул був натхненником та організатором опору українських церковників перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

Отже, підсумовуючи, можна з упевненістю сказати, що В. Голіцин, пропонуючи на Коломаку старшині «свою» по духу, знанням, культурному рівню кандидатуру, здатну на високому рівні облаштовувати урядові справи, співпрацювати з центральною владою, водночас не запідозрив у ній майбутнього ворога № 1 Московської імперії. Зрозуміло, І. Мазепа не оголошував привселюдно про свій потенціал поборника прав і вольностей українського народу. На Коломацькій раді, яка проходила під наглядом московської мілітарної сили, такі ідеї не могли пройти і здобути підтримку. Однак згадане мали на увазі представники дорошенківської партії, виразником якої був вихідець з їхнього середовища.

Наша праця якраз засвітила ознаки великої проукраїнської потенції обранця В. Голіцина. Останній побачив у цій багатогранній фігурі свою людину, слухняного та вдячного виконавця, найвищого гетьманського службовця, який добре засвоїв уроки попередника і вже не здатен дискутувати, опиратися нововведенням царській владі, відверто і відкрито саботувати урядові вказівки. У чомусь можна згодитися і з версією Т. Таїрової-Яковлевої: «Це був диявольський план. Князь Василь знав, що Мазепа був порівняно бідний, чужий лівобережній старшині і не занадто популярний серед козаків. Відповідно, ставши гетьманом, він не зможе вести свою гру, а буде вимушений повністю виконувати волю свого благодійника. Тиха покірна Україна на чолі зі „своєю людиною", повністю залежною від нього, — ось ідеал, який утілював у життя Голіцин»[1880].

І. Мазепа справді випромінював у реаліях, які склалися на користь нього, вірнопідданство, слухняність. Напевне, такої поведінки дотримувався б і будь-який інший претендент на гетьманську булаву. Водночас, треба визнати, у ситуації 1687 р. у нього ніхто не відібрав попередньої набутої практики полівасалітетної підлеглості, знань про боротьбу гетьманців за кращі договірні умови для України. Якщо багато гетьманів-попередників наживали упродовж багатьох років шляхом проб, помилок певний державницький досвід, то І. Мазепа, беручи активну участь у діяльності лівобережного та правобережного гетьманатів, уже тримав його у своєму серці. Звідси міркування М. Грушевського, що «він мало підходив для самостійної, відповідальної ролі правителя»[1881] і «ставив першою і головною метою підтримувати гарні стосунки з московським урядом у всіх обставинах і за будь-яку ціну»[1882], не досить коректні. Уявлення про І. Мазепу й як стовідсоткового процарського, проросійського діяча, якому щось там наприкінці життя «не сподобалося» і він «прозрів», далекі від справжніх реалій життя.

Гетьман і в 1687 р., і в 1708 р. був наповнений одними і тими самими ідеями, цінностями, ідеалами, орієнтаціями. Так, щось, може, він переосмислив, зрозумів, побачив виразніше та випукліше. Однак не думаємо, що відбулася якась кардинальна еволюція його світогляду протягом 22 років правління.

Просто треба розуміти, що у 1687 р. до влади прийшов політичний діяч, який добре оволодів комбінаціями виборювання кращої долі Гетьманщини. Проімперська історіографія називала його як «Іуди наслідувача»[1883] (Ф. Прокопович), «лицеміром перед Петром, ханжою перед Богом... брехуном перед вітчизною» [1884] (М. Маркевич), «коварником»[1885] (О. Рігельман), «пауком-кровососом»[1886] (В. Артамонов), «ієзуїтом»[1887] (М. Селіщев). Зрозуміло, що з точки зору діячів Московської імперії, її симпатиків вчорашніх та сьогоднішніх саме так оцінювалася людина із самостійним мисленням, своїми неафішованими проукраїнськими поглядами, гнучким розумом. Так, І. Мазепа був у тих реаліях для Москви злочинцем, бунтівником, зрадником. Він зі своїми міркуваннями та настроями мав у кращому разі десь жити в Сибіру або бути страченим шляхом повішення чи відрубування голови.

Усе ж людина такого штибу не була самовбивцею. Вона жила, боролася, виживала, пристосовувалася. Її діяльність проходила в очікуванні зручного моменту, ситуативного збігу обставин, перерозподілу сил у прикордонні.

І. Мазепа, як і більшість українських гетьманів, не виховувався в стандартах «русского мира». Це були інші традиції політичного, суспільного визрівання здебільшого в умовах становлення козацьких інституцій, гетьманської демократії. Прийняття силової зверхності царської Москви було більшістю козацької спільноти сприйнято як тимчасова вимушена даність. Діяльність гетьманів І. Брюховецького, Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича упевнює, що, попри їхню риторику вірнопідданості, вони робили реальні кроки, приховані й відкриті, у бік відступу від Московії.

І. Мазепа не був винятком у цьому ряді. Його догетьманський шлях становлення був насичений багатосторонніми проявами відстоювання інтересів саме України, її державницьких інституцій, кордонів. Так, він діяв найчастіше у рамках дозволеного відстоювання права вольностей автономії. Проте сукупність таких дій якраз показує, що автономістом старшина був лише за зверхності силового імперського права. Із визріванням нових умов, інших обставин гетьман почав активніше діяти так, як мислив, думаючи про незалежний статус рідного краю.

ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

Вступ

[1] *Бантыш-Каменский Д.* Жизнь Мазепы. М.: Типография Августа Семена, 1834. С. 5–11.
[2] *Костомаров Н.* Мазепа. М.: Республика, 1992. С. 19–24.
[3] *Уманец Ф.* Гетман Мазепа : историческая монография. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1897. С. 1–76.
[4] Там же. С. 35–40.
[5] Там же. С. 48–65, 68–70.
[6] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доповнене видання. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. С. 58–84.
[7] *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К. Грамота, 2008. С. 35–59.
[8] *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа (життя і діяльність великого гетьмана). Торонто, 1954. С. 7–33.
[9] *Таирова-Яковлева Т.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М.–СПб.: Центрполиграф, 2011. С.14–55
[10] *Чухліб Т.* Іван Мазепа. К.: Арій, 2013. С. 5–32.
[11] *Журавльов Д.* Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. С. 7–31.
[12] *Кентржинський Б.* Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 35–164.
[13] *Павленко С.* Міф про хабар Мазепи. Сіверянський літопис. 1997. № 6. С. 103–124.
[14] *Павленко С.* Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 45–80.
[15] *Павленко С.* Іван Мазепа. К.: Альтернативи, 2003. С. 57–94.
[16] *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Переклад з російської о. Юрія Мицика. К.: Кліо, 2013. С. 29–41.
[17] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 162.
[18] *Павленко С.* Родовід гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 57–70.
[19] *Павленко С.* Герб Мазепи // Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія; Українська Видавнича Спілка, 2007. С. 197–210.
[20] *Орновський І.* Муза Роксоланська / переклад із старопольської В. Шевчука та латинських виразів О. Циганок // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 53–85.
[21] *Орновський І.* Дорогого каміння скарбниця /підготовка до друку, переклад з польської В. Шевчука, переклад латинізмів О. Циганок // Сіверянський літопис. 2008. №3. С. 82–114.
[22] *Армашенко П.* Театр вічної слави (переклад з латинської і коментарі Ольги Циганок за редакцією Валерія Шевчука) // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 89–113.
[23] *Стаховський А.* З книги «Дзеркало від писання Божественного» (підготовка до друку, переклад з польської та церковнослов'янської, коментарі Валерія Шевчука, переклад латинських фразеологізмів Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. 2010. № 4-5. С. 102–141.
[24] *Яворський С.* Echo glosu... [Луна голосу...] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 197–234.
[25] Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» (підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов о. Юрія Мицика та Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 111–119.
[26] *Яворський С.* Виноград Христов (публікація та коментарі І. Ситого, С. Горобця) // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 114–131.
[27] Перекладено Валерієм Шевчуком за стародруком 1697 р. із словенської (церковно-слов'янської) мови.
[28] *Шумило С.* Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'яннику XVII — XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 41–63.
[29] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
[30] *Таїрова-Яковлева Т.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела // Український історичний журнал. 2006. №4. С. 190–200.
[31] *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. М.: Индрик, 2008.
[32] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672—1687 гг.). М., 2012.
[33] *Павленко С.О.* Нова версія про причини фігурування І. Мазепи у судовій справі про зраду О. Загоровською свого чоловіка // Сіверянський літопис. 2019. №4–5. С. 237–249. *Він же.* Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкуванні Київської митрополії // Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 129–160; *Він же.* До питання про день народження гетьмана Івана Мазепи: 20 березня чи 11 вересня? // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. Вип. 8 (12). Ніжин, 2020. С. 32–40.

Розділ 1
Рік народження

[34] *Єреміїв М.* Нове про І. Мазепу. Спогади Криштофа Гасмана, драгуна Карла XII // Український історик. 1967. № 1–2. С. 66.
[35] *Крупницький Б.* MISCELLANEA MAZEPIANA. I. Про старечий вік Мазепи. А. Відомості сучасної преси // Мазепа. Збірник. Варшава: Український науковий інститут, 1939. Т. II. С. 88–89.
[36] *Возняк М.* Тристаліття народин гетьмана І. Мазепи у березні 1932 року // Діло. 1932. Ч. 20. С. 1–2.
[37] *Радовський В.* Видатний вчений Алойзій Осінський, опікун Тимка Падури // Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2012. С. 397.
[38] *Возняк М.* Коли народився Мазепа? // Діло. 1932. Ч. 226. С. 4.
[39] *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа і його співпрацівники // Визвольний шлях. 1963. Кн. 6. Червень. С. 623.
[40] *Андрусяк М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. К., 1991. С. 22.
[41] *Борщак І.* Коли народився Мазепа? // Діло. 1932. Ч. 90. С. 2–3.
[42] *Костомаров Н.* Мазепа.: Республика, 1992. С. 19.
[43] *Уманец Ф.* Гетьман Мазепа. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1897. С. 13.
[44] *Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». Б.м., 1957. С. 2.
[45] *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. К., 1991. С. 7.
[46] *Кентржинський Б.* Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 57.
[47] *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. С. 17.
[48] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. С. 12.
[49] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 100.
[50] Лист Жана Балюза про Мазепу // Мазепа. К. 1992. С. 76.
[51] Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойлє (1708, листопада 10) // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 416.
[52] Кайзерлінг — королю Пруссії. Москва. 21/10 листопада 1708 р. // *Дятлов В.* Події Північної війни в Україні у донесеннях Георга Кайзерлінга (1708–1709 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 113.
[53] *Крупницький Б.* Мазепа і шведи в 1708 р. / Мазепа. Збірник. Варшава, 1939. Т. II. С. 10 (Sekreteraren vid Carl XII: s Fältkansli Iosias Cederhielms bref tilt sin broder Germund, K. K. D., Lund, 1912, VI. P. 159).
[54] Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщин (переклад з англійської Ірини Калганової) // Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 102.
[55] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 57.
[56] *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium1708–1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 35.
[57] *Nordberg J.A.* Histoire de Charles XII. Roi de Suede. La Haye: P. De Hondt, 1748. T. 2. P. 249.
[58] *Кентржинський Б.* Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 56.
[59] Лист Жана Балюза про Мазепу // Мазепа. К., 1992. С. 76.
[60] Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 67.
[61] Там само. С. 84.
[62] Там само. С. 72.
[63] Письмо Павла Тетери к королю от 22 апреля 1663 года // Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1859. Т. 4. С. 294.
[64] Письмо Павла Тетери, гетмана Войска Запорожского к Николаю Пражмовскому, канцлеру великому коронному, писанное 22 апреля 1663 года // Там же. С. 299.
[65] *Травкіна О.* [та інші] Чернігівський колегіум. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. С. 31.
[66] *Полюшко Г.* Герб гетьмана Івана Мазепи. К.: ВД «АДЕФ Україна», 2015. С. 61–62.
[67] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 64.
[68] Гетьман Мазепа у німецькомовних джерелах (переклад з німецької, передмова Володимира Дятлова) // Сіверянський літопис. 2015. № 3. С. 51.
[69] *Приймак Т.* Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. // Український історичний журнал. 2018. № 1. С. 52.
[70] Там само. С. 54.
[71] З українського доробку Вольтера // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 282.
[72] *Павленко С.* Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 15–18.
[73] *Радовський В.* Тамга гетьмана Мазепи. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2012. С. 413–415.
[74] Там само. С. 413.
[75] Там само. С. 414.
[76] Там само.
[77] *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // Різниченко В. Пилип Орлик — Гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. К.: Український письменник, 1996. С. 128.
[78] Там само.
[79] Діярій Пилипа Орлика (подав І. Борщак) // Стара Україна. Львів, 1924. IX–X. С. 136.
[80] *Кентржинський Б.* Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 56.
[81] Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. С. 414.

Розділ 2
Іванів день 11 вересня

[82] *Журавльов Д. В.* Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. С. 12.
[83] *Ракшанов В.* Життєпис Івана Мазепи.Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2007. С. 3.
[84] *Ковалевська О.* Іван Мазепа. К.: Видавництво Дельта», 2009. С. 7.
[85] *Station Станіславський В.* Мазепа Іван Степанович // Енциклопедія історії України: У 10 т. К.: Нукова думка, 2009. С. 421.
[86] *Таїрова-Яковлєва Т.* Іван Мазепа. Харків: Фоліо, 2018. С. 18.
[87] *Чухліб Т.* Іван Мазепа. К.: Арій, 2013. С. 5.
[88] Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку і передмова Сергія Павленка, переклад з польської Михайла Данилюка) [Т. Падура. Іван Мазепа] // Сіверянський літопис. 2006. № 3. С. 82–85.
[89] Pysma Tymka Padurry. Lwiw, 1874. S. 325,413.
[90] *Радовський В.* Видатний вчений Алойзій Осінський, опікун Тимка Падури // Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2012. С. 397.
[91] *Возняк М.* Коли народився Мазепа? // Діло. 1932. Ч. 226. С. 4.
[92] Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку і передмова Сергія Павленка, переклад з польської Михайла Данилюка) [Т. Падура. Іван Мазепа]. С. 82.
[93] *Радовський В.* Тамга гетьмана Мазепи. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2012. С. 397.
[94] *Тарасенко О.* Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору «Руно орошенное» // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 81.
[95] *Яворський С.* Echo glosu… [Луна голосу…] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) / С. Яворський // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 202.
[96] *Делюга В.* Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII–XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції. К.: «Полі-графіка», 2000. С. 67.
[97] *Барвінський Б.* Слідами гетьмана Мазепи // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1920. Т. 129. С. 121.
[98] *Стаховський А.* З книги «Дзеркало від писання Божественного» (підготовка до друку, переклад з польської та церковнослов'янської, коментарі Валерія Шевчука, переклад латинських фразеологізмів Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. 2010. № 4–5. С. 105.
[99] Требник митрополита Петра Могили. К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1646. С. 420.
[100] Там само. С. 422.
[101] Там само. С. 425.
[102] Євангеліє учителное, албо казаня на кождую неділю и свята урочистыі. К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. С. 1029.
[103] Требник митрополита Петра Могили. С. 424.
[104] *Ростовський Д.* [Д.Туптало] Книга житій святых… на три месяцы первыя септемврій, октоврій и новемрій. К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1689. С. 142.
[105] *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703) // Киевская старина. 1883. Т. VI. С. 531.
[106] Там же. С. 532.
[107] *Мицик Ю.* Іван Мазепа К., 2007. С. 10–11.
[108] *Яворський С.* Echo glosu… [Луна голосу…] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) / С. Яворський // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 202.
[109] Там само. С. 197–198.
[110] *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. К.: Вид.дім «Києво-Могилянської академії», 2005. С. 142.
[111] *Титов Ф.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св. Владимира, 1905. Т. 2. С. 280.
[112] *Нікітенко Н.* Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання. Збірник наукових праць. К.: Полі-графіка, 2000. С. 115.
[113] *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 480
[114] Там само. С. 483–484.
[115] *Стаховський А.* З книги «Дзеркало від писання Божественного» (підготовка до друку, переклад з польської та церковнослов'янської, коментарі Валерія Шевчука, переклад латинських фразеологізмів Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. 2010. № 4–5. С. 105.
[116] Книга житія святых… На три мѣсяцы четвертая: июнь, іюль, август. К., 1705. С. 774.
[117] Там само. С. 776.
[118] *Армашенко П.* Театр вічної слави (переклад з латинської і коментарі Ольги Циганок за редакцією Валерія Шевчука) // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 97.
[119] Там само. С. 98.
[120] Там само. С. 104.
[121] А. Т. Г. Астрея // Мифы народов мира : Энцикл. в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. 2-е изд. М. : Советская энциклопедия, 1991. Т. I. С. 118.
[122] Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. Составление А. А. Нейхардт. М.: Правда, 1990. С. 492.
[123] Н. О. Юпитер //Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. Т. XLI. С. 404.
[124] Зерцало от писанія Божественнаго. Чернигов, 1705. Арк.17 зв.
[125] Конклюзія — гравірований панегірик.
[126] *Фоменко В. М.* Іван — Іларіон Мигула — Плаксич та українська панегірична гравюра // Українське бароко та європейський контекст. К.: Наукова думка, 1991. С. 123.
[127] *Цинковська І. І., Юхимець Г. М.* Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дощок XVII–XIX ст. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. К., Вип. 10. 2005. С. 186.
[128] Там само. С. 185.

[129] Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Київ—Львів: НТШ, 2002. С. 634–635.
[130] *Л-ва П.* Возобновление Киево-софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. 1884. Т. Х. Октябрь. С. 236.
[131] *Павленко С.* Іван Мазепа. К.: Альтернативи, 2003. С. 277–278; Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Составитель Т. С. Майкова. М.: Издательство «Круг», 2004. Выпуск 1. С. 26–265.
[132] *Люта Т. Ю.* Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2012. Т. 130. С. 18.
[133] Таїнство хрещення // URL: http://matiyko.io.ua/s190604/taenstvo_hreshchennya; Орабей К. Почему крестят детей на 40 день? // URL: http://kreshchenie.ru/articles/pochemu-detey-krestyat-na-40-den/.
[134] Книги Старого Заповіту // Біблія або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту з мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. М., 1989. С. 114.
[135] Евангеліе учителное, албо казаня на кождую неделю и свята урочистыи. — Єв'є: Друкарня Віленського братства, 1616. С. 1014 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Попов № 25 (прим. № 1970. 3501-25); Євангеліє учителное, албо казаня на кождую неділю и свята урочистыі. — Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. С. 1011 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Кир. 25 (прим. № 3575ст.); Евангелие учительное. Москва : Печатный двор, 1633 (Музей книги Российской государственной библиотеки. Фонд III Кир. 2°); Евангелие учительное. Москва : Печатный двор, 1662. Лист 506 (оборот) (Музей книги РГБ. Фонд III. Кир. 2°); Евангелие учительное. Москва : Печатный двор, 1681. Лист 506 (оборот) (Музей книги РГБ. Фонд III. Кир. 2°).
[136] *Лосева О. В.* Русские месяцесловы XI — XIV веков. М.: Памятники исторической мысли, 2001. С. 418.
[137] *Спасский И. А.* (Архимандрит Сергий). Полный месяцеслов Востока. М.: Типография современных известий, 1876. Т. II. С. 230.
[138] Там же. С. 231.
[139] Месяцеслов единоверческого храма Архангела Михаила села Михайловская Слобода Московской епархии Русской православной церкви Московского патриархата. М., 2009. С. 37.

Розділ 3
Мазепи

[140] *Яворський С.* Echo glosu… |Луна голосу…| (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) / С. Яворський // Сіверянський літопис.2018. № 1–2. С. 199.
[141] Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. К., 1908. Т. II. С. 396.
[142] Там само. С.397.
[143] Словник української мови. К.: Наукова думка, 1973. Т. IV. С. 595.
[144] Этымалагічны слоунік беларускай мовы [Текст] / АН Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства ім. Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка. Т. 6 : Л - М / уклад. І. І. Лучыц-Федарэц ; рэд. В. У. Мартынаў. [Б. м.] : [б.в.], 1990. С. 162.
[145] *Барвінський Б.* Слідами гетьмана Мазепи // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1920. Т. 129. С. 135.
[146] Гістарычны слоўнік беларускай мовы: Лесничий-Местский. Выпуск 17. Мінск: Беларуская навука, 1998. С. 223–224
[147] Словник української мови XIV– XV ст. К.: Наукова думка, 1977. Т. 1. С. 570–571; *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. / В. В. Німчук, Г. І. Лиса (підготували до видання). К., Нью-Йорк, 2002. Кн. 1. С. 417.
[148] *Беринда П.* Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє. Кутейн, 1653. С. 77.
[149] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.: Типография императорской Академии наук, 1902. Т. 2. С.101; *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб. : Типография императорской Академии наук, 1903. Т. 3. С. 159.
[150] *Максимович М.* Выдубицкий монастырь // Киевлянин. 1841. Кн. II. С. 26.
[151] ЛІФОС // Архив Юго-Западной России, издаваемый коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1893. Часть первая. Т. IX. С. 135–136.
[152] *Максимович М.* Выдубицкий монастырь. С. 26.
[153] *Барвінський Б.* Слідами гетьмана Мазепи // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1920. Т. 129. С. 138.
[154] *Голубев С.* Лифос, — полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году // Архив Юго-Западной России, издаваемый коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1893. Часть первая. Т. IX. С. 11.
[155] *Павленко С.* Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 20–21.
[156] А. Кримський поділився цими думками з укладачем словника української мови Б. Грінченком.
[157] *Ситий І.* Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 2001. №5. С. 38–39; *Він же.* Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. 2007. №5. С. 52.
[158] «Э» читається як коротке «а».
[159] *Шагиров А.К.* Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. В 2-х томах. — М.: Наука, 1977. Т. I. С. 258.
[160] Кабардинско-русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных национальных словарей, 1957. С. 254–255.
[161] *Бларамберг Й.* Историческое, топографическое, статистическое и этнографическое описание Кавказа. Нальчик: Эль-Фа, 1999. С. 114–115.
[162] *Трахо Р.* Черкесы. Мюнхен, 1956.

[163] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків загалі. К.: Либідь, 1994. С. 45.
[164] *Татищев В.Н.* История российская. М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1963. Т. 2. С. 240.
[165] Там же. Т. I. С. 325.
[166] *Пономаренко М.* Черкаси: таємниця топоніма // Український історичний журнал. 1991. №4. С. 69–70; Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? // Княжа доба: історія і культура. 2014. Вип. 8. С. 303; *Куштан Д., Ластовський В.* «Черкаси-700» і «Водяники-650», як приклад містифікації в історичному краєзнавстві // URL: https://www.academia.edu/34421559.
[167] Новікова Л. До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII — першої третини XIX ст. // Чорноморська минувшина. 2015. Випуск 10. С. 56–68.
[168] Очевидно, йдеться про великого князя литовського Вітовта (1350–1430), який розширив свої володіння аж до Причорномор'я. Гедемін же згадується у деяких літописах як підкорювач Києва.
[169] Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1886. Часть VII. Т. I. С. 103.
[170] Архив Юго-Западной России. К., 1869. Ч. V. Т. 1. С. 65–66; *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. С. 479– 480.
[171] *Ластовський В.* Легенда про походження міста Черкаси та її реальність // Часопис української історії. 2015. Вип. 32. С. 8.
[172] *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1997. Т. CCXXXI. С. 155.
[173] *Бубенок О.* Коли і хто заснував місто Черкаси? // Княжа доба: історія і культура. 2014. Вип. 8. С. 310.
[174] Там само.
[175] Там само. С. 308–310.
[176] *Горелик М.* Погребение черкасского воина 2 пол. XIII — 1 пол. XIV вв. Поросье // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. / упорядник Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 73–88.
[177] *Ластовський В., Куштан Д.* Рання історія Черкас крізь призму міфотворчості // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 26. К.: Часи козацькі, 2017. С. 195–199; *Мариновський Ю.* Черкаська минувшина. Документи і матеріали з історії Черкащини. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. С. 176.
[178] *Ластовський В.* Українські «Черкаси»: поява на історичній арені в контексті цивілізаційних процесів та історіографічного міфу // Українознавчий альманах. 2015. Випуск 18. С. 181.
[179] Доктор історичних наук О. Бубенок, проаналізувавши різні джерела назв адигів, підсумував: «Отже, первісною формою етнічної назви був варіант черкас, а похідним від нього — черкес. Виходить, що появу топоніма з назвою Черкаси у Середній Наддніпрянщині можна відносити не лише до литовських часів,а й до золотоординського періоду. До того ж відетнонімічні назви населених пунктів у множині досить поширені у Північному Причономор'ї як на слов'янських, так і не слов'янських територіях. Достатньо згадати назву міста Яси в Румунії, поселення Печеніги на Харківщині, Литвяки на Полтавщині, Торки на Львівщині тощо» (Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? // Княжа доба: історія і культура. 2014. Вип. 8. С. 307).
[180] *Куштан Д., Ластовський В.* Археологія та рання історія Черкас. Київ–Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. С. 6–9.
[181] *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К.: Наукова думка, 1987. С. 143–144.
[182] *Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 253.
[183] Там само. С. 273–274
[184] Там само. С. 257.
[185] *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упорядники Д. Ващук, М. Мошак. Камянець-Подільський, 2009. С. 51
[186] *Крикун М.* Подільське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів: НТШ, 2011. 733 с.; Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів:Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. 412 с.
[187] *Максидов А. А.* Фамилии адыгского происхождения на Украине // URL: http:// zihia. narod. ru/ethnic/ukraine. htm.
[188] Описание Черкасского замка 1552 года (февраль-март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1886. Часть VII. Т. I. С. 81, 87–88.
[189] Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). С. 104–105.
[190] *Мицик Ю. А.* Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ-Запоріжжя: Генеза, Прем'єр. 2002. С. 69.
[191] *Сергійчук В.* Дмитро Вишневецький // Володарі гетьманської булави. К.: Варта, 1994. С. 22.
[192] *Емельянова Н. М.* Мусульмане Кабарды. М.: Граница, 1999. Раздел I. Глава III.
[193] *Дзамихов К. Ф.* Адыги в политике России на Кавказе (1550-е — начало 1770-гг.). — Нальчик, 2001 (URL: http://adhist.kbsu.ru/index.html).
[194] Там же.
[195] Там же.
[196] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початко XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. Розділ 5. 2.
[197] *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. С. 445, 447
[198] Там само. С. 410.
[199] Там само. С. 226, 227, 270, 358, 359.
[200] *Алексеева Е. П.* Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии (Вопросы этнического и социально-экономического развития). М.: Наука, 1971. С. 242.
[201] Мирзоев А. Уэркъ хабзэ — кодекс чести черкесского дворянства // URL: http://www.adigam.com/ru/culture/.
[202] Там же.
[203] Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). С. 105.
[204] Там же. С. 97–98.
[205] Описание Черкасского замка 1552 года (февраль-март). С. 86.
[206] Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). С. 99.
[207] *Келембет С.* Князі Глинські: рання історія роду // Сіверянський літопис. 2019. №3. С. 30
[208] *Иванов Н. М.* История Литовско-Русского государства в именах и датах (Держава Гедиминовичей) : Историко-генеалогическое исследование-обобщение. Книга 1. СПб.: Книга, 2003. С. 267.
[209] *Келембет С.* Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі // Сіверянський літопис. 2019. № 2. С. 9–10; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 326–328.
[210] *Келембет С.* Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі. С. 10.
[211] Там само. С. 13.
[212] *Болотин Л.* Князь Кият Мамай и Царь Иоанн Грозный.Генеалогическая взаимосвязь //http://www.rusk.ru/st.php?idar=104485.
[213] *Келембет С.* Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі. С. 8.
[214] Там само. С. 13.
[215] *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2007. С. 244.
[216] Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). С. 103
[217] Там же. С. 101.
[218] А се имена всем градом Русским дальним и ближним // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М. — Л., 1950. С. 475–477.
[219] Там же. С. 103.
[220] Описание Киевского замка 1552 года (февраль-март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1886. Часть VII. Т. I. С. 114.
[221] Показания малороссийских старшин об измене Демьяна Многогрешного // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. СПб.: Типография М. Эттингера, 1877. Т. 9. С. 756.
[222] 1671, января 1. Письмо архимандрита Иоаникия Голятовского думному дворянину Артемону Матвееву // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. Т. 9. С. 333.
[223] Допрос Демьяну Многогрешному (1672, апреля 14) // Там же. С. 793
[224] Модзалевский В. Малороссийский Родословник. К.: Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С. 263.
[225] Там же.
[226] Там же.
[227] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. С. 154; *Dziadulewicz S.* Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // MIESIĘCZNIK HERALDYCZNY. 1931. № 6. S. 137; Źródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystyczny m, t. XI — Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego — Ukraina (Kijów — Bracław), dział III, Barшава, 1897. S. 620.
[228] Присяга Стародубського полку 1718 року / Упор. та вступ І. Ситого, С. Горобця, передмова Т. Чухліба, А. Лаєвського. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2017. 304 с.
[229] Присяга Чернігівського полку 1718 року/ Упор. та всуп І. Ситого, С. Горобця, передмова І. Кривошеї. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 235.
[230] Ревизия Черниговского полка 1732 // Мороз О. Авдіївка та її околиці. Мена: Домінант, 2019. С. 17.
[231] [Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Книга шестая. С. 188.
[232] Сповідна книга церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Костобрів Стародубського полку 1744 р. // Державний архів Чернігівської області. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 692.
[233] Сповідна книга церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Костобрів Стародубського полку 1747 р. // Державний архів Чернігівської області. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 525.
[234] Сповідна книга церкви Покрови Пресвятої Богородиці с.Костобрів Стародубського полку 1763 р. // Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 228.
[235] *Блакитний М.* З історії села Костобобрів // Сіверянський літопис. 2011. № 6. С. 44.
[236] *Васильєва О.О. Шептаківська волость* в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 468.
[237] Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упор. та вступ І. Ситого, С. Горобця, передмова І. Кривошеї Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 406.
[238] Компут 1649 р. // Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII– XVIII ст.). Том І. Компути та ревізії Полтавського полку / Упорядкування, підготовка до друку та передмова В. О. Мокляка. Полтава: АСМІ, 2007. С. 22.
[239] Там само. С. 240.
[240] *Заєць О.* Громадяни Львова XIV — в XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Київ-Львів:

Ін-т української археографії та джерелознавства ім.М. С. Грушевського, 2012. 593 с.
[241] Книга шлюбів латинської катедри Львова 1554–1591 рр. / Упоряд. Б. Петришак. Львів: Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім.М. С. Грушевського, 2017. 308 с.
[242] Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2008. 1218 с.
[243] Приватний архів Ігоря Мазепи // Копія метричної книги храму Святого Йосафата. Арк. 6, 7, 10
[244] Приватний архів Ігоря Мазепи // Список прихожан церкви Монастирок. Арк. 101, 113.
[245] Приватний архів Ігоря Мазепи // Копія метричної книги Свято-Миколаївської церкви м. Березне (1850–1861). Арк. 124, 125.
[246] Метрическая книга Св.Троицкой церкви с. Теслугив (1758–1776) // Державний архів Рівненської області. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 8 зв., 9,13 зв., 34 зв., 37, 41 зв., 54.
[247] Приватний архів Ігоря Мазепи // Копія метричної книги Св.Троїцької церкви с. Теслугів (1780–1798). Запис за 3.11.1787 р.
[248] Метрическая книга Св.Троицкой церкви с. Теслугив (1758–1776) //Державний архів Рівненської області. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2.

Розділ 4
Родові корені

[249] *Яворський С.* Echo glosu… [Луна голосу…] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) / С. Яворський // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 204.
[250] Там само. С. 218.
[251] Там само. С. 217.
[252] *Армашенко П.* Театр вічної слави (переклад з латинської і коментарі Ольги Циганок за редакцією Валерія Шевчука) // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 99.
[253] Там само. С. 98.
[254] *Орновський І.* Муза Роксоланська / переклад із старопольської В. Шевчука та латинських виразів О. Циганок // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 76; *Орновський І.* Муза Роксоланська // Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. К.: Мистецтво, 2017. С. 125.
[255] *Яворський С.* Echo glosu [Луна голосу…] С. 231.
[256] *Бандтке Г. С.* История государства польского. СПБ.: Типография Императорской Российской Академии, 1830. Т. II. С. 37.
[257] *Щербак В. О.* Владислав ІІІ Варненчик // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2003. Т. І. С. 587.
[258] *Ключовський Є.* Історія Польщі до кінця XV століття/ Переклад Н. Яковенко. Люблін: Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 2005. С. 86.
[259] *Орновський І.* Муза Роксоланська. [Антологія]. С. 127.
[260] *Нурутдінов Ф.* Гетьман Мазепа у світлі булгаро-руських зв'язків / Переклад В. Радовського // Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2012. С. 482–484.
[261] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. С. 154; *Dziadulewicz S.* Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // MIESIĘCZNIK HERALDYCZNY. 1931. № 6. S. 137; Żródła dziejowe, t. XXII — Polska XVI wieku pod względem geograficzno — statystyczny m, t. XI — Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego — Ukraina (Kijów — Bracław), dział III, Barszawa, 1897. S. 620.
[262] *Бохан Ю. М.* Вайсковая справа у Вялікім княстве Літоускім у другой палове XIV — канцы XVI ст. Минск: Беларуская навука, 2008. С. 338.
[263] *Якубович М. М., Кралюк П. М., Щепанський В. В.* Татари Волині: історія, культура, контакти. Вінниця: Твори, 2018. 206 с.; *Якубович М.* Іслам в Україні. Історія і сучасність. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТ, 2016. 264 с.; *Пилипчук Я. В.* Татары и Киевская земля, 1362–1471 // Крымское историческое обозрение. Выпуск 1 (3). Бахисарай-Казань, 2015. С. 91–119.
[264] *Добрянский Ф.* Предисловие //Акты, издаваемые виленскою коммиссиею для разбора древних актов. Том. XXXI. Акты о литовских татарах. Вильна: Типография «Русский почин», 1906. С. XXVI.
[265] *Блануца А. В.* Соціальні групи та стани // Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 145.
[266] *Потоцький В., Семененко В.* Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Харків: ВД»Школа», 2014. С. 28.
[267] *Чернецький Є.* Білоцерківський замок. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2003. С. 35–53.
[268] *Ващук Д.* Київський воєвода Фридрих Пронський (за матеріалами 235-ї Книги судових справ) // Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 272.
[269] Лист до староcты черкаского (17 кастрычніка 1541) // Метрыка Вялікага Княства Літоускага. Кніга 30 (1480–1546) / Падрыхтавав В. С. Мянжынскі. Мінск: Беларуская навука, 2008. С. 148–153.
[270] *Яковлев А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. К.: Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького, 1907. С. 14.
[271] Лист до староcты черкаского (17 кастрычніка 1541). С. 273–277.
[272] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV–до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. К.: Критика, 2008. С. 256.
[273] Там само. С. 249.
[274] Лист короля Сигизмунда Августа земянам винницким (30 апреля 1552) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1907. Часть VIII. Т.V. С. 82.
[275] Лист в.кн.Сигизмунда Августа воеводе киевскому князю Фридриху Глебовичу Пронскому // АЮЗР. Часть VIII. Т.V. С. 48.
[276] Жалованная грамота кор. Сигизмунда Августа (13 февраля 1555 г.) // АЮЗР. Часть VIII. Т.V. С. 107.

[277] Жалованная грамота кор. Сигизмунда Августа (4 июля 1562 г.) // АЮЗР. Часть VIII. Т.V. С. 138.
[278] Там же. С. 139.
[279] Жалованная грамота короля Стефана Батория мещанам и боярам белоцерковским (2 января 1580 г.) // АЮЗР. Часть VIII. Т.V. С. 192.
[280] Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // АЮЗР. К.: Типография Г. Корча-Новицкого, 1886. Часть VII. Т. І. С. 293.
[281] [*Wolff.J.]* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 — 1793. Kraków: 1885. S. 20.
[282] *Швець Г., Дрозд Н., Левченко С.* Каталог річок України. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. С. 103.
[283] 1572, июня 15. Грамота земянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1863. Т. І. (1361 –1598). С. 190.
[284] Там же.
[285] Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // АЮЗР. Часть VII. Т. І. С. 293.
[286] Там же.
[287] «Хутір на Кам'янці. Володарем цього є шляхетний Микола Мазепа Колединський вічним правом від світлої пам'яті короля Августа, у 1577 році, собі і потомству своєму наданим, відповідно до цього військову службу земську, так само як й інші зем'яни Київського повіту служать, нести повинен, також і зараз [*її*] несе; це право, попри те, що є нове [*змінилося*] після унії, і згідно з [*цим новим*] правом [*так*] залишатися би не могло, але оскільки себе цією службою, яку [*він*] несе, утримує, у володінні своєму з милості Й[*ого*] К[*оролівської*] величності і [*милості*] сейму зберігає; він же показав підтвердження С[*вятої*] П[*ам'яті*] короля Стефана, надане у Львові, 1578 року, на лист С[*вятої*] П[*ам'яті*] пана Фредерика Глібовича Пронського, воєводи Київського, який [*той*] йому дав був на поселення на тій же річці Росі, як це підтвердження розширене в собі містить, на підставі того, що службу кінну військову при пану старості білоцерківському і наміснику його, як він сам і замковий уряд визнає, несе і повинен нести, відтак знаходимо добре право, що не підлягає люстрації» (Переклад із старопольської Миколи Ярмолюка).
[288] 1572, июня 15. Грамота земянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. С. 190.
[289] *Демчук М. О.* Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. К.: Наукова думка, 1988. С. 32–33.
[290] 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. І. С. 34.
[291] *Орновський І.* Муза Роксоланська. [Антологія]. С. 127.
[292] *Кривошея В. В.* Степан Мазепа і Білоцерківщина // Гілея (науковий вісник). 2009. № 25. С. 4.
[293] Першие книги канцлерїи коронъои наяснънєишого Стефана, короля его милости польского и великого князя литовского, данин вечных и дочасных, декретовъ, записовъ и иных справ поточчных земль и воеводствъ Киевъского, Волынского и Браславского (…) // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К. : [б.в.], 2002. С. 326.
[294] *Rulikowski E.* Mazepince // Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. Warszawa: "Wieku" Nowy-Swiat, 1885. T.VI. S. 184; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 247.
[295] Першие книги канцлерѣи коронъои наяснънєишого Стефана, короля его милости польского и великого князя литовского, данин вечных и дочасных, декретовъ, записовъ и иных справ поточных земль и воеводствъ Киевъского, Волынского и Браславского (...). С. 326.
[296] *Rulikowski E.* Mazepince. S. 184.
[297] 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского. С. 33–34.
[298] *В. Г.* К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина. 1886. Декабрь. С. 757.
[299] *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонковський, 2007. С. 428
[300] *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонковський, 2005. С. 160.
[301] Там же. С. 402, 403.
[302] *Токаржевський-Карашевич Я.* Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. І. С. 54.
[303] *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег: Товариство «Волинь», 1986. Т. 2. С. 67.
[304] *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. К. Всеукраїнська академія наук, 1930. С. 83.
[305] Рішення Володимирського гродського суду про оголошення інфамії Адамові Мазепі за вбивство шляхтича Яна Зеленського / Публікація Т. Лютої // Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). К.: Темпора, 2009. С. 152–153.
[306] Zródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno- statystycznym, t. VIII, Ziemie Ruskie: Wołyńi Podole. Warszawa: wyd. Aleksandr Jabłonowski, 1889. T. XIX. S. 121–122.
[307] Кентржинський Б. Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 106.
[308] Книги наяснеишего Жикгимонта Августа, божю млстю короля полского, веиkого князя литовского

(…) // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К. : [б.в.], 2002. С. 248.

[309] Першие книги канцлєрЂи коронЪои наяснЪнєишого Стефана, короля его милости польского и великого князя литовского, данин вечных и дочасных, декретовъ, записовъ и иных справ поточных земль и воеводствъ Киевъского, Волынского и Браславского. // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 326.

[310] Archiwum komisji historycznej. Krakow, 1923. Seria 2. T. I. S. 564.

[311] Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. С. 26–27.

[312] Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. С. 293.

[313] Xiegy sprav, zapisow, dekretow y przywileiow woiewodztw kiiowskiego wolynskiego braclawskiego y czernihowskego (…) // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К. : [б.в.], 2002. С. 723.

[314] Liber decretorum et privilegiorum, quo ad palatinatus Kiiouiae, Volhyniae, Czerniechouiae et Braclauiae ab anno 1637 usque ad annum 1641 inclusiue cura et sumptu (…)// Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К. : [б.в.], 2002. С. 749.

[315] *Мицик Ю.* Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 52.

[316] Жалованная грамота кор. Сигизмунда Августа (7 июня 1564 р.) // АЮЗР. Часть VIII. T.V. С. 140–141.

[317] Описание границ Киевского воеводства, 1566 г. // АЮЗР. К.: Типография Г.Корча-Новицкого, 1890. Часть VII. Т.II. С. 365.

[318] 1566, января 3. Лист великого князя Сигизмунда Августа в Киевский повет // Литовская метрика. Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел. Том первый. Юрьев, 1914 (Русская историческая библиотека.Т. 30). С. 842.

[319] *Войтович Л., Голубко В.* Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI — початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2018. С. 130.

[320] *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта.1997. 27 вересня. С. 2.

[321] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego. — Lwów, 1887. S. 54.

[322] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.T. I: 1366–1506. S.79.

[323] Ibid.

[324] Ibid. S.87, 92-93, 120-121,125, 126, 145.

[325] Archiwum książąt Sanguszkow w Slawucie. T. III: 1432–1534. Lwów, 1890. S. 44.

[326] 1507, июля 11. Вырок албо потверженьє княгини Семеновой Ровенской Марьи // Литовская метрика. Т. I. Кн. 2 // Русская историческая библиотека. Т. XX. СПб., 1903. С. 552.

[327] Там же. С. 550–553.

[328] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. С. 141.

[329] *Полехов С.* Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. М.: Индрик, 2015. С. 178, 336–339, 504.

[330] *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV–першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаєвський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 152.

[331] *Мицько І.* Загадки родоводу князів Острозьких Острозький краєзнавчий збірник. Випуск 4. Острог, 2010. С. 8.

[332] Archiwum książąt Sanguszkow w Slawucie.T. III: 1432–1534. S. 166–168.

[333] Ibid. S. 377–379.

[334] Лист до справец мыт волынъсксихъ, абы в мыте острозском жадное переказы княгини Ильиной не чинили (18. 05. 1546) // Метрика Вялікага Княства Літоускага. Кніга № 30 (1480–1546 гг.) Кніга запісаў №30 (копія М54 канца XVI ст.) / падрыхт. В. С. Мянжынскі. Мінск: Беларус. навука, 2008. С. 156.

[335] *Клименко О., Мурза М.* Колодне // Тернопільський енциклопедичний словник. Тернопіль: Збруч, 2005. Т. 2. С. 142.

[336] *Келембет С.* Князі Несвізькі та Збаразькі: XII — початок XVI століть. Кременчук: Християнська зоря, 2017. С. 109.

[337] Там само. С. 128.

[338] Калоднае // Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя. Т. 4, кн. 2. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелЭн, 2007. С. 581.

[339] Калодна // Гарады і вёскі Беларусі: энцыклапедыя. Т. 8. Мінская вобласць. Кн. 3 / рэдкал.: Т. У. Бялова (дырэктар) [і інш.]. Мінск: БелЭн, 2012. С. 531.

[340] Лист судовый. 1545, 17 сентября // Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли / сост. Г. Б. Волович. Вильна : Тип. Губ. прав., 1867. С. 247.

[341] Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и Киевском замке, около 1520. Публикация И. Каманина // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемой киевской коммиссией для разбора древних актов. К. Типо-литография И. Крыжановского, 1916. Выпуск 2. С. 8

[342] *Русина О.* Путивльські волості XV — початку XVII століть // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. 231. С. 366.

[343] Там само; Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и Киевском замке, около 1520. С. 8.

[344] *Ситий І.* Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 44–52.

[345] Білоруський дослідник-генеолог А. Стецкевич-Чебоганов у книзі «Я — сын Ваш: Некрашевичи герба «Любич», Татуры герба «Донброва», Севрюки герба «Курч», Керножицкие герба «Юноша», Мостивиловичи герба «Доленга» (Летопись белорусской шляхты)» (Минск, Белорусская Православная Церковь, 2012, 592 с.) зазначає: «А ось що говориться в постанові від 7 лютого 1824 р. Мінського дворянського депутатського зібрання про походження роду Курчевічів з Сотви Севрюків герба «Курч». Матеріали до зібрання були підготовлені Йосипом Яном Курчевичом-Севрюком, кандидатом філософії: «…Представлений вивід прізвища народжених Севрюків походженням з Сотви Курчевічів… нами, депутатами, в восьми поколіннях, а іменами 125 за винятком п'яти підписаний, при розгляді якого з'ясувалося, що прізвище Курчевічів з Сотви Севрюків користувалася гербом «Курч»: в червоному полі ніби буква «Т» велика догори ногами звернена, кінець її зверху роздвоюється, під роздвоєнням білий хрест, з лівого боку також під хрестом півмісяць кінцями до букви повернутий, з правого боку навпроти півмісяця шестикутна зірка, в шоломі три страусині пера, з давніх часів перевагою шляхетського походження в Королівстві Польському були захищені…»

[346] *Статкевич-Чабаганов А.* Вяртанне да вытокаў. Сеўрукі герба «Курч» // Роднае слова. 2011. № 1. URL: http://yasynvash.by/ru/articles/15/

[347] *Багновская Н. М.* Севрюки: население Северской земли в XIV–XVI вв. Москва, 2002. С. 24.

[348] *Балушок В.* Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // Український історичний журнал. 2016. № 3. С. 59.

[349] *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С.196.

[350] *Казаков О.* Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. С. 39.

[351] *Балушок В.* Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції. С. 56.

[352] Там само.

[353] *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К.: Комісія історично-географічна Всеукраїнської академії наук, 1930. С. 34–36.

[354] *Павленко С.* Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С.128.

[355] 1568 г. мая 4. Отдельная выпись рязанских писцов Степана Ивановича Гораздина Колединского и подьячего Василия Екимова Худяку Остафьеву сынц Меженинова // Акты служилых землевладельцев XV — начала XVII века. Сборник документов / Составители А. В. Антонов, К. В. Баранов. М: Археографический центр, 1997. С. 140.

[356] *В. Г.* К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина. 1886. Декабрь. С. 757.

[357] *Войтович Л.* Київська гілка Путивльської династії // Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: Університетська книга, 2015. Вип. 8. С. 41.

[358] *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 122.

[359] *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 645.

[360] Там само. С. 642, 644.

[361] *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 122.

[362] *Агафонова Н. В.* Половецьке походження Мамаєвичів — Глинських : чому українці писали «мамайки» // Емінак : науковий щоквартальник. 2016. № 1 (13). Т. 1. С. 27–31.

[363] *Грушевський М.* Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. К.: Наукова думка, 1995. Т. VII. С. 98; *Мицик Ю.* Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997. С. 52.

[364] *Яковлів А. І.* Намісники, державці і старости господарчого замку черкаського в 15–16 століттях // Украина. К., 1907. Т. 3. С. 353.

[365] 1493, октябрь. Грамоты к великому князю Ивану Васильевичу из Крыма // Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. Т. I. СПб., 1884 (Сборник императорского исторического общества. Т. 41). С. 195.

[366] Там же. С. 196.

[367] *Казаков О.* Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. С. 12

[368] 1512. Грамота Жикгимонта князю Михаилу Мстиславскому и братьям его // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею.СПб., 1848. Т. 2. С. 100.

[369] *Сіткарьова О.* Матеріали до відтворення інтер'єра Стефанівського приділу Успенського собору Києво-Печерської лаври // Мистецтвознавство України. 2018. № 1. С. 150.

[370] *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. С. 694.

[371] *Томілович Л.* Історія села Мазепинці // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції «Гетьман Іван Мазепа та його доба». К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1995. С. 35.

[372] 12.VI. 1591. Краків. Доживоте князю Миколаєви Ружинскому, воиському киевскому, и жоне его Галжбете Стужинского на певных оурочищах над речками Сквирею, Раставицею и Олшанкою // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 437.

[373] Люстрація 1616 року // Чернецький Є. Привілеї Білої Церкви та спільні інтереси, права і власність мешканців Білоцерківського староства другої половини XVI — першої половини XVII століть. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2017. С. 52–53.

[374] Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе, с предисловием В. А.) // Киевская старина. 1882. Т. I. Январь. С. 133.

[375] Коментар версій щодо «географічного» походження Мазеп-Колединських // Лист С. Келембета до С. Павленка від 4. 06. 2019. Приватний архів автора.

[376] *Орновський І.* Муза Роксоланська. С. 125.
[377] *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. С. 624
[378] Там само. С. 625.
[379] Там само. С. 626.
[380] *Тесленко І.* Ружинські / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 355.
[381] Исторические письма о козаках приднепровских // *Максимович М.* Собрание сочинений. Т. І. Отдел исторический. К.: Типография М. П. Фрица, 1876. С. 301.
[382] *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. 625.
[383] Там само.
[384] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. С. 125.
[385] Там само. С. 127.
[386] *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.) — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч. 2 (Додатки). С. 255.
[387] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: Drukiem *J.* Filipowicza, 1895. S. 417.
[388] 22.VI.1592. Краків. Консенсъ кнєгини Ружиньское на спущєнє певных урочищъ воєводе волынскому //Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 441.
[389] *Новицкий И. П.* Князья Ружинские // Киевская старина, 1882. Т. 2. № 4 (Апрель). С. 66.
[390] Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підготував до видання В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 24.
[391] 12.VI.1591. Краків. Доживоте князю Миколаєви Ружинскому, воискому киевскому, и жоне его Галжбете Стужинского на певных оурочищах над речками Сквирею, Раставицею и Олшанкою. С. 437.
[392] *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. С. 159
[393] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. С. 313.
[394] Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підготував до видання В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 73
[395] Volumina legum. Petersburg:Wyd. J. Ohryzko, 1860. T. 4. S. 304.
[396] Ibid. S. 304.
[397] *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 2008. С. 117.
[398] Список полковників Уманського полку // *Мицик Ю. А.* Умань козацька і гайдамацька. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 147.
[399] *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 248–251, 393.
[400] *Герасименко В.* Родовід князів Курцевичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000. Випуск I. С. 65.
[401] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 199.
[402] Ibid.
[403] Ibid.
[404] *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). С. 255.
[405] Там само.
[406] *Герасименко В.* Родовід князів Ружинських // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства у Львові, вип. 3. Біла Церква, 2002. С. 63–77.
[407] Historya zalosna o prętkośći y okrutnośći Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575. Przez Bartosza Paprockiego prawdziwie a krotko spisana. W Krakowie W Drukarni Szarffenbergera. Roku Pańskiego 1575 [Історія жалісна про прудкість та лють патарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575. Бартошем Папроцьким правдиво і коротко записана в Кракові в друкарні Шарфенберга. Року Божого 1575] // *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). С. 255.
[408] 22. VI. 1592. Краків. Консенсъ кнєгини Ружиньское на спущєнє певных урочищъ воєводе волынскому // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 441.
[409] 16. X. 1592. Варшава. Консєнсъ на уступєнье певных урочищъ кнэгини Ружинъскои // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 444.
[410] *Герасименко В.* Родовід князів Курцевичів. С. 67.
[411] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 199.
[412] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. С. 241.
[413] 13. XI. 1582. Варшава. Потвиржєнє Миколаєви Харлинскому на двор купли его // Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. С. 311.
[414] *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть). Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер» 2007. С. 61.
[415] 2. XII. 1620. Першая контумация, на Миколаю Харлинъском и малжонъце его // Там же. С. 614.
[416] *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 190.
[417] *Букет Є.* До проблеми датування населених пунктів на території сучасного Макарівського району Київської області // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 66.
[418] Там само. С. 67.
[419] Там само. С. 69.
[420] 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание старосств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. І. С. 34.
[421] Люстрация старосств Киевского воеводства 1616 г. С. 293.
[422] *Руліковський Е.* Мазепинці // Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку С. Павленка, переклад М. Данилюка): Сіверянський літопис. 2006. № 3. С. 85.
[423] Традиція вживання в XVII столітті подвійних імен Зіновій-Богдан, Микола-Михайло, Адам-Степан утруднює визначення генеалогії козацької старшини.
[424] Ми не поділяємо точку зору історика Є. Чернецького у його цікавих генеалогічних версіях про те, що Іван Мазепа «не є прямим нащадком шляхетного Миколая Мазепи-Колединського». Останній згадувався власником Мазепинець у 1622 р. У 1650-х рр. ними володів Адам-Степан Михайлович Мазепа. Отже, невеличкий проміжок часу — 30 років — дає підставу говорити більше про прямих спадкоємців над цим селом, ніж другорядних (далеких троюрідних родичів-братів).
[425] *Rulikowski E.* Mazepince. S. 184.
[426] *Мицик Ю.* Іван Мазепа. К., 2007. С. 31.
[427] *Руліковський Е.* Мазепинці. С. 87.
[428] *Ярмола О.* Сучасний огляд старожитностей с. Мазепинці // Мазепа І. През шаблю маєм права. Біла Церква: «Альманах «Біла Церква» — видавець О. Пшонківський, 2004. С. 88.
[429] *Демківський Б.* Мазепинці: від передісторії до сьогодення. Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. С. 9.
[430] *Кривошея В.* В. Степан Мазепа і Білоцерківщина. С. 5.
[431] *Чернецький Є.* Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепи // Мазепа І. През шаблю маєм права. Біла Церква: «Альманах «Біла Церква» — видавець О. Пшонківський, 2004. С. 99.
[432] *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 246.
[433] *Падура Т.* Іван Мазепа // Сіверянський літопис. 2006. № 3. С. 83.
[434] Поменник Межигірського монастиря: публікація рукописної пам'ятки XVII ст. / Публікація, коментар О. Кузьмука // Болховітіновський щорічник. 2011. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2012. С. 228–229.

Розділ 5
Герб

[435] *Ситий І.* Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 2001. №5. С. 41–42.
[436] *Лакиер А.Б.* Русская геральдика. М.: Книга, 1990. С. 213.
[437] *Яворський С.* Echo glosu… [Луна голосу…] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 230.
[438] *Okolski S.* Orbis Polonus… in quo antiqua Sarmatarum gentilitia, per vetustae nobilitatis Poloniae insignia, vetera et nova indigenatus meritorum praemia et arma, specificantur… Nunc primum, ut latinitate consecratus… perspicuus. Cracoviæ, 1641. T. 1. S. 510.
[439] *Яворський С.* Echo glosu… С. 231.
[440] *Okolski S.* Orbis Polonus… S. 511.
[441] Herby rycerztwa polskiego. Na pięcioro xiąg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane roku Panskiego 1584. Kraków, 1584. S. 677.
[442] Ibid.
[443] *Лакиер А. Б.* Русская геральдика. С. 135.
[444] *Токаржевський-Карашевич Я.* Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. Варшава, 1938.Т. І. С. 60–61.
[445] Там само. С. 62.
[446] Там само.
[447] *Яворський С.* Echo glosu… С. 230.
[448] *Однороженко О.* Герб князів Буремльських і Курцевичів // Сіверянський літопис. 2008. № 2. С. 27–28.
[449] *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків, 2008. С. 158–159.
[450] Там само. С. 30.
[451] *Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.* «Хрест незрушний на кітві буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 51. С. 235.
[452] Там само. С. 234.
[453] *Шейнина Е. Я.* Энциклопедия символов. М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Торсинг», 2002. С. 9.
[454] Там же.
[455] Там же.
[456] *Бауэр В., Дюмотц И., Головин С.* Энциклопедия символов / пер. с нем. Г. Гаева. М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. С. 27.
[457] Там же. С. 32.
[458] Там же. С. 33; Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов. С. 9.
[459] *Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.* Символ хрест-якір (тризуб) у геральдиці доби козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Тематичний випуск «Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності». Запоріжжя: Просвіта. 2009. Вип. XXVI. С. 71.
[460] *Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І.* «Хрест незрушний на кітві буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи. С. 239.
[461] *Настенко Л.* Герб Івана Мазепи — літургійний символ його долі // Історія України. 2001. Липень. С. 8.

[462] *Орновський І.* Муза Роксоланська / переклад із старопольської В. Шевчука та латинських виразів О. Циганок // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 60–82.
[463] Лист І. Мазепи до В. Голіцина (19 січня 1989 р.) // Листи Івана Мазепи. 1687 –1691/ Упор. та автор передмови В. Станіславський. К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. С. 283.
[464] Універсал І. Мазепи чернігівському городовому отаманові Михайлові Булавці на села Стара Рудня і Кобилянки (29 січня 1689 р., Чернігів) // Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник І. Бутич. Київ—Львів: НТШ. С. 161.
[465] *Максимович М. О.* Киевъ явился градомъ великимъ… Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 1994. С. 338.
[466] Там само. С. 335.
[467] *Полюшко Г.* Герб гетьмана Івана Мазепи. К.: ВД «АДЕФ Україна», 2015. 68 с.
[468] Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» (підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов Ю. Мицика, О. Циганок) // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 112.
[469] *Огнєва О., Златогорський О.* Іван Мазепа в традиції українських стародруків // Данило Братковський — поет і громадянин. Науковий збірник. Луцьк, 2002. С. 59.
[470] *Смаль-Стоцький Р.* Санктуаріум Мазепи // Мазепа. Збірник. Варшава, 1939. Т. ІІ. С. 36,37; вкладка між 50–51 стор.
[471] *Paprocki B.* Gniazdo Cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa slawnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow początek swoy maią. Kraków, 1578. S. 1128.
[472]Herby rycerztwa polskiego. Na pięcioro xiąg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane roku Panskiego 1584. Kraków, 1584. S. 677.
[473] Йдеться про мусульман, ординців. Султан Осман, який заснував турецьку мусульманську імперію, християнську ознаку Константинополя — півмісяць схвалив як символ своєї віри.
[474] Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К., 2001. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 323.
[475] Там само. С. 324.
[476] Л. Крщоновичу належить панегірик «Redivivus phoenix, illustrissimus ac reverendissimus Lazarus Baranowicz. Archiepiscopus Czernihaiensis, Novgrodensis etc.», надрукований у Чернігові у 1683 р. Він видав також «Тріодь цвітна». (1685), «Molitwy dzienne y nocne» (1689), «Молитвослов треакафистный» (1691), «Молитвослов треакафистный» з посвятою І. Обидовському, підручник з риторики (1698).
[477] *Колосова В. П.* Крщонович, чернече ім'я Лаврентій // Києво-Могилянська академія в іменах. К. : видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 300.
[478] Денниця — зоря.
[479] *Туптало Д.* Про гербовий місяць, зорю та про руно орошене // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 395.
[480] *Лиховицкий А.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1897. № 9. С. 341.
[481] Там же. С. 344.
[482] Музи.
[483] Назва острова.
[484] *Стаховський А.* Хрест // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К.: 2001. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 405.
[485] *Стаховський А.* Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К.: 2001. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 404.
[486] *Стаховський А.* Милість ясновельможна, пане Іоанне // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К.: 2001. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 404.
[487] Текст її у перекладі з арабської такий: «О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо, що охороняєш грані Руси, ти заслугував на хвалу від арабів, віра яких вища тих, що ганьблять їх і сміються з них. А тому, що слава твоя, безсумнівно, є сповна для віри чистої, виправдовуючої та святої, то ти даруєш їм з високости своєї, яко ласку, божественний текст в пречистій Євангелії. ЗАПИТАННЯ. О, хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдаровує освітою, має в собі добру вість і має словеса благовістування Господа нашого Ісуса? Хоча з'ясувалося правдиве походження наше й найточніше встановлено, що ми є сини арабів, але по вірі підлягаємо ми всечеснішому престолу Антіохійському. ВІДПОВІДЬ. Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами і істочив блага і милості; він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличив величність її вище від високости небесної; він від лишків властивих йому чеснот, що напувають душі, скоро вони запрагнуть, оголосив для нас своїм коштом дорогоцінну книгу на славу Господню з найбільшою ретельністю, що виявилася в нього. А тому, що обдарував він нас від щедрот своїх, нехай щедро прийде на нього довговічність. Молитвеники за Вашу високу особу сонм священослужителів та мирян православної віри, що мешкають в землях арабських».
[488] О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо // Маслов С. Етюди з історії стародруків. К., 1925. С. 76.
[489] *Орлик П.* Тріумфальний гімн роксоланських муз (з книги «Гіппомен Сармацький»// Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина). К., 1989. С. 171.
[490] *Яворський С.* Із книжки "Виноград Христовий" // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К.: 2001. Т. ІІІ. Кн. 2. С. 326.
[491] *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 — 1709. Мюнхен, 1988. С. 92.
[492] *Дабижа А. В.* Мазепа-князь и его шляхетский и княжеские гербы // Киевская старина. — 1885. Т. XIII. Декабрь. С. 715.
[493] Там же. С. 716.

Розділ 6
Батько

[494] Рішення Володимирського гродського суду про оголошення інфамії Адамові Мазепі за вбивство шляхтича Яна Зеленського / Публікація Т. Лютої // Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). К.: Темпора, 2009. С. 152–155.
[495] Приговор Люблиннского рибунала, осуждающий Адама Мазепу (14 мая 1638 г.) //Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов при киевским, подольским и волынским генерал-губернаторе. Киев: Типография И. и А. Давыденко, 1863. Часть третья. Том 1. С. 376.
[496] Там же. С. 375.
[497] Там же. С. 377.
[498] Там же.
[499] *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2 кн. / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (підготували до видання). — К., Нью-Йорк, 2003. Кн. 2. С. 347.
[500] Там само. С. 22.
[501] Приговор Люблиннского рибунала, осуждающий Адама Мазепу (14 мая 1638 г.). С. 378.
[502] Глейт, выданный королем Адаму Мазепе на шесть месяцев (14 июля 1645 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов при киевским, подольским и волынским генерал-губернаторе. Киев: Типография И. и А. Давыденко. Часть третья. Том 1. С. 398.
[503] *Максимович М.* Выдубицкий монастырь // Киевлянин. 1841. Кн. ІІ. С.26.
[504] *Голубев С.* Лифос, — полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году // Архив Юго-Западной России, издаваемый коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1893. Часть первая. Т. IX. С. 11.
[505] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1895. S. 417–418.
[506] *Герасименко В.* Родовід князів Курцевичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000. Випуск І. С. 65.
[507] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 199, 417–418.
[508] *Боплан Г.* Опис України. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, *1990*. С. 101–102.
[509] Глейт, виданий королем Адаму Мазепі (14 липня 1645 р.). [Переклад з польської та руської мов В. Пилипенка] // Сіверянський літопис. 2019. № 4–5. С. 142.
[510] Там само.
[511] Там само. С. 143.
[512] № 102. 1654, після 18–28 січня (8–18). — Уривок зі списку козаків, котрі присягали в Переяславі царю Олексію // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. К., 2014. Т. 3 (1651–1654 рр.). С. 129.
[513] Отписки киевских воевод с вестями о приходе поляков в малороссийские города и об устройстве киевских укреплений (31 марта 1654 г.). // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10. С. 405.
[514] *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Праці Українського наукового інституту. Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. І. С. 40.
[515] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації оборони чотирьох свобід України (ООЧСУ) — Ліги Визволення України, 1960. С. 11.
[516] Там же. С. 20.
[517] О. Оглоблин вважає, що він «положив голову» під Чортковом орієнтовно у 1655 р.
[518] *Бодянський О.* Передмова // Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О. М. Бодянським. К. : МСП «Кози», 1994. С. 27.
[519] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. / Упорядники: О. В. Тодійчук (головний упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. Київ, 1995. С. 177.
[520] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. С. 40.
[521] Там само. С. 47.
[522] Там само.
[523] Там само. С. 28.
[524] Там само. С. 991.
[525] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. К.: Стилос, 2002. С. 25.
[526] 1659 р., травня 12 (22). Варшава. — Текст Гадяцького договору 6(16) вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 14.
[527] *Чухліб Т.* Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у східній Європі // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. К., 1996. С. 90.
[528] Додаток 24. Козацька старшина Війська Запорозького (липень 1657 — вересень 1659 рр.) // *Бульвінський А.* Українського-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К., 2008. С. 622.
[529] *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 2008. С. 120.
[530] Объявление об услуге Речи Посполитой его милости пана Криштофа Перетятковича. 1683 года, месяца ноября 23 дня // *Стрельчевский С.* К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657–1659 годах. К.: Университетская типография, 1873. С. 13.

[531] *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 2008. С. 110.
[532] Там само. С. 111.
[533] Там само. С. 14.
[534] №26. 1659, червень (?). — Чигирин (?). — Перша редакція інструкції, даної українським урядом своїм послам на сейм для переговорів щодо ратифікації Гадяцького договору // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. К., 2015. Т. 4. С. 408.
[535] Там само. С. 413.
[536] *Брик М.* Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського. К.: Залізний тато, 2019. С. 95, 104–105.
[537] *Коренець Д.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. 1900. Т. 38. Кн. VI. С. 20.
[538] №10. 1648 г. Мая 31. Письмо брацлавского воеводы А. Киселя архиепископу М. Лубенскому // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. II. С.28.
[539] №14. 1648 г. Июня 9. — Отписка путивльского воеводы И. Плещеева в Разрядный приказ с вестями путивльских купцов // Там же. С. 37.
[540] *Стародуб О.* Перебування Богдана Хмельницького у Білій Церкві та її окрузі (1648–1657 рр.) // Шості краєзнавчі читання імені о.Петра Лебединцева. Біла Церква, 2002. С. 18–32.
[541] Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе) // Киевская старина. 1882. Т. IV. Декабрь. С. 549–551.
[542] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. К.: Стилос, 2002. С. 18–19.
[543] Там само. С. 29.
[544] № 25. 1659, травень. — Варшава. — Реєстр учасників козацького посольства на сейм, які отримали винагороду з державного скарбу // Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. К., 2015. Т. 4 (1655–1658 рр.). С. 407.
[545] Там само. С. 408.
[546] Danina urodzonego Maziepy // Volumina legum. Petersburg: Wyd. J. Ohryzko, 1860. T. 4. S. 304.
[547] Модзалевский В. Малороссийский родословник. К., 1912. Т. 3. С. 288; Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 207.
[548] Привілей Яна Казимира / Публікація Е. Руліковського, переклад з польської М. Данилюка // Сіверянський літопис. 2006. № 3. С. 86
[549] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. ІІ. № 22538. Арк. 5.
[550] *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні подробиці // Просвіта. 1997. 27 вересня. С. 2.
[551] Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy/ opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. T. III. Zeszyt. 4.). S. 169–170.
[552] Вяроукин-Шэлюта У. Падчашы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Минск.: БелЭн, 2007. Т. 2. 387.
[553] *Болгов В., Чепак В., Чепак Г.* Нобилистика. Рассказы о чинах, титулах, званиях. К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2004. С. 136.
[554] Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. Київ, 2007. Спецвипуск 7. С. 64.
[555] *Гай І., Репрінцев В. Юхименко П.* та ін. Біла Церква. Шлях крізь віки. Біла Церква: Буква, 1994. С. 61.
[556] Там само.
[557] *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. К.: Критика, 2006. С. 150.
[558] *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. Камянець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 113.
[559] *Пасічник М. С.* Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657–1665 рр.). Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, львівське відділення, 1998. С. 112.
[560] Theatrum Europeum. 1663. S. 993. (Переклав В. Дятлов).
[561] *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. С. 113.
[562] *Гурбик А. О.* Підстароста // Енциклопедія історії України : у 10 т. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 248.
[563] *Перерва В.* Місто Біла Церква: історія проти міфів (Дорадянський період). Біла Церква: Видавець Пшонковський О. В., 2018. С. 44.
[564] *Чернецький Є.* Історія Білої Церкви. Таємниці минулого та хроніка подій. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2016. С. 243.
[565] Там само. С. 245.
[566] Там само. С. 244.
[567] *Гай І., Репрінцев В. Юхименко П.* та ін. Біла Церква. Шлях крізь віки. С. 62.
[568] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и иследования. СПБ.: Типография М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т. 15. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. С. 45.
[569] *Гай І., Репрінцев В. Юхименко П.* та ін. Біла Церква. Шлях крізь віки. С. 62.
[570] 1665, июня 27. Отписка к царю воеводы князя Никиты Львова и Дениса Савлукова // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссией. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1867. Т. 5. С. 293.
[571] *Перерва В.* Місто Біла Церква: історія проти міфів. С. 54; *Чернецький Є.* Білоцерківська фортеця: окремі епізоди історії (1665 р.) // П'яті краєнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева. Біла Церква, 2000. С. 16.
[572] 1666, август. Письмо овруцкого полковника Децика к киевскому воеводе князю Никите Львову // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссией. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1867. Т. 5. С. 305.
[573] Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku: spisy/ opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. T. III. Zeszyt. 4.) S. 170.
[574] 1665, декабря 20. Сказки ротмистров рейтарских // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссией. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. С. 73.
[575] Там же.
[576] Стефан // Полный православный богословский энциклопедический словарь. — СПб.: Издательство П. П. Сойкина, 1913. Т. II. С. 2117; Стефан // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон. СПб.: Типография акц. общ. «Издательское дело», 1901. Т. XXXI (А). С. 636.

Розділ 7
Мати

[577] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 60.
[578] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. С. 27.
[579] Синодик Любецкого Антониевского монастыря. Чернигов: Типография губернского правления, 1902. С. 39 зв.
[580] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. С. 27.
[581] Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. Київ, 2007. Спецвипуск 7. С. 64.
[582] Там само. С. 62.
[583] Там само. С. 64.
[584] *Шумило С.* Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис. 2016. №6. С. 78.
[585] Списки полонених запорозьких козаків (січень-березень 1619) // Документи російських архівів з історії України. — Том 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упорядн.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. Вступ: Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, Б. Флоря. Львів: Канадський інститут українських студій. Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; РАН. Інститут слов'янознавства і балканістики, 1998. С. 225.
[586] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації оборони чотирьох свобід України (ООЧСУ) — Ліги Визволення України, 1960. С. 20.
[587] О неудачном сравнении А. Меншикова с П. Сагайдачным // Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Чернигов: Русь, 2009. С. 10–11.
[588] *Кривошея І.* Генеалогічні матеріали козелецької актової книги (1664–1765): Коровки-Вольські та Мокієвські // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. К. 2017. Спеціальний випуск. С. 34.
[589] 1695 р. — Уривок з судової книги Козельця, в якому містяться відомості про київського полковника Костянтина Мокієвського / Публікація Ю. Мицика, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 85.
[590] Там само.
[591] Там само.
[592] Автор дякує за фотокопію відповідного місця пом'янника Сергієві Шумилу.
[593] 1695 р. — Уривок з судової книги Козельця, в якому містяться відомості про київського полковника Костянтина Мокієвського. С. 85.
[594] *Крайня О.О.* Марія Магдалина (Мазепа): джерелознавчий та історіографічний аспект // Могилянські читання 2009 року. Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. К.: Фенікс, 2010. С. 50.
[595] 1695 р. — Уривок з судової книги Козельця, в якому містяться відомості про київського полковника Костянтина Мокієвського. С. 85.
[596] *Максимович М.* О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства// Киевлянин.1841. Т. 2. С. 312.
[597] *Томазов В.* Генеалогія Мазепи у науковому доробку О. М. Лазаревського // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції "Гетьман Іван Мазепа та його доба". К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1995. С. 15–16.
[598] *Крайня О.* Києво-Печерський жіночий монастир XV — початку XVIII ст. і доля його пам'яток. К., 2012. С. 40.
[599] Там само. С. 120.
[600] *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К.: Україна, 2003. С. 20.
[601] *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Збірник. Т. 1. С. 43.
[602] 1683, января 29. Царская грамота киевскому воеводе князю Петру Прозоровскому о даче игуменье Киево-Печерского Вознесенского монастыря Магдалине Мазепиной 100 рублей из городских доходов на построение теплой церкви и исправление колодезя // Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической коммиссиею. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1867. Т. X. С. 311.
[603] *Крайня О.* Документи XVII ст. з історії Києво–Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво–Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. К.: Пульсари, 2001. Вип. 5. С. 155.
[604] 1683, января 29. Царская грамота киевскому воеводе князю Петру Прозоровскому о даче игуменье Киево-Печерского Вознесенского монастыря Магдалине Мазепиной 100 рублей из городских доходов на построение теплой церкви и исправление колодезя. С. 311.
[605] Лист І. Мазепи царям від 2 грудня 1687 р. // Лаврський альманах. Києво–Печерська лавра

в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. К.: Пульсари, 2001. Вип. 5. С. 157.

606 Доповідь про перебування ігумені Марії-Магдалини в Москві // Там само. С. 157–159.

607 Там само. С. 159.

608 Жалованная грамота Киевскому, Вознесенському монастирю, на отчины и угодья и на приписный к нему Глуховский Преображенский монастырь // Там же. С. 164.

609 Універсал І. Мазепи київському і переяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДІАУК. Ф. 167. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 55; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Упорядкування І. Бутича. Київ-Львів: НТШ, 2002. С. 144.

610 *Маниковский Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастиря. К., 1894. С. 10; *Крайня О. О.* Києво-Печерський Вознесенский дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. К.: Пульсари, 2001. С. 179.

611 Летопись или описание краткое знатнійших дійств и случаев, что в котором году діялось в Украини малороссийской — обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов. К., 1888. С. 45–46.

612 *Кара-Васильєва Т.* Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття). К.: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 2000. С. 24.

613 *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 380.

614 Там само.

615 Там само. С. 381.

616 *Кара-Васильєва Т.* Шедеври церковного шитва України (XII — XX століття). С. 28.

617 Там само.

618 *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 144.

619 *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи. С. 51.

620 Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. 1862. Т. X. С. 15.

621 *Голець М.* Марія Магдалина — мати гетьмана Мазепи // Мазепа І. През шаблю маєм права. Біла Церква: «Альманах «Біла Церква» — видавець О. Пшонківський, 2004. С. 73.

622 О наказании Данилы Забелина за донос на гетьмана Мазепу // Чтения ОИДР. 1859. Кн. 1. С. 25.

623 *Бантыш–Каменский Д. Н.* История Малой России. К.: Час, *1993.* С. 569.

624 *Бєлікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. К.: Артанія Нова, 2006. С. 254.

625 *Белик Ж., Савченко О.* Сошествие Святого Духа. Иконы // URL: http: // www.iconrussia.ru/iconography/2051/.

626 Лист гетмана Мазепы полковнику Новицкому (19 ноября 1690 г.) // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археологическою коммисссиею. СПб., 1853. Т. 5. С. 244.

627 Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. К., 2005. С. 98.

628 *Нікітенко Н. М.* Гетьман Мазепа — покровитель Софії Київської // Наукові записки. 2000. Т. 18. С. 43.

629 *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. С. 121; Він же. Гетьман Мазепа як натхненник перетворення Києва у ІІ Єрусалим // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця», 25–26 травня 2004 р., м. Батурин / Батуринський держ. історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. С. 127–141.

630 Повна назва: «Владимер, всіх словеноросийских стран князь и повелитель, от невірия тьми во великий світ євангельский духом святим приведен в літо от рождества Христова 988, нині же в преславной Могило-Мазеповианской Киевской, привітствующой ясновельможного єго царского пресвітлого величества войска запорозкого обоих стран Дніпра, гетьмана и славного чину святого Андрея-Апостола, кавалера Иоанна Мазепу, превеликого своєго ктитора, на позор росийскому роду от благородних росийских синов, добрі здє воспитуємих, дійствием еже от поетов нарицается трагедокомедия, літа Господня 1705, июля 3 дня, показанный».

631 *Прокопович Ф.* Володимир. Драма із 1705 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. К.: 2001. Т. III. Кн. 2. С. 413.

632 Там само. С. 414.

633 Там само.

634 Там само.

635 *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. К.: Либідь, 2016. С. 95.

Розділ 8
Навчання

636 № 186. 1640 г. мая 11. Жалоба мещан г. Белой Церкви в Житомирский гродский суд об опустошении хуторов во время татарского нападений в 1640 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. І. С. 309.

637 *Стрельчевский С.* К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657- 1659 годах. К., 1873. С. 14.

638 № 172. 1687, августа 13. Лист гетмана Мазепы компанейским полковникам Новицкому и Пашковсому // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1853. Т. 5. С. 211.

639 *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Праці Українського наукового інституту. Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. І. С. 16.

640 *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч // *Мазепа*: Збірник / Авт. передм., комент. та упоряд. тексту й іл. Ю. О. Іванченко. К.: Мистецтво, 1993. С. 158.

641 *Яворський С.* Echo glosu... [Луна голосу...] (підготовка до друку, переклад О. Циганок за участю В. Шевчука) // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 223.

642 Там само. С. 224.

643 *Орновський І.* Муза Роксоланська // Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. К.: Мистецтво, 2017. С. 129.

644 Там само.

645 *Яковенко Н.* У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. К.: Лаурус; Критика, 2017. С. 36.

646 *Закревский Н.* Описание Киева. Москва: Типография В. Грачева, 1868. Т. І. С.155.

647 *Асконенский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею, Ч. І. К.: Университетская типография, 1856. С. 143.

648 *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 170.

649 *Полонська-Василенко Н.* Історія України. К.: Либідь, 1992. Т. 2. С. 500.

650 *Семчишин М.* Тисяча років української культури : історичний огляд культурного процесу. Київ : Друга рука : Фенікс, 1993. С. 120.

651 *Булгаков М.* История Киевской академии. СПб. : Типография К. Жернакова, 1843. С. 53–54.

652 *Вишневский Д. К.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. К.: Типография И. Горбунова, 1908. С. 93.

653 *Петров Н. И.* Киевская Академия во второй половине 17 в. К., 1895. С. 23

654 Там же. С. 24.

655 *Трофимук М. С.* Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 254; *Циганок О.* Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014. С. 11.

656 *Трофимук М. С.* Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. С. 281.

657 *Семчишин М.* Тисяча років української культури. С. 122.

658 *Петров Н. И.* Киевская Академия во второй половине 17 в. К., 1895. С. 24.

659 Там же. С. 26.

660 *Грицай М., Микитась В., Шолом Ф.* Давня українська література. К.: Вища школа, 1978. С. 186.

661 *Млиновецький Р.* Гетьмана Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». Б. м., 1957. С. 2.

662 *Вишневский Д. К.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 93.

663 *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 105.

664 *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. Люссер, 1974. С. 51.

665 *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994. С. 53.

666 *Брик М.* Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського. К.: Залізний тато, 2019. С. 34.

667 Довідник з історії України. К.: Генеза, 1995. Т. 2. С. 281–282.

668 *Брик М.* Велика гра Юрія Немирича. С. 83–84.

669 Там само. С. 92.

670 *Мацьків Т.* Князь Іван Мазепа — гетьман України (1939–1709) // Український історик. 1979. № 1–4. С. 59.

671 Там само.

672 Там само.

673 Там само.

674 Довідник з історії України. К.: Генеза, 1995. Т. 2. С. 282.

675 Письмо к гетману об его сестре госпоже Войнаровской // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1848. Т. 5. С. 70.

676 *Otwinowski E.* Dzieje Polski po panowaniem Augusta II, od r. 1696-1728. Krakow, 1849. S. 169.

677 Ibid.

678 Ibid.

679 Marcin Kątski // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966–1967. T. 12. S. 316.

680 Вірогідно майбутній артилерист тут вивчав математику, геометрію.

681 Marcin Kątski. S. 316.

682 *Вишневский Д.К.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 93.

683 *Орновський І.* Муза Роксоланська. С. 129.

684 *Яковенко Н.* У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. С. 45.

685 *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и киевской иерархии: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.:Тип. Киевопечерской Лавры, 1825. С. 208; *Голубев С.Т.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий : речь произнес. на торжеств. акте Киев. Духов. Акад. 26 сент. 1901 г. Киев: Тип. И. И. Горбунова, 190. С. 35; *Дзюба О.* Ясинський Варлаам // Енциклопедія історії України : у 10 т. // редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 762.

686 Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов: Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 37.

687 *Голубев С.Т.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. С. 35.

688 Письма преосвященного Лазаря Барановича. С. 37.

689 *Булгаков М.* История Киевской академии. С. 57.

690 *Голубев С. Т.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. С. 22; *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. К. : Видавництво Київського університету, 1970. С. 54.

691 *Петров Н.И.* Киевская Академия во второй половине 17 в. С. 31.

692 *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. С. 68.

693 *Голубев С.Т.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. С. 49.

[694] *Лисенко С.* Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631–(1663–1682)–1682) // Правобережний щорічник. 2002. № 1. С. 43.
[695] Там само. С. 47.
[696] Там само. С. 48.
[697] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1895. S. 574.
[698] Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. 1862. 10. IX. С. 3.
[699] *Некрашэвіч-Короткая Ж.* Радзівіл Францішка Уршуля // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Мінск.: БелЭн, 2007. Т. 2. С. 498; Некрашэвіч-Короткая Ж. Нясвіжская Мельпамена: Драматургія Францішкі Уршулі Радзивіл. Мінск: ЕГУ, Прапілеі, 2002. 212 с.
[700] Полацкі езуіцкі калегіум у 1648 — 1772 гг / Спадчына Полацкай зямлі // Полацкі дзяржаўны універсітэт. URL : https://www.psu.by/be/universitet/279-spadchyna-polatskaj-zyamli/10577-polatski-ezuitski-kalegium-u-1648-1772-gg.
[701] *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К.: Україна, 2003. С. 21.
[702] *Орновський І.* Муза Роксоланська. С. 129.
[703] *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. С. 21; *Кентржинський Б.* Мазепа. К.: Темпора, 2013. С. 59.
[704] *Борщак І.* Людина й історичний діяч // Іван Мазепа. К.: Веселка,1992. С. 49.
[705] Листи гетьмана І. Мазепи, написанні у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського // Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 18–27.
[706] Де ла Невилль. Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев // [Подготовка текстов, вступительная статья и комментарии Ю. А. Лимонова]. Ленинград: Лениздат, 1986. С. 494.
[707] Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 105.
[708] Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року / Публікація та коментарі О. Дубини, переклад з німецької В. Дятлова // Сіверянський літопис. 2010. № 6. С. 163.
[709] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 144–145.
[710] *Харлампович К.* Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Ніжин: Просвіта. 2001 Вип. 2. С. 20–21.
[711] *Морозов О. Грецькі храми Ніжина* // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 7. С. 26.
[712] *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. С. 56.

Розділ 9
Служба у Яна Казимира

[713] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Рецензия: Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии, 2009. 168 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2012. № 2 (12). Июль — декабрь. С. 261.
[714] Там же. С. 262.
[715] *Путро О.* Іван Виговський // Історія України в особах. IX–XVII. К.: Вид-во «Україна», 1993. С. 308.
[716] *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. К.: Варта, 1994. С. 230.
[717] Там само. С. 229.
[718] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації оборони чотирьох свобід України(ООЧСУ) — Ліги Визволення України, 1960. С. 13.
[719] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского к королю, 10 октября 1659] // Памятники, изданные временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. К. Университетская типография, 1852. Т. III. С. 361.
[720] List Jana Wyhowskiego do Mikołaja Prażmowskiego [Письмо Яна Выговского к Николаю Пражмовскому, великому коронному канцлеру, 10 октября 1659] // Там само. С. 362.
[721] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского к королю, 10 октября 1659] // Там само. С. 361.
[722] Там само. С. 359.
[723] Там само. С. 360.
[724] List Jana Wyhowskiego do Mikołaja Prażmowskiego [Письмо Яна Выговского к Николаю Пражмовскому, великому коронному канцлеру, 10 октября 1659] // Там само. С. 365.
[725] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского к королю, 10 октября 1659] // Там само. С. 361.
[726] *Мицик Ю.* Іван Виговський. С. 231.
[727] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского к королю, 2 декабря 1659] // Там само. С. 388–390.
[728] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского к королю, 11 декабря 1659] // Там само. С. 395.
[729] 1658р., вересня 8 (18). Табір під Гадячем. — Гадяцький договір у реляції сучасника // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 13.
[730] List Jana Wyhowskiego do Króla [Письмо Яна Выговского, воеводы Киевского, к королю, 19 декабря 1659] // Там само. С. 407.
[731] *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 43.
[732] *Липинський В.* Генерал артилерії в кн. Руського // ЗНТШ. 1909. Т. 87. Кн. 1. С. 42.
[733] *Барвінський Б.* Слідами гетьмана Мазепи // ЗНТШ. 1920. Т. 29. С. 136.
[734] *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). С. 105.
[735] *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.) Камянець-Подільський: Калігraф, 2001. С. 133.
[736] *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 119.
[737] Там само. С. 113.
[738] Там само. С. 115.
[739] Там само. С. 117.
[740] Там само.
[741] Там само. С. 118.
[742] Там само. С. 119.
[743] *Кривошея І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Т. І. С. 419–420.
[744] Volumina legum. Petersburg: Wyd. J. Ohryzko, 1860. Т. 4. S. 302–305.
[745] 1659, в июне. Нобилитация или грамоты на шляхетство и на имущество местам и лицам, Войска Запорожскаго или Великаго Княжества Русскаго, данныя польскимъ королем Яном Казимиром на основании сеймовых определений // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. СПб.: Типография П. Кулиша, 1863. С. 214–219.
[746] История Франции (отв. ред. А. З. Манфред). В трех томах. М.: Наука, 1972. Т. 1. С. 336.
[747] *Ададуров В.* Конструювання Ільком Борщаком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Український Вільний Університет; Східноєвропейський Інститут ім. В'ячеслава Липинського; Гарвардський Інститут Українських Студій; Канадський Інститут Українських Студій; Альбертський університет; Інститут Історії України НАН України; Мюнхенський Університет Людвіґа-Максиміліана. — К.: Інститут історії України, 2014. С. 111.
[748] *Pasek J.* Pamiętniki. Wroclaw, 1952. Wyd. 3. S. 196.
[749] *Pasek J.* Pamiętniki. Warszawa: Fundacę Nowoczesna Polska, 2011. S. 80. URL: https:// wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html.
[750] Військові частини, невдоволені затримкою платні та намірами Яна Казимира установити спадкову монархію, утворили опозиційну конфедерацію.
[751] *Pasek J.* Pamietniki.Wroclaw, 1952. Wyd. 3. S. 196. Переклад з польської Ю. Мицика (Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 58).
[752] *Pasek J.* Pamietniki. Wroclaw, 1952. Wyd. 3. S. 297–300. Переклад з польської Ю. Мицика (Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 58–59).
[753] *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К.: Типография университета Св. Владимира, 1899. T.V. С. 12.
[754] List Pawła Tetery do Jana Kazimierza [Письмо Павла Тетери, гетмана войска Запорожского, к королю от 22 апреля 1663 года] // Памятники, изданные временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. К. Университетская типография, 1859. Т. IV. С. 294–295.
[755] List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego [Письмо Павла Тетери, гетмана войска Запорожского, к Николаю Пражмовскому, канцлеру великому коронному] // Там само. С. 299–300.
[756] Informatia panu Mazappie (31.03.1663) // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, wyd. F. Kluczycki. Kraków, 1880. T. 1. Cz. 1. S. 214–222.
[757] Ibid. S. 214–215.
[758] *Kryszak A.* Paweł Tetera — hetman kozacki. Poznań: Wydział Historyczny — Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2013. S. 116.
[759] Informatia panu Mazappie (31.03.1663). S. 215.
[760] Ibid.
[761] *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. Камянець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 53.
[762] Інструкція пану Мазепі, покойовому його королівської милості, який їде до пана гетьмана Запорозького, надана у Великій коронній канцелярії у Львові останнього числа березня 1663. (публікація та переклад з польської О. Ляшева) // Сіверянський літопис. 2019. № 4–5. С. 144.
[763] List Pawła Tetery do Jana Kazimierza [Письмо Павла Тетери, гетмана войска Запорожского, к королю от 22 мая 1663 года] // Памятники, изданные временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. К. Университетская типография, 1859. Т. IV. С. 318.
[764] List Pawła Tetery do Jana Kazimierza [Письмо Павла Тетери, гетмана войска Запорожского, к королю от 22 апреля 1663 года] // Там само. С. 300.
[765] *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 1997. №3. С. 101.
[766] Інструкція пану Мазепі, покойовому його королівської милості, який їде до пана гетьмана Запорозького, надана у Великій коронній канцелярії у Львові останнього числа березня 1663. (публікація та переклад з польської О. Ляшева). С. 147.
[767] List Pawła Tetery do Jana Kazimierza [Письмо Павла Тетери, гетмана войска Запорожского, к королю от 16 февраля 1663 года] // Памятники, изданные временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. Т. IV. С. 271.
[768] *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 170.
[769] *Грамон А.* Из истории московского похода Яна Казимира (1663–1664). Юрьев, 1929. С. 9.
[770] *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря. С. 114–115.
[771] Nagielski M. Sprawa zaległego żołdu wojska litewskiego u schyłku kampanii zadnieprzańskiej Jana. Kazimierza // Świat Pogranicza. 2003. S. 184.
[772] 1665, декабря 20. Сказки ротмистров рейтарских // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссией. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. С. 73.

[773] *Де ла Невиль.* Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев. Л., 1986. С. 494.

[774] К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина. 1886. № 12. С. 758.

[775] Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku: spisy/ opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. T.III. Zeszyt.4.). S. 170.

[776] *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта. 1997. 27 вересня. С. 2.

[777] *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). Камянець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.

[778] *Левадний І.* Організатор Конотопської перемоги Іван Виговський.Нью-Йорк: Головна управа ООЧСУ, 1987. 32 с.; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 84 с.

[779] *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). С. 53–64.

[780] *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. С. 146.

[781] *Чухліб Т.В.* Петро Дорошенко. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. С. 25.

[782] *Смолій В., Степаненко В.* Петро Дорошенко. С. 211, 221.

[783] Там само. С. 72.

[784] *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) Пер. З рос. Л. Білик. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 37.

[785] *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 86.

[786] 1665, сентября 12. Письмо к гетману переяславского полковника Данила Ермоленка// Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссией. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. С. 25.

[787] Газін В. Гетьман Павло Тетеря. С. 181.

[788] *Мицик Ю. А.* Уманський полк в початкові роки руїни (1659–1665 рр.) // Краєзнавство. 2001. № 1-4. С. 150–156.

[789] Звіт з подорожі до України з політичною метою невідомого агента за панування Яна Казимира, наданий тому ж королеві у Варшаві 29 квітня 1665 року (публікація та переклад з польської О. Ляшева) // Сіверянський літопис. 2019. № 4–5. С. 154.

[790] Relacja podróży na Ukrainę przez niewiadomego agenta w celu politycznym za panowania Jana Kazimierza odbytej, dana temuż Królowi w Warszawie 29 Kwietnia 1665 roku // Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjasnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów, (od 1378 do 1710r.), wydany przez Komissja Archeologiczną wileńską, pod red. M. Krupowicza, cz. 1, Wilno, 1858. S. 132–139.

[791] Звіт з подорожі до України з політичною метою невідомого агента за панування Яна Казимира, наданий тому ж королеві у Варшаві 29 квітня 1665 року (публікація та переклад з польської О. Ляшева). С. 155.

Розділ 10
Любовна пригода

[792] *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. 1987. №1–4. С.72.

[793] [*VOLTAIRE*]. Histoire de Charles XII. Roi de Suede, par Mr. de V***. A Basle. Christophe Revis. 1731. 2 vols.

[794] *Voltaire.* Histoire de Charles XII, roi de Suede. P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. P. 162–163; З українознавчого доробку Вольтера /Опис України та повідомлення про Мазепу в «Історії Карла XII» Вольтера // *Луняк Є.* Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 278–279.

[795] *Проданюк Ф.* Еволюція образу гетьмана Івана Мазепи в творчості Вольтера // «Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи»: зб. Матеріалів XIII Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 29 вересня 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 13. С. 24.

[796] [*André Constant Dorville*]. Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse. Amsterdam, 1764.

[797] *Die schöne Russinn oder wunderbare Geschichte der Azema.* Braunschweig 1766.

[798] *Marciuk Ch.* Mazeppa : ein Thema der französischen Romantik ; Malerei und Graphik 1823–1827. München; Wien: Profil, 1991. S. 21.

[799] *Lord Byron,* Mazeppa: A Poem, London: John Murray, 1819; Байрон Дж. Мазепа: Поема /Пер. з англ. Д. Загула // Київ. 1990. № 8. С. 67–76; *Джордж-Гордон Байрон*. «Мазепа», поема. Переклад з англійської: Валерія Богуславська (поема «Паломництво Чайльд-Гарольда»), Олекса Веретенченка (поема «Мазепа») та Дмитро Паламарчук (вірші). Харків: Фоліо, 2005.

[800] *Рева І.* Історіософія й антифразис у поемі «Мазепа» Дж. Г. Байрона // Південний архів (Філологічні науки). 2017. Випуск LXXI. С.72; *Матвіїшин В. Г.* Гетьман Іван Мазепа у західноєвропейському письменстві: трансформація й образна систематика // Література. Час. Постаті. Літературознавчі статті, спогади, матеріали до бібліографії та вшанування пам'яті Володимира Матвіїшина / упоряд. Н. Яцків. Івано-Франківськ : Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. С. 86.

[801] Кувельє Жан-Гійом-Антуан (1766–1824).

[802] *Лапіна С.* Образ гетьмана Івана Мазепи в історії та літературі // Вершини майстерності. Збірник праць, опублікованих у наукових та періодичних виданнях у 2011 році / укл.: С. С. Лапіна, Л. В. Лук'янченко. 2012. Вип. 1. С. 94.

[803] Mazeppa, ou le Cheval tartare, mimodrame en 3 actes, tiré de lord Byron, par MM. Léopold [Chandezon] et Cuvelier[Jean-Guillaume-Antoine]... musique de M. Sergent... Paris, Chez Bezou, Libraire, 1825.

[804] *Wawryniuk Ł.* Podwójny świat Iwana Mazepy. Historia Mazepy zawarta w literaturze // Inskrypcje. Półrocznik. Czasopismo poświęcone literaturze i kulturze. R. III, 2015. Z. 1 (4). S. 33–34.

[805] *Сидорук І.* Мазепа в чужій літературі // Календар свободи на мазепинський рік 1959. Нью Йорк: Видання Українського народного союзу, 1959. С. 83.

[806] *Наливайко Д.* Віктор Гюго. Життя і творчість. Київ : Дніпро, *1976*. 148 с.; *Матвіїшин В. Г.* Українські інтерпретації образних особливостей поеми В. Гюго «Мазепа» // Література. Час. Постаті. Літературознавчі статті, спогади, матеріали до бібліографії та вшанування пам'яті Володимира Матвіїшина / упоряд. Н. Яцків. ІваноФранківськ : Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. С. 338–343; *Матвіїшин В. Г.* Українські інтерпретації стилістично-естетичних особливостей поеми В. Гюго «Мазепа» // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету (Лінгвопакс-VIII). Філологія, педагогіка і психологія в антропоцентричних парадигмах. Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. Вип. 3 В. С. 472–474.

[807] *Господин А.* Мазепа у світовій літературі. Вінніпег, 1987. С. 32.

[808] Там само. С. 32.

[809] *Ziemba K. «Mazepa» Juliusza Słowackiego jako dramat mimetycznego pragnienia.* Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury. 2009. № 3. S. 61–85; Maron M. «Mazepa» — dramat Juliusza Słowackiego i tragedia filmowa Gustawa Holoubka. Ironia romantyczna w działaniu // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. 2015. VOL. XIII. 1. S. 69–87.

[810] *Сидорук І.* Мазепа в чужій літературі // Календар свободи на мазепинський рік 1959. Нью-Йорк: Видання Українського народного союзу, 1959. С. 85.

[811] James Malcolm Rymer // URL: https://ru.qwerty. wiki/wiki/James_Malcolm_Rymer; Rymer, James Malcolm // Encyclopedia of Fantasy (1997) URL: http:// sfencyclopedia. uk/fe. php?nm=rymer _james _ malcolm.

[812] *Господин А.* Мазепа у світовій літературі. С. 33.

[813] *Nierath G.* Mazeppa, ein Erzählung.Volks-Kalender. Ed. Karl Steffens. 1842.

[814] *May A.* Der König der Steppe. Drama in fünf Aufzügen. München, 1849. 99 S.

[815] *Лавренчук В.* Інтерпретація образу Івана Мазепи у світовій літературі першої половини XIX століття // Нова педагогічна думка. 2012. № 4. С. 69–75.

[816] *Gottschall R.* Mazeppa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen. Leipzig : Brockhaus, 1865. S. 3–192.

[817] *Асакі Георге.* Мазепа в Молдові (історична повість). З румунської переклав М. Богайчук // Питання літературознавства (Чернівці). 1998. Випуск 5. С. 145–147.

[818] *Рендюк Т. Г.* Гетьман Іван Мазепа — відомий і невідомий. К.: АДЕФ-Україна, 2010. С. 75.

[819] *Сидорук І.* Мазепа в чужій літературі. С.83.

[820] *Van Leent,* F. H. Mazeppa, de Leeuw der Steppen. Rotterdam: D. Bolle, 1875.

[821] *Aiken A.* The Indian Mazeppa: or, the Madman of the Plains. A strange story of the Texan frontier. N.Y.: Beadle and Adams, 1878.

[822] *De Vogüé, Viscount E. Melchior.* The True Story of Mazeppa: The Son of Peter the Great: A Change of Reigntranslated from the French by James Millington. London: Field and Tarr, Simpkin, Marshall, 1884.

[823] *Whishaw F.* Mazeppa. London: Chatto and Windus, 1902.

[824] *Voss T.* Mazeppa-Maseppa: migration of a Romantic motif // Tydskrif vir letterkunde. 2012. Vol. 49 (2). S. 125.

[825] *Дубицький В.* Мазепа в західньоевропейських літературах // Тризуб (Париж). 1937. Ч. 40–41. С. 15–18; *Алексеєнко Л.* Гетьман Іван Мазепа в літературі: літературно-історичний коментар // Історія України. 2000. № 33. С. 4; *Наливайко Д.* Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф // Слово і час. 2002. № 8. С. 39 — 48; № 9. С. 3–17; *Лупак Н. М.* Роль синтезу мистецтв і компаративного дискурсу в літературній рецепції образу Мазепи. Тернопіль: Монографія. Міжнаціональні горизонти і компаративістичний дискурс сучасних літературознавчих студій, 2005; *Коломієць В.* Образ Івана Мазепи у фольклорі та літературі // Дивослово. 2006. № 1. С. 8–13; *Лавренчук В.* Проблеми рецепції постаті Івана Мазепи в світовому письменстві // Зарубіжна література 2007. № 12. С. 10–15 ; *Лавренчук В.* Постать Івана Мазепи в у світовому письменстві (Художньо-естетичне освоєння життя й діяльності гетьмана в українській літературі XIX ст.) // Дивослово. 2008. № 1. С. 39–43; *Коновалова М. М., Грачова Г. М.* Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2013. 157 с.; *Берегова Д. А.* Образ гетьмана Мазепи в українській та світовій літературі: типологічні паралелі // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство). 2015. №2. С. 20–23.

[826] *Сидорук І.* Мазепа в чужій літературі. С. 81.

[827] A Modern Mazeppa. Pall Mall Gazette 22 Aug. 1884, 10; Mazeppa: A Burlesque Extravaganza in One Act. London: printed by Thomas Scott, [186_?]; Mazeppa or Bound to Win ("A ridiculous one-horse burlesque in Three Hacks"). London: Francis Cowley Burnand, 1885; Mazeppa; or the Wild Horse of the Ukraine. London: E. Lloyd, 1850; Ocean Mazeppa or Found at Last. London: General Publishing (Union Jack Library, No. 12), 1889.

[828] *Voss T.* Mazeppa-Maseppa: migration of a Romantic motif. S. 111.

[829] *Babinski H.*The Mazeppa Legend in European Romanticism. New York/London: Columbia University Press, 1974; *Sadowska-Guillon I.* Mazeppa, héros romantique. Le thème dans les littératures anglaise, française, polonaise et russe // Les Lettres Romanes, 1982. Bd. 36. №. 2. S. 125–147; №. 3. S. 235–249; №. 4. S. 317–341; *Tarnavsky L. C.* Historicity versus Literary Imagination: Hetman Ivan Mazepa as Protagonist in German Literature.The University of Michigan, 1985; *Пеленська Х.* Польська легенда про Мазепу //Віднова. 1985. Ч. 3. С. 79–86; *Grob T.* Der innere Orient. Mazeppas Ritt durch die Steppe als Passage zum Anderen Europas // Wiener Slawistischer Almanach. 2005. № 56. S. 33–86; *Sibora B.* Le Cheval de Mazeppa: Voltaire, Byron, Hugo, un cas d'intertextualité franco-anglaise. Paris: Harmattan, 2006; *Woldan A.* Ivan Mazepa in der deutschsprachigen Literatur// Wiener slavistisches Jahrbuch. Wien, 2010. Band 56.

S. 141–160; *Mende J.* Mazepa als literarische Figur der Romantik: Byron, Hugo, Słowackiю.Wien, 2012*; Prymak T.* Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth Century Ukraine // Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire. 2012. Vol. 47. № 2. S. 259–283; *Prymak T.* The Cossack Hetman: Ivan Mazepa in History // The Historian. 2014. Vol. 76. Issue 2. P. 237–277.

[830] *Матвіїшин В.* Гетьман Іван Мазепа — романтичний герой у західноєвропейському письменстві. Український літературний європеїзм : [монографія]. К. : Академія. 2009; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. С. 175–177; Романтична драма у присмерках Гетьманщини //*Луняк Є.* Минуле України в романтичних історіях. Ніжин: Міланік, 2007. С. 90–99.

[831] *Mouilleseaux J.-P.* Mazeppa. Varialions sur un theme romantique. Musee des Beaux Arts de Rouen. Rouen, 1978 [Ausstellungskatalog]; Bailbe J-M. Mazeppa et les artistes romantiques // Annales de la Faculte des letires et sciences humaines d'Aix. 1966. T. XL. P. 13–40; *Marciuk Ch.* Mazeppa : ein Thema der französischen Romantik ; Malerei und Graphik 1823–1827. München; Wien: Profil, 1991; *Ostrowski J.* Mazepa pomiędzy romantyczną legendą a polityką // Przegląd Wschodni.1992/93. T. II. Z. 2 (6). S. 359–389; *Marest N.* Les représentations de Mazeppa dans les arts du XIX siècle. Le Perray-en-Yvelines, 1993. 203 p.; *Ковалевська О.* Романтичний герой європейського живопису // Гетьман. Осмислення /Ковалевська О. (упоряд.). Київ: Темпора, 2009. Т. 2. С. 218–229; *Ritz G.* Mazepa als romantische Figur des Anderen // Polonica. Rossica. Cvclica. Professoru R. Figuni k 60-letiju. M., 2001. P. 58–73*; Пеленська Х.* Образ Мазепи у французькому мистецтві романтизму. Львів: Апріорі, 2018.

[832] *Самохвалова М.* Теодор Жеріко: Англійський період творчості // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2013. Вип. 5. С. 47.

[833] *Voss T.*Mazeppa-Maseppa: migration of a Romantic motif // Tydskrif vir letterkunde. 2012. Vol. 49 (2). S. 111.

[834] *Прокофьев В. Н.* Теодор Жерико. 1791–1824. Москва: Искусство, 1963. С. 198.

[835] *Маслянка Ю.* Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва // Київські полоністичні студії. 2013. Т. 23. С. 154.

[836] *Раздольская В. И.* Европейское искусство XIX века. Классицизм, романтизм. СПб.: Азбука-классика, 2005. С. 188.

[837] *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. 1987. Кн. 12. С. 1377.

[838] *Маслянка Ю.* Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва. С. 155.

[839] *Там само.*

[840] *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії. С. 1377.

[841] *Маслянка Ю.* Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва. С. 155–155.

[842] *Пеленська Х.* Образ Мазепи у французькому мистецтві романтизму. Львів: Апріорі, 2018. С. 119.

[843] Там само. С. 117.

[844] Там само. С.115.

[845] Там само. С.118.

[846] Там само. С.129–132.

[847] *Островський Я.* Поміж романтичною легендою та політикою // Хроніка 2000. 2000. № 35–36. С. 206.

[848] Nahl Johann Wilhelm /Deutsche Biographie. URL: https://www.deutsche-biographie. de/ sfz67889. html; Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst. 1880. № 42. S. 687; Jacob Hoffmeister's gesammelte Nachrichten über Künstler und Kunsthandwerker in Hessen seit etwa 300 Jahren. Herausgegeben von G. Prior. Hannover, 1885. S. 83.

[849] Sylva van der Heyden. Nahl, (Johann) Wilhelm // Pariser Lehrjahre. Ein Lexikon zur Ausbildung deutscher Maler in der französischen Hauptstadt. Band 1: 1793–1843. de Gruyter, Berlin/Boston, 2013. S. 213–214.

[850] *Смирнова В.* Херринг Джон Фредерик: Художник-кучер, обласканный королями // GoldМустанг. 2011. №1. URL: http://www.goldmustang.ru/magazine/heroes/people/3924.html.

[851] Рихтер Густав Карл-Людвиг // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1899. Т. 26 а. С. 824.

[852] *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. 1987. Кн. 12. С. 1378.

[853] *Маслянка Ю.* Іван Мазепа: від історії до літератури і мистецтва. С. 170.

[854] *Гюго В.* Мазепа / З французької переклав Всеволод Ткаченко // Ятрань. 2003. №3. С. 156.

[855] *Кайтох В.* Заметки о том, как Ян Хризостом Пасек с Москвой воевал // Studia polonoslavica: К 90-летию со дня рождения Е. З. Цыбенко / Под ред. М. М. Громова, О. В. Розинская, О. В. Розинская и др. М.: Издательство Московского университета, 2014. С. 22.

[856] *Софронова Л. А.* «Записки» Яна Хризостема Пасека: дневник, роман, энциклопедия. М.: Институт славяноведения РАН, 2014. С. 13.

[857] Там же. С. 45.

[858] *Кайтох В.* Заметки о том, как Ян Хризостом Пасек с Москвой воевал. С. 22.

[859] *Marciuk Ch.* Mazeppa : ein Thema der französischen Romantik ; Malerei und Graphik 1823–1827. — München; Wien: Profil, 1991. S. 20.

[860] *Pasek J.* Ch.Pamiętniki. Wstęp i objaśnienia: Władysław Czapliński;
przedmowa: Janusz Tazbir.Warszawa: Iskry, 2009. S. 361; Мазепа (из записок Яна Хризостома Пассека) // Русский архив. 1878. Кн. 3. С. 346–347.

[861] *Pasek J.* Pamiętniki. Warszawa: Fundacę Nowoczesna Polska, 2011. S.123. URL: https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki. html.

[862] Ibid.

[863] Ibid.

[864] Ibid.

[865] Ibid. S. 124; Pasek J. Ch. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S. 362.

[866] *Пеленська Х.* Образ Мазепи у французькому мистецтві романтизму. Львів: Апріорі, 2018. С. 34–35.

[867] Там само. С. 36.

[868] *Софронова Л. А.* «Записки» Яна Хризостема Пасека: дневник, роман, энциклопедия. С. 67.

[869] Там же. С. 93.

[870] Там же. С. 240.

[871] *Каманин И.* Мазепа и его «прекрасная Елена» // Киевская старина.1886. Т. XI. С. 522–535.

[872] Там же. С. 529.

[873] Там же.

[874] Там же. С. 530.

[875] Там же.

[876] Там же. С. 531–532.

[877] Там же. С. 527.

[878] *Бойко І.Й.* Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі польського королівства (1349–1569) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». 2007. Том 20 (59). № 2. С. 30.

[879] *Онишко О.Б.* Розірвання шлюбу за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2008. №3. С. 2–3.

[880] *Каманин И.* Мазепа и его «прекрасная Елена». С. 527.

[881] Артикул 20. Про розлучення подружні перед судом духовним // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Кн. 2. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 206.

[882] *Каманин И.* Мазепа и его «прекрасная Елена». С. 529.

[883] *Лисенко С.* Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631–(1663–1682)–1682) // Правобережний щорічник. 2002. №1. С. 48.

[884] Там само. С. 50.

[885] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 573.

[886] *Каманин И.* Мазепа и его «прекрасная Елена». С. 530.

[887] *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К.: Комісія історично-географічна Всеукраїнської академії наук, 1930. С. 78–88.

[888] Там само. С. 79.

[889] *Лисенко С.* Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631–(1663–1682)—1682) // Правобережний щорічник. 2002. №1. С. 52.

[890] Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski // URL: https: // pl. wikipedia. org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_Dominik_Zas%C5%82awski-Ostrogski

[891] Даневская И. Чем развлечься галицкому шляхтичу перед восстанием Хмельницкого // URL: https://was.media/2018-03-27-chem-razvlechsja-galickomu-shljahtichu.

[892] *Каманин И.* Мазепа и его «прекрасная Елена». С. 529.

[893] *Уманец Ф.* Гетман Мазепа : историческая монография. С.-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1897. С. 22.

[894] Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S. J. Powiększony dodatkami z poźniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. W Lipsku, 1839. T. IV. C. 12; Volumina legium. Petersburg, 1860. T. IV. S. 407.

[895] Suffragia woiewodztw...// Volumina legium. Petersburg, 1860. T.V. S. 154.

[896] Mazepa. Noty historyczne // Bibliteka Warszawska. Warszawa, 1855. T. I. S. 343.

[897] Ibid.

[898] *Руліковський Е.* Мазепинці / Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку і передмова С. Павленка, переклад з польської М. Данилюка) // Сіверянський літопис. 2006. № 3. С. 86.

[899] *Уманец Ф.* Гетман Мазепа : историческая монография. С. 23.

[900] *Bielowski A.* Jan Mazepa i jego listy // Bilioteka Ossolinskich. Lwow, 1864. T. IV. S. 154.

[901] Ibid. S. 153–154.

[902] Ibid. S. 154.

[903] Ibid. S. 155.

[904] Т. Таїрова-Яковлева якоюсь мірою підтримує твердження А. Бельовського щодо політичної складової повернення І. Мазепи в Україну. «Тут не можна забувати про зв'язки Степана Мазепи з Іваном Виговським, який виходить у 1663 р. з тіні небуття й очолює старшинську змову на Правобережній Україні, спрямовану проти Польщі, — пише вона. — У цій змові брали участь такі видатні діячі України, як Іван Богун (він очолював змову серед козаків, що були при королеві), Петро Дорошенко, Остафій Гоголь, Михайло Ханенко, митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський і багато інших. Цілком імовірно, що С. Мазепа теж не залишився в стороні від цих подій, тим більше, що їхній епіцентр був у районі Білої Церкви — недалеко від родового гнізда Мазеп. Змова зазнала невдачі, Виговський і Богун були розстріляні, багато хто заарештований. У цій ситуації, ще й в умовах того, що почалося на Правобережжі, Мазепа і залишається в Україні» (*Таїрова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа / Пер. з рос. Ю. Мицика, І. Тарасенко. Харків: Фоллю, 2018. С. 27.) Проте сьогодні не знаємо джерел про участь І. Мазепи у цьому політичному протистоянні. Він все ж не був зарахований до числа змовників короля. Якщо інцидент, про який оповідає А. Бельовський, мав політичні витоки, то, напевне, він став результатом конфронтації симпатиків та опозиціонерів Яна Казимира. Швидше за все покоєвий короля міг виконувати його таємне доручення з викриття-компрометації прибічників польного коронного гетьмана Є. Любомирського.

[905] Письмо Дашкова Г. Головкину (20 ноября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 877.

[906] *Nordberg J.* Konung Carl Den XII. Tes historia. Senare delen ifrån slutet afjunii månad år 1709. Stockholm: Peter Momma / Peter Jöransson Nyström, 1740.

[907] Записка, или рассказ мазовецкого воеводы С. Понятовского о событиях его жизни со времени его выхода из родительского дома, написанный им по

требованию его семьи 22.01.1734 г. // Журнал Русского военно-исторического общества. 1910. № 2. С. 1–28; № 4. С. 29–56.

908 *Приймак Т.* Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. // Український історичний журнал. 2018. № 1. С. 55.

909 Remarques d'un seigneur polonois sur l'Histoire de Charles XII, roi de Suede, par Monsieur de Voltaire. La Haie: Chez Adrien Moetjens, 1741.

910 *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. С. 240.

911 Там само.

912 Remarques d'un seigneur polonois sur l'Histoire de Charles XII, roi de Suede, par Monsieur de Voltaire. P. 28.

913 Ibid. P. 41.

914 Ibid. P. 49.

915 *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. 1987. № 24. С. 75.

916 *Приймак Т.* Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. С. 53.

917 *Neuville de la.* Relation curieuse et nouvelle de Moscovie. Contenant L'état présent de cet Empire. Les Expéditions des Moscovites et Crimée, en 1689. Les causes des demiéres Révolutions. Leurs moeurs et leur Religion. Le Récit d'un Voyage de Spatarus par terre a la Chine. Paris, chez Anbours, 1698; Ches Meyndert Uytwerf, Marchand lebraire prés de la Cour. 1699.

918 Де ля Невіль // Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1958. Літери Д–Є. С. 316.

919 An Account of Moscovy, as it was in Year 1689. In witch the troubles that happen'd in that Empire from the Present Czar Peter's Election to the Throne, to his being firmly settled in it, are particulary related. With a character of Him, and his People. By Monsieur de la Neuville, then Residing at Moscow. London, printed for Edward Castle, next Scotland-Yard-Gate, by Whitehall. 1699.

920 Reys-Beschryvinge van Polen na Moscovien… Door de Heer N. Nieuwstad. Tot Tyel. by Jan van Leeuwen. Boekverkooper. 1699; Tot Urtecht, by Antony Schouten. 1707.

921 *Богданов А.П.* Царевна Софья и Петр. Драма Софии. М.: Вече, 2008. С. 86.

922 *Вирський Д. С.* Пасек Ян-Хризостом // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 81.

923 *Чарыков Н. В.* Посольство в Рим и служба в Москве Павла Менезия (1613–1694). СПб.: тип. Суворина, 1906.

924 Записки де-ла-Невилля о Московии. 1689 г. / Перевод с французского и сооб. А. И. Браудо // Русская старина. 1891. Т. 71. № 9. С. 428–429.

925 *Софронова Л. А.* «Записки» Яна Хризостема Пасека: дневник, роман, энциклопедия. М.: Институт славяноведения РАН, 2014. С. 14.

926 Mazepa. Noty historyczne // Biblioteka warszawska.Warszawa, 1855. T. I. S. 339.

927 *Fabrice Friedrich Ernest von.* Sejour du roi de Suede a Bender; ou Lettres de Mr. Le Baron de Fabrice, pour servir d'eclaircissement a l'histoire de Chatles XII. Hambourg: Chez Chretien Herold, 1760. VI+343 p.

928 *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 242–244.

929 *Єнсен А.* Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича. К.: Український письменник, 1992. С. 97; Histoire Intéressante, ou relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce Siecle Hambourg: Compagnie de Libraires, 1756. P. 86–87.

930 *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709) // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 303, 311.

931 *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Пер. зі словацької : О. Булах, Г. Булах; впорядкування й прим. М. Неврлого. К.: Вид. центр «Просвіта»; Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. С. 35.

932 *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709). С. 303.

933 Там само. С. 301.

934 Там само. С. 304.

935 *Otwinowski E.* Dzieje Polski Pod Panowaniem Augusta II. Od Roku 1696–1728. Krakow, 1849. S. 169.

936 *Лисенко С.* Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631–(1663–1682)–1682). С. 52.

937 *Мицик Ю.* Малознане джерело мазепинської доби // Воєнна історія. 2009. № 4.

938 Przedmowa wydawcy // *Otwinowski E.* Dzieje Polski Pod Panowaniem Augusta II. Od Roku '1696–1728. Krakow, 1849. S. 2.

939 *Набитович І.* Плітки, поголоски, пересуди та переказі XVIII ст. як елемент історії повсякденности: образи українських гетьманів у романі Саломеї Пільштин-Русецької Авантури майго жыцця // Studia Białorutenistyczne. 2015. № 9. С. 136.

940 *Pilsztynowa S.* Awantury majho życcia, pierakł. M. Chaustowicz. Minsk: Mastackaja litaratura, 1993. S. 155–156.

941 *Софронова Л. А.* «Записки» Яна Хризостема Пасека: дневник, роман, энциклопедия. С. 14.

942 Там же. С. 15.

943 Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»». Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. // Петербургские словянские и балканские исследования. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2011. № 2. С. 121.

944 *Таирова-Яковлева Т. Г.* Украинское гетманство в годы правления Ивана Мазепы (ответ рецензентам) // Петербургские славянские и балканские исследования. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2011. № 2. С. 165.

945 *Мицик Ю., Пухальська Н.* Друковані «летючі листки» кінця XVII ст. як джерело з історії України // Наукові праці Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. К. : НБУВ, 2011. Вип. 31. С. 663–676.

946 *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 177–178.

947 «… Він, закравшись у милість одного знатного польського вельможі, заплатив йому за його благодіяння зваблениям дочки останнього, зарученою вже зі знатним шляхтичем; він вивіз її з батьківського дому, але його догнали і прикрили у погріб. Розсерджений вельможа вирішив погубити його; він вибрав для кривдника таку страту: висікши його, наказав зв'язати, посадити на дикого та норовливого коня і, прив'язавши до нього кріпко, пустити у поле; страхопуджена тварина занесла його в Україну по той бік Дніпра; за підрахунками часу ця подія відбулася в 1669 або 1670 році». (Голиков И. Т. 15. С. 3–4). «Вольтер в Історії Карла XII, — писав І. Голіков, — говорить, що нібито він вивіз дружину, а не дочку цього вельможі; в подальшому ж він згоден з описаним» (с. 3).

948 *Голиков И.* Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славной Полтавской победы и предшествовавшия измены Мазепы. М.: Университетская типография, 1795. Т. 15. С. 3.

949 Д. Журавльов у своїй книзі пише про те, що «менше ми знаємо про ймовірний роман Івана Степановича із дружиною Михайла Концького» (Мазепа: людина, політик, легенда. Харків, 2007. С. 17). Автор мав на увазі «Kącki, był wielkim człowiekiem, generałem artyleryi, potćm wojewodą kijowskim, umaił kasztelanem krakowskim», про якого так писав Еразм II Отвіновський (*Otwinowski E.* Dzieje Polski Pod Panowaniem Augusta II. Od Roku 1696–1728. Krakow, 1849. S.169). Приятелем І. Мазепи був генерал артилерії коронної Мартин Конський [*Marcin Kątski(Kącki, Kontski)*] Вони не тільки вчилися разом, а й брали участь у поході Я. Казимира на Лівобережжя України у 1663–1664 рр. М. Конський уже тоді дослужився до звання obersztetlejtnant [по-сучасному підполковника. — Авт.] (*Nagielski M.* Sprawa zaległego żołdu wojska litewskiego u schyłku kampanii zadnieprzańskiej Jana. Kazimierza // Świat Pogranicza. 2003. S. 184). Отвіновський вважав, що покоєвий спокусив саме його дружину, а через те коханець був покараний. Насправді приятелі мали добрі стосунки і в поважному віці. Тобто ніякого непривабливого інциденту між ними не було. Про це, зокрема, свідчить лист польського генерала від 23 березня 1695 р. І. Мазепі: «Ясневельможный милостивый господине гетмане Войск Запорожских Их Царского Величества. В надежду той дружбы, которую имѣл есмь в молодых лѣтех с Вельможностію Вашею, крѣпко меня просил господин Войнаровской, судья земской киевской, чтоб к многим иным достойным и почтенным ходатайством, и мое придал в дѣлѣ, уже гораздо вѣдомом вашей милости, и в запросѣ господина судьи, того для чаю о высоком и знатном разумѣ вашей милости, что и мое, хотя малое, прошение обрящет мѣсто у вашей милости, но и паче когда к тому предводительствует Божие и гражданское право, пойдет то в прославление чести и славы вашей милости, о которой я радуяся, благопривѣтствую Вашей Вельможности доброго здоровья.
Писан в Варшавѣ марта в 23 день, 1695 года.
Мартин Конской, генерал артиллерiи коронной» (Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. Київ, 2007. С. 661). Польський друг гетьмана помер у 1710 р. (*Boniecki A.* Herbarz polski: wiadomośċi historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa : Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1906. Cz. 1. T. 9. S. 369). Те, що Отвіновський любовну пригоду прив'язав до Мазепи та Конського, ще раз засвідчує, що автор не знав мемуарів Я. Пасека, а користувався найправдоподібніше замітками Вольтера, доповнюючи їх своїми «знаннями».

950 *Журавльов Д. В.* Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. С. 16–17.

Розділ 11
Чигиринський досвід

951 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. С. 132.

952 Там само. С. 167.

953 Там само. С. 253.

954 1669, жовтень. Стеблів. Лист гетьмана Петра Дорошенка полковникам білоцерківському і паволоцькому (регест) / Мицик Ю., Тарасенко І. Джерела доби гетьманату Петра Дорошенка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2016. Том 26. С. 239.

955 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 268.

956 Там само. С. 323.

957 Там само. С. 267.

958 Там само. С. 211.

959 *Чухліб Т. В.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 82.

960 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 197.

961 Там само. С. 196.

962 *Величко С.* Літопис / Перекл., комент., покажч. В. О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 170.

963 *Головченко В. І.* Петрановський Ярема // Енциклопедія історії України : у 10 т. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 181.

964 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 266.

965 *Сокирко О. С.* Наймане військо гетьмана Петра Дорошенка // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 1 : Простори історії. С. 317–318.

966 *Величко С.* Літопис. С. 172.

967 Док. № 2. Берат султана Мехмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка (01.VI.1669) // *Середа О.* Османсько-українська дипломатія в документах XVII–

XVIII ст. = [XVII.–XVIII. Yüzyıl belgelerinde Osmanlı-Ukrayna diplomasisi]. Київ; Стамбул: НАН України Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського; Стамбульський університет, 2018. С. 43.

968 Там само. С. 43, 171.

969 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 421.

970 *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. К.: Наукова думка, 1991; URL: http://shron1.chtyvo. org.ua/Stepankov_Valerii/Borotba_Ukrainy_i_ Polschi_proty_e kspansii_Osmanskoi_imperii_u_1672_1676_rr.pdf.

971 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. С. 422.

972 Там само.

973 Там само. С. 423.

974 Чернігівський літопис /підгот. до друку, передм. і комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 1996. № 4. С. 112.

975 Лист П. Дорошенка до ченців Крехівського монастиря (25 вересня 1672 р.) [Рукопис бібліотеки Оссолінських №2439. Арк.47] // *Голійчук Ф.* Петро Дорошенко і крехівські василияни // Записки наукового товариства ім. Шевченка. 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 156; *Січинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. Львів, 1923. С. 11.

976 *Кубай М.* Пов'язання гетьмана Івана Мазепи із Жовквою та Жовківщиною. Жовква, 2019. С. 2 // URL: http://diaz-zhovkva. org.ua /upload/ files/ Кубай.%20Мазепа.

977 Лист П. Дорошенка до ченців Крехівського монастиря (25 вересня 1672 р.). С. 12.

978 *Січинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. С. 12.

979 Там само. С. 13.

980 Lu. Dx. Krechów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1883. T. IV. S. 656.

981 Ibid.

982 Diariusz Legacyi … // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1881. T. 1. Cz. 2. S. 1100.

983 *Січинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. С. 12.

984 *Шкраб'юк П.* Крехів: дороги земні і небесні. Львів: Місіонер, 2009. С. 72.

985 *Заславський В.* Як Петро Дорошенко та Іван Мазепа Крехів від татар і турків захищали // URL: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/34926/.

986 Там само.

987 *Січинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року. С. 12.

988 *Шкраб'юк П.* Крехів: дороги земні і небесні. С. 72.

989 *Коструба Т.* Іван Мазепа у Крехові 1672 р. // Нова Зоря. 1937. Ч. 85. 7 листопада.

990 1673, апреля 5. Отписка царю Алексею Михайловичу князя Юрия Трубецкого //Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Россиии, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі — АОИЮЗР). СПб.: Типография М. Эттингера, 1879. Т. 11. С. 231.

991 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва : іст. розвідки і ст. / ред. Л. Бондаренко. Київ : Рада, 1994. С. 19.

992 1674, мая 7. Царская грамота гетману Самойловичу // АОИЮЗР. Т. 11. С. 449.

993 1674, августа 15. Грамота царя Петру Дорошенку // Там же. С. 626.

994 Письмо П. Дорошенка к везирю //Там же. С. 508.

995 Лист П. Дорошенка Г. Лисовскому, резиденту войсковому в Порте Атаманской (15 июня 1674 г.) // Там же. С. 512.

996 Письмо П. Дорошенка к везирю Сулемган аге Кегаю // Там же. С. 510.

997 1674, июня 23. Грамота гетмана Самойловича к царю //АОИЮЗР. Т. 11. С. 496.

998 *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. К. : Критика, 2006. С. 54.

999 1674, июля 12. Письмо переяславского полковника Дмитрашки Райча подчашему Серадскому // АОИЮЗР. Т. 11. С. 525.

1000 1674, июня 23. Грамота гетмана Самойловича к царю // Там же. С. 496.

1001 *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. С. 54.

1002 1674, июня 23. Грамота гетмана Самойловича к царю. С. 496–497.

1003 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // Там же. С. 562.

1004 *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 170.

1005 Отписка князя Г. Ромадоновского к царю (27 июля 1674 г.) //АОИЮЗР. Т. 11. С. 576.

1006 Там же. С. 575.

1007 1674, июня 23. Грамота гетмана Самойловича к царю // Там же. С. 498.

1008 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // Там же. С. 562.

1009 Грамота от государя царя Алексея Михайловича к кошевому атаману Ивану Серку (8 июля 1674 г.) // Российский государственный архив древних актов (далее РГАДА). Ф. 124. Оп. 1. Дело № 29.

1010 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. К.: Наукова думка, 1990. Т. 2. С. 364.

1011 1674, августа 5. Распросные речи Евмения Булычова // АОИЮЗР. Т. 11. С. 591.

1012 Там же.

1013 Лист Ивана Дмитриевича Серка гетману Ивану Самойловичу // Там же. С. 586.

1014 *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 172.

1015 *Мицик Ю. А.* Чигирин — гетьманська столиця. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 197.

1016 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. С. 500.

1017 Там само. С. 522.

1018 *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. II. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М.: Памятники исторической мысли, 2001. С. 116.

1019 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. С. 523.

1020 Там само. С. 527.

1021 *Борисенко В., Бульвінський А., Візер С.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. Київ: Старий світ, 2006. С. 193.

1022 *Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России* от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. К.: Час, *1993*. С. 340–341.

1023 1674, августа 5. Грамота гетмана Самойловича // Там же. С. 579.

1024 Эйнгорн В. Дипломатические сношения московского правительства с правобережною Малороссией в 1673. году // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. Ч. СССXVII. № 5. Отд. 2. С. 136.

1025 Там же.

1026 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // АОИЮЗРС. Т. 11. С. 562.

1027 Отписка князя Г. Ромадоновского к царю (27 июля 1674 г.) // Там же. С. 576

1028 1674, августа 5. Грамота гетмана Самойловича // Там же. С. 582.

1029 1674, июля 15. Письмо гетмана Самойловича к Ивану Мазепе // Там же. С. 535.

1030 1674, августа 7–9. Выписки, указывающие на содержание посланцев гетманских и бывшего с ними Мазепы // Там же. С. 597.

1031 Приезд в Москву Нежинского полка писаря Павла Михайлова с казаком Иваном Мазепою, пойманным с листами Дорошенка, к султану посланными (6 августа 1674) // РГАДА. Ф. 124 Оп. 1. Дело № 32. Л. 1–110.

1032 Соловьев С. История России с древнейших времен. Второе издание. СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1900. Кн. 3. Т. XII. С. 470.

1033 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // АОИЮЗР. Т. 11. С. 556.

1034 1674, августа 7–9. Выписки, указывающие на содержание посланцев гетманских и бывшего с ними Мазепы // Там же. С. 597–599.

1035 Запись, по которой приведены к вере заднепровские стороны старшина // Інститут рукопису НБУ. Ф.VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 381.

1036 *Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России* от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. К.: Час, *1993*. С. 543.

1037 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. С. 493–495.

1038 Там само. С. 497.

1039 Там само.

1040 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // АОИЮЗР. Т. 11. С. 559

1041 Письмо Алексея Кагандеева (после 2 августа 1674 г.) // Там же. С. 570.

1042 Там же. С. 570.

1043 1674, августа 5. Показания Ивана Мазепы // Там же. С. 559.

1044 Там же. С. 559

1045 Там же. С. 565.

1046 Там же.

1047 Там же. С. 560.

1048 Там же. С. 561.

1049 Там же.

1050 Там же. С. 565.

1051 1676, марта 4. Инструкция в статьях, поданная от гетмана Самойловича // АОИЮЗР. СПб., 1861–1892. СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. Т. 12 : 1675–1676. С. 550.

1052 Листи Кутлу-Гірея до Яна Казимира (березень 1663 р.) / Мицик Ю. Огляд документації «татарського відділу» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Наш Крим. 2015. Вип. 1. С. 90.

1053 1673, апреля 5. Отписка царю Алексею Михайловичу князя Юрия Трубецкого // АОИЮЗР. Т. 11. С. 231.

1054 Там же. С. 563.

1055 Там же. С. 564.

1056 Соловьев С. История России с древнейших времен. Второе издание. СПб.:Товарищество «Общественная польза»,1900. Кн.3. Т. XII. С. 473.

1057 Там же.

1058 Там же.

1059 1674, августа 15. Грамота царя Петру Дорошенку // АОИЮЗР. Т. 11. С. 630.

1060 1674, августа 12. Царская грамота кошевому Серку // Там же. Т. 11. С. 611.

1061 Грамота от государя царя Алексея Михайловича к кошевому атаману Ивану Серку о присылке в Москву пойманого Дорошенкова посланца Ивана Мазепы и отпуск его по прошению гетмана Самойловича (12 августа 1674 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело №33.

Розділ 12
Переїзд родини з Корсуня на лівобережні землі

1062 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Спб., 1879. Т. 11. С. 556.

1063 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Київ—Полтава, 1995. С. 51.

1064 *Павленко С.* «Нікого на світі не любив так…» // Голос України. 1994. 21 травня. С. 12.

1065 Синодик Крупицького Батуринського монастиря // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. № АЛ—1221. С. 54.

1066 *Токаржевський-Карашевич Кн.* Жінки в житті Мазепи // Визвольний шлях. 1954. Кн. 6. С. 49.

1067 *Pasek J.* Ch. Pamiętniki. Wstęp i objaśnienia: Władysław Czapliński; przedmowa: Janusz Tazbir. Warszawa: Iskry, 2009. S. 502.

1068 *Мицик Ю. А., Степанькін С. Ю.* Корсунь козацький. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. С. 142.

1069 Там само. С. 143.

1070 Там само. С. 146.

1071 *Мицик Ю. А.* Документи XVII ст. про Корсунь // Корсунський часопис. 1997. № 5. С. 15.

1072 Там само.

1073 1665 г., сентября 12-ноябрь. Письма к гетману переяславского полковника Данила Ермоленка и войскового казначея Романа Ракушки // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Россиии, собранные и изданные археографическою

коммиссиею. СПБ.: Типография Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. С. 29.

1074 *Мицик Ю. А., Степанькін С. Ю.* Корсунь козацький. С. 144.

1075 *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К.: Інститут історії України, 2001. С. 433.

1076 *А. Л.* На ком был женат Мазепа // Киевская старина. 1888. Т. XXI. С. 44.

1077 Там же.

1078 «Мы особы по именах и прозвисках выраженные, меновите: я, Иван Кравченко, полковник войска его ц. пр. вел. запорожскаго бѣлоцерковскій, Тишко Деркач, Андрей Проценко, атаман городовый, Яцко Клиша, Андрей Любарскій, Ляшко Гребюнка, Петро Ярмоленко, сотник, Иван Марченко, вѣдомо чинимъ сим нашим писмом, иж за волею и позволеньем ясневельм. его мил. п. войск его ц. в. запорозскаго славной памяти пана и антецессора нашего, а тож за вѣдомом, радою и позволеніем всего товариства нашего, за высланьем и увладаньем и шацунком з вышереченних особ, продалисмо дом дмитровскій, прозываемій Аврамковскій, в рынку бѣлоцерковском грунтом лежачій, арендарскій, против козацкого шпиталя будучій — славетному п. Самуелю Фридриховичу Козмѣ, а бывшому полковнику бѣлоцерковскому за 90 золотых. Марта 11 року 1660» / Публикация А. Лазаревского // Киевская старина. 1888. Т. XXI. С. 44).

1079 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. С. 50.

1080 *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Ч.1.Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене. К.: Стилос, 2005. С. 34.

1081 1664, червня 28. Табір під Насташкою. Інструкція старшини Війська Запорозького послам до польського короля Семену Половцю і Осипу Куриленку // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Упорядкування Івана Бутича, Вячеслава Ринсевича, Ігора Тесленка. Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 245.

1082 *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. С. 294.

1083 *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000. С. 62.

1084 *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. С. 34.

1085 *Кривошея В. В.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. К.: ІПіЕНД НАНУ, 2001. С. 13.

1086 *Костомаров Н. И.* Мазепа. М.: Республика, 1922. С. 22.

1087 *А. Л.* На ком был женат Мазепа / Киевская старина. С. 43–45.

1088 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. С. 62.

1089 *Шумило С.* Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 78.

1090 Там само.

1091 Там само. С. 81.

1092 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. С. 65.

1093 ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 16898. Арк. 1.

1094 Універсал І. Мазепи К. Фридрикевичу // ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1430. Арк. 28; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник: Іван Бутич. Київ, 2002. Кн 1. С. 218–219.

1095 Там само. С. 219.

1096 Там само.

1097 Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба панові К. Фридрикевичу на тяглих села Хрипівки // ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 753; Універсали Івана Мазепи. Кн. 1. С. 567.

1098 ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 16898. Арк. 1.

1099 Універсал І. Мазепи про взяття під опіку вдови Катерини Войцеховичової // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 46/11. Арк. 48; Універсали Івана Мазепи. Кн. 1. С. 346.

1100 Універсал І. Мазепи Катерині Криштофовій Фридрикевичевій з підтвердженням прав на володіння пущею, що належить до села Смяч // ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 745; Універсали Івана Мазепи. С. 468.

1101 1715, лютого 2 (січня 22). Глухів. Універсал гетьмана Івана Скоропадського / Публікація Ю. Мицика // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 400–401.

1102 ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 16898. Арк. 1.

1103 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 128.

1104 Там само.

1105 *А. Л.* На ком был женат Мазепа // Киевская старина. 1888. Т. XXXI. С. 44.

1106 *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). К., 2000. С. 77.

1107 Статі, данные гетману Ивану Мазепе на Коломаку року 1687, июля 25 дня // Універсали Івана Мазепи. С. 64.

1108 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 69.

1109 Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Григорію Гамалії на ліс, що нижче села Будки // Універсали Івана Мазепи. Кн.1 С. 296.

1110 *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. Чернигов, 1908. С. 205, 448.

1111 *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М. : Чарли, 1995. С. 769.

1112 *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. К., 1893. Т. 2. С. 162.

1113 *Адруг А.* Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. 2006. №4. С. 14.

1114 Письмо Быстрицкого к Карлу XII // Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина.1903. № 1. С. 99.

1115 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. Київ, 1994. С. 21.

1116 *Дегтярьов С. І.* Описи сіл Великий Самбір та Малий Самбір 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. 2010. № X–XI. С. 57.

1117 Мазепина книга. Упорядкування та вступна стаття Ігоря Ситого. Чернігів, 2005. С. 169.

1118 Там само. С. 169–170.

1119 Там само. С. 370–371.

1120 Там само. С. 316.

1121 Письмо к боярину Василью Голицыну от генерального есаула Ивана Мазепы, просительное о дозволении принять вина его 25 бочек на кружечный двор с платежем за ведро по десяти алтын (8 января 1683 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 2.

1122 1684, жовтня 30 (20). Глухів. Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу / публікація Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 2019. № 2. С. 203.

1123 Список с росписи, какову подали стольнику и воеводе Семену Протасьевичу Иван Мазепа да Констянтин Иванов, что дали боярину и воеводе Федору Петровичю в подарках полковники и старшина, а того всего против росписи у отдачи не обьявилось [1685]/ Приложение № 4. // Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 201.

1124 Истинное повествование или жизнь Гаврила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827. Сообщ. *Л. Н. Антропов* // Русская Старина. 1871. Т. III. С. 268.

1125 Там же.

1126 Там же.

1127 Забутий віршик Івана Мазепи //*Чижевський Д.* Українське літературне бароко. К., 2003. С. 479–481.

1128 *Архімандрит Іосиф (Левченко), Дятлов В. А.* Найдавніший діючий дзвін Києва — дар Івана Мазепи // Лаврський альманах. 2007. Вип. 19. С. 60.

1129 *Полюшко Г.* Герб гетьмана Івана Мазепи. К.: ВД «АДЕФ Україна», 2015. С. 13–14.

1130 Там само. С. 14.

1131 *Акічев Ш. М.* Гетьман Іван Мазепа та Конотопщина // Могилянські читання 2009 року. Зб. наук. праць. К.: Фенікс, 2010. С. 5

1132 З «Руського Зографського Пом'янника» / Публікація С. Шумила // Сіверянський літопис. 2019. № 6. С. 52.

1133 1678, після серпня. Реєстр і розподіл згідно з заповітом речей колишнього гадяцького полковника Федора Криницького / публікація Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 2003. № 5–6. С. 18–21.

1134 1681, грудня 1 (листопада 21). Глухів. Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу / публікація Ю. Мицика // Сіверянський літопис. 2019. № 2. С. 202.

Розділ 13
Батуринський дипломат

1135 1675, октября 19. Письмо гетмана Самойловича боярину Матвееву // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Россиии, собранные и изданные археографическою коммиссиею (далі — АОИЮЗР). СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1882. Т. 12 (1675–1676). С. 272.

1136 *Величко С.* Літопис. Переклав з книжної української мови В. Шевчук. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 170.

1137 1676, февраля 26. Отписка переяславского воеводы князя Волконского //АОИЮЗР. Т. 12. С. 490.

1138 *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Мюнхен: Заграва, 1948. С. 15–17, 20.

1139 1676, февраля 26. Отписка переяславского воеводы князя Волконского // АОИЮЗРТ. 12. С. 490.

1140 1676, марта 4. Инструкция в статьях, поданная от гетмана Самойловича посланцем его Леоньем Полуботком // АОИЮЗР. Т. 12. С. 542.

1141 Там же. С. 543.

1142 Там же. С. 551.

1143 Там же. С. 555.

1144 Там же.

1145 *Тепкеев В. Т.* Хан Аюка: первые годы правления // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2011. № 1. С. 40–41.

1146 АОИЮЗР. Т. 12. С. 558.

1147 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. СПб., 1905. Кн. 6. Т. 15 (Руина). С. 272.

1148 *Романова О.* Малороссийское духовенство в русско-украинских взаимоотношениях (1659–1672): Симеон Адамович // Проблемы истории России. Екатеринбург, 2008. С. 42.

1149 Там же. С. 46-47,52.

1150 Там же. С. 49.

1151 *Желєзко Р.А.* Ніжинський протопоп Симеон Адамович: змовник у рясі // Література та культура Полісся. Збірник наукових праць. *Випуск 88*. Серія «Історичні науки» №8. Ніжин, 2017. С. 66.

1152 *Сушко Н.* Суперечлива постать представника духовного кліру — Симеон Адамович // Ніжинська старовина. 2012. Вип.13. С. 138.

1153 1676–1677. Судное дело над нежинским протопопом Симеоном Адамовичем, стародубским полковником Петром Рославцем и их единомышленниками // АОИЮЗР. Т. 12. С. 851.

1154 Там же. С. 853.

1155 *Желєзко Р. А.* Ніжинський протопоп Симеон Адамович: змовник у рясі. С. 69.

1156 1677, января 15. Грамота к царю гетмана Ивана Самойловича //АОИЮЗР. СПб. : Тип. А. М. Котомина и К°, 1884. Т. 13 : 1677–1678. С. 4.

1157 *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). М., 2012. С. 125.

1158 *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст). К.: Освіта, 1995. С. 152.

1159 Приезд стольника Ивана Ржевского и гетманского посланца канцеляриста Пантелея Радича с объявлением о вечном и верном государю царю Федору Алексеевичу подданстве Дорошенка, и об отдаче им гетманских знамен ему, гетману, Самойловичу (сентябрь 1676 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 15. Л. 1–8,1.

1160 1676, октября 4. Грамота гетмана Самойловича царю Феодору Алексеевичу //АОИЮЗР. Т. 12. С. 741–742.

1161 1677, января 15. Грамота к царю гетмана Ивана Самойловича //АОИЮЗР. Т.13 : 1677–1678. С. 8.
1162 Там же. С. 6.
1163 Там же. С. 9.
1164 1677, февраля 6. Показание войскового товарища Ивана Мазепы о суде над Адамовичем и Рославцем // АОИЮЗР. Т.13. С. 22.
1165 Там же. С. 23.
1166 Там же. С. 24.
1167 Там же.
1168 Там же.
1169 Там же. С. 24–25.
1170 Приезд в Москву гетманского гонца войскового товарища Романа Кныша с прошением гетманским о ссылке в Сибирь привезенных с ним изменников, нежинского протопопа Семена Адамова и полковника стародубского Петра Рославца (11 августа 1677) // РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Дело № 20. Л. 1–50.
1171 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. *Издание второе. СПб.: издание* высочайше утвержденного товарищества «*Общественная польза*», 1896. Кн. 3. Т. XIII. С. 835.
1172 1677, сентября 23. Статейный список Василия Тяпкина //АОИЮЗР. Т. 13. С. 317–320.
1173 Там же. С. 321.
1174 Там же.
1175 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 50.
1176 *Кочегаров К. А.* К истории «Посожского конфликта». Поездка стольника Ф. А. Головина к украинскому гетману Ивану Самойловичу в 1685 г. // «Вертоград многоцветный». Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори. М.: Индрик, 2018. С. 493.
1177 Там же.
1178 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. С. 307–308.
1179 *Кривошея В.* Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис. 1999. № 2. С. 128.
1180 *Горобець С., Ситий І.* Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 4.
1181 *Ходырева Г. В.* Взаимоотношения России и гетманов Украины с Турцией в 1666–1681 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 2001. С. 22.
1182 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. XIII. С. 841.
1183 Там же.
1184 *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст). К.: Освіта, 1995. С. 159.
1185 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. С. 324.
1186 Там же. С. 324–325.
1187 Там же. С. 325.
1188 *Яфарова М. Р.* Накануне подписания Бахчисарайского мира: русско-османское военное противостояние на Украине в 1679 и 1680 гг. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. 2016. № 6. С. 58.
1189 Там же.
1190 Определение о учинении ответа присланным в Москву гетманских посланцев Васильеву и Мазепе (15 марта 1681 г.) // РГАДА. Ф.124. Оп. 1. Дело № 7 а.
1191 *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. С. 159–160.
1192 *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. Очерки. М.: Квадрига, 2019. С. 169.
1193 Приезд в Москву знатного войскового товарища Ивана Мазепы с письмами от гетмана поздравительными с бракосочетанием государя с разными представлениями (20 марта 1682 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 12. Л. 1–122.
1194 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. С. 330.
1195 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 16.
1196 Там же. С. 16, 18, 42.
1197 Списки с грамот к государю царю Федору Алексеевичу и к думному дьяку Иванову от гетмана Самойловича: чрез почту о пожаловании переяславским полковником войскового есаула Полуботка на место Воица Сербина; а киевским Григорья Карповича на место Солонины // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 4. Л. 1–8.
1198 *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене. К.: Стилос, 2005. С. 16–18.

Розділ 14
Наглядач та опікун гетьманичів

1199 Історія Русів. Редакція і вступна стаття О. Оглоблина. Переклад В. Давиденка. Нью-Йорк: «Вісник»-ООЧСУ, 1956. С. 248.
1200 *Таирова-Яковлева Т.* М.: Молодая гвардия, 2007. С. 34.
1201 Примечания ко второй части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. М.: Типография Семена Селивановского, 1830. Часть вторая. С. 29.
1202 Приезд в Москву гетмана Самойловича меншого сына Якова с наставником своим и иеромонахом Герасимом, и пр (27 июля 1678 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело №1 9. Л. 1,1.
1203 Шесть партикулярных писем гетмана Ивана Самойловича и детей его Григория и Якова о ссорах учинившихся между помянутым гетманом и сыном его Григорием (1683 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 26.
1204 *Алмазов А. С.* Значение отношений украинского гетмана Ивана Самойловича с родственниками для реконструкции его политического портрета // Средневековая личность в письменных и археологических источниках. Материалы международной научной конференции. Москва, 13–14 октября 2016 г. М.: Институт российской истории РАН, 2016. С. 16 (РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 439. Л. 1).
1205 Там же. С. 17 (РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 442. Л. 1об.—2об.).
1206 *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина.1889. № 1. С. 52.
1207 Статьи, присланные к гетману Ивану Самойловичу с стольником Семеном Алмазовым о предостережении его гетмана от опасности с польской стороны угрожаемой и от нарекания малороссиян за раздавания чинов // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 26.
1208 *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 54.
1209 Гисторія... Г. Граб'янки. Летопись краткій... / Упорядник В. М. Мойсієнко. Житомир: Інститут української мови НАН, 2001. С. 226; Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. К.: Университетская типография, 1853. С. 235.
1210 *Бантыш-Каменский Д.* Жизнь Мазепы. М.: Типография Августа Семена, 1834. С. 41.
1211 Там же.
1212 *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. С. 41.
1213 Там же. С. 61.
1214 Там же. С. 62.
1215 Семен и Яков Самойловичи, 1680–87 // Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. К.: Типография К. Милевского, 1888. Т. I. С. 21.
1216 1679, марта 1. Лист гетманича Семена Самуйловича полковникам // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1853. Т. 5. С. 158.
1217 1679, февраля 27. Лист гетманича Семена Самуйловича полковникам // Там же. С. 157.
1218 1679, марта 1. Лист гетманича Семена Самуйловича полковникам // Там же. С. 158.
1219 *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с поляки. К.: В Университетской типографии, 1854. С. 230.
1220 1680, января 11,20.21, 26; февраля 1, 6. Листы наказного гетмана Семена Самуйловича полковнику Новицкому //Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. Т. 5. С. 160–162.
1221 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над Літописом Самовидця). Харків: Державне видавництво України, 1930. С. 349.
1222 *Кочегаров К. А.* Свидетельства польских дипломатов о России в 80-е годы XVII века: посольский обычай, внутренняя политика, бытовые особенности // Славяноведение. 2014. № 2. С. 52.
1223 *Мицик Ю.* Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. 1991. № 6. С. 56.
1224 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 38.
1225 Там же. С. 57.
1226 Там же. С. 126.
1227 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. М. : Наука, 2009. С. 70.
1228 1691, червня 27. Батурин. Лист гетьмана І. Мазепи до московських государів про свою до них вірність // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 158.
1229 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. Издание второе. СПб.: издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1108.
1230 Аптекарский приказ и Украина. 1670–1680-е гг. // *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. Очерки. М.: Квадрига, 2019. С. 375
1231 Там же. С. 377.
1232 1686 г., февраля 24. Перечень лекарств, приобретенных генеральным есаулом И. С. Мазепой для гетмана Ивана Самойловича в Верхней Аптеке // *Кочегаров К. А.* Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. С. 392–393.
1233 1683 г., ноября 9. Указания по применению лекарств, составленные для гетмана Ивана Самойловича медиком Лаврентием Блюментростом // Там же. С. 389–390.
1234 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 78.
1235 Там же.
1236 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 15–16.
1237 Там же. С. 19.
1238 *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. М.: Типография Семена Скливановского, 1822. Часть вторая. С. 156.
1239 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 5, 7.
1240 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. *Издание второе*. Т. XIV. С. 1008.
1241 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 19.
1242 Книга клятвенным обещаниям на принятие подданства государю императору Петру Великому гетмана, старшин, всего Войска Запорожского начальных и всяким чинам ратным людям // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Дело № 54. Л. 1–639.
1243 Извет Малороссийского приказа подъячего к гетману Ивану Самойловичу посыланного о бывших у него в Батурине с Иваном Мазепою разговорах, касающихся до выдачи гетманской дочери Прасковьи за князя Алексея Васильевича Голицына, а не Шереметева (май 1682 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 25. Л. 1–3.

[1244] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 31.
[1245] Там же.
[1246] *Белокуров С. А.* О Посольском приказе // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1906. Кн. 3. Раздел IV. С. 46.
[1247] Две грамоты к государям Иоанну Алексеевичу и Петру I от гетмана Самойловича с стольником Карандеевым присланная, в 1-ой извещает о женитьбе Шереметева на дочери его, во 2-ой благодарит за полученную с помянутым стольником государскую милость (1682, ноября 9 // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 42 б.
[1248] Список с росписи, какову подали стольнику и воеводе Семену Протасьевичу Иван Мазепа да Констянтин Иванов, что дали боярину и воеводе Федору Петровичю в подарках полковники и старшина, а того всего против росписи у отдачи не объявилось [1685] / Приложение №4. // *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 201.
[1249] Там же.
[1250] Там же. С. 58, 59.
[1251] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 52.
[1252] Там же.
[1253] Там же. С. 53
[1254] Там же.
[1255] Там же.
[1256] Там же. С. 54.
[1257] Письмо киевопечерского архимандрита Варлаама Ясинского к гетману Ивану Самойловичу сожалетельное о кончине его дочери в Печерской лавре погребенной (1 апреля 1685 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 8.
[1258] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 57.
[1259] Там же.
[1260] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 124.
[1261] Там же. С. 128.
[1262] Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса: Юридична література, 2004. С. 197.
[1263] Там само. С. 198.
[1264] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 29.
[1265] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 130.
[1266] *Востоков А.* Приданое П. И. Шереметевой // Киевская старина. 1888. № 8. С. 33.
[1267] Там же. С. 34.
[1268] Отправление стольника Семена Неплюева обще с гетманскими посланными Мазепою Ивановым в Киев к воеводе Федору Шереметеву для отобрания у него по гетманскому челобитью клейнот и всяких пожитков данных ему от гетмана в приданное за умершею уже его дочерью Прасковьею Шереметевою; с приложением росписи всем оным вещам (1685 г.) // РГАДА. Ф.124. Оп.1. Дело № 9. Л. 1–21,1.
[1269] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 67.
[1270] Приложение №4. 1685 г., после июня 26. Перечень приданного, возвращенного боярином Ф. П. Шереметевым гетману И. С. Самойловичу после смерти жены; список вещей, которые возвращены не были; реестр свадебных и других подарков чете Шереметевых казацкой старшины // *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 190–201.
[1271] *Востоков А.* Приданое П. И. Шереметевой. С. 42–44.
[1272] *Востоков А.* Приданое П. И. Шереметевой. С. 45.
[1273] Там же.

Розділ 15
Вибори київського митрополита у 1685 р.

[1274] *Харишин М. В.* О некоторых национальных особенностях, или как Киевская церковь перешла в послушание церкви Московской: научное издание. К.: Ліра-К, 2017. С. 126–144; *Харишин М., Мордвінцев В.* Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії: Присвячується 10-річчю третього відродження Української Автокефальної Православної Церкви. К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. 334 с.
[1275] *Шевченко О. М.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 57.
[1276] *Безьев Д. А.* К вопросу о взаимоотношениях украинской православной иерархии и московского правительства во второй половине XVII века // Преподаватель XXI век. 2012. № 3. С. 252.
[1277] Грамота к константинопольскому патриарху от гетмана Самойловича (30 декабря 1685 г.) // Евгений (Болховитинов Е. А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 104.
[1278] Там же.
[1279] 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого и др. //Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической коммиссиею. СПб.: Типография П. Кулиша, 1863. Т. IV. С. 264.
[1280] *Крижанівський О. П., Плохій С.* М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. К.: Либідь, 1994. Книга 3. С. 91.
[1281] *Шкрибляк Н.* «Церковний Переяслав»1686 года как политико-идеологическая стратегия расширения Московского патриархата // Релігія та Соціум. 2014. № 1–2. С. 45.
[1282] *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филимонович. Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, 2003. С. 63.
[1283] *Романова О.* Малороссийское духовенство в русско-украинских взаимоотношениях (1659–1672): Симеон Адамович // Проблемы истории России. Екатеринбург, 2008. С. 42.
[1284] *Яфаровава М. Р.* Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2 (83). С. 94.
[1285] 1682 — начало 1683 гг. Выписка из Посольского приказа о тайном письме Прокофию Возницыну // Там же. С. 129.
[1286] 1679 г., декабря 21. Письмо гетмана Ивана Самойловича архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 36–39, 47–48, 41 [Опубликовано: Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676–1686 гг. Исследования и документы. (Далее ВКМРПЦ). М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2019. № 46.]
[1287] *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. Нью-Йорк, Бавнд Брук: Українська православна церква в З. Д. А., 1956. Т. ІІ. С. 112.
[1288] Там само.
[1289] Там само. С. 113.
[1290] *Андрусяк М.* Боротьба за єпископську катедру // Записки чина св. Василія Великого. Львів, 1933. Т. VI. Вип. 1–2. С. 85.
[1291] *Чухліб Т.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський — військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Випуск 21. С. 790–791.
[1292] *Андрусяк М.* Боротьба за єпископську катедру. С. 85–136: Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і заведення унії в Галичині // Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 47 (Історичні праці). С. 150–154.
[1293] *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владицтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів 2000. Т. 240. С. 536.
[1294] 1682 г., марта 24. Фрагмент записи беседы с И. С. Мазепой в Посольском приказе о выборах Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 12. Л. 81 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №73].
[1295] Там же. Л. 91–92.
[1296] 1682 г., апреля 15. Фрагмент статейного списка А.Ф. Карандеева, посвящённый обсуждению избрания митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 15. Л. 43–45. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 75].
[1297] Там же. Л. 44.
[1298] Там же.
[1299] Там же. Л. 45.
[1300] *Богданов А.* В тени Петра Великого. Москва: Армада, 1998. С. 111; Володихин Д. Царь Федор Алексеевич или Бедный отрок. М.: Молодая гвардия, 2003. С. 237.
[1301] *Алмазов А. С.* Выступление стрельцов в Нежине в 1682 г. // Ключевские чтения–2018. Гражданская война и гражданский мир в исторической судьбе России. Сборник. Москва: Спутник, 2019. С. 125.
[1302] 1982, апреля 28. Отправление к гетману Ивану Самойловичу думного дворянина Ивана Желябужского и дьяка Максима Бурцова с объявлением о кончине государя Федора Алексеевича и о восшествии на престол государя царя Петра I и для приведения всей малороссийской стааршины к присяге в верности подданства // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 18. Л. 1–186.
[1303] 1982, мая 30. Отправление думного дворянина Васильева Тяпкина и дьяка Тимофея Литвинова к гетману Ивану Самойловичу для проведения к присяге всей малороссийской старшины в верности к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 23. Л. 1–70.
[1304] 1683 г., сентября 4. Грамота патриарха Московского Иоакима гетману Ивану Самойловичу с похвалой за заботу о замещении вакантного престола Киевской митрополии // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 204об. [Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкве] [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 76].
[1305] Там же. Л. 205.
[1306] Там же. Л. 205–205 об.
[1307] 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е.И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 79].
[1308] 1684 г., ноября 16. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, посланных в Москву с Е. И. Украинцевым относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 2. Л. 283–284. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 84].
[1309] 1684 г., ноября 24. Грамота епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского патриарху Московскому Иоакиму с уведомлением о своем бегстве из Речи Посполитой и прибытии в Малую Россию // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 219. (Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкве…»). [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 88].
[1310] 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е. И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха //РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 178–182. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 83].
[1311] *Чернышева М. И.* Уходящие слова, ускользающие смыслы: историко-лексикологические исследования // Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. 2015. Т. 10. Вып. 1.
[1312] *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М. Наука, 1978. С. 142.
[1313] 1679 г., декабря 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 21.

1314 *Чухліб Т.* Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. К.: Видавництво «КЛІО», 2013. С. 157.

1315 *Чернухін Є.* Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ-Вашингтон, 2000. С. 211; Чернухін Є. Грамоти вселенських патріархів XVI—XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. С. 58 // URL: http:// resource. history. org.ua/cgi-bin/ eiu/ history. exe? &I21DBN= ELIB &P21DBN= ELIB& S21STN= 1&S21 REF=10& S21FMT= elib_all&C21COM= S&S21CNR= 20&S21P01= 0&S21P02= 0&S21P03= ID=&S21COLORTERMS= 0&S21STR= 0012887. pdf (дата звернення: 06.10. 2019).

1316 Там само. С. 59.

1317 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка Е. И. Украинцева относительно переговоров о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четверинском // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 128–130 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №81];1684 г. ноября 12. — Фрагмент статейного списка Е. И. Украинцева с описанием его свидания с епископом Гедеоном в Батуринском Николаевском Крупецком монастыре / *Флоря Б. Н., Кочегаров К. А.* Луцкий епископ Гедеон (Четвертинский) и судьбы Православия в западной части Киевской митрополии // Церковь и время. 2018. № 2 (83). С. 72.

1318 *Иванов В.* Епископы древней Луцкой епархии. Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1891. С. 111.

1319 *Максимович М.* О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства // Киевлянин. 1841. Т. 2. С. 312.

1320 *Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоієрей Мицик Ю.* Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків: Фоліо, 2018. С. 49.

1321 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е. А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 118.

1322 *Лотоцький О. Г.* Автокефалія. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 373.

1323 Митрополит Іларіон (Огієнко). Українська церква. Нариси історії Української православної церкви (у двох томах). Вінніпег: Конситорія УГПЦ в Канаді, 1982. Т. 2. С. 222.

1324 *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX століття. К.: Либідь, 1994. С. 98.

1325 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.). С. 118.

1326 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 15–16.

1327 *Собчук В.* Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 62.

1328 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича // Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I. С. 304.

1329 Конец 1684 — начало 1685 г. Пространная редакция трактата, составленная, по всей вероятности, в гетманской канцелярии для посланца в Москву В. Кочубея // Кочегаров К. А. Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. Очерки. М.: Квадрига, 2019. С. 248–249.

1330 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 158.

1331 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г.Федосова. М.: Наука, 2009. С. 34.

1332 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка думного дьяка Е. И. Украинцева об обсуждении с гетманом Иваном Самойловичем вопроса о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четвертинском. Примечания // ВКМРПЦ. № 81.

1333 *Флоря Б. Н., Кочегаров К. А., Чеснокова Н. П., Яфарова М. Р.* Киевская митрополия, Московский патриархат и Константинопольский патриархат в 1676–1686 годах // ВКМРПЦ. С. 58.

1334 *Ластовський В. В.* Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. К.: Логос, 2006. С. 183.

1335 Там само.

1336 1684 г., ноября 24. Письмо гетмана И. С. Самойловича боярину князю В. В. Голицыну / Публикация К. Кочегарова // Вестник церковной истории. 2015. №1–2. С. 315.

1337 *Чухліб Т.* Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237–249.

1338 Великий А. З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО. Василіан, 1972. Т V. С. 227.

1339 *Балик Б. І.* Інокентій Іван Винницький, єпископ Перемиський, Самбірський, Сяніцький (1680–1700). Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1978. С. 62–63.

1340 Там само. С. 63.

1341 Там само. С. 64.

1342 Там само. С. 67,72.

1343 Там само. С. 136.

1344 Там само. С. 123.

1345 Письмо митрополита Г. Четвертинского к патриарху Иоакиму (7 февраля 1690 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі АЮЗР). Киев: Типография университета св. Владимира, 1904. Часть первая. Т. X. С. 766.

1346 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Romae, 1863. T. III. P. 677–678; Соображения, представленные польскому правительству униатскими епископами о том, чтобы до более удобного времени держать в тайне вновь поставновленные меры о насильственном введении унии и чтобы приготовить к ним постепенно народ и православное духовенство (март 1681 г.) // АЮЗР. 1871. Ч. 1. Т. IV. № 25. С. 47–49; Пункты, составленные униатским митрополитом Жоховским и Львовским епископом Шумлянским от имени якобы целого народа русского, заключающие требования и желания высшего униатского духовенства (март 1681 г.) //АЮЗР. Ч. 1. Т. IV. № 23. С. 41–42.

1347 *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКЦ, 2010. С. 62–64, 94, 274–276; *Димид М.* Єпископ Київської церкви (1589–1891). Львів: Львівська богословська академія (Інтитут канонічного права), 2000. С. 15–16.

1348 Переводы документов о «новой унии», направленные в мае 1681 г. в Россию епископом Луцким Гедеоном Святополк-Четвертинским // ВКМРПЦ. № 55.

1349 *Мудрий С.* Нарис історії церкви в Україні. Рим: Українська папська колегія Святого Йосафата, 1990. С. 172; *Великий А.* З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО. Василіан, 1972. Т V. С. 239.

1350 *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. С. 767.

1351 *Титов Ф. И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв.К.: Типография университета Св.Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополия — епархия в XVII–XVIII вв.). С. 14.

1352 Там же. С.11.

1353 1679 г., декабря 25. Из грамоты гетмана Ивана Самойловича царю Фёдору Алексеевичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 2. Л. 276–278 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 48].

1354 1681 г., май. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архимандриту Киево-Печерского монастыря Иннокентию Гизелю с жалобой на подготовку «новой унии» и с просьбой принять его в обители на постоянное проживание // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 92. Ч. 2. Л. 430–435 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 54].

1355 *Алмазов А. С.* Роль украинского гетмана Ивана Самойловича в объединении Киевской митрополии с Русской Православной Церковью в 1680-е годы // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «История». 2010. Вып. 39. № 10. С. 136–140; *Лотоцький О. Г.* Автокефалія. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 372; *Шкрібляк М.* Київський собор 1685 року і обрання першого «московського» митрополита київського і галицького, і всієї Русі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2013. Т. 1. С. 118,120.

1356 *Шкрібляк М.* Московсько-стамбульська дипломатія і перехід Київської митрополії під владу московського патріарха // Сумська старовина. 2013. № XL. С. 18.

1357 *Ченцова В. Г.* «Воссоединение» (Рец. на: Воссоединение Киевской митрополии с Русской православной церковью. 1676–1686 гг. Исследования и документы / Под общей редакцией митрополита Волоколамского Илариона. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2019. 911 с.) // Вестник «Альянс-Архео». Вып. 30. М.; СПб.: Альянс–Архео, 2019. С. 93–99.

1358 «...Роскаэуем, жебы найблаженнейший архиепископ Московский, господин, в Духу Святом наш брат и сослужитель, по нашой смиренной власти ведлугг канонов церковных, зозвавши трох архиереев той же земле, своим рукоположением соборно посвятили всея Росии митрополита Киевского преподобнаго иеромонаха исповедника господина Иннокентия Гизеля, архимандрита Печерского, Господнею благодатию и властию» (Грамота патриарха Константинопольского Парфения о поставлении митрополитом Киевским архимандрита Киево-Печерского монастыря Иннокентия Гизеля)[Опубликовано: ВКМРПЦ. № 118].

1359 *Ченцова В. Г.* «Воссоединение». С. 98.

1360 Там же. С. 98–99.

1361 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л. Р. Неплюева с описанием погребения С. И. Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита / Приложение // Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 189.

1362 Там же.

1363 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, вручённые окольничим и севским воеводой Л. Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу //РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 221. Л. 163 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 121].

1364 1685 г., января 22. Фрагмент протокола беседы старшего канцеляриста В. Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающийся выборов митрополита Киевского //РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 90. Л 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].

1365 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, вручённые окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л. 168.

1366 Там же. Л. 168 об.

1367 Там же.

1368 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л. Р. Неплюева с описанием погребения С. И. Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита. С. 190.

1369 Там же.

[1370] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г.Федосова. М.: Наука, 2009. С. 71–72.
[1371] 1685 г., июня 23. Универсал гетмана Ивана Самойловича о выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 470. Л. 1–2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 123]; 1685 г., июня 15. Универсал архиепископа Черниговского Лазаря Барановича о выборах митрополита Киевского //РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 465. Л. 1 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 120].
[1372] 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л. Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского //РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].
[1373] Там же. Л. 17 об.
[1374] *Сумцов Н.* К истории южнорусской литературы. Выпуск I. Лазарь Баранович. Харьков: Типография М. Ф.Зильберберга, 1885. С. 98–99.
[1375] *Олейник Н. Н., Олейник А. Н.* Переход Киевской митрополии под юрисдикцию Московского патриархата: историко-политический аспект проблемы // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. 2016. №15 (236). Выпуск 39. С. 180
[1376] *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 68.
[1377] 1685 г., июнь. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, вручённых окольничему Л. Р. Неплюеву // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 464. Л. 3 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 125].
[1378] Там же.
[1379] Там же.
[1380] 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л. Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].
[1381] [1685 г., начало июля]. Царская грамота с призывом к духовным и светским чинам Малороссии избрать митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 23 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 127].
[1382] Там же.
[1383] 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 68 об. — 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].
[1384] 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 65 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].
[1385] 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского //РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].
[1386] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 73.
[1387] *Лотоцький О. Г.* Автокефалія. С. 373.
[1388] Там само.
[1389] *Шкрібляк М.* Київський собор 1685 року і обрання першого “московського” митрополита київського і галицького, і всієї Русі. С. 122.
[1390] Там само. С. 123.
[1391] 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 65–66.
[1392] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 73.
[1393] 1685 г., июля 12. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением о направлении посольства с Киевского собора во главе с Феодосием Углицким //РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 61об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 132].
[1394] 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 66–67 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].
[1395] 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].
[1396] Доклад (24 октября 1685 г.) // Інститут рукопису НБУВ. Спр. № 430/655 (1-III). Арк. 110.
[1397] 1685 г., октября 8.] Список лиц, входивших в свиту владыки Гедеона Святополк-Четвертинского во время его поездки в Москву на поставление в митрополиты Киевские // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 477. Л. 2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 149].
[1398] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 73.
[1399] 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иокаму // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 56–57.
[1400] Там же. С. 56.
[1401] 1684, ноября 24. Письмо Гедеона Четвертинского к патриарху Иоакиму с уведомлением о причинах своего бегства из Польши и с изъявлением полнейшей покорности // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 43.
[1402] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 73.
[1403] 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 63 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].
[1404] 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].
[1405] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 15.

[1406] Там же. С. 52.
[1407] Там же. С. 67.
[1408] Там же. С. 73.
[1409] 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е. И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 180 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №83].
[1410] Письмо Л. Барановича к царям Петру и Иоанну (30 марта 1688 г.) // Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов: Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 229.
[1411] *Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоієрей Мицик Ю.* Київські митрополити XVII–XVIII ст. С. 51.
[1412] Там само. С. 52.
[1413] *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К. Типография М. Фрици, 1877. Т. II. С. 273.
[1414] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 242.
[1415] *Кочегаров К. А.* Новые документы о выезде в Россию епископа Луцкого и Острожского Гедеона (Святополк-Четвертинского) в 1684 г. // Вестник церковной истории. 2015. № 1–2. С. 310–318.
[1416] Письмо Иосифа Шумлянского, епископа Львовского, патриарху Иоакиму (24 мая 1689 г.) // Архив Юго-Западной России. Часть первая. Т. V. С. 274.
[1417] 1685, января 22. Фрагмен протокола беседы старшего канцеляриста В. Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающийся выборов митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Дело № 90. Л. 69–70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].
[1418] *Нетудихаткін І.* Князь на митрополичому престолі: символіка скрижалів з поховання Київського митрополита Гедеона (Святополк-Четвертинського) у Софійському соборі // Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення». Київ: Київ. православ. богослов. акад., 2018. С. 702.
[1419] Там само. С. 699.
[1420] *Иванов В.* Епископы древней Луцкой епархии. С. 111.
[1421] *Титов Ф. И.* Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св. Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополия — епархия в XVII-XVIII вв.). С. 284.
[1422] Там же. С. 285.
[1423] 1679 г., декабря 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 22–23.
[1424] Там же. Л. 23.
[1425] *Чухліб Т.* Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237.
[1426] 1684 г., марта 13 (и. ст.). Фрагмент послания польского короля Яна III Собеского казачеству правобережья Днепра с отказом на их прошение об организации выборов митрополита Киевского // ВКМРПЦ. № 72.
[1427] Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е. А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 116–120.
[1428] 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иокаму. С. 56.
[1429] *Орновський І.* Муза Роксоланська // Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. К.: Мистецтво, 2017. С. 129.
[1430] *Мулик-Луцик Ю.* Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.
[1431] *Митрополит Іларіон (Огієнко).* Українська церква. Т. 2. С. 224.
[1432] 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, вручённые окольничим и севским воеводой Л. Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л. 164.
[1433] Там же. Л. 168.
[1434] Там же. Л. 168 об.
[1435] 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иокаму. С. 56–57.
[1436] Там же. С. 57.
[1437] Там же.
[1438] *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. С. 58.
[1439] 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иокаму. С. 59–60.
[1440] Там же. С. 61.
[1441] Там же. С. 59.
[1442] Там же. С. 61.
[1443] Там же. С. 60.
[1444] Там же. С. 55.
[1445] 1685 г., июля 22. Письмо гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л. Р. Неплюеву с сообщением о пересылке статей, в которых часть духовенства Киевской митрополии выражала опасения относительно введения у себя порядков Белгородской митрополии в случае признания верховной власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 25 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 134].
[1446] Там же.
[1447] *Митрополит Іларіон (Огієнко).* Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 50.
[1448] Там же. С. 52.
[1449] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 224.
[1450] *Мулик-Луцик Ю.* Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.
[1451] 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита. С. 66.
[1452] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 73.

[1453] *Мулик-Луцик Ю.* Нарис історії Української православної церкви. С. 294.

[1454] 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е. И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело№ 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 79].

[1455] 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е. И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 179 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №83].

[1456] 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита. С. 66–67.

[1457] 1685, июля 20. Инструкция, данная гетманом Самойловичем войсковому писарю Саве Прокоповичу, посланному в Москву вместе с депутатами от собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 73.

[1458] Там же.

[1459] Там же.

[1460] Там же. С. 74.

[1461] 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита. С. 69.

[1462] 1685, сентябрь. Грамота великих государей Иоанна и Петра Алексеевичей и царевны Софьи Алексеевны, посланная в Малую Россию // митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 99.

[1463] Там же. С. 100.

[1464] *Ченцова В. Г.* Митра киевского владыки Гедеона (Святополк-Четвертинского) и его титул // Вестник «Альянс-Архео». Вып. 28. М.; СПб.: Альянс-Архео, 2019. С. 31–35.

[1465] Там же. С. 35.

[1466] *Яфарова М. Р.* Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2 (83). С. 92.

[1467] *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филимонович. С. 96–98.

[1468] *Тарасов С. В.* До питання про роль, зіграну українським духовенством в подіях Руїни. Дослідження проблеми в російській дореволюційній історіографії // Гілея: науковий вісник. 2014. Випуск 81. С. 174–176.

[1469] К гетману. Грамота государей (октябрь 1685 г.) // Інститут рукопису НБУВ. Спр. № 430/655 (1-ІІІ). Арк. 108–109.

[1470] 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В. В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем //РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 409 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 199].

[1471] Там же.

[1472] Там же. Л. 411.

[1473] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 9об [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 223].

[1474] 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В. В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем. Л. 410–410 об.

[1475] 1685 г., октября 11. Инструкция гетмана Ивана Самойловича посланцам в Москву К. И. Голубу и В. Л. Кочубею относительно прав и привилегий духовенства Киевской митрополии и митрополита Киевского Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 102–103 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 152].

[1476] ВКМРПЦ. № 157.

[1477] ВКМРПЦ. № 158.

[1478] 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К. И. Голуба и В. Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с бояриным князем В. В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 126 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 158].

[1479] 1685 г., ноября 9 –1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 10 об.

[1480] Там же. Л. 11.

[1481] 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В. В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем. Л. 410-410 об.

[1482] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 69.

[1483] Там же. Л. 73–77 об.

[1484] Там же. Л. 77 об.

[1485] Там же. Л. 78 об.– 79 об.

[1486] Там же. Л. 53–61.

[1487] Там же. Л. 126.

[1488] Там же.

[1489] Там же. Л. 159.

[1490] Там же. Л. 157–159.

[1491] Там же. Л. 111–112.

[1492] *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // АЮЗР. Часть І. Т. V. К., 1872. С. 141–144; *Митрополит Іларіон (Огієнко).* Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 60–61.

[1493] *Кул О., Кулчинський О.* Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 117.

[1494] Там само. С. 122.

[1495] *Кульчинський О.* Київська митрополія як окупована територія Вселенського патріархату з 1686 року та міфологеми від «країв північних» // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів' я, канонічне право та культурно-історичний контекст. Збірник доповідей наукової конференції / За загальною редакцією проф. О. Сагана. К., 2019. С. 64.

[1496] Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть І. Т.V. К., 1872. С. 191.

[1497] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132.

[1498] 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 383 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 196].

[1499] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132 об. — 133.

[1500] Там же. Л. 133–133 об.

[1501] Там же. Л. 135.

[1502] Там же. Л.133 об. 134.

[1503] 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха. Л. 382 об.

[1504] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 177 об.

[1505] Там же.

[1506] Там же. Л. 137 об. — 145.

[1507] *Чернухін Є.* Тексти, переклади й тлумачення листів і грамот патріарха Діонісія IV стосовно підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові у 1686 році // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст. Збірник доповідей наукової конференції / За загальною редакцією проф. О. Сагана. К., 2019. С. 45.

[1508] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 159 об.

[1509] ВКМРПЦ. № 215

[1510] Там же. № 216

[1511] Там же. № 217.

[1512] Там же. № 218.

[1513] Там же. № 219.

[1514] 1686 г., июня 7. Письмо патриарха Константинопольского Дионисия IV боярину князю В.В. Голицыну с просьбой помочь с возвратом кредитов, выданных родственниками патриарха недобросовестным купцам, укрывшимся затем в России // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 485 об. — 487 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 220].

[1515] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 130.

[1516] ВКМРПЦ. № 218.

[1517] Турецькі очільники у середині червня дізналися про підписання між Річчю Посполитою та Московією Вічного миру. У цьому зв'язку посольство з Москви Н. Алєксєва в Очакові було взято під арешт (дипломати перебували під караулом з 23 червня по 17 вересня).

[1518] *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. С. 146.

[1519] 1685 г., ноября 9 — 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 88.

[1520] *Чернухін Є.* Тексти, переклади й тлумачення листів і грамот патріарха Діонісія IV стосовно підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові у 1686 році // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році. С. 48.

[1521] ВКМРПЦ. № 214 (Примечания). С. 720.

[1522] Там же.

[1523] Там же. С. 721.

[1524] *Вєтошніков К., Деркач Т.* «Передача» Київської митрополії Московському патріархату у 1686 році. Київ: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 19.

[1525] Перевод грамоты константинопольского патриарха Дионисия и синода о передаче московскому патриарху права рукоположения киевского митрополита, сделанный в Посольском приказе с подлинника / *Ченцова В. Г.* Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики). 2017. №2 (68). С. 103.

[1526] *Звонська Л.* Грамоти Діонісія, патріарха Константинопольського, та Досифея, патріарха Єрусалимського, про передачу Київської митрополії Московському патріархату: грецький текст та зіставний аналіз староросійського і українського перекладу // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст / За загальною редакцією проф. О. Сагана. К., 2019. С. 7.

[1527] Дійсна копія Патріаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патріарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патріаршому престолу і ним висвячувався обраний Київській митрополит (червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // Cerkvarium. URL: https: // cerkvarium. org/dokumenty/tserkovni/ vselenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat (дата звернення 06. 10. 2019).

[1528] *Ченцова В. Г.* Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики). 2017. №2 (68). С. 97.
[1529] 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата // РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. 1687 г. № 3. Л. 29–30 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 218].
[1530] 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата о порядке избрания митрополита Киевского с его последующей хиротонией патриархом Московским [Грамота, позволяющая гетману и всем чинам духовным и мирским избрати Киевского митрополита и посылати к Москве хиротонисатися] // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. Л. 81–82 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 219].
[1531] Патріарший лист до царів Росії (травня 1686 р.) /Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // https: // cerkvarium. org/ dokumenty/ tserkovni/ vselenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat (дата звернення 06.10. 2019).
[1532] Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 191.
[1533] Дійсна копія Патріаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патріарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патріаршому престолу і ним висвячувався обраний Київський митрополит (червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // Cerkvarium. URL: https:// cerkvarium. org/dokumenty/ tserkovni/ vselenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat (дата звернення 06.10. 2019).
[1534] *Вєтошніков К.* Відносини Константинопольського Патріархату з Церквою України. Стислий історичний огляд // Cerkvarium. URL: https:// cerkvarium. org/dokumenty/ tserkovni/ vselenskij-prestil-i-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat (дата звернення 06. 10. 2019).
[1535] *Архієпископ Тельмісський Іов (Геча).* Україна і Вселенський патріархат між IX–X та XX–XXI століттями. Київ: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 22.
[1536] *Лурье В. М.* Русское православие между Киевом и Москвой. М. : Три квадрата, 2009. С. 223.
[1537] Там же. С. 218.
[1538] *Митрополит Іларіон*. Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році. Віннпег: Наша культура, 1948. С. 67.
[1539] 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К. И. Голуба и В. Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с боярином князем В. В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского. Л. 126 об.

Розділ 16
Опір Вічному миру 1686 р.

[1540] 1686, января 1. Грамота гетмана Ивана Самойловича патриарху Московскому Иоакиму с сообщением о возвращении из Москвы митрополита Киевского Гедеона Святополк-Четвертинского // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 300 об. [Опубликовано: Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676–1686 гг. Исследования и документы. (Далее ВКМРПЦ). М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2019. № 184.]
[1541] 1686 г., января 16. Фрагмент расспросных речей в Малороссийском приказе гетманского гонца Якова Глуховца о прибытии в Батурин митрополита Киевского Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 288 об.–289 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 185].
[1542] 1686, січня 13. Батурин. Інструкція Івана Самойловича своєму синові Григорію Івановичу та генеральному осавулу Івану Мазепі, відправленим до Москви // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) [Далі: УУГІВІС]. Київ-Львів: НТШ, 2004. С. 814.
[1543] *Станіславський В.* Статті гетьмана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000. Вип. І. С. 351.
[1544] 1686, генваря 28. Приезд в Москву Григорья Самуйловича и Ивана Мазепы с представлением, о чем именно с поляками призаключении вечнаго мира договариваться // *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I (1649–1687). С. 289.
[1545] Там же.
[1546] Статейний список Леонтія Неплюєва (1686 р., січня 16 — лютого 5) [Документ №1] // *Станіславський В.* Статті гетьмана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 361.
[1547] Письмо патриарха Иокима гетману Самойловичу о том, что сын гетмана Григорий бул у него (17 февраля 1686 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). Киев: Губернская типография 1872. Часть первая. Т. V. С. 135.
[1548] Там же.
[1549] Письмо гетмана Самойловича патриарху Иоакиму (6 апреля 1686 г.) // АЮЗР. Часть первая. Т. V. С. 140.
[1550] 1685 г., декабря 24. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В. В. Голицыну с сообщениями о приезде в Батурин из Москвы В. Л. Кочубеяа и о своих встречах с гетманом Иваном Самойловичем // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 415 об [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 200].
[1551] Лист черниговского полковника Григория Ивановича Гетманича (Самойловича) 9 августа 1686 г. Василию Устимовичу на имения // *Василенко Н. П.* Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Выпуск III. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 г. Чернигов: Типография губерского земства, 1908. С. 490–491.

[1552] *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. М.: Индрик, 2008. С. 316.
[1553] Там же.
[1554] Там же.
[1555] *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 360–363; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи, 1997. С. 180–182.
[1556] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. СПб., Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т. 15 (Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича). С. 640.
[1557] Там же. С. 609–613.
[1558] 1684, января 8–28. Отписка к царям гетмана Ивана Самойловича // Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою коммиссиею. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. Т. 11. С. 16–17.
[1559] *Чухліб Т.* Політика гетьмана Івана Самойловича щодо Великого князівства Литовського: територіальний спір та його дипломатичне відлуння // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. ІІІ Міжнародна наукова конференція. 16–19 жовтня 2013 р. Кам'янець-Подільський. Тези доповідей. К., 2013. С. 84.
[1560] Там же. С. 85.
[1561] *Кочегаров К. А.* К истории «Посожского конфликта». Поездка стольника Ф. А. Головина к украинскому гетману Ивану Самойловичу в 1685 г. // «Вертоград многоцветный». Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори. М.: Индрик, 2018. С. 493.
[1562] Там же. С. 500.
[1563] *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. С. 317–318.
[1564] Там же. С. 319.
[1565] Там же. С. 321.
[1566] 1686, марта 25. Запись польских послов Гримультовского и Огинского с товарищи, учиненная в Москве с ближними боярами князем Голицыным и Шереметевым с товарищи. Об отдаче в королевскую сторону селений, лежащих по реки Сожи, и о невзыскании учиненных убытков // Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. [Далее ПСЗР] СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 2 (1676–1688). С. 767–768.
[1567] 1686, генваря 28. Приезд в Москву Григорья Самуйловича и Ивана Мазепы с представлением, о чем именно с поляками призаключении вечнаго мира договариваться // *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. С. 289–296.
[1568] Статейний список Леонтия Неплюєва (1686 р., січня 16 — лютого 5) [Документ №1]. С. 360.
[1569] 1686, січня 22. Батурин. Відповіді гетьмана Івана Самойловича на царські статті, оголошені окольничим Леонтієм Неплюєвим // Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутича, В. Ринсевича. Київ-Львів: НТШ, 2006. Частина II. С. 512.
[1570] Там само. С. 514.
[1571] Там само. С. 520.
[1572] Там само. С. 521.
[1573] Там само. С. 517.
[1574] Там само.
[1575] Розповідь Юрья Раджея (1686, січня 30, Батурин) [Документ №4] // *Станіславський В.* Статті гетьмана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 382.
[1576] Розповідь Андрія Калістратова (1686 р. лютого 5, Батурин) [Документ № 5] // *Станіславський В.* Статті гетьмана Самойловича щодо «Вічного миру». С. 384.
[1577] Гистория о царе Петре Алексеевиче (1682–1694). Сочинение князя Б. И. Куракина. Гаага-Париж, 1723–1727 // Архив князя Ф. А. Куракина. Кн. I. СПб.: Типография В. С. Балашева, 1890. С. 51–52.
[1578] Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Івана Самойловича (1686 р., квітня 30, Москва) [Документи. №4] // Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 221; *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686-1689 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі : наук. вид. Київ. 2003. Вип. 3. С. 209;
[1579] *Гордон П.* Дневник, 1684–1689. М.: Наука, 2009. С. 142.
[1580] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. СПб., Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т. 15. С. 651.
[1581] Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Івана Самойловича (1686 р., квітня 30, Москва). [Документи. №4] С. 222.
[1582] 1686, апреля 26–мая 6. Трактат, заключенный в Москве полномочными польскими послами с российскими боярами. — О вечном мире между обоими государствами // ПСЗР. Т. 2. С. 773.
[1583] Там же. С. 775–776.
[1584] Там же. С. 776.
[1585] Там же. С. 777.
[1586] Там же. С. 777.
[1587] Там же. С. 778.
[1588] *Кочегаров К. А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. С. 360.
[1589] Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Війська Запорозького Низового (1686 р., квітня 30, Москва) [Документи. №5] // Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. С. 227.
[1590] Там само. С. 228.
[1591] *Ніколаєва Н.* «Вічний мир» 1686 р. і його значення для долі козацької України // Гілея: науковий вісник. 2013. № 74. С. 18-20. URL: http: // nbuv. gov.ua/ UJRN/gileya_2013_74_5.
[1592] *Чухліб Т.* Козаки і монархи. С. 365.
[1593] *Гордон П.* Дневник, 1684–1689. С. 142.
[1594] 1686, липня 2. Універсал Івана Самойловича про доручення командування полковникові Іллі

Новицькому над розвідницьким загоном на Правобережжя // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина ІІ. С. 524.
[1595] Перевод полского писма с грамоты, какову писал к государям..., Ян Третий, король полской (1686, декабря 11) // Памятники дипломатических сношенеий древней России с державами иностранными СПб.: Типография ІІ отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1862. Т. VI. С. 1537.
[1596] Доношение Б. Шереметьева (1686, 13 декабря) // Там же. С. 1500.
[1597] Там же.
[1598] Об объявлении царского выговора гетману Самойловичу за непристойное письмо его и о прощении ему этого проступка (до 3 ноября 1686 г.) // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. № Д. 136. Ч. 2. Л. 255–260, 274–276, 284–286, 325–328, 357–371.

Розділ 17
Головний організатор змови

[1599] *Шутой В.* Измена Мазепы // Исторические записки. 1950. Т. 31. С. 158.
[1600] *Бантиш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. С. 321.
[1601] *Маркевич М.* Історія Малоросії. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. Т. ІІ. С. 411.
[1602] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1885. Т. 16 (Мазепа. Мазепинцы). С. 8.
[1603] *Зарульский С.* «Князь Голицын... скрыл ложную клевету Мазепы на безвинного Самойловича» // Соборное мнение о Мазепе: сборник статей. Под научной редакцией В. А. Артамонова. Харьков: ООО Издательство «С. А. М.», 2011. С. 42–43.
[1604] *Голиков* И. *Дополнение к Деяниям Петра* Великаго. М.: Университетская типография, 1795. Т. 15. С.12–13.
[1605] *Миллер Г.* «Бессовестный изменник» // Там же. С. 46.
[1606] *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч // Мазепа — людина й історичний діяч / Упорядник Й. М. Чікало. К.: Асоціація українських експортерів друкованої продукції, кооператив «Ритм-ІІ», 1991. С. 8.
[1607] *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа / упоряд, авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2003. С. 29.
[1608] 1686, січня 22. Батурин. Відповіді гетьмана Івана Самойловича на царські статті, оголошені окольничим Леонтієм Неплюєвим // Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутича, В. Ринсевича. Київ-Львів: НТШ, 2006. Частина ІІ. С. 523.
[1609] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. СПб., Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т. 15. С. 652.
[1610] Там же. С. 653.
[1611] О смерти дочери гетмана Прасковьи Шереметьевой и о возвращении гетману ее приданого (1685 г.) // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. № Д. 196. Ч. 1. Л. 10–23.
[1612] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 113.
[1613] Там же.
[1614] О пожаловании гетману поместей и вотчин // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. № Д. 196. Ч. І. Л. 6–9; Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С.114.
[1615] Там же. С. 116.
[1616] Там же. С.131.
[1617] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 143.
[1618] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 54.
[1619] *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 343.
[1620] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: Стилос, 2010. С. 747.
[1621] Там само.
[1622] *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 65.
[1623] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 38.
[1624] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 27.
[1625] Літопис Самовидця. Видання підготував Я. Ф. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 144.
[1626] Там само. С. 145.
[1627] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко. К.: Лито-типография Иосифа Вальцера, 1855. Т. 3. С. 15.
[1628] Переклад з книжної мови В. Шевчука // *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 342–343.
[1629] *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. К.: Абрис, 1995. С. 144.
[1630] 1686, березня 1. Батурин. — Універсал Івана Самойловича про встановлення в Україні оренд на продаж спиртних напоїв, дьогтю, тютюну та на млини для утримання найманого війська // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ-Львів: НТШ, 2004. С. 833.
[1631] *Кочегаров К.* « Вси наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. // Сборник статей по русской истории в честь Александра Ивановича Гамаюнова к его 60-летию от друзей и коллег. М.: Древлехранилище, 2019. С. 186.
[1632] О посылке в Киевский жилой полк провинившихся стрельцов: стрельца Вавила Григорьева за написанную по его веленью грамотку с непристойными словами о том, что малороссийских городов казаки, соединясь с донскими, хотят убить гетмана Ивана Самойловича за аренды // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Дело №174. Л. 42–49.
[1633] Приложение // *Кочегаров К.* « Вси наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. С. 199.
[1634] Приложение // Там же. С. 200.
[1635] Там же. С. 197.
[1636] *Востоков А.* Жалоба роменского духовенства на протопопа Мартына Самойлова // Киевская старина. 1887. Май. С. 189–195.

Розділ 18
Перший Кримський похід

[1637] Приезд в Москву о отпуск генерального есаула Ивана Мазепы с присланными от гетмана Самойловича статьями (1–2 января 1687 г.) // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 3. Л. 1–70.
[1638] Там же.
[1639] Там же.
[1640] *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687) // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 286.
[1641] Приезд в Москву о отпуск генерального есаула Ивана Мазепы с присланными от гетмана Самойловича статьями (1-2 января 1687 г.) // Там же.
[1642] 1687, січня 3. Батурин. — Відповіді гетьмана Івана Самойловича на царські статті, оголошені стольником Семеном Алмазовим // Універсали Івана Мазепи (1687–1799) / Упорядкування І. Бутича, В. Ринсевича. Київ-Львів: НТШ, 2006. Частина ІІ. С. 525.
[1643] Там само. С. 529.
[1644] Там само.
[1645] Письмо гетмана к В. Голицину о подготовке к Крымскому походу и о трудностях пути в Крым (1687 г.) // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. № Д. 162. Л. 59–60, 133–144.
[1646] Лист гетмана царям о получении им грамоты с указанием начальствующих лиц в Крымском походе, о своей готовности к походу, о необходимости обильных хлебных запасов // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. № Д. 162. Л. 156–164.
[1647] Переговоры подьячего К. Нефимонова с канцлером об отдаче грамот к царям самим императором и о войсках московских // Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными СПб.: Типография ІІ отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1864. Т. VII. С. 58.
[1648] Там же.
[1649] Там же.
[1650] Там же. С. 59.
[1651] Там же.
[1652] *Великанов В.С.* Детали похода армии В. В. Голицына в 1687 г. // Юг России и сопредельные страны в войнах и вооруженных конфликтах: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием (Ростов-на-Дону, 22–25 июня 2016 г.) / [отв. ред. акад. Г. Г. Матишов]. Ростов наДону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2016. С. 32–39. URL: http: // rusmilhist. blogspot. com/ 2017/01/1687. html.
[1653] *Великанов В.* С. Росписи русской армии по разрядным полкам в 1650–1680 гг.: попытка создания военно-окружной системы // Военно-исторический журнал. 2018. № 12. С. 20
[1654] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). М., 2012. С. 74.
[1655] Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. К.: Университетская типография, 1853. С. 234.
[1656] *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687). С. 287.
[1657] Ми вважаємо, що ці обрахування історика дещо зависокі (на кожного вояка припадає по возу). Звичайно, багатші військовики, зокрема дворяни, стольники, так і вирушали у похід. Проте всі не мали такої можливості. Якщо взяти мінімальну потребу в 1,5 кілограма продуктів на день на вояка, то на 5 місяців походу на 90 тисяч чоловік необхідно було взяти 20250 тонн продукції. Якщо на возі в середньому можна перевезти 400 кг, то загалом виходить 50 625 возів. Худобу для забивання та споживання переганяли чередами. Тому ця частпна продовольчого порціону не потребувала возів. Під час походу забивалися хворі, виснажені коні.
[1658] *Великанов В.С.* Детали похода армии В. В. Голицына в 1687 г.
[1659] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 137.
[1660] Там же. С. 138.
[1661] Там же.
[1662] Там же.
[1663] *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687). С. 287.
[1664] Там же.
[1665] *Востоков А.* К истории Первого Крымского похода // Киевская старина. 1886. Февраль. С. 272
[1666] *Де ла Невилль.* Поход москвитян на Крым с 1687 по 1689 год // *Богданов А. П.* Царевна Софья и Петр. Драма Софии. М.: Вече, 2008. С. 162.
[1667] Там же.
[1668] *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687). С. 287.
[1669] Патриарх Иоаким к князю Василию Васильевичу Голицыну (6 мая 1687 г.) // Савелов Л. Переписка патриарха Иоакима с воеводами, бывшимы в Крымских походах 1687–1689 гг. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1906. С. 5.
[1670] Там же.
[1671] *Востоков А.* К истории Первого Крымского похода. С. 275; *Заруба В. М.* Придніпров'я під час кримських

та дніпровських походів (кінець XVII ст.) // Український історик. 1990. № 1–4. С. 56.

1672 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 139.

1673 Там же. С. 140.

1674 Там же.

1675 *Уманец А.* Исторические рассказы о Крыме. Севастополь: Типография «Севастопольского листка», 1887. С. 67.

1676 *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. З російської переклав І. Сварник. Львів: Світ, 1992. Т. 3. С. 21.

1677 *Бабушкина Г. К.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. //Исторические записки, Т. 33. М., 1950 URL: http:// rusmilhist. blogspot. com/ 2015/ 09/ 1687-1689.html.

1678 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего Войска Малороссийского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1858. Книга I. Материалы отечественные. С. 200.

1679 *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. С. 347.

1680 *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т. 15 (Руина). С. 355.

1681 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. СПб.: Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1858. Т. I. С. 196.

1682 *Соловьев С.* М. Сочинения в восемнадцати книгах. История России с древнейших времен. М.: Мысль, 1991. Т. 14. С. 380.

1683 *Алексеев В. П.* Брянский фаворит царевны Софьи. Брянск: Издательское товарищество «Дебрянск», 1992. С. 19.

1684 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. I. С. 199.

1685 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 140–141.

1686 *Алмазов А.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687). С. 288.

1687 Донесение государям царям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и государыне царевне Софии Алексеевне запорожского гетмана Ивана Самойловича (19 июня 1687 г.) // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 540.

1688 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 141.

1689 Там же.

1690 Там же. С. 142.

1691 Там же.

1692 Там же. С. 141.

1693 *Иржи Давид.* Современное состояние великой России или Московии [1690 г.] // Вопросы истории. 1968. №1. С. 127.

1694 *Урланис Б. Ц.* История военных потерь. СПб.: Полигон, 1994. С. 257.

1695 1687, 23 сентября. Письмо шведского посланника Христофора фон Кохена Якову Гастферу, королевскому сенатору, генерал-лейтенанту и лифонскому генерал-губернатору в Риге // Москва в 1687–1688 гг. Сообщил К. А. Висковатов // Русская старина, 1878. № 9. С. 122.

1696 Там же.

1697 *Де ла Невилль.* Поход москвитян на Крым с 1687 по 1689 год. С. 163.

1698 *Кочегаров К. А.* Бунт «полка» Григория Косагова на Запорожье: малоизвестный эпизод первого Крымского похода 1687 г. // Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Выпуск 5: Пятые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 9-10 ноября 2017 г. М., 2017. С. 223.

1699 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 141.

1700 Там же.

1701 *Возгрин В. Е.* История Крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма в четырех томах. К.: Крымучпедгиз, 2013. Том I. С. 692.

1702 *Соловьев С. М.* Сочинения в восемнадцати книгах. История России с древнейших времен. М.: Мысль, 1991. Т. 14. С. 382

1703 Там же.

1704 *Тарасов С. В.* Гетман Иван Самойлович в изображении российской дореволюционной историографии // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 142–143.

1705 1687. — Крим. — З анонімного літопису Кримського ханства, написаного в 1756 — 1766 роках на основі давніших рукописів // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 553.

1706 *Возгрин В. Е.* История Крымских татар. Том I. С. 693.

1707 Там же.

1708 1687 г., не ранее 25 июля, не позднее 28 ноября. Сочинение нидерландского резидента в Москве барона Иоганна фон Келлера о I Крымском походе, написанное по заданию Посольского приказа. «Истинное и верное сказание о бывшем походе великих государей их царского величества войск на крымских татар нынешнего 1687-го года» // *Богданов А. П.* Истинное и верное сказание» о I Крымском походе 1687 г. — памятник публицистики Посольского приказа / Проблемы изучения нарративных источников по истории русского средневековья. М. Институт истории АН СССР. 1982. С. 57–69.

1709 Там же. С. 65.

1710 Там же. С. 66.

1711 Там же.

1712 Там же. С. 68.

Розділ 19
Чолобитна старшини

1713 Челобитная генералной старшины и всего Войска Запорожскаго прислана такова на малороссийском извете // Інтитут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 410.

1714 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 142.

1715 Донесение государям царям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и государыне царевне Софии Алексеевне запорожского гетмана Ивана Самойловича (19 июня 1687 г.) // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 540.

1716 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. Досліди над Літописом Самовидця. Харків: Державне видавництво України, 1930. С. 353.

1717 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 142.

1718 *Великанов В.С.* Днепровский поход Л. Р. Неплюева в 1687 г. // Крым — связующее звено и неприступный форпост на стыке империй: сб. науч. статей / [отв. ред. С. И. Лукьяшко]. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 38–44.

1719 Акт об избрании на раде у реки Коломака в гетманы Войска Запорожскаго… Ивана Мазепы (25 июля 1687 г.) // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 560.

1720 *Харченко О. В.* Дипломатичний етикет гетьманського Батурина за Івана Самойловича // Ніжинська старовина. 2012. Вип. 14. С. 94.

1721 № 121. 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, вручённые окольничим и севским воеводой Л. Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу // РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 221. Л. 162 [Опубликовано: Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676-1686 гг. Исследования и документы. (Далее ВКМРПЦ). М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2019. № 121.]

1722 Грамота Івана та Петра Олексійовичів до Івана Самойловича (1686 р., квітня 30, Москва) [Документи. №4] // *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 220.

1723 ВКМРПЦ. № 121. Л. 162–169.

1724 *Харченко О. В.* Дипломатичний етикет гетьманського Батурина за Івана Самойловича. С. 94.

1725 *Ильин А. И., Ткаченко А. И., Битюгин К. Е.* Белгородские воеводы: конец XVI — начало XVIII в. Белгород: «Отчий край», 2004. С. 52.

1726 Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н. Н. Бантыш-Каменским в 1808 г. С предисловием О. Лашкова. Сиферополь. Типография таврического губернского правления, 1893. С. 202.

1727 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 142.

1728 *Павленко С.* Іван Мазепа. К.: Альтернативи, 2003. С. 62–65.

1729 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 162.

1730 1687, сентября 9. — Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополк-Четвертинского // *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 202.

1731 Там же.

1732 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 166.

1733 1687, сентября 9. — Фрагмент доноса козельского сотника Ивана Фальковского на «безчестные» слова князя Ю. А. Святополк-Четвертинского. С. 202.

1734 *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 163.

1735 *Таїрова-Яковлева Т.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела // Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 191.

1736 Там же.

1737 Отписка боярина князя Василия Васильевича Голицына к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу и царевне Софии Алексеевне с посылкою челобитной генеральной старшины и полковников на гетмана Ивана Самойловича (Июля 8 дня 1687 г.) // ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 386.

1738 Там же.

1739 Челобитная генералной старшины и всего Войска Запорожскаго прислана такова на малороссийском извете // ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 410.

1740 *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 146.

1741 *Таїрова-Яковлева Т.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела. С. 192.

1742 Челобитная генералной старшины и всего Войска Запорожскаго прислана такова на малороссийском извете // ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 411.

1743 Отписка боярина князя Василия Васильевича Голицына к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу и царевне Софии Алексеевне с посылкою челобитной генеральной старшины и полковников на гетмана Ивана Самойловича (Июля 8 дня 1687 г.) // ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 386.

1744 *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский. К., 1893. С. 1.

1745 Там же. С. 3.

1746 Там же. С. 17.

1747 Мотыженский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. К., 1890. С. 120.

1748 Там же.

1749 *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский. С. 22.

1750 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича / Публікація Т. Яковлевої // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. К.: «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 27–28.

1751 У деяких дослідженнях (О. Оглоблин, М. Дмитрієнко) його називають генеральним суддею. Але

на момент коломацької змови він посідав уряд звичайного судді.
[1752] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. С. 36.
[1753] Там само.
[1754] *Міден Е. Л.* Справа про підтвердження дворянства генерального обозного Війська Запорозького Якова Юхимовича Лизогуба // Сіверщина в історії України. 2017. Вип. 10. С. 171.
[1755] *Міден Е. Л.* Полковник чернігівський Юхим Якович Лизогуб // Сіверщина в історії України. 2016. Вип. 9. С. 232.
[1756] Там само.
[1757] *Самохіна Н.* Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Випуск 7. Чернігів, 2006. С. 42
[1758] *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. К., 1882. С. 2.
[1759] *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. К. 1908. Т. I. С. 238.
[1760] *Маркевич Н.* История Малороссии. М., 1842. Т. 2. С. 304.
[1761] *Корсакова В.* Неплюев Семен Протасьевич // Русский биографический словарь (А. А. Половцова): в 25 томах. СПб.– М., 1914. Т. 11. С. 236–237.
[1762] *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 128.
[1763] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 23–24.
[1764] Там само. С. 24.
[1765] 1687 г., не ранее 25 июля, не позднее 28 ноября. Сочинение нидерландского резидента в Москве барона Иоганна фон Келлера о I Крымском походе, написанное по заданию Посольского приказа. «Истинное и верное сказание о бывшем походе великих государей их царского величества войск на крымских татар нынешнего 1687-го года» // *Богданов А. П.* Истинное и верное сказание» о I Крымском походе 1687 г. — памятник публицистики Посольского приказа / Проблемы изучения нарративных источников по истории русского средневековья. М. Институт истории АН СССР. 1982. С. 65.
[1766] *Лавров А. С.* Новый источник о Первом Крымском походе // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. 1994. Выпуск 4 (№23). С. 15.
[1767] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 25.
[1768] 1687 г., не ранее 25 июля, не позднее 28 ноября. Сочинение нидерландского резидента в Москве барона Иоганна фон Келлера о I Крымском походе, написанное по заданию Посольского приказа. С. 66.
[1769] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 27.
[1770] З ним був Л. Неплюєв.
[1771] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 24.
[1772] Там само. С. 25–26.
[1773] Там само. С. 27.
[1774] Там само.
[1775] Там само. С. 28.
[1776] Там само. С. 27.
[1777] Там само. С. 26.
[1778] Там само. С. 26–27.
[1779] Там само. С. 27.
[1780] Там само. С.27.
[1781] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 28.
[1782] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 23.
[1783] Копія цього перекладу зберігається в Інтитуті укопису НБУВ (Челобитная генералной старшины и всего Войска Запорожскаго прислана такова на малороссийском извете // ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 387–412).
[1784] 1687, липня 7. — Табір поблизу річки Килчин. Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича. С. 26.
[1785] *Таїрова-Яковлева Т.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела. С. 192.
[1786] Там само. С. 197.
[1787] 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего Войска Малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича // *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I. С. 303.

Розділ 20
Легенда про хабар на гетьманство

[1788] Отписка боярина князя Василия Васильевича Голицына к царям Иоанну Алексиевичу и Петру Алексеевичу и царевне Софии Алексеевне с посылкою челобитной генеральной старшины и полковников на гетмана Ивана Самойловича (Июля 8 дня 1687 г.) // Інтитут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. VIII. Од. зб. 223 / 96. Арк. 386; 1687, липня 25. Акт про обрання на раді поблизу річки Коломак гетьманом Війська Запорозького на місце відставленого Івана Самойловича генерального осавула Івана Мазепи // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 31.
[1789] 1687, липня 17. Москва. Грамота ближньому боярину та дворовому воєводі князеві Василю Голіцинц про відставлення від гетьманства Івана Самойловича і виселення його з Малоросії під міцною охороною з дозволом вибрати на його місце нового гетьмана // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 30.
[1790] 1687, липня 25. Акт про обрання на раді поблизу річки Коломак гетьманом Війська Запорозького на місце відставленого Івана Самойловича генерального осавула Івана Мазепи // Там само. С. 31.
[1791] 1687, липня 17. Москва. Грамота ближньому боярину та дворовому воєводі князеві Василю Голіцинц про відставлення від гетьманства Івана Самойловича і виселення його з Малоросії під міцною охороною з дозволом вибрати на його місце нового гетьмана // Там само. С. 30.
[1792] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 145.
[1793] Там же.
[1794] Там же. С. 146.
[1795] Там же. С.146.
[1796] Там же.
[1797] Там же.
[1798] 27 июля (4 августа) 1687 г. Отписка государственные царственные большие печати и государственных великих посольских дел оберегателя, ближнего боярина и наместника новгородского воеводы князя в. в. Голицына российским царям Иоанну и Петру Алексеевичам и царевне Софье Алексеевне / Публікація О. Алмазова [Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року] // Український археографічний щорічник. К.: Українські Пропілеї, 2018. Т. 24/25. С. 717.
[1799] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 147.
[1800] *Величко С.* Літопис. К.: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 343.
[1801] Там само.
[1802] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 147.
[1803] Там же.
[1804] Там же.
[1805] Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Спб., 1905. Кн. 6. Т. 15. С. 363.
[1806] Літопис Самовидця. С. 144.
[1807] *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 345.
[1808] Там само; *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 148.
[1809] *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году // Киевская старина. 1884. Июнь. С. 308.
[1810] *Мельник Л.* Гетьманство Івана Самойловича (1672–1687) // Історія України. №5. С.3; *Мельник Л.* Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. 1996. № 1. С. 77–84.
[1811] *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. К.: Либідь, 1994. С. 482; *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 148.
[1812] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доповнене видання. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. С. 77.
[1813] *Історія русів* / Переклад Івана Драча. К. : Радянський письменник, *1991. С. 236.*
[1814] *Лавров А. С.* Новый источник о Первом Крымском походе // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. 1994. Выпуск 4 (№23). С. 17.
[1815] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичев. XVII–XVIII. К. 1884. С. VII-VIII; Величко С. Т. 2. С. 344.
[1816] *Вирський Д.* Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-і — після 1693) — полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру) // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 року. К., 2015. С. 273.
[1817] *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина. Чернігів: Сіверянський літопис, 1996. С. 8.
[1818] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 147.
[1819] *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 344.
[1820] *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1 // Пам'ятки України. 1990. № 2. С. 13.
[1821] *Лазаревский А. М.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.Часть 5. К.: Типография университета Св. Владимира, 1899. С. 24.
[1822] *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. 1990. № 3. С. 19.
[1823] Там само // Пам'ятки України. 1990. № 2. С. 12.
[1824] *Гордон П.* Дневник. 1684–1689. С. 148.
[1825] *Корнієнко О.* Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. К.: Наш час, 2008. С. 186.
[1826] *Кочегаров К. А.* Бунт «полка» Григория Косагова на Запорожье: малоизвестный эпизод первого Крымского похода 1687 г. // Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Выпуск 5: Пятые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 9–10 ноября 2017 г. М., 2017. С. 218–219.
[1827] Донесение государям царям Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу и государыне царевне Софии Алексеевне запорожского гетмана Ивана Самойловича (19 июня 1687 г.) // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 540.
[1828] Акт об избрании на раде у реки Коломака в гетманы Войска Запорожскаго... Ивана Мазепы (25 июля 1687 г.) // Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография С. Селивановского, 1826. Часть 4. С. 560.
[1829] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 127–128.
[1830] 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті // Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Київ-Львів: НТШ, 2002. С. 60.
[1831] 1687, вересня 5. Царський указ воєводам та всім служилим людям про їхню похвальну службу в Кримському поході та пожалування їм вотчин, маєтків, добавки окладів та різних подарунків // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 48.
[1832] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 128.
[1833] Там само.
[1834] *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 360.
[1835] 1687, січень-липень. Зі щоденника Патрика Гордона за часів його перебування в Росії / Переклад В. Дятлова //Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 67
[1836] Там само.
[1837] Історія Русів. К., 1991. С. 236.

1838 *Демидова Н. Ф.* Служилая бюрократия в России XVII века (1625–1700). Биографический справочник. М.: Памятники исторической мысли, 2011. С. 58.
1839 1663, листопада 17. Батурин. Батуринські статті, прийняті гетьманом Іваном Брюховецьким та скріплені підписами козацької старшини // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ—Львів: НТШ, 2004. С. 262.
1840 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. Досліди над Літописом Самовидця. Харків: Державне видавництво України, 1930. С. 269–270.
1841 *Бантыш-Каменский Д.* История Малой Росси. К. 1993. С. 557.
1842 *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. К., 1991. С. 79.
1843 *Ж-ій Іосиф.* К истории края. Легенда об одном из полковников Малороссии Борковском // Черниговские губернские ведомости. 1888. № 91.
1844 *А. Л.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // Киевская старина. 1894. Март. С. 533.
1845 *Модзалевский В., Савицкий П.* Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 115.
1846 Мазепа — людина й історичний діяч. К., 1991. С. 14.
1847 *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 123.
1848 *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1991. С. 229.
1849 *Дмитрієнко М.* Скарби і спадщина гетьмана // Культура і життя. 1991. 7 вересня. С. 6.
1850 *Лаптева Л. П.* Рассказ очевидца о жизни Московии конца XVII века // Вопросы истории. 1970. № 1. С. 120
1851 *Де ла Невилль.* Любопытные новые известия о Московии 1689 г. // Богданов А.П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. М.: Вече, 2008. С. 149–150.
1852 *Нечаев В.* Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // Три века. Россия от смуты до нашего времени. М.: ГИС, 1991. Т. 2. С. 196.
1853 *Щебальский П.* Правление царевны Софьи. М.: Тип. Т. Т. Волкова и ком., 1856. С. 105.
1854 *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний униерситет, 1988. С. 113.
1855 The London Gazette.1687. № 2283. 3–6 Oktober.
1856 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. СПб., 1858. Т. 2. С. 356.
1857 *Нечаев В.* Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи. С. 175.
1858 1687 г. Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства и ссылка его с детьми по разным городам // *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I. С. 322.
1859 Грамота государей окольничему Леонтию Неплюеву (21 сентября 1687 г.) // Там же. С. 329–330.
1860 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. Досліди над Літописом Самовидця. Харків: Державне видавництво України, 1930. С. 356.
1861 Там само. С. 324.
1862 *Величко С.* Літопис. Т. 2. С. 362.
1863 Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во все времена князю Василью Голицину // Інститут рукопису НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228/97V. Арк. 43.
1864 1689, грудня 24. Розпис речей, що в різні часи дані від Івана Мазепи, від початку уряду гетьманського, князю Василеві Голіцину // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 140.
1865 1687 г. Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства и ссылка его с детьми по разным городам. С. 324.
1866 Там же.
1867 Там же. С. 324–326.
1868 Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманскаго, во все времена князю Василью Голицину. Арк. 43.
1869 Там же. Арк. 43.
1870 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою коммиссиею. СПб.: Типография Ф. Еллеонскаго, 1884. Т. 8. С. 952–953.
1871 Там же. С. 1021.
1872 *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. Варшава, 1938. Т. I. С. 127.
1873 Там само. С. 112.
1874 Там само. С. 128.
1875 Там само. С. 117–118.
1876 Письмо И. Мазепы // Черниговские губернские ведомости. 1888. № 27.
1877 *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. З російської переклав І. Сварник. Львів: Світ, 1992. Т. 3. С. 27.
1878 *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. С. 559.
1879 Там же.
1880 Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа. Харків: Фоліо, 2018. С. 60.
1881 Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1991. С. 230.
1882 Там же.
1883 Соборное мнение о Мазепе: сборник статей. Харьков: Издательство «С. А. М.», 2011. С. 23.
1884 Там же. С. 72.
1885 Там же. С. 35.
1886 Там же. С. 229.
1887 Там же. С. 213.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

* В окремих випадках на місці ініціалу (коли він та прізвище збігаються у наступних позиціях) ставимо ім’я особи. Крім того, даємо сан церковних діячів, посади маловідомих людей.

І
М
Г
К
Є
Ц
П
В

Сергій ПАВЛЕНКО

Іван Мазепа

ДОГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРІОД

Науково-популярне видання
Київ, «МИСТЕЦТВО», 2020
Українською мовою

Автор Сергій Павленко
Головний редактор Ніна Прибєга
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Андрія Прибєги
Редагування та коректура Юлії Дворецької

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну подачу текстового та ілюстративного матеріалів несе автор.

Підписано до друку 18.05.2020. Формат 60 x 90 1/8. Папір крейдяний.
Гарнітура Gotham. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 33,0.
Замовлення №

Видавець — ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 63. Тел. +38 044 483 5773. mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6752 від 13.05.2019.

Виготовлювач — ТОВ «Юрка Любченка»
м. Київ, вул. Дегтярівська, 25-а. Тел. 098 444 0668. e-mail: u19-07@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4685 від 06.03.2014.

Павленко, Сергій.
П12 Іван Мазепа. Догетьманський період / Сергій Павленко. — Київ : Мистецтво, 2020. — 263 с. : іл. — Укр. мова.

ISBN 978-966-577-289-7

У книзі відомого дослідника Гетьманщини уперше детально досліджено-описано догетьманський період життєпису Івана Мазепи. Становлення відомого державного діяча відбулося у вирі подій, колізій. Автор на основі документальних джерел доводить, що майбутній гетьман народився не 20 березня, а 11 вересня 1639 р. Рід Мазеп-шляхтичів веде своє походження із XV століття, у ньому були козацькі ватажки, отамани. У домі батька, козацького дипломата і білоцерківського підстарости, у 1663 р. гостював польський король Ян Казимир. Автор детально дослідив сюжет любовної інтриги, завдяки якій І. Мазепа став героєм багатьох поем, драм, повістей та романів, живописних картин. Під час служби у гетьмана П. Дорошенка у 1672 р. І. Мазепа із залогою охороняв як Чигирин, так і Крехівський монастир на Львівщині, очолював дипломатичні місії. Дипломатичний хист майбутнього правителя України проявився у Батурині, де він став довіреною особою гетьмана І. Самойловича і відстоював щороку державницькі інтереси Гетьманщини у Москві. І. Мазепа був активним учасником та організатором виборів київського митрополита у 1685 р. Завдяки йому українське духовенство всупереч вимогам Москви обрало духовним лідером Г. Четвертинського, не схвалило неканонічний перехід Київської митрополії до Московського патріархату, а висловило у цьому зв'язку зауваги й протести. У Москві генеральний осавул відстоював інтереси Батурина, який не хотів підписання у 1686 р. Вічного миру.

Автор уперше знайомить читачів із першими меценатськими спробами старшини, його підприємницькими проєктами, опікою над дітьми гетьмана І. Самойловича. У студії спростовано міфи про те, що І. Мазепа був головним винуватцем падіння свого патрона, дав хабар на гетьманство царедворцю В. Голіцину.

УДК 929:94(477)Мазепа